

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆՊՄԱԼՍԱՐԱՆ

Մ. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԻՄՆԱՆԱՐՅԵՐ
(ՏԱՄՆԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ)**

ՀՀ ԿԳՆ կողմից երաշխավորվել է
որպես բուհական դասագիրք

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2011

Խմբագիր պատմ. գիտ. դոկտոր պրոֆեսոր Է. Գ. Մինասյան

Մ. Մուրադյան

Մ 992 Ռուսաստանի պատմության հիմնահարցեր. (Տասնիններորդ դար), դասագիրք / Մ. Մուրադյան: Խմբ.՝ Է. Գ. Մինասյան. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011, 266 էջ+40 էջ ներդիր:

Դասագրքում քննարկվում են 19-րդ դարի Ռուսաստանի պատմության կարևորագույն իրադարձությունները, ռուս-հայկական ռազմա-քաղաքական և միջազգային-իրավական գործընթացները՝ հարկապես Ռուսաստանին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացման ու պատմական գնահատականների հիմնահարցերը, ռուսական դիվանագիտության դիրքորոշումը հայկական հարցի վերաբերյալ: Մեծ փնտռություն է հարկապես համաշխարհային հնչեղություն ունեցող ռուսական գրականության, արվեստի բոլոր ճյուղերի համամարդկային կոթողներին:

Նախաբեռված է բուհերի, պատմության, միջազգային հարաբերությունների, հումանիտար-հասարակագիտական ֆակուլտետների ուսանողության, պատմության հիմնահարցերով զբաղվող մասնագետների ու ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 94/99(470) (07)

ԳՄԴ 83.3 (2Բ) ց7

Միքելի՛ ուսանողներ

Զեզ համար նախատեսված դասագիրքը նվիրված է աշխարհի խոշորագույն ու հզորագույն տերություններից մեկի՝ Ռուսաստանի XIX դ. պատմությանը, որի համակրդմանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում հստակ յուրացնելու այդ տերության ձախումների և սայթաքումների առարկայական ու ենթակայական պատճառները, գնահատելու Ռուսաստանի դերը նրա կազմի մեջ տարբեր փուլերում և զանազան եղանակներով ընդգրկված ոչ ռուս ժողովուրդների պատմական ձակատագրում: Այս առումով առանձնապես հրատապ են, արդիական դասագրքի այն էջերը, որտեղ քննարկվում են Ռուսաստանին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացման, այդ իրադարձության պատմական նշանակության հիմնախնդիրները, հայկական հարցի ծագման ու միջազգայնացման գործընթացը: Եթե Հյուսիսարևելյան Հայաստանում հայ ժողովուրդը ստացավ առաջընթացի հնարավորություն և XX դարի սկզբին իրականացրեց իր դարավոր իղձը՝ վերականգնեց պետականությունը, ապա Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի հայրենիքում, արևմտահայությունը ենթարկվեց հալածանքների, ջարդերի, կոտորածների և վերջապես Ցեղասպանության: Դուք կծանոթանաք ռուսական բանակի հայազգի մարտական գեներալների համաստեղության՝ հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաձևակառուցիչներին Մ. Ս. Լորիս-Մելիքովի հետ, որը միաժամանակ աչքի ընկավ իբրև նշանավոր պետական գործիչ և մեծ վերափոխիչ կայսր Ալեքսանդր Երկրորդի արքունիքում: Լինելով կայսրի ամենավստահելի այրը՝ նա մշակեց Ռուսաստանի համար հույժ կարևոր և անհրաժեշտ սահմանադրական նախագիծ, որի իրագործումը հնարավորություն կընձեռեր ապահովել երկրի բնականոն համաչափ աստիճանական զարգացում, և դրանով իսկ խուսափել քաղաքական ցնցումներից, արյունահեղությունից, որը ձակատագրական դարձավ իր բոլոր ծանրագույն հետևանքներով հաջորդ XX դարում: Եվ վերջապես Դուք կձանաչեք, կպատկերացնեք, կյուրացնեք, կհասկանաք ռուսական ոսկեդարյան մշակույթի՝ գրականության, երաժշտության, ճարտարապետության, թատրոնի, գեղանկարչության, գիտության, տեխնիկայի տեղը և նշանակությունը համաշխարհային գիտության ու արվեստի գանձարանում, նրա ներգործությունը ոչ ռուս ժողովուրդների ներառյալ և հայ մշակույթի վրա, հատկապես ազգային գեղանկարչության զարգացման՝ աշխարհահռչակ հանձարեղ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու և մեր ժամանակների մյուս մեծանուն ու մեծավաստակ, համաշխարհային մակարդակի արվեստագետ-գեղանկարիչ Մարտիրոս Մարյանի կայացման գործում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 7

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

- § 1. Երիտասարդ կայսրի համալիր բարեփոխումները 9
- § 2. Ալեքսանդր Առաջինի արտաքին քաղաքականության եվրոպական ուղղվածությունը 21
- § 3. 1812 թ. Հայրենական պատերազմը և ռուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքը: Ռուսաստանը Վիեննայի վեհաժողովում 30

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

- § 1. Դեկաբրիստական հակաճորտատիրական, հակամիապետական շարժումը 46
- § 2. «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը» 63
- § 3. Սլավոնասերները և արևմտականները 67
- § 4. Վ. Բելինսկին, Ա. Գերցենը, Ն. Օգարովը, Մ. Պետրաշևսկին, Ն. Չերնիշևսկին, Ն. Դոբրոլյուբովը և ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը 74

ԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX դ. 20-50-ԱԿԱՆ ԹԹ.

- § 1. Անդրկովկասի միակցումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը 83
- § 2. Ռուս-թուրքական պատերազմը և Ադրիանուպոլսի պայմանագիրը 91
- § 3. Արիմի (Արևելյան) պատերազմը 97

ԵՐԿՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՄԵՄ ՎԵՐԱՓՈՆՈՒՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ 60-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

- § 1. Ռուսաստանյան կայսրությունը մեծ բարեփոխումների նախօրյակին 109
- § 2. Ճորտատիրական իրավունքի վերացումը 116
- § 3. XIX դարի 60-70-ական թթ. բարեփոխումները 121

ԵՐՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (XIX դ. 50-90-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ 50-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

- § 1. Ռուսական դիվանագիտության պայքարը Փարիզի հաշտության պայմանագրի դեմ 129
- § 2. Ռուսաստանը և Միջին Ասիան 134
- § 3. Ռուսաստանյան կայսրության քաղաքականությունը Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղօվկիանոսյան ավազանում 141

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԼՈՒՄ

- § 1. Ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմը 147
- § 2. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից դեպի Բեռլինի դաշնագիրը 153
- § 3. «Կայսր խաղաղարար» Ալեքսանդր Երրորդի և Նիկոլայ Երկրորդի արտաքին քաղաքականությունը ռուս-ֆրանսիական դաշինքի համակարգում և զինաթափման հիմնահարցը 160

ՉՈՐՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XIX ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

- § 1. Նարողնիկության գաղափարախոսությունը 168

§ 2. Նարդոնիկական կազմակերպությունները.
ժողովրդագնացությունից քաղաքական ահաբեկչություն 173
§ 3. Լորիս-Մելիքովի «Սրտի և մտքի» դիկտատուրան 178

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

**ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ
 70-90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

§ 1. Բանվորական առաջին խմբակները Ռուսաստանում 186
§ 2. Բանվորական շարժումները XIX դարի 80-90-ական թվականներին 189

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

**ՄԱՐՔՍԻՋՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
 ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ**

**§ 1. Գ. Վ. Պլեխանովը և «Աշխատանքի ազատագրություն»
 մարքսիստական խմբակը 194**
**§ 2. Մարքսիստական խմբակները կայսերական Ռուսաստանում.
 «Պետերբուրգի բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միությունը».
 ՌՄԴԲԿ առաջին համագումարը 198**

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ Բ Ա Մ Ժ Ի Ն

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ
 ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏԵՆՆԻԿԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ**

§ 1. Ռուսական գեղարվեստական գրականությունը 203
§ 2. Ռուսական արվեստի համամարդկային կոթողները 214
**§ 3. Լուսավորության, գիտության, տեխնիկայի զարգացումը,
 ռուս նշանավոր ձանապարհորդները և աշխարհագրական
 հայտնագործությունները 236**
Ամփոփում 250
Հարցեր և առաջադրանքներ 255
Օգտագործված գրականության ցանկ 263

Պատմա-դիվանագիտական, ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսա-կան, մշակութային նշանակալից իրադարձություններով հարուստ XIX հարյուրամյակի Ռուսաստանի տարեգրությունն ընդհանուր առմամբ զարգացավ ելևէջներով. պատմականորեն ընթացավ մակընթացությամբ և տեղատվությամբ ու ի վերջո ունեցավ կարևոր նշանակություն ոչ միայն վելիկոռուս, այլև կայսրության մեջ ընդգրկված կամ բռնամիակցված ոչ ռուս ժողովուրդների պատմական կացությունում և ճակատագրում: Ռուսաստանը դարերի ընթացքում եղել է բազմազգ երկիր, որտեղ բնակչության մեծամասնություն կազմող վելիկոռուսների հետ ապրում էին նրանց հետ պատմական ճակատագրով կապված ուրիշ ազգեր և ժողովուրդներ: Ռուսաստանյան կայսրության արևմտյան ու հարավային նահանգներում վելիկոռուսների հարևանությամբ ապրում էին ուկրաինացիներն և բելոռուսները, Վոլգայից մինչև Արևելյան Արկտիկայի լայնածավալ տարածքներում սփռված էին թուրքալեզու ժողովուրդները՝ թաթարներ, չուվաշներ, բաշկիրներ, յակուտներ: Ուզբո-Ֆիննական լեզվախմբի ժողովուրդները՝ մորդվանները, մարիները, ուզմուրտները, կոմիները, հաստատվել էին Պովոլժիեում, Եվրոպական Ռուսաստանի Հյուսիսում, Ուրալում: Հայերը ռուսական պետության սահմաններում հաստատվել էին տարբեր պատմափուլերում ու դարեր ի վեր ապրելով զանազան վայրերում՝ ստեղծել էին իրենց համայնքները: Նրանք Ռուսաստանի թագավորներից ու կայսրերից ստանալով բազմաթիվ արտոնաչնորհազրկեր, ընդհանուր առմամբ նպաստում էին երկրի տնտեսության առաջընթացին, պետության հզորացմանը և մշակույթի զարգացմանը:

XIX դարի առաջին կեսին Ռուսաստանյան կայսրությունը զբաղեցնում էր լայնածավալ տարածք՝ 18 մլն քառ. կմ, 74 մլն բնակչությամբ: Այդ պատմափուլում կայսրության կազմի մեջ մտնում էին Արևելյան Եվրոպայի ու Հյուսիսային Ասիայի հսկայական տարածքները, ամբողջ Անդրկովկասը, Հյուսիսային Ամերիկայի մի մասը՝ Ալյասկան, այսինքն՝ Բալթիկ ծովից մինչև Խաղաղ օվկիանոս: Ռուսաստանը, XIX հարյուրամյակում պահպանելով մեծ տերության կարգավիճակը, շարունակում էր զբաղվել իր առանձնահատուկ տեղը միջազգային հարաբերությունների համակարգում: Հատկապես վճռորոշ էր նրա ռազմաքաղաքական դերակատարումը քրիստոնյա ժողովուրդների պատմական ճակատագրում, քանդի այդ դարաշրջանի բոլոր գահակիրները՝ անխտիր արտաքին քաղաքականության ուղեծրում որդեգրելով ժառանգականության ռազմավարությունը և Հաջորդականության մարտավարությունը, հանդես էին գալիս Օսմանյան

կայսրութեան արյունոտ բռնատիրութիւնն ինչ նրանց ազատագրելու պատմական առաքելութեամբ, զրանով իսկ անշուշտ ամրապնդում էին Ռուսաստանի դիրքերը միջազգային ասպարեզում: Հետևաբար, Ռուսաստանի քաղաքական ազդեցութիւնը նշանակալից էր ոչ միայն կայսրութեան տարածքում ապրող ոչ ռուս ժողովուրդների, այլև մեծ էր իր մերձակա Հարակից Հարևան և Հեռավոր երկրների ու պետութիւնների վրա: Այս ամենը թերևս բավական է հիմնավորելու համար, թե ինչու ոչ միայն ռուս, այլև օտարազգի պատմաբանները, հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, դիվանագետները, պետական և ռազմական բարձրաստիճանային ցուցարարեցիկ մեծ հետաքրքրութիւն XIX դարի Ռուսաստանի պատմութեան նկատմամբ: Այս պատմափուլի համակողմանի և անաչառ լուսաբանումը կարևորվում է հատկապես հայոց նոր պատմութեան առանցքային հիմնահարցերի և Անդրկովկասում ծավալված ռազմաքաղաքական իրադարձութիւններում Ռուսաստանի դերակատարման տեսանկյունից, որով ավարտվեց Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանյան կայսրութեանը: Հայկական հարցի արծարծման առումով նույնպես առանձնահատուկ է ռուսական դիվանագիտութեան լայնածավալ գործունեութիւնը Սան-Ստեֆանոյում և Բեռլինում, որից հետո այն դարձավ միջազգային դիվանագիտութեան հիմնախնդիր ու դիվանագիտական լաբորիանթում վերածվեց յուրատեսակ կովախնձորի մեծ տերութիւնների կառավարող շրջանների համար: Հետևաբար, հայ պատմագրութեան, հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների առաջնահերթ խնդիրներից է համակողմանիորեն քննախոսել Ռուսաստանի պատմութիւնը, որը զգալիորեն կնպաստի հայոց նոր պատմութեան հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: XIX դարի Ռուսաստանի պատմութեան ուսումնասիրութիւնն ունի ոչ միայն գիտատեսական, այլև գործնական-կիրառական նշանակութիւն, իսկ արդիականութիւնը, քաղաքական հրատապութիւնը կասկածից վեր է, անվիճելի է ու ակնհայտ:

Արդ, երբ հայ-ռուսական քաղաքական առնչութիւնները զարգանում են որակապես նոր հիմքերի և սկզբունքների վրա, իրեն երկու ինքնիշխան պետութիւններ, միջազգային հարաբերութիւնների լիիրավ սուբյեկտներ, առաջնահերթ նշանակութիւն է ստանում նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան գլխավոր ու հիմնական դաշնակից Ռուսաստանի Դաշնութեան պատմութեան քննախոսութիւնը և քաջ իմացութիւնը:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒՆ

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 1. ԵՐԻՏՅԱՍԱՐԴ ԿԱՅՍՐԻ ՀԱՄԱԼԻՐ ԲԱՐԵՓՈՒՍՈՒՄՆԵՐԸ

Ռուսաստանյան կայսրութեան քաղաքական պատմութեան մեջ 1801 թ. մարտի 11-ի, լույս 12-ի գիշերը տեղի ունեցավ պալատական վերջին հեղաշրջումը, որը ճակատագրական ու ողբերգական դարձավ «Թագադրված Համլետի» և «Միներվայի որդու»՝ կայսր Պավել Առաջինի համար, քանզի դավադիրները Պետերբուրգի գեներալ-նահանգապետ Պալենի գլխավորութեամբ կայսրին զրկեցին ոչ միայն գահից, այլև կտրեցին նրա կյանքի թելը: Ընդ որում, Պալենին փաստորեն հաջողվեց դավադրութեան մեջ ընդգրկել ու իր կողմը գրավել Թագածառանգ Ալեքսանդրին, վախեցնելով նրան, թե իրեն սպասում է Պյոտր Առաջինի որդու՝ արքայազն Ալեքսեյի դառը և ողբերգական ճակատագիրը: Ալեքսանդրը հակված էր հավատալ Պալենին, որովհետև Պավել Առաջինը դավադրութեան նախօրեին, դժգոհ լինելով որդուց, նրան ենթարկել էր յուրատեսակ տնային կալանքի՝ Թագածառանգին փակելով իր առանձնասենյակում: Ավելին, ըստ ռուսական պատմագիտական մտքի առանձին ներկայացուցիչների տեսակետի, Եկատերինա Երկրորդը ծրագրում էր Պավելին ընդհանրապես զրկել գահից և կայսր հռչակել իր սիրելի թոռանը՝ Ալեքսանդրին, որի հետևանքով սառը, թերևս թշնամական հարաբերութիւններ էին հաստատվել ոչ միայն Եկատերինա Երկրորդի ու Պավելի, այլև վերջինիս ու Ալեքսանդրի միջև: Ի վերջո, Թագածառանգը տվեց իր թույլ համաձայնութիւնը, պայմանով, որ նրանք միայն կբավարարվեն Պավելի գահազրկմամբ, կխուսափեն ծայրահեղ քայլից՝ արյունահեղութիւններից:

Պալենի պատասխանը փաստորեն անորոշ էր, երկիմաստ, որովհետև դավադիրների նախապես մշակած ծրագրի մեջ չէր մտնում ապագա կայս-

րի պայմանը և խնդրանքը: Պալենը հասավ իր նպատակին և, եթե հավատանք լեհ աղնվական Ադամ Չարտորիչսկուն՝ Ալեքսանդրի մերձավորներից ու «երիտասարդ բարեկամներից» մեկին, դավադրության մեկ այլ պարագույն՝ Պանինը նույնպես կարողացավ ստանալ տատանվող և հուսահատված թագաժառանգի համաձայնությունը: Պավել Առաջինը սպանվեց Միխայլովյան դղյակում: Ներսում գտնվողներից ոչ մեկը մտադրված չէր փրկել կայսրին, ցանկություն չունեի պաշտպանել նրան, ուստի և պարզ է, թե ինչու պահանջվեց ընդամենը երկու ժամ պավլովյան վարչակարգը վերացնելու համար:

Ալեքսանդրի աչքերից արցունքներ ցայտեցին, երբ նա իմացավ հոր սպանության մասին: «Բավ է երեխայություն անել, կուտորեն ասաց Պալենը, - գնացեք թագավորելու և երևացեք գվարդիային»: Իսկապես, Միխայլովյան դղյակի պատուհանների տակ անշարժ գորաշարքով կանգնած նոր կայսրին սպասում էին Սեմյոնովյան, Իզմայլովյան, Պրեոբրաժենսկյան գնդերը, որոնք նույն գիշերը երզվեցին Ալեքսանդրին: Սակայն այդ արարողության կապակցությամբ հեծյալ գվարդիայի գնդում կատարվեց մի անցանկալի ու անսպասելի միջադեպ զինվորները հրաժարվեցին «ուռա» բացականչել, որովհետև նրանք անհավանական էին համարում Պավելի մահը: Այս վտանգավոր միջադեպը անհավասար հարթելու նպատակով գնդի հրամանատարությունը հարկադրված եղավ զինվորներից մի քանիսին ցույց տալ հանգուցյալ կայսրին: Այնուհետև հրամանատարը զինվորներից մեկին հարցրեց. «Եղբայրս, ուրեմն ի՞նչ, տեսա՞ր կայսր Պավել Պետրովիչին: Նա իսկապե՞ս մահացել է: - Ճիշտ այդպես, ձերդ բարձր բարեձնություն, հաստատ մահացել է, - պատասխանեց զինվորը: - Կերզվե՞ս արդյոք այժմ Ալեքսանդրին: Ճիշտ այդպես, թեև հանգուցյալից ավելի լավ չի լինի»:

Պավելի մասին շատ արագ մոռացան: Նոր կայսր, նոր հույսեր և ակնկալիքներ: Այդպես էր հնուց ի վեր Ռուսիայում, թեև նոր տիրակալները հաղվադեպ էին արդարացնում այդ հույսերը: Ալեքսանդր Առաջինը կայսրական գահը ժառանգեց ծայրահեղ թանկ՝ հորը դոհարերելու գնով: Ուստի և օրինաչափ է, որ 23-ամյա երիտասարդ կայսրը մինչև վերջ էլ չկարողացավ հաշտվել կատարված հրեշավոր քայլի հետ: Դա, անշուշտ, ծանր, անմոռանալի, թերևս աններելի հոգեկան բեռ էր, որն ուղեկցեց կայսրին նրա բարդ ու դժվարին, միզուցեց և ողորբակալ կյանքում: Նրա հոգեկան աշխարհի երկվությունն ակնհայտ էր՝ մի կողմից իշխանության ձգտման և դրան հասնելու նիցռական գերմարդու տենչը, մյուս կողմից դուրս որդիական անկեղծ սերը, միահյուսվեցին պատմական անհատի ու սովորական մարդ մահկանացուի սրտում: Այս ամենից ծվատված, տանջվելով Պավելի դեմ կազմակերպված թեկուզև պասիվ, անուղղակի դավադրությանը մասնակցելու խղճմտանքից Ալեքսանդրը մասամբ տուրք

տվեց միատրիական (առեղծվածային, խորհրդամոլության) տրամադրություններին: Այդ առնչությունը կայսրը սկսեց բարեկամանալ գրող, արկածախնդրուհի և գուշակուհի բարոնուհի Կրյուզների հետ: Վերջինս, քարոզելով բոլոր քրիստոնյաների միասնության անհրաժեշտությունը և նախագուշակելով հավատքի և հավատամեթոդության միջև մեծ ճակատամարտերի անխուսափելիությունը, մարդարեաբար եզրակացնում էր, որ այդ պայքարը վերջին հաշվով հանգեցնելու է Քրիստոսի թագավորության հաստատմանը Արարատ լեռան ստորոտում:

Ալեքսանդրի քաղաքական կենսագրության հակասական էջերը և հատկապես ֆիզիկապես առողջ, բայց հոգեպես կոտրված 47-ամյա կայսրի անժամանակ մահը զարմացրին ժամանակակիցներին, որի հետևանքով երկար տարիներ պահպանվեց այն վարկածը, թե Պետրոպավլովյան տաճարում՝ Ռոմանովների արքայատան գերեզմանատանը հանգչում է ոչ թե կայսրի, այլ մեկ ուրիշ մարդու դին: Իսկ կայսրը հասարակ գեղջուկի հագուստով գնացել է ժողովրդի մեջ, շրջել քաղաքներով ու գյուղերով ծերուկ Ֆյոդոր Կուզմիչ անվան ներքո, հալածվել ու դառնություններ է կրել իշխանությունների կողմից, և ի վերջո հանգրվանել ու օթևան գտել սիբիրյան մի հեռավոր ու խուլ գյուղում: Գեղջուկների հետ միասին սնվել է կարտոֆիլով, նրանց երեխաներին զրաճանաչ դարձրել և հետոնֆորմյան տարիներին կնքել իր մահկանացուն: Այս վարկածի կողմնակիցները հենվում են, իրենց կարծիքով, այն կարևոր փաստի վրա, որի համաձայն իբր կայսրը հուսահատության մեջ ընկնելու պահերին հաճախ ասում էր, թե որոշել է վայր դնել թագը և ապրել մասնավոր կյանքով: Ալեքսանդր Առաջինը եկատերինա Երկրորդի ջանքերի շնորհիվ ստացել էր փայլուն դաստիարակություն և կրթություն: Դա հանձնարարվեց կայսրուհու մերձավոր բարեկամներից և սիրեցյալներից մեկին՝ համոզված միապետական Մալտիկովին: Միաժամանակ եկատերինայի անմիջական նախաձեռնությամբ Ալեքսանդրի դաստիարակությամբ դրադվեց չվեցարացի չափավոր հանրապետական Լազարպը: Նա իր սանին դաստիարակում էր ֆրանսիական լուսավորիչների աշխատությունների ոգով, նրանց առաջադեմ գաղափարներով: Նա իր տատից և հատկապես Լազարպից սովորեց հարգալից վերաբերմունք ցուցաբերել կրթության, լուսավորության, գիտության, արվեստի նկատմամբ: Ալեքսանդրը երիտասարդ հասակում հաջողությամբ յուրացրեց դիվանագիտության նուրբ արվեստը: Նրա դիվանագիտական արտասովոր ընդունակությունները դրսևորվեցին շատ վաղ, որը հնարավորություն ընձեռեց իրեն ոչ միայն պաշտպանել Ռուսաստանի ազգային-պետական շահերը, այլև կարգավորել միջազգային հարաբերությունների համակարգում պարբերաբար ծագող կնճռոտ հիմնախնդիրները: Ժամանակակիցները տվել են երիտասարդ կայսրի դիպուկ, համակողմանի և սպառիչ գնահատականը՝ «նուրբ է, ինչպես ածելին, սուր է,

ինչպես ասեղի ծայրը, կեղծ է, ինչպես ծովի փրփուրը», «նա դերասան է գահի վրա»: Ալեքսանդր Առաջինը գահ բարձրացավ ներքաղաքական բարդ պայմաններում, որը պահանջում էր նոր կայսրից ցուցաբերել պետական գործչի համար անհրաժեշտ հեռատեսություն, ճկունություն, շրջահայեցողություն, խուսանավելու ունակություն, սիրաշահելու կարողություն, հանդուրժողականություն՝ առաջին հերթին ինքնակալության սոցիալական հենարան հանդիսացող ազնվականության նկատմամբ: Այս առումով միանգամայն օրինաչափ է, որ երիտասարդ կայսրը գահ բարձրանալուց հետո շտապեց անմիջապես հրապարակավ հայտարարել, թե շարունակելու է իր տատի քաղաքականությունը: «Կառավարել եկատերինս Մեծի օրենքներով և ոգով»՝ նշված է նրա գահակալության առթիվ հրապարակված ծրագրային Հրովարտական (Մանիֆեստում): Ահա թե ինչու Ալեքսանդրի թագավորության առաջին տարիները նրա շատ ժամանակակիցների մոտ թողեցին լավագույն հիշողություններ: «Ալեքսանդրյան օրերին հիանալի սկիզբ»՝ այսպես ուսման բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինը բնութագրեց այդ տարիները: Ալեքսանդրի թագավորության առաջին փուլը իսկապես լիբերալիզմի (ազատականության) տարիներ էին, որովհետև հիմնականում վերականգնվեց «լուսավորյալ միապետության» համար բնորոշ քաղաքականությունը: Նոր կայսրն անմիջապես վերացրեց Պավել Առաջինի՝ ազնվականության համար առավել անցանկալի որոշումները և հրամանները: Ալեքսանդրը վերականգնեց ազնվականական նահանգային ընտրությունները, հռչակեց քաղաքական համաներում Պավելի ժամանակ շնորհազրկված ազնվականներին, թույլատրեց արտասահմանյան գրականության ներմուծումը Ռուսաստան և արտահանումը երկրից, զգալիորեն մեղմացրեց գրաքննությունը, արգելեց մամուլում հրապարակել ճորտ գյուղացիների առք ու վաճառքի մասին, որը հեղինակազրկում էր Ռուսաստանը միջազգային ասպարեզում: Ալեքսանդր Առաջինը պալատից «անաղմուկ» հեռացրեց ոչ միայն Պավել Առաջինի սիրեցյալներին, այլև պալատական հեղաշրջման ղեկավարներին: Ալեքսանդր Առաջինը՝ «լուսավորյալ միապետը» և նրա մերձավոր շրջապատը քաջ գիտակցում էին, որ ավատատիրական-ճորտատիրական համակարգը գլխավոր խոչընդոտող գործոնն է կայսերական Ռուսաստանի հետագա քաղաքական և տնտեսական առաջընթացի ճանապարհին: Ուստի և նրանք ուղիներ էին փնտրում ինքնակալության հիմքերն անսասան պահելու հանդերձ անցկացնել լայնածավալ բարեփոխումներ: Ալեքսանդրի շուրջ համախմբվեցին նրա «երիտասարդ բարեկամները», որոնք էլ ստեղծեցին «Գաղտնի կոմիտեի»՝ պետական վերափոխումներ նախապատրաստելու և անցկացնելու համար:

«Գաղտնի կոմիտեի» մեջ մտան Պ. Ստրոգանովը, Վ. Կոչուբեյը, Ն. Նովոսիլցևը, լեհ ազնվական Ա. Ջարտորիյժսկին: Վերջինս հետագայում դար-

ձավ 1830-1831 թթ. լեհական ապստամբության ղեկավարներից մեկը և ֆրանսերեն գրեց իր հիշողությունները՝ հետաքրքիր տեղեկություններ հայտնելով ռուսական կայսրի մասին: Թեև «Գաղտնի կոմիտեին» չդարձավ պետական պաշտոնական կառույց, այսուհանդերձ նրա անդամների ազդեցությունը կայսրի վրա նկատելի էր ու անվիճելի: Բայց «Գաղտնի կոմիտեի» կյանքը շատ կարճատև եղավ, քանզի 1803 թ. այն դադարեց գործելուց: «Գաղտնի կոմիտեի» աշխատանքները և ծրագրերը ուսումնասիրելու համար թերևս միակ հավաստի աղբյուրը Ստրոգանովի «Գրառումներն» են և «Սահմանադրության նոթերը», որոնցից կարելի է եզրակացնել, որ նրա անդամները մոտ ապագայում չէին ծրագրում ազատագրել գյուղացիներին ճորտական կարգավիճակից, սահմանել քաղաքացիական ազատություն: Նրանք այդ ամենը համարում էին հեռավոր ապագայի խնդիր, թեև Ալեքսանդրը թագաժառանգ եղած ժամանակ Լագարպի հետ ունեցած զրույցներում հաճախ չէր հաշտվում գյուղացիության ճորտական կարգավիճակի հետ, հասկանում էր, որ կատարյալ չէ գործող պետական կառավարման համակարգը: Ալեքսանդր Առաջինը գահ բարձրացավ այն ժամանակ, երբ բարեփոխումների վերաբերյալ ակնկալիքները ստացել էին ընդհանուր բնույթ: Ճանաչված գրող-արձակագիր Ժերմենսկի Ստալը, հիացած Ալեքսանդրով, ասում էր. «Միապետ, Դուք ինքներդ ձեր կայսրության համար Սահմանադրություն եք, իսկ Ձեր գիտակցությունը՝ նրա երաշխիքը»: Կայսրը պատասխանում էր առանց համեստության. «Եթե դա այդպես է, ապա ես երջանիկ պատահականություն եմ»:

Ալեքսանդր Առաջինի վերափոխումներն ընդգրկեցին երեք հիմնական՝ պետական-կառավարման վարչաձևի բարեփոխման, գյուղացիական-ազրարային, կրթության-լուսավորության ոլորտները: Պետական վարչաձևի բարեփոխման օգտին արտահայտվեցին լիբերալ ազնվականները: Պյոտրյան կոլեգիաները փոխարինվեցին նախարարություններով, որը նպաստեց իշխանության հետագա կենտրոնացմանը և ամրապնդմանը: Ի դեպ, կառավարման նախարարական համակարգը հաստատվել էր ավելի վաղ, դեռևս Պավելի օրոք, պարզապես 1802 թ. սեպտեմբերի 8-ի հրամանագրի դրան հաղորդեց միայն իրավական բնույթ: Այս բարենորոգմամբ ավարտվեց իշխանության գործադիր մարմինների իրավասության հստակ սահմանադատման գործընթացը: Ղեկավարման կոլեգիալ համակարգը փոխարինվեց միանձնյա իշխանությամբ, քանզի նախարարները ենթարկվում էին միայն կայսրին, հաշվետու էին միայն նրան, որը նպաստեց բացարձակ միապետության ամրապնդմանը:

Ստեղծվեցին ութ նախարարություններ՝ ցամաքային դիմված ուժերի, ռազմածովային, ներքին գործերի, արտաքին գործերի, ֆինանսների, արդարադատության, կոմերցիայի, լուսավորության, որոնց թիվը 1811 թ. հասավ տասներկուսի: Կայսրի «երիտասարդ բարեկամները» նոր ստեղծ-

ված նախարարություններում զբաղեցրին բարձր պաշտոններ: 1803 թ. հրապարակվեց «Ազատ հողագործների մասին» հրամանագիրը, որի համաձայն կալվածատերերը իրավունք ստացան ազատ արձակել իրենց գյուղացիներին՝ առանձին կամ ամբողջ գյուղերով փրկագնոված հողերի հետ միասին: Այս հրամանագիրը, որի նախագիծը կազմել էր կոմս Ս. Ռուսյանցևը, գործնական մեծ նշանակություն չունեցավ, քանզի Ալեքսանդրի ամբողջ թագավորության ընթացքում միայն մի քանի կալվածատերեր կիրառեցին այդ հրամանագիրը, և ազատ հողագործների կարգավիճակ ստացավ ճորտ գյուղացիության մոտ 0,5 %-ը, այսինքն՝ շուրջ 47 հազար արական սեռի գյուղացիներ: Փրկագինը բավականին մեծ էր, և գյուղացիներն ի վիճակի չէին վճարել պահանջվող գումարը: Սակայն այդ հրամանագիրը, այնուամենայնիվ, որոշ նշանակություն ունեցավ, քանզի կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչեց գյուղացիներին ճորտատիրական կարգավիճակից ազատագրելու հնարավորությունը և օրենսդրորեն որոշեց ազատագրման պայմաններն ու բնակչության նոր շերտերի՝ «ազատ հողագործների», իրավունքները: Ավելին, այդ հրամանագրի կիրարկումը շարունակվեց Ալեքսանդրի մահից հետո, մինչև 1858 թ., և այդ ճանապարհով ազատագրվել է 1,5 %-ը, այսինքն՝ 152 հազար մարդ: Ալեքսանդրի օրոք ճորտատիրական իրավունքը փաստորեն վերացվեց միայն ռուսական կայսրության Օստոլեյսկի (Մերձբալթիկայի) նահանգներում: Ալեքսանդր Առաջինի ժամանակ Ռուսաստանում բացվեցին նոր համալսարաններ, միջնակարգ ուսումնական հաստատություններ: Մինչ այդ գործում էր միայն Մոսկվայի համալսարանը, որը բացվել էր 1755 թ. կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնայի օրոք: Ալեքսանդրի ժամանակ համալսարաններ բացվեցին Կազանում, Նարկովում, Գորպատում (Տարտու): Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտը վերակառուցվեց համալսարանի, իսկ Ցարսկոյե Սելոյում բարձրաստիճան ազնվականության գավակների համար համալսարանական ուսուցման ծրագրին մոտ բացվեց լիցեյ՝ պետական ծառայողներ նախապատրաստելու նպատակով: Այնտեղ սովորել են ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը, հայտնի դիվանագետ Ա. Գորչակովը, հասարակական-քաղաքական մտքի շատ նշանավոր գործիչներ: Բարձրագույն կրթական համակարգի զարգացման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեցան 1804 թ. նոյեմբերի 5-ի համալսարանական կանոնադրությունը և 1804 թ. հուլիսի 9-ի գրաքննության կանոնները: Պետական կառավարման համակարգում բարենորոգումներ անցկացնելու առաջարկների մի ամբողջ փաթեթ կայսրին ներկայացրեց խոշոր պետական գործիչ Մ. Մ. Սպերանսկին (1772-1839 թթ.), որը միառժամանակ վայելեց Ալեքսանդրի վստահությունը, համակրանքը և հովանավորությունը: Սպերանսկու զեկուցումների հստակությունը ու նրբագեղու-

թյունը նույնպես զարմացրեց և հիացրեց կայսրին: Ալեքսանդրը միանգամից գնահատեց նրա խելքը և տաղանդը, ճշտակատարությունը և ջանադրությունը, վերջինիս մեջ տեսավ այն մարդուն, որին վաղուց էր փնտրում: Ալեքսանդրը համոզվեց, որ իր կողմից մտահղացված բարեփոխումները կարող է գլխավորել հենց Սպերանսկին, որ անհրաժեշտ է նրան հանձնարարել ղեկավարելու նախատեսված վերափոխումների իրագործումը:

Սպերանսկին, ի տարբերություն «Գաղտնի կոմիտեի» և «կայսրի երիտասարդ բարեկամների», չունեց ազնվականական ծագում՝ ծնվել էր գյուղական հոգևորականի ընտանիքում: Միայն բացառիկ ընդունակությունը և աշխատասիրությունը հնարավորություն ընձեռեցին նրան գրավել պետական բարձր պաշտոններ: Սպերանսկին Պետերբուրգի հոգևոր սեմինարիան (ակադեմիան) ավարտելուց հետո իր բազմակողմանի և խոր գիտելիքների շնորհիվ նույն հաստատությունում սկսեց դասավանդել մաթեմատիկա, ֆիզիկա, այնուհետև փիլիսոփայություն և ճարտասանություն: Սպերանսկին գեներալ-դատախազ իշխան Կուրակինի անմիջական աջակցությամբ անցավ պետական ծառայության: Կայսեր հովանավորությանն արժանանալուց հետո կառավարական բոլոր նախագծերը, որոշումները, գրազրույթունները կազմվում էին կամ անձամբ Սպերանսկու կողմից, կամ էլ նրա անմիջական հսկողության տակ: Սպերանսկին 36 տարեկան հասակում ձեռք բերեց լայն ճանաչում ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև կայսրության սահմաններից դուրս: Սպերանսկին Ալեքսանդրի արքունիքում դարձավ բարձրաստիճան պաշտոնյա, ապա և կայսեր գլխավոր խորհրդատուն, նրա համար հատկապես դժվարին տարիներին՝ Առևտրիցի ճակատամարտից հետո, Տիլզիտի հաշտության պայմանագրի կնքման նախօրյակին ու այն ստորագրելուց հետո: Կայսրը և կայսրուհին հաճախ էին Սպերանսկուն հրավիրում իրենց մոտ: Նա ուղեկցեց Ալեքսանդրին էրֆուրտ, որտեղ տեղի ունեցավ երկու կայսրերի երկրորդ հանդիպումը: Ֆրանսիացիների կայսրն, իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ, անմիջապես նկատեց և գնահատեց համեստ պետական քարտուղարի խելքը և ունակությունները: Զրուցելով Ալեքսանդրի հետ՝ Նապոլեոնը, կիսալուրջ-կիսակատակ հարցրեց. «Կայսր, Ձեզ համար արդյոք ցանկալի չէ այս մարդուն (Սպերանսկուն – Մ. Մ.) փոխանակել որևէ թագավորության հետ»: «Ռուսաստանի միակ պայծառ գլուխը»,– այսպես անվանեց Սպերանսկուն Նապոլեոն Բոնապարտը: «Մեծ և ամենազոր Սպերանսկին՝ կայսրության գլխավոր քարտուղարը և փաստացի առաջին նախարարը»,– այսպես է բնութագրել Սպերանսկուն այն ժամանակ Պետերբուրգում Սարդինիայի թագավորության ղեսպանորդ կոմս Ժ. դը Մեստրը:

Սպերանսկին կայսրի հանձնարարությամբ 1809 թ. մշակեց բարեփոխումների նախագծերի մի ամբողջական փաթեթ: Պետական կառույցների

վերափոխման հիմքում Սպերանսկին դրեց օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը: Այս իշխանությունները կենտրոնացված էին կայսեր ձեռքին: Պետական համակարգերի մեջ Սպերանսկին առանձնացրեց սահմանադրական միապետությունը, այն համարելով կառավարման լավագույն ձևը: Այս առնչությամբ կայսրին օրենքներ մշակելու գործընթացում օգնելու էին օրենսդրախորհրդակցական երկու մարմիններ՝ Վերին պալատը՝ Պետական խորհուրդը, որի անդամները նշանակվում էին նրա կողմից և ընտրովի մարմին Ստորին պալատը, որին Սպերանսկին տվեց Պետական Դուռնա անվանումը: Ընտրական իրավունքից օգտվելու էին Ռուսաստանի այն քաղաքացիները, ներառյալ և պետական գյուղացիները, որոնք ունեն հող ու կապիտալ: Արհեստավորները, տնային ծառաները, ճորտ գյուղացիները, թեև ընտրություններին չէին մասնակցելու, բայց օգտվելու էին քաղաքացիական կարևորագույն իրավունքներից: Դրանցից գլխավորը Սպերանսկին ձևակերպեց այսպես. «Ոչ ոք չի կարող պատժվել առանց դատական վճռի»: Դա պետք է հատկապես սահմանափակեր կալվածատեր-ճորտատերերի իրավունքները և կամայականությունները ճորտ գյուղացիների նկատմամբ: Դուռնա օժտվելու էր նախարարների հաշվետվությունները լսելու և օրենսդրական նախագծերի վերաբերյալ եզրակացություններ կատարելու լիազորություններով: Սպերանսկին ցանկանում էր ստեղծել իսկապես պատասխանատու վերակառուցված նախարարություններ: Նա գտնում էր, որ Դուռնայում քննարկումները պետք է լինեն ազատ, դատողությունները և կարծիքները անկաշկանդ, որոնք արտահայտելու էին «ժողովրդի կամքը»: Սա էր Սպերանսկու սկզբունքորեն նոր մոտեցումը՝ նա ցանկանում էր կենտրոնական և տեղական իշխանությունների գործունեությունը դնել հասարակական կարծիքի հսկողության ներքո: Այս ամենի շնորհիվ, ըստ բարենորոգչի, կավարտվեր պառլամենտական համակարգի ձևավորումը Ռուսաստանում: Այն, որ կայսրը պահպանում էր գործադիր իշխանությունը և օրենսդրական նախաձեռնությունը XIX դարի սկզբին դիտարկվում էր իբրև միապետության կենսունակության, հզորության, կայունության արտահայտություն, քանզի Հենց այդպիսի իշխանությունը ժամանակի օրենսդիրների ու բարեփոխիչների տեսակետով վեր է կանգնած առաձին անհատների շահերից, տարբեր խավերի նեղ ցանկություններից և դասերի եսասիրական նպատակներից: Սպերանսկու ծրագրի համաձայն նախատեսվում էր տեղերում ստեղծել վոլոստային, օկրուգային, նահանգային դուռնաներ, իսկ կենտրոնում՝ Պետական Դուռնա: Դատական մարմինները, ընդհուպ մինչև նահանգային դատարանը, նույնպես լինելու են ընտրովի, իսկ բարձրագույն դատական մարմինը՝ Սենատը, կազմվելու

էր նահանգային դուռնաներից ընտրված ներկայացուցիչներից՝ ցմահ, անձամբ կայսրի կողմից: Կայսրության բարձրագույն դատական մարմնի վրա դրվեց երկրում օրինականության պահպանմանը հետևելու և վարչական մարմինների գործունեությունը վերահսկելու պարտականությունը: Սպերանսկին առաջարկում էր պետական հիմնարկներում պաշտոններ զբաղեցնելու համար սահմանել համապատասխան կրթական ցենզ, որը զգալիորեն կկարգավորեր ու կրարելավեր երկրի կառավարման համակարգը: Սպերանսկու նախագծերում սոցիալական հարցեր արծարծված չեն, լիովին անտեսված են: Նա նույնիսկ չփորձեց դնել ճորտատիրական համակարգի վերացման խնդիրը, բայց ոչ դրա ջատագովը և պաշտպանը լինելու պատճառով: Ազատական հայացքներ ունեցող գործիչը, ճորտատիրական կարգերի վերացման համոզված կողմնակիցը, քաջատեղյակ էր, որ կայսրը, հաշվի առնելով ազնվականության ճնշող մեծամասնության հայացքները և տրամադրությունները, ոչ մի դեպքում չէր համաձայնվի ձեռք բարձրացնել ճորտատիրական համակարգի վրա: Այնուամենայնիվ, ազատական բովանդակություն ունեցող Սպերանսկու կազմած նախագծերը անվերապահորեն ունեին առաջադիմական նշանակություն, որովհետև դրանց իրագործումը կնպաստեր պետական կառուցվածքի կատարելագործմանը, իրավաքաղաքական համակարգի զարգացմանը և տնտեսության առաջընթացին: Պարտադիր համարելով իշխանական թևերի տարանջատման խնդիրը՝ Սպերանսկին գործադիր իշխանությունը դնում էր օրենսդրի և դատականի միջև: Գործադիր իշխանությունը պետք է որոշեր կյանքի կոչվող օրենքների ուղիները և մեթոդները: Ընդ որում, Սպերանսկին հստակորեն տարբերակում էր իշխանություն և միահեծանություն, բռնապետություն հասկացությունները: Օրենքների վրա հիմնված իշխանությունը կառավարությանը տալիս է ուժ, իսկ բռնապետությունը կործանում է այն, ուստի միահեծանությունը լիովին մերժվում է Սպերանսկու կողմից: Ճիշտ և արդար օրենսդրությունը կառավարությանը տալիս է ավելի մեծ իրական ուժ, քան անսահմանափակ միահեծանությունը: Այս առնչությամբ Սպերանսկին պատմաքաղաքական ղուգահեռներ է անցկացնում Անգլիայի և Թուրքիայի պետաիրավական համակարգերի միջև՝ նախապատվությունը, անշուշտ, տալով անգլիական վարչաձևին: Բարենորոգումների ծրագիրը մշակելիս Սպերանսկին ղեկավարվում էր «ճանաչել սեփական ժողովրդին, իմանալ իր ժամանակը» կարևորագույն կարգախոսով: Սպերանսկու վերափոխումների ամբողջական փաթեթի իրագործումը սկսվեց 1810 թվականից, երբ ստեղծվեց Պետական խորհուրդ, որի կազմում էին կայսրի կողմից նշանակված նախարարները և մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Կայսրին կից խորհրդակցական մարմին

Պետական խորհուրդը քննարկում էր նոր օրենսգծեր և պետական կարևորություն ներկայացնող հիմնախնդիրներ: Բայց դրանով զործընթացը կանգնեցվեց:

Սպերանսկու անձի և նրա բարեփոխումների դեմ երկրում սկսեց բարձրանալ դժգոհություն հզոր ալիք: Նրա դեմ համախմբվեցին բոլոր պահպանողական ուժերը՝ Կարամզինից սկսած մինչև Արակչենը, որը լուրջ նախազգուշացում էր կայսրին, և նա ի վիճակի չէր անտեսել այդ նախագծերի նկատմամբ ազնվականության լայն շրջանների թշնամական դիրքորոշումը: Ռուս նշանավոր հրապարակախոս, գրող և պաշտոնական պատմագիր Ն. Կարամզինը 1811 թ. կայսրին ներկայացրած «Հին և նոր Ռուսաստանի մասին նոթերում», արտահայտելով պահպանողական ազնվականության տրամադրությունները, հանդես եկավ ամեն տեսակի փոփոխությունների դեմ՝ ի պաշտպանություն բացարձակ միապետության: Նա, Ռուսաստանի պատմության օրինակով, համոզում էր կայսրին չսահմանափակել իր իրավունքները, որոնք անխուսափելի կղարձեն միապետության կործանումը Ռուսաստանում: Կարամզինի այս պատմաքաղաքական հայեցակետը հետագայում ընկավ «պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության» և սլավոնասերների գաղափարախոսության հիմքում: «Մեղ սահմանադրություններ պետք չեն, - գրում էր Կարամզինը կայսրին, - տվեք մեղ 50 խելացի նահանգապետներ, և ամեն ինչ լավ կընթանա»:

Սպերանսկին շրջապատված էր վարձկան ու կամավոր քսու լրտեսներով, որոնք կայսրին էին հասցնում նրա յուրաքանչյուր անդգույշ խոսքը, որը չանտեսվեց հիշաչար և զգուշավոր կայսրի կողմից: Ոստիկանության նախարար Ա. Բալաչովը, կոմս Ֆ. Ռոստոպչինը տեղեկացրին կայսրին, թե իրր Սպերանսկին գաղտնի հեղափոխական մասոնականության ղեկավարն է Ռուսաստանում, որ նրա օրինակին պատրաստ են հետևել այնպիսի ճանաչված ու հեղինակավոր անձինք, ինչպիսիք են ծովակալ Մորզովինովը, ֆելդմարշալ Կուտուզովը: Ալեքսանդրը վախենում էր դավադրություններից, միշտ հիշում իր պապի՝ Պյոտր Երրորդի ողբերգական ճակատագիրը, առավել ևս նրա աչքի առաջ էր հոր սպանությունը: Նապոլեոնի դեմ նոր պատերազմի նախաչնամին լուրերն այն մասին, թե Սպերանսկին թշնամուն է հայտնում պետական գաղտնիքներ, ստիպեցին կայսրին լրջորեն բացատրվել կասկածյալի հետ: Զրույցը տեղի ունեցավ դեմ առ դեմ 1812 թ. մարտի 17-ին, կիրակի օրը: Միայն հետագայում հայտնի դարձան զրույցի առանձին մանրամասները. «Հանգամանքները պահանջում են, որպեսզի մենք, - ասաց Ալեքսանդրը Սպերանսկուն, - որոշ ժամանակով բաժանվենք: Ես, ցանկացած այլ ժամանակ, կօգտագործեի մեկ կամ նույնիսկ երկու տարի, որպեսզի քննեի քո դեմ ստացած մեղադրանքների ու

կշտամբանքների իսկությունը: Այժմ, երբ հակառակորդը պատրաստ է մտնել Ռուսաստանի տարածքները, ես պետք է հեռացնեմ քեզ ինձնից: Վերադարձիր տուն, այնտեղ կիմանաս մնացածը: Ցտեսություն»:

Տանը Սպերանսկուն արդեն սպասող ոստիկանության նախարար Բալաչովը տեղեկացրեց իրեն, թե նա անհապաղ պետք է մեկնի Նիժնի Նովգորոդ, այնուհետև՝ Պերմ: Սպերանսկու աքսորը պահպանողական ազնվականության շրջանում առաջացրեց բուռն և անթաքույց խանդավառություն: Ավելին, Սպերանսկու հրաժարականը հասարակությանն ավելի շատ ուրախություն պատճառեց և ոչ թե հրաժարություն, որովհետև հասարակության անհիմն կարծիքով իբր վերջապես բացահայտվեց դավաճանությունը, կանխվեց գյուղացիների խռովությունը, որոնց Սպերանսկին ցանկանում էր զինել ազնվականությանը ոչնչացնելու համար, թե ձախողվել է Ռուսաստանը Նապոլեոնին հանձնելու նրա մտահղացումը, և վերջապես ֆրանսիացիների կայսրի նկատմամբ ձեռք է բերվել առաջին լուրջ հաղթանակը: Միայն սթափ մտածող զինվորական նախարար Մ. Բարկլայ դը Տոլին ճիշտ նկատեց. «Այսպիսով, նախանձին ու չարությունը հաջողվեց հաղթել ճշմարտությանը»: Ավելին, հետագայում Ալեքսանդրը խոստովանեց, որ ինքը «հասարակական կարծիքի համար զոհարեց» Սպերանսկուն: Հավանաբար հենց այդ պատճառով Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո կայսրն աքսորից վերադարձրեց Սպերանսկուն, բայց նախկին սերտ կապերը չվերականգնվեցին: Թեև նա զբաղեցրեց պատասխանատու պաշտոններ, սակայն, այլևս չհասավ պետական նախկին բարձունքին: Սպերանսկին 1816 թ. նշանակվեց Պենզայի, 1819 թ. Սիբիրի նահանգապետ, իսկ 1821 թ. դարձավ իր իսկ կողմից ստեղծած Պետական Պորհրդի անդամ և իրր գերագույն քրեական դատարանի անդամ մասնակցեց դեկարրիստների դատավարությանը: Թեև Նիկոլայ Առաջինի թագավորության տարիներին Սպերանսկուն հանձնարարվեց պատասխանատու աշխատանք՝ կազմել «Ռուսաստանյան կայսրության օրենքների ժողովածուն», այնուամենայնիվ, տաղանդավոր պետական գործիչ ու մեծ բարեփոխչի աստղային ժամը՝ 1810-1811 թթ. մնաց չգերազանցված: Սպերանսկու նախազօժերը շուրջ 60 տարով առաջ էին անցել Ռուսաստանում կենսագործված դատական բարեփոխումներից և մոտ մեկ հարյուրամյակով՝ 1905 թ. Հոկտեմբերի 17-ի Հրովարտակի բովանդակությունից: Հատկանշական է, որ Մ. Սպերանսկին սերտ ու ջերմ բարեկամական կապեր էր հաստատել Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գերդաստանի՝ Լազարյանների հետ, որոնց լավագույն վկայություններն են միմյանց հղած անկեղծ, հետաքրքիր ու արժև-

քավոր նամակները: Դեռևս Պավել Առաջինի գահակալման տարիներին կանցելը Ալեքսանդր Բորիսովիչ Կուրակինի ու նրա եղբոր՝ իսկական գաղտնի խորհրդական Ալեքսեյ Բորիսովիչ Կուրակինի առանձնատանը իսկական պետական-խորհրդական Հովհաննես Լազարյանը ծանոթացավ Սպերանսկու հետ: Դրանից հետո Սպերանսկին սկսեց հաճախ այցելել Լազարյանին ու առանձին դեպքերում մասնակցել պաշտոնական այն փաստաթղթերի ձևակերպմանը, որոնք առնչվում էին ինչպես մասնավոր հարցերի, այնպես էլ Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի հայերի ու հայոց թեմերի հիմնախնդիրներին: Լազարյանների մոտ Սպերանսկին ծանոթացավ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղուիթյանի հետ և վերջինիս խնդրանքով ստանձնեց Հայերենից ռուսերեն թարգմանված "Исповедание христианской веры Армянской церкви" – «Հայոց եկեղեցու քրիստոնյա հավատքի դավանանքը» գրքի սրբագրումը: Այն հրատարակվեց 1799 թ. և նվիրվեց կայսր Պավել Պետրովիչին: Լազարյանի առանձնատանը Սպերանսկին ծանոթացավ ու մերձեցավ շատ նշանավոր պետական այրերի հետ: Հովհաննես Լազարյանի մահից հետո բարեկամական հարաբերությունները պահպանվեցին Հովակիմ Լազարյանի հետ: Սպերանսկին կազմեց Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտին վերաբերող փաստաթղթերը: Պետական-քարտուղար դառնալուց հետո նա Հովհաննես Լազարյանի այրու համար գրեց հոգևոր կտակը: Ավելին, հայր և որդի Հովակիմ ու Սաչատուր Լազարյանները դարձան կապող օղակ Սպերանսկու և Արակչեևի միջև նախկինում եղած լարվածության թուլացման և վերացման գործընթացում, որը սկսվել էր դեռևս 1816 թվականից: Ընդհանրապես ժամանակակից ռուս պատմագիտական, հասարակական-քաղաքական միտքը վերանայել է Արակչեևի գործունեությունը և ի հեճուկս խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմագրության՝ տվել է ավելի իրատեսական ու անաչառ գնահատական:

Հայ առանձին պատմաբաններ ենթադրում են, որ Ռուսաստանի քաղաքական հովանու ներքո Հայաստանի ինքնավարության նախագծի մշակման գործընթացին մասնակցել է նաև Սպերանսկին, որը հեռու չէ պատմական ճշմարտությունից: Պերմ աքսորվելուց հետո այդ կապերը ոչ միայն չխզվեցին, այլև ավելի սերտացան: Նիկոլայ Պավլովիչի թագադրման պաշտոնական արարողության ժամանակ Սպերանսկին Մոսկվայում ապրում էր Լազարյանների առանձնատանը: Սպերանսկու բարեկամական հարաբերությունները Լազարյան ընտանիքի հետ շարունակվեց մինչև նրա մահը:

§ 2. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պալատական հեղաշրջումը և Պավել Առաջինի սպանությունը երիտասարդ կայսրի առաջ խնդիր դրեց հստակեցնել երկրի արտաքին քաղաքականության գերակայող գիծը և հիմնական ուղղությունը: Ընդհանրապես Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը, որպես կանոն, պայմանավորված էր Եվրոպայում ստեղծված միջազգային իրադրության և հատկապես երկու առաջատար տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հակամարտության և անդիջում պայքարի հետ: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, իբրև խոշորագույն տերություններ, շարունակում էին հսկայական ներգործություն ունենալ միջազգային հարաբերությունների կարևորագույն գործընթացների վրա: Նոր կայսրին անհրաժեշտ էր ցուցաբերել դիվանագիտական առավել հեռամետություն, ճկունություն, խուսանավելու հմտություն, չրջահայեցություն, քաղաքական իրատես որոշումներ կայացնելու կարողություն: Ալեքսանդրը վաղ հասակից սկսեց հաջողությամբ յուրացնել դիվանագիտության նուրբ արվեստը, որը նրան հետագայում մեծ քաղաքականության մեջ հնարավորություն ընձեռեց ոչ միայն հաջողությամբ պաշտպանել Ռուսաստանի ազգային-պետական շահերը, այլև կարգավորել միջազգային հարաբերությունների կնճռոտ, համանվիրոպական նշանակության հիմնահարցերը, որոնք հատկապես ի հայտ եկան Վիեննայի միջազգային վեհաժողովում: Գործնական քաղաքականությունը կայսր-դիվանագետից պահանջում էր հատկապես չրջահայեցություն ցուցաբերել ռուս-անգլիական ու ռուս-ֆրանսիական առնչություններում, խուսափել ծայրահեղություններից ու քաղաքական միակողմանի կողմնորոշումից, որով ղեկավարվում էր իր հայրը: Կայսերական Ռուսաստանի շահերը անգլո-ֆրանսիական սուր ռազմաքաղաքական հակամարտության ոլորտում պահանջում էին ստանձնել միջնորդի դերակատարում, մասնավանդ որ երկու հզոր և անհաշտ ախոյանները հավասարաչափ ճրգտում էին դադարեցնել շարունակվող պատերազմը և հաշտություն կնքել: Միջնորդական առաքելությունը կբարձրացներ ոչ միայն Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը, այլև անձամբ կայսրի դերը համանվիրոպական նշանակություն ունեցող հիմնախնդիրների կարգավորման գործում: Եթե Ռուսաստանին հաջողվեր ստանձնել միջնորդի դեր, ապա այն շահեկան կլիներ կայսրության համար, քանզի անգլո-ֆրանսիական հակամարտության հարթումը զգալիորեն կնպաստեր Անգլիայի հետ միջպետական

խախտված հարաբերությունների վերականգնմանը և կարգավորմանը, իսկ Ֆրանսիայի հետ քաղաքական առնչությունների հետագա զարգացմանը: Եվրոպայում կհաստատվեր կայուն խաղաղություն և միջազգային անվտանգություն: Ալեքսանդրը լավ գիտեր, որ Անգլիայի հետ հարաբերությունները Պավելի թագավորության վերջին տարում խիստ սրվել էին՝ երկու կողմից ստեղծելով լուրջ վտանգ պատերազմի սանձազերծման համար: Այդ են վկայում Անգլիայի կառավարող շրջանների վճռական գործողությունները ի պատասխան Պավելի ոչ պակաս ծայրահեղ քայլերի: Ալեքսանդրը շտապեց վերացնել ռուսական նավահանգիստներում Անգլիայի հպատակների ունեցվածքի վրա արգելափակումները, իսկ գահ բարձրանալուց մի քանի ամիս անց՝ 1801 թ. հունիսի 5-ին (17-ին) Պետերբուրգում ստորագրվեց ռուս-անգլիական ծովային կոնվենցիան, որով վերջ տրվեց հակամարտությանը երկու երկրների միջև: Նրա ջանքերով վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները: Կարգավորվեցին միջպետական կապերը ոչ միայն Անգլիայի, այլև հանրապետական Ֆրանսիայի դեմ պայքարում Ռուսաստանի մյուս նախկին դաշնակից Ավստրիայի հետ: Այս ամենով կատարվեցին դիվանագիտական լուրջ քայլեր Եվրոպայում հաստատելու ուժերի հավասարակշռություն: Ալեքսանդրը, ցուցաբերելով պետական գործչին բնորոշ ճկունություն և հաստատակամություն, Անգլիայի հետ միջպետական հարաբերությունները կարգավորեց ոչ ի վնաս Ֆրանսիայի՝ առանց բարդացնելու առնչությունները այդ երկրի հետ: Հետևաբար, Ֆրանսիայի առաջին կոնսուլի ու փաստացի տիրակալի՝ Նապոլեոն Բոնապարտի մտավախությունը, թե ռուս-ֆրանսիական բանակցությունները Պավելի սպանությունից հետո կխզվեն, զուր էին և անհիմն, քանզի նոր կայսրը որոշեց շարունակել հարաբերությունները՝ պարզապես Պավելի ներկայացուցիչ Կոլիչևին Փարիզում փոխարինեց մեկ այլ փորձված դիվանագետ՝ Մորկովը: Ավելին, բանակցությունները հաջող վախճան ունեցան: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում 1801 թ. հոկտեմբերի 8-ից 10-ը Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև ստորագրվեց երկու փաստաթուղթ՝ հաշտության պայմանագիր և գաղտնի կոնվենցիա: Ալեքսանդր Առաջինի ձգտումը քաղաքական եզրեր գտնել և համաձայնագիր կնքել Ֆրանսիայի հետ, որոշ առումով, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Պավելի քաղաքականության շարունակությունը, որը, սակայն իրագործվում էր ավելի զգուշորեն, դիվանագիտական ճկուն հնարքներով, որպեսզի կանխվի Ռուսաստանի դեմ Անգլիայի բացահայտ թշնամական դիրքորոշման հնարավորությունը: Ռուսաստանը, պայմանագիր կնքելով Ֆրանսիայի հետ, հույս ուներ դրանով կաշկանդել Նապոլեոնին և փաստորեն վերականգնել

ուժերի խախտված հավասարակշռությունը մայրցամաքում: Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի միջազգային պարտավորությունների ու համաձայնագրերի խախտումը և անգլո-ֆրանսիական սուր և անհաղթահարելի հակամարտությունը համոզեցին Ռուսաստանին Անգլիայի ու Ավստրիայի հետ միասին սկսել հակաֆրանսիական նոր դաշինքի կազմավորման գործընթաց, որը նշանակում էր արտաքին քաղաքականության վերստին կտրուկ շրջադարձ: Թեև Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև 1802 թ. Ամյենում կնքվել էր հաշտության պայմանագիր, բայց այն ոչ մի կերպ չէր վերացնում նրանց միջև եղած հակամարտությունը, այդ պատճառով էլ չէր կարող լինել երկարատև: 1803 թ. մայիսին նրանց միջև նորից սկսվեց պատերազմ՝ մյուս տերություններին ևս ներքաշելու ակնկալիքով: Նապոլեոնի քաղաքականությունն Իտալիայում ու Գերմանիայում հակասում էր կայսերական Ռուսաստանի շահերին Կենտրոնական ու Հարավային Եվրոպայում: Հարավ-գերմանական պետությունները՝ Բավարիան, Վյուրտեմբերգը, Բադենը, որոնք ավելի վաղ գտնվում էին Պետերբուրգի անմիջական ազդեցության ներքո, աստիճանաբար ներքաշվում էին Նապոլեոնյան քաղաքականության ոլորտի մեջ: Հակաֆրանսիական երրորդ դաշինքի գլխավոր նպատակն էր հաստատել ռուս-անգլիական քաղաքական գերիշխանություն Եվրոպայում, կանխել Նապոլեոնի մտահղացումը՝ ամրապնդվելու մայրցամաքում: Եվրոպական երկրների մայրաքաղաքների՝ Պետերբուրգի, Լոնդոնի, Բեռլինի, Վիեննայի արքունիքներում դժկամությամբ ու տազնապով ընդունեցին Նապոլեոն Բոնապարտին Ֆրանսիայի կայսր հռչակելու մասին Սենատի 1804 թ. մայիսի 18-ի որոշումը, ապա նաև՝ 1804 թ. դեկտեմբերի 2-ին Փարիզի Նոտր Դամ տաճարում մեծ հանդիսավորությամբ կատարված նրա թագադրման արարողությունը: 1805 թ. ապրիլի 11-ին Պետերբուրգում երկարատև բանակցություններից հետո ստորագրվեց ռուս-անգլիական կոնվենցիան (համաձայնագիրը), որին 1805 թ. օգոստոսի 15-ին շտապեց միանալ Ավստրիան: Այսպես ստեղծվեց հակաֆրանսիական երրորդ դաշինքը: Միայն Պրուսիան չմիացավ, որը լուրջ անհաջողություն էր դաշնակիցների համար: Պրուսիան երրորդ դաշինքի գոյության ընթացքում քաղաքական ղեկավարման մեջ էր և փաստորեն կենսագործում էր երկու հակադիր խմբակցությունների միջև խուսանավելու քաղաքականություն: Սակայն Ֆրանսիայի վճռական հաղթանակները Ռուսաստանի և Ավստրիայի նկատմամբ կազմալուծեց դաշինքը: Առանձնապես վճռորոշ էր Աուստերլիցում 1805 թ. նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 2-ին) տեղի ունեցած «երեք կայսրերի» ճակատամարտը, որն ավարտվեց ռուս-ավստրիական միացյալ բանակի ծանր պարտությամբ: Նկատելի էր

նաև ռազմական արվեստում երկու կայսրերի՝ Ալեքսանդրի ու Ֆրանցի անփորձությունը, որոնք ցանկանում էին ստանալ նշանավոր զորավարի համրավ և հատկապես փորձում էին նմանվել Ֆրանսիայի անդուզական զորավար կայսրին: Անգամ անգլիացի ծովակալ Նելսոնի՝ կյանքի գնով նվաճված փայլուն հաղթանակը Փրանս-իսպանական միացյալ նավատորմի նկատմամբ Թրաֆալգարի 1805 թ. հոկտեմբերի 21-ի ծովային ճակատամարտում, թեև վերացրեց Փրանսիական բանակի Անգլիա ամհանման վտանգը, այնուամենայնիվ, ըստ էության, չփրկեց դաշնակիցներին ռազմավարական ընդհանուր պարտությունից ու խմբակցության կազմալուծումից: Ավստրիան 1805 թ. դեկտեմբերի 26-ին Պրեսբուրգում (Բրատիսլավա) շտապեց հաշտության պայմանագիր կնքել Ֆրանսիայի հետ: Իսկ Ռուսաստանը որոշեց շարունակել պատերազմը Ֆրանսիայի դեմ: Ավելին, հենց Ռուսաստանի ջանքերով 1806 թ. կազմավորվեց հակաֆրանսիական չորրորդ դաշինքը: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հակաֆրանսիական ուղղվածությունը հասավ իր գագաթնակետին: Չորրորդ դաշինքը կազմված էր Ռուսաստանից, Անգլիայից, Շվեդիայից և Պրուսիայից: Այս անգամ Ավստրիան չմտավ դաշինքի մեջ, որը նույնպես լուրջ անհաջողություն էր դաշնակիցների համար: Պրուսիայի ծանր պարտություններից հետո Ռուսաստանը փաստորեն մնաց մենակ և 1806-1807 թթ. Արևելյան Պրուսիայում դժվարագույն մարտեր մղեց Ֆրանսիայի դեմ: Ռուսական և ֆրանսիական բանակները 1807 թ. փետրվարյան ձյունածածկ ու հողմաչունջ օրը հանդիպեցին Պրեյսի-էյլաու վայրում: Դա արյունահեղ ճակատամարտ էր, որը տևեց մի ամբողջ օր և ավարտվեց միայն երեկոյան: Ո՛չ Նապոլեոնը, որ անձամբ գլխավորեց ֆրանսիական բանակը և ո՛չ էլ ռուսական բանակի հրամանատար գեներալ Բենիքսենը, այդպես էլ չկարողացան ի վերջո որոշել, թե ով հաղթեց այդ ճակատամարտում: Ամենուր միայն դիակներ էին ու վիրավորներ, որոնք չէին կարող որոշել ո՛չ հաղթողներին և ո՛չ էլ պարտվածներին: Ռուսական բանակը կորցրեց շուրջ 26 հազար, ֆրանսիականը՝ մոտ 28 հազար զինվոր, ուստի իրատեսական է, որ ճակատամարտում չեղան ո՛չ հաղթողներ և ո՛չ էլ պարտվածներ: Մինչդեռ Ֆրիդլանդի ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական բանակի ծանր պարտությամբ՝ 30 հազար սպանված և վիրավոր: Ֆրանսիական բանակն ընդհուպ մոտեցավ Ռուսաստանի սահմաններին: Թեև Ֆրիդլանդում Նապոլեոն Բոնապարտը տոնեց իր հաղթահանդեսը, այնուամենայնիվ, սթափ գնահատելով Ռուսաստանի ռազմական ներուժը, չէր թաքցնում Ալեքսանդրի հետ հաշտություն կնքելու իր մտադրությունը: Նա չհետապնդեց նահանջող և պարտված հակառակորդին, դրանով հնարավորություն

տվեց Բենիքսենին անցնել Նեման գետի ձախ ափը, այրել կամուրջները և կանգնել Տիլզիտի մոտ: Ֆրանսիայի կայսրը Ռուսաստանի միապետին աներկմտորեն հասկացրեց, որ ինքը պատրաստ է բանակցել, ցանկանում է ավարտել պատերազմը: Ալեքսանդրը կանգնած էր երկրնտրանքի առաջ՝ կնքե՞լ հաշտություն, թե՞ շարունակել պատերազմը: Ի վերջո հաղթեց սառը հաշտարկը և սթափ մարտավարությունը: Ալեքսանդրը որոշեց մեկ ամսով դինադադար կնքել, իսկ Նապոլեոնն ուղղակի հայտնեց կայսրի հետ անձամբ հանդիպելու իր մտադրության և ցանկության մասին: Ջինադադարի պայմանագիրը ստորագրելուց, այն վավերացնելուց և փոխանակումից հետո կայացվեց կարևոր որոշում՝ կազմակերպել երկու կայսրերի հանդիպումը: Այսպես սկսվեց «Տիլզիտյան համակարգի» ձևավորման գործընթացը, որն ավարտվեց Ալեքսանդրի ու Նապոլեոնի ծանր բանակցություններից հետո Տիլզիտում, որտեղ ստորագրվեցին համաեվրոպական նշանակության պաշտոնական պայմանագրեր: Եվ օրինաչափ է, որ շուրջ մեկ ամիս եվրոպական երկրների միապետների, վարչապետների, արտգործնախարարների, դիվանագետների, ողջ հասարակության ուշադրությունը սևեռվեց Արևելյան Պրուսիայի գավառային, ոչնչով աչքի չընկնող Տիլզիտ քաղաքին: Երկու կայսրերն առաջին անգամ հանդիպեցին 1807 թ. հունիսի 13-ին, ամառային արևոտ մի առավոտ Նեման գետի մեջտեղում լաստանավի վրա: Երկու կայսրերի հանրահայտ հանդիպումը նկարագրել է այդ պատմական դեպքերի ականատես 1812 թ. Հայրենական պատերազմի և 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ակտիվ մասնակից պարտիզան-գեներալ ու բանաստեղծ Դ. Դավիդովը: Ալեքսանդրին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց պահպանել Պրուսիայի ինքնուրույնությունը, իսկ Ռուսաստանին անցավ Բելոստոկի մարզը: Ալեքսանդրը հարկադրված էր հաշտվել Նապոլեոնի ծրագրած ինքնուրույն լեհական պետության գոյության հետ, որն ավելի շատ հայտնի է Վարչավայի դքսություն անունով: Դրա ստեղծումը հակասում էր ռուսական կայսրության շահերին, քանզի Լեհաստանի այդ տարածքը դառնում էր հենակետ Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար: Երկու կայսրերի կողմից վավերացված երկու փաստաթղթերում առկա էին ինչպես Ռուսաստանի շահերից բխող հողվածներ, այնպես էլ կետեր, որոնք, մեղմ ասած, ցանկալի չէին ռուսական կայսրին ու դժկամությամբ էին ընդունվում նրա կողմից: Երկու կայսրերն ուրվագծեցին ազդեցության ոլորտները՝ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպան ճանաչվեց Ֆրանսիայի, իսկ Արևելյանը՝ Ռուսաստանի ազդեցության գոտիներ: Նապոլեոնը ճանաչեց Ռուսաստանի իրավունքը՝ ընդարձակելու իր հյուսիսային սահմանները

Շվեդիայի կազմում գտնվող Ֆինլանդիայի հաշվին: Ֆրանսիայի կայսրի ցանկությունը Վարչավայի դքսության կառավարիչ նշանակվեց Սաքսոնիայի կուրֆյուրստը: Երկու միապետները մեծ տեղ հատկացրին Օսմանյան կայսրության հիմնախնդրին, մանավանդ որ բանակցությունների ժամանակ արդեն ընթանում էր ռուս-թուրքական պատերազմը: Ալեքսանդրը պարտավորվեց զինադադար կնքել Թուրքիայի հետ, իսկ Նապոլեոնը միջնորդ ճանաչվեց Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև վիճելի հարցերը կարգավորելու համար: Եթե Թուրքիան չընդուներ Ֆրանսիայի միջնորդությունը կամ երեք ամիս հետո հաշտություն չկնքեր Ռուսաստանի հետ, ապա Ռուսաստանը և Ֆրանսիան պետք է նրա դեմ գործեին համատեղ ուժերով: Բայց այս ամենն անորոշ ապագային էր վերաբերում և, ընականաբար, հեռու էր իրագործումից: Նապոլեոնը չէր զլանում խոստումներ չռայել, նա Տիլզիտում հնարավոր էր համարում բաժանել Թուրքիայի եվրոպական տիրույթները, իսկ մյուս կողմից իր ներկայացուցիչ, գեներալ Սերաստիանի միջոցով խոստումներ էր տալիս Սելիմ Երրորդ սուլթանին՝ փաստորեն հրահրում էր նրան շարունակելու պատերազմը ռուսների դեմ: Նապոլեոնը շահագրգռված էր ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների մեջ, որպեսզի Ռուսաստանի կայսրի ուշադրությունը չեղի եվրոպական հիմնախնդիրներից: Ռուս-ֆրանսիական պայմանագրով Ալեքսանդրը պարտավորվում էր Անգլիային առաջարկել իր միջնորդությունը և խաղաղություն հաստատել Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Անգլիան Ռուսաստանի միջնորդությունը պետք է ընդուներ մինչև 1807 թ. նոյեմբերի մեկը, իսկ հրաժարվելու դեպքում, Ռուսաստանը 1807 թ. դեկտեմբերի մեկից պետք է միանար Նապոլեոնի Բեռլինյան դեկրետով հռչակված (1806 թ. նոյեմբերի 21-ին) ցամաքային շրջափակմանը: Ավելին, Ռուսաստանը պետք է Անգլիայի հետ խզեր բոլոր տեսակի հարաբերությունները և Ֆրանսիայի հետ միասին հարկադրեր Դանիային, Շվեդիային, Պորտուգալիային, որպեսզի նրանք պատերազմ հայտարարեն ծովային առյուծին՝ Անգլիային: Տիլզիտյան համաձայնագրերով Ռուսաստանը դարձավ իր ոչ հեռավոր թշնամու՝ Ֆրանսիայի բարեկամը և իր նախկին դաշնակից Անգլիայի հակառակորդը: 1807 թ. հունիսի 27-ին բանակցությունները Տիլզիտում ավարտվեցին: Տիլզիտյան համաձայնագրերը գնահատել իրրև «ստորացուցիչ» և «անամոթ», առավել ևս համեմատել դրանք Բրեստի հաշտության հետ, ինչպես կատարեց Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության ղեկավար Վ. Ի. Լենինը, հեռու է պատմական ճշմարտությունից: Տիլզիտում, ի տարբերություն Բրեստի, Ռուսաստանը ոչ միայն տարածքային կորուստներ չունեցավ, այլև ստացավ Բելոստոկի մարզը, իսկ

Ֆրանսիան դարձավ Ռուսաստանի դաշնակիցը, որին ձգտում էր Նապոլեոն Բոնապարտը: Այնուամենայնիվ, Ալեքսանդր Առաջինը «Տիլզիտյան համալարգը» չէր կարող համարել ամուր ու երկարատև, որն ապացուցվեց երկու կայսրերի էրֆուրտի հանդիպման նախապատրաստման, առավել ևս, նրանց նոր պաշտոնական բանակցությունների ժամանակ:

Էրֆուրտյան հանդիպումը սկսվեց 1808 թ. սեպտեմբերի 28-ին և ավարտվեց հոկտեմբերի 14-ին: Երկու կայսրերը մի կողմից գործադրեցին իրենց զինանոցում եղած անսպառ հնարավորությունները, որպեսզի ընդգծեն սեփական հզորությունը, իսկ մյուս կողմից ջանադրորեն փորձում էին ապացուցել Եվրոպային իրենց դաշինքի կայունությունը և վերջապես միմյանց նկատմամբ ցուցադրական «սրտակից» վերաբերմունքը վերստին ընդգծելու էր Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի բարեկամությունը և շահերի ընդհանրությունը: Էրֆուրտյան կոնվենցիան հիմնականում հաստատեց ու նորոգեց Տիլզիտում կնքված դաշինքը, որոշ փոփոխված երանգներով ու մասնակի զիջումներով, որոնք պայմանավորված էին տեղի ունեցած քաղաքական նոր գործընթացներով: Էրֆուրտում Ալեքսանդրը վերստին ստացավ Նապոլեոնի համաձայնությունը Ֆինլանդիայի միացմամբ ընդլայնելու կայսրության հյուսիսային սահմանները, որ նշանակում էր անխուսափելի պատերազմ Շվեդիայի դեմ: Ալեքսանդրը, ոչ առանց հիմքի, մտահոգված էր, որ կայսրության մայրաքաղաք Պետերբուրգի մատույցներում կարող էր ստեղծվել Վարչավայի դքսության նման մեկ այլ պետական կազմավորում: Ռուս-շվեդական պատերազմը ձեռնտու էր Նապոլեոնին, ուստի և փոքր չէր նրա դերը նրանց միջև հակամարտությունների բորբոքման գործում: Նապոլեոնը ցանկանում էր թուլացնել Շվեդիայի դիրքերը, քանզի նրան համարում էր իր գլխավոր հակառակորդ Անգլիայի դաշնակիցը: Ռուս-շվեդական պատերազմը կրացառեր Ֆրանսիայի դեմ երկու տերությունների համատեղ գործողությունների հնարավորությունը, կշեղեր Ռուսաստանի ուշադրությունը Եվրոպայի կենտրոնից ու Մերձավոր Արևելքից և վերջապես անհնարին կղարձներ Շվեդիայի, Անգլիայի ու Ռուսաստանի դաշինքը, մանավանդ որ Շվեդիան, ոգևորվելով Անգլիայի շուայ, բայց, ըստ էության, դատարկ խոստումներից, նույնպես նախապատրաստվում էր Ռուսաստանի դեմ պատերազմի: Էրֆուրտում սեփական նախաձեռնությամբ Ռուսաստանի կայսրին այցելեց հանրահայտ Շարլ-Մորիս-Թալկյրանը, որն այդ ժամանակ հանդես էր գալիս Նապոլեոնի խորհրդականի դերում: Այս այցը և հատկապես՝ զրույցի բովանդակությունը, անշուշտ, կարելի է համարել աննախադեպ միջազգային հարաբերությունների ու դիվանագիտության պատմության մեջ: Հետևաբար,

նախկին եպիսկոպոսի, գաղտնի դիվանագիտության անգերագանցելի վարպետի, ճկուն քաղաքագետի՝ իր կայսրից գաղտնի Հանդիպումը Ալեքսանդրի Հետ նույնպես կարևոր քաղաքական-դիվանագիտական իրադարձություն էր էրֆուրտում: Առաջին հայացքից այս չնախատեսված ու գաղտնի Հանդիպման ժամանակ Նապոլեոնի խորհրդականը Ալեքսանդրին առաջարկում էր կանխել իր կայսրի Հնարավոր բոլոր ոտնձգությունները և նկրտումները, քանզի Ֆրանսիայի միապետի դիրքերը կայուն և ամուր չէին եվրոպայում: Թալեյրանի փաստացի դավաճանությունից Ալեքսանդրը հասկացավ, որ Նապոլեոնի խորհրդականն արդեն կանխատեսում է «Ֆրանսիացիների կայսրի» նվաճողական քաղաքականության առաջիկա անխուսափելի ճգնաժամը, որն էլ Հարկադրեց Թալեյրանին Հանուն Ֆրանսիայի Հանդես գալ նման խորհրդով, իր կայսրի նկատմամբ գործել անհավատարիմ հավատարմության՝ դիվանագիտության մեջ լայնորեն կենսագործվող սկզբունքով: Նապոլեոնի կողմից ցամաքային շրջափակման հռչակումից Հետո Թալեյրանը համոզվեց Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի հարաբերությունների խզման անխուսափելիության մեջ, ուստի և խորհուրդ տվեց կայսրին չստորագրել այն պայմանագիրը, որը կպարտավորեցներ Ռուսաստանի մասնակցությունը Ֆրանսիայի կողմից Ավստրիայի դեմ նախապատրաստվող պատերազմին: Թալեյրանը, գաղտնի Հանդիպման ժամանակ, դիմելով կայսրին, անընդհատ կրկնում էր. «Դուք պետք է փրկեք եվրոպան»: Հետագայում Թալեյրանը դարձավ կայսերական կառավարության վարձկան լրաբերը և Փարիզի ռուսական ներկայացուցչության երիտասարդ խորհրդական Կարլ Նեսսելրոդեից (Ռուսաստանի ապագա արտգործնախարարից) ստանում էր տասնյակ հազար ֆրանկ Նապոլեոնի նոր դժվարությունների մասին Ալեքսանդրին հաճելի տեղեկություններ հաղորդելու համար: էրֆուրտի Հանդիպման ընթացքում դիվանագիտությունը, ըստ Օտտո ֆոն Բիսմարկի, կարծես կոչված էր անհնարինը դարձնել Հնարավոր, չհաղթահարեց ռուս-ֆրանսիական սուր հակասությունները: Իսկապես էրֆուրտում Ալեքսանդրին ու Նապոլեոնին, իբրև դիվանագետների, չհաջողվեց նոր բանակցություններով հաղթահարել «Տիրիտյան համակարգի» խոցելի կողմերը: Հատկանշական է, որ Նապոլեոնը Տիրիտ-էրֆուրտյան համակարգն ամրապնդելու նպատակով խնդրեց Ալեքսանդրի կրտսեր քրոջ՝ Աննա Պավլովնայի ձևաքր, բայց Ռուսաստանի կայսրը հրաժարվեց խնամհանալ նրա Հետ, որից Հետո Ֆրանսիայի կայսրն ամուսնացավ Ավստրիայի թագավոր Ֆրանց Առաջինի դստեր՝ Մարիա-Լուիզայի Հետ:

Ռուս-չվեդական պատերազմն անցավ Ռուսաստանի բացարձակ առա-

վելությունը, ռուսական բանակը, անցնելով Ֆիննական սահմանը, կարճ ժամկետում գրավեց Հելսինկի, Սվեաբորգ, Արո քաղաքները, Գոտլանդ կղզին, Ալանդական կղզիները, ամբողջ Ֆինլանդիան, որից Հետո պարտված Շվեդիային մնում էր խնդրել զինադադար, մանավանդ որ ռուսները գտնվում էին Ստոկհոլմից ընդամենը 100 կմ հեռավորության վրա: Սակայն Ալեքսանդրը դժգոհ մնաց զինադադարից և պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Այդ ընթացքում Շվեդիայում գահընկեց արվեց Գուստավ Չորրորդը, իսկ թագավոր հռչակվեց դուքս Կարլը՝ Կարլ Տասներեքերորդ անունով: Նա արդեն շտապեց հաշտություն խնդրել և 1809 թ. սեպտեմբերի 5-ին (17-ին) Ֆրիդրիխսհամում կնքված պայմանագրով, ռուս-չվեդական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: Շվեդիան ճանաչեց Ֆինլանդիայի և Ալանդական կղզիների միացումը Ռուսաստանին, պարտավորվեց հաշտություն կնքել Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի Հետ ու միանալ ցամաքային կամ տնտեսական շրջափակմանը, Ֆինլանդիայում ապրող չվեդներն իրավունք ստացան փոխադրվելու Շվեդիա, իսկ Շվեդիայում ապրող ֆինները՝ Ֆինլանդիա: 1809 թ. մարտի 1-ին, երբ դեռ չարունակվում էր ռուս-չվեդական պատերազմը, Ալեքսանդրը Բորգոյում հանդիսավորությամբ բացեց Ֆիննական սեյմը և պաշտոնապես հրապարակած հռչակագրով Ֆինլանդիան ինքնավարության իրավունքով մտավ ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ՝ ֆիննական մեծ իշխանություն անունով: Ֆիննական սեյմը մնաց որպես երկրի գերագույն իշխանություն, պահպանվեց երկրի բանակը, դրամական միավորը: Ալեքսանդր Առաջինը, իբրև հեռատես պետական գործիչ, լավ էր հասկանում Ռուսաստանի համար Ֆինլանդիայի առանձնահատուկ նշանակությունը: Եվ օրինաչափ է, որ Ֆինլանդիայի նկատմամբ կայսրության կենսագործած նման քաղաքականությունը հետագայում ժառանգեց խորհրդային դիվանագիտությունը, ապա յուրացվեց Հետոցիալիստական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղությունները մշակողների ու իրագործողների կողմից: Ավելին, Նորհրդային Ռուսաստանը դե-յուրե ճանաչեց Ֆինլանդիայի անկախությունը, իսկ ներկայիս Ռուսաստանի Դաշնությունը այդ երկրի Հետ միջազգային իրավունքի հանրահայտ նորմերին համապատասխան հաստատել է իրավահավասար ու փոխշահավետ միջպետական հարաբերություններ:

**§ 3. 1812 թ. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ:
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ**

Նապոլեոնյան Ֆրանսիան 1810-1811 թթ. հասավ ռազմաքաղաքական հղորությունների թարձարակետին, որը հնարավորություն ընձեռեց Ֆրանսիայի կայսրին դիմելու վճռական գործողությունների՝ հաստատելու իր լիակատար քաղաքական գերիշխանությունը Եվրոպայում: Նապոլեոն Բոնապարտը համոզված էր իր ռազմաքաղաքական ծրագրերի իրագործման մեջ: Նա շարունակում էր հավատալ ոչ միայն մարտական հարուստ փորձ ունեցող իր տաղանդավոր զորահրամանատարներին ու բազում ճակատամարտերում կոփված զինվորներին, այլև իր փայլատակող աստղին, չէր կասկածում, որ եկել է աստեղային ժամը փառքի բարձունքին հասնելու համար: Թեև Ռուսաստանը շարունակում էր մնալ ահեղ հակառակորդ, այնուամենայնիվ, Նապոլեոնի կարծիքով, նրա բանակն անպարտելի չէր, և հնարավոր է հաղթահարել նաև այդ լուրջ խոչընդոտը: Փաստորեն Եվրոպայում 1812 թ. Հայրենական պատերազմի նախօրյակին մնացել էին երկու ուժեղ պետություններ՝ Անգլիան ու Ռուսաստանը: Իր եղբորը՝ Լյուսիենին, 1811 թ. հրած նամակում Ֆրանսիայի կայսրը գրում էր, թե ես հինգ տարի, և ինքը կղաղնա աշխարհի տիրակալը: Մնում է միայն Ռուսաստանը, բայց ինքը կձգմի նրան: Հետևաբար, XIX դ. երկրորդ տասնամյակի նախաշեմին Եվրոպայի ժողովուրդների ճակատագիրը զգալիորեն կախված էր այն հիմնախնդրից, թե կկարողանա՞ արդյոք Ռուսաստանը դիմակայել հասունացող նոր փորձությունը՝ Նապոլեոնի բանակների ներխուժմանը, որոնք սպասում էին կայսրի հրամանին՝ անցնելու սահմանը և սանձազերծելու մեծ պատերազմ: Ընդ որում, երբ Նապոլեոնն ասում էր, թե ինքը կձգմի Ռուսաստանը, նկատի ուներ ոչ միայն ռուսական բանակի ջախջախումը և Ալեքսանդրի անձնատուր լինելու հանգամանքը, այլև ակնկալում էր Ռուսաստանը դարձնել մայրցամաքի երկրորդական կարգի տերություն: Փարիզում կայսերական դեսպան Ա. Կուրակինի իրավացի կարծիքով, նախապատրաստվելով պատերազմի, Նապոլեոնը ցանկանում էր Ռուսաստանի սահմանները հասցնել նախապայտության ժամանակաշրջանի սահմանագծին, զրկել նրան համաեվրոպական քաղաքական հիմնախնդիրներին մասնակցելու հնարավորությունից: Նապոլեոնը ծրագրում էր Ռուսաստանին հաղթելուց հետո նրա զորքը միացնել իր բանակին ու կործանել Անգլիայի հղորությունը:

Նապոլեոնը, անցնելով Նեման գետը և ներխուժելով Ռուսաստան, սկիզբ դրեց իր կայսրության անխուսափելի կործանմանը: Միաժամանակ Եվրոպացի առանձին հեղինակներ փորձել են հիմնավորել այն կասկածելի

ու ոչ իրատեսական հայեցակարգը, թե իբր նապոլեոնյան Ֆրանսիան սոսկ մղել է «պաշտպանական պատերազմ», որ Բոնապարտը «Մոսկվա գետի ափին պաշտպանել է հոկտոյան սահմանը», որը, մեղմ ասած, շատ հեռու է պատմական ճշմարտությունից: Մինչդեռ Ֆրիդրիխ Էնգելսի անաչառ կարծիքով, Նապոլեոնն իր աշխարհակալ ձգտումներով, Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած նվաճողական ծրագրերով, փաստորեն հաշվի չառավ պատմության դասերը և շարժվելով Մոսկվայի վրա, ռուսներին բերեց Փարիզ: Դա իսկապես ռուս ժողովրդի կողմից արդարացի պատերազմ էր, ուստի ողջ հասարակությունը պաշտպանեց Հայրենիքը և պայքարեց մայր երկիրը ահեղ թշնամուց փրկելու համար: 1812 թ. հունիսի 12-ին (24-ին) Նապոլեոնի մեծ բանակը (600 հազարից ավելի) առանց պատերազմ հայտարարելու անցավ Նեման գետը, ներխուժեց ռուսական կայսրության սահմանը, որով էլ սկսվեց Հայրենական պատերազմը: «Զինվորներ՛ր, պատերազմը սկսվել է, - բանակին տված հրամանում հայտարարեց Նապոլեոնը, - բախտը մեզ կօգնի նվաճել Ռուսաստանը, նրա ճակատագիրը պետք է վճռվի»:

Տեղեկանալով Նապոլեոնի ներխուժման մասին՝ Վիլնյում (Վիլնյուս) գտնվող Ալեքսանդրը որոշեց բանակցությունների համար Նապոլեոնի մոտ ուղարկել ոստիկանության նախարար և իր պաշտոնական լիազոր՝ գեներալ Թիկնապահ Ա. Բալաշովին, հակամարտությունը խաղաղությանը հարթելու առաջարկությամբ, պայմանով, սակայն, որ Ֆրանսիացիներն անհապաղ թողնեն կայսրության տարածքը: Հանդիպումը կայացավ Վիլնյում, որը Ֆրանսիացիները գրավեցին Նեման գետն անցնելուց չորս օր հետո: Բալաշովին հանձնարարված էր Նապոլեոնին հանձնել Ալեքսանդրի անձնական նամակը, որտեղ նշված է. «Թող Եվրոպային հայտնի լինի և ծառայի իբրև նոր ապացույց, որ մենք չենք սկսում պատերազմը»: Բալաշովին հանձնարարվեց կայսրի անունից տեղեկացնել Նապոլեոնին, որ «Եթե Նապոլեոնը մտադիր է բանակցություններ սկսել, միայն մեկ, բայց անխախտելի պայմանով՝ նրա բանակը մեր սահմանից դուրս գա: Հակառակ դեպքում քանի դեռ գեթ մեկ զինված Ֆրանսիացի մնա Ռուսաստանում, թագավորը խոսք է տալիս չխոսել և չընդունել ոչ մի բառ հաշտության մասին»: Նապոլեոնը, իհարկե, հրաժարվեց ընդունել Ալեքսանդրի առաջարկը, ավելին՝ զրույցի ավարտին նա հեղանքով ու անթաքույց արհամարհանքով Բալաշովին առաջարկեց ցույց տալ դեպի Մոսկվա տանող ուղի դանապարհը և ամենահարմար ուղին: Նրա հարցին, գեներալ-թիկնապահի վկայությամբ, ինքը տվել է հետևյալ դիպուկ ու խորհմաստ պատասխանը. «Ռուսները Ֆրանսիացիների նման ասում են, թե ցանկացած ճանապարհ տանում է Հոռոմ: Ճանապարհը դեպի Մոսկվա կարելի է ընտրել ցանկությամբ: Կարլ XII-ը շարժվեց Պոլտավայի վրայով»: Դրա-

նով Բալաչովն ակնարկում էր, որ Ֆրանսիայի կայսրը կունենա նույնպիսի անփառունակ վախճան, ինչպես եղավ Շվեդիայի թագավորի բանակի հետ: Ռուսական կայսրի կողմից լիազորված գեներալը ցանկանում էր հիշեցնել Նապոլեոնին, թե ինքն առաջինը չէ, որ անհաջող փորձ է կատարում նվաճելու Ռուսաստանը: Կարողացե՞լ է արդյոք Բալաչովը գտնել այդչափ հմուտ և սրամիտ պատասխան կամ կհանդգնե՞ր արդյոք նա պատասխանել նման համարձակ ձևով անպարտելի զորավարին ու ահեղ կայսրին, դժվար է ասել, սակայն գլխավորն այն էր, որ այս բանավոր ասված կամ չասված խոսքերը չուտով տարածվեցին ամբողջ երկրով՝ ոգևորություն առաջացնելով հասարակության լայն շրջաններում՝ հատկապես բանակում:

Նապոլեոն Բոնապարտը հույս ուներ իր բանակի բացարձակ գերազանցություն և մարտունակության, գեներալների ու մարչալների, դինվորների քաջության շնորհիվ կարճ ժամկետում հաղթել իր ամենաահեղ հակառակորդին՝ Ռուսաստանին: Իսկապես, «փոքրիկ կապրալի», ինչպես անվանում էին կայսրին շարքային զինվորները, նկատմամբ պաշտամունքը բավականին մեծ էր ֆրանսիական բանակում: «Ես գնում եմ Մոսկվայի դեմ ու մեկ կամ երկու ճակատամարտից հետո կավարտեմ ամեն ինչ: Կայսր Ալեքսանդր Առաջինը հաշտություն կխնդրի ծնկաչոք», - հավատացնում էր Նապոլեոնը պատերազմից մեկ ու կես ամիս առաջ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս Պրադտի հետ զրուցելիս: Մինչդեռ Ալեքսանդրը Ֆրանսիայի դեսպան ժ. Լորիստոնի հետ զրույցի ժամանակ ասաց, թե ինքն ավելի շուտ պատրաստ է 10 տարի շարունակ պատերազմ մղել, հեռանալ Սիբիր, քան Ռուսաստանի համար ընդունել այն պայմանները, որոնց մեջ այժմ գտնվում են Ավստրիան ու Պրուսիան:

Պատերազմի սկզբին ռուսական բանակը բաժանված էր երեք մասի և տարակենտրոնացված էր արևմտյան սահմանի համարյա ամբողջ երկարությամբ, քանզի նրա հրամանատարությունը ճիշտ տեղեկություն չունեին Նապոլեոնի գլխավոր հարվածի ուղղությունների մասին: Ռազմական նախարար, գեներալ Միխայիլ Բոգդանովիչ Բարկլայ դը Տոլիի հրամանատարությամբ բանակը տեղակայված էր Լիտվայում, նեման գետի շրջանում Պետերբուրգի ուղղությամբ: Գեներալ Պյոտր Իվանովիչ Բագրատիոնի գլխավորած 2-րդ բանակը գտնվում էր հարավային Լիտվայում՝ Մոսկվայի ուղղությամբ և վերջապես գեներալ Ալեքսանդր Պետրովիչ Տորմասովի ղեկավարած 3-րդ բանակը տեղակայված էր Ուկրաինայի հյուսիսում՝ պաշտպանելով Կիև տանող ուղղությունը: Սակայն ռուսական բանակը չունեին ընդհանուր-միասնական հրամանատարություն, որը ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության մեջ անհանդուրժելի էր և արագ լուծում էր պահանջում: Սկզբում գլխավոր հրամանատարի պարտականու-

թյունը ստանձնեց ինքը՝ կայսրը: Բայց Ալեքսանդրն իբրև զորավար, մեղմ ասած, իրեն չարդարացրեց, ուստի և նրան համոզեցին թողնել բանակը, սակայն գլխավոր հրամանատար չնշանակվեց: Գլխավոր հրամանատարի պարտականությունը կատարում էր Բարկլայ դը Տոլին: Առանց բանակների միավորման անհնարին էր հաղթել ահեղ հակառակորդին, առավել ևս վտարել թշնամուն կայսրության տարածքից: Գլխավոր ճակատամարտը հավասարազոր կլինեի կործանման, և ռուսական հրամանատարությունը, հաշվի առնելով անբարենպաստ իրողությունը, ստիպված էր որդեգրել նահանջի մարտավարությունը: Նապոլեոնն ամեն կերպ խոչընդոտում էր ռուսական առաջին և երկրորդ բանակների միավորմանը, աշխատում էր հեռացնել նրանց իրարից և առանձին-առանձին ջախջախել, հարվածել Դրիսսայի ճամբարը նահանջած ռուսական առաջին բանակին: Ալեքսանդր Առաջինի ռազմական խորհրդական պրուսացի գեներալ Ֆուլի առաջարկով Արևմտյան Դվինայի ափին, Դրիսսա ավանի շրջակայքում հիմնվել էր ռուսական առաջին բանակի ճամբարը, որի նպատակն էր Նապոլեոնի առաջխաղացման դեպքում նահանջել այնտեղ և կասեցնել թշնամու գլխավոր ուժերի գրոհը, իսկ երկրորդ և երրորդ բանակներին հնարավորություն ընձեռել թևերից հարվածելու հակառակորդի թիկունքին: Սակայն Ֆուլի պլանն ուներ բազում խոցելի կողմեր: Նապոլեոնի բանակը զգալիորեն գերազանցում էր ռուսական բանակին և դրա շնորհիվ կկարողանար շրջապատել վերջինիս՝ ռուսական հրամանատարությանը զրկելով ակտիվ ռազմական գործողություններից: Դրա համար էլ Դրիսսայի ճամբարում կայսրի մասնակցությամբ հրավիրված ռազմական խորհուրդը որոշեց թողնել ճամբարը և նահանջել դեպի Վիտեբսկ՝ երկրորդ բանակին միանալու համար: Նախապես ծրագրվում էր Բարկլայի և Բագրատիոնի բանակները միավորել Վիտեբսկի շրջանում: Սակայն Նապոլեոնին հաջողվեց կտրել երկրորդ բանակի նահանջի ճանապարհը դեպի հյուսիս: Երկու բանակները ստիպված էին հետագայում ևս նահանջել առանձին-առանձին: «Այժմ Բարկլայը և Բագրատիոնը կրեք չնն տեսնվի», - համոզված ասում էր Նապոլեոնը: Այնուամենայնիվ, Նապոլեոնի ռազմավարական ծրագրերը լիովին ձախողվեցին, որովհետև 1812 թ. հուլիսի վերջին ռուսական առաջին և երկրորդ բանակները միացան Սմոլենսկի մոտ, թեև ֆրանսիացիները համառ և արյունահեղ մարտերից հետո տիրացան այրված, ավերակների վերածված քաղաքին: Նրանք Սմոլենսկի մոտ կորցրին մոտ 20 հազար մարդ:

Նապոլեոնը Սմոլենսկի ճակատամարտից հետո նախապես կատարեց առաջին փորձը ստուգելու պատվավոր հաշտություն կնքելու հնարավորությունը: Ազատելով գերված ռուս գեներալ Պ. Ա. Տուչկովին՝ Նապոլեոնը հանձնարարեց նրան տեղեկացնել կայսրին, թե «կրակի է մատնվել

բավականաչափ վառող», որ ինքը պատրաստ է կատարել որոշ զիջումներ: «Հայտնեցեք նրան (Ալեքսանդրին – Մ. Մ.),– ասում էր Նապոլեոնը Տուչևովին,– որ դուք ինձ տեսել եք և ես ձեզ հանձնարարել եմ գրել նրան, որ նա ինձ մեծ բավականություն կպատճառի, եթե ինքը կամ մեծ իշխանի, կամ գլխավոր հրամանատարի միջոցով Ալեքսանդր կայսրին տեղեկացնի, որ ես ոչ մի բան այնպես չեմ ցանկանում, ինչպես հաշտություն կնքելը: Բավական է, որքան մենք վառող այրեցինք և որքան արյուն թափեցինք: Հարկավոր է, վերջապես վերջ տալ դրան»:

Սակայն հաշտության համար հիմքեր նախապատրաստելու Ֆրանսիայի կայսրի առաջին փորձը ձախողվեց, քանզի նրա առաջարկը մնաց անպատասխան: Սմոլենսկի ճակատամարտից հետո բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Մ. Ի. Կուտուզովը, որը զինվորների ու գեներալների շրջանում վայելում էր մեծ վստահություն և հեղինակություն: Կուտուզովին գլխավոր հրամանատար նշանակելու առթիվ Ալեքսանդրն իր քրոջը՝ Եկատերինա Պավլովնային գրում էր. «Պետերբուրգում ես տեսա, որ բոլորը վճռականորեն պահանջում են ծերունու՝ Կուտուզովի նշանակումը, Մոսկվայում՝ նույնը, ես էլ նշանակեցի նրան, ինչ վերաբերում է ինձ, ես լվանում եմ ձեռքերս»:

Ռուսական բանակի նահանջը և պաշտպանական մարտերը չնայած ստեղծված իրադրության պայմաններում հարկադրական էին, դաժան անհրաժեշտություն, խնամքով մշակված մարտավարություն, որը ռազմական արվեստի ամենարարձր մակարդակով հիանալիորեն իրագործեց մարտական գեներալ, ազգությունը չտղանդացի Բարկլայ դը Տոլին, այնուամենայնիվ, այդ փորձված զորահրամանատարը, ի տարբերություն Կուտուզովի, մեծ հեղինակություն չէր վայելում: Ռուսական բանակի նահանջը և անհաջողությունը, ինչպես բարձրաստիճան զինվորականությունը, այնպես էլ հասարակության լայն շրջանները, անհիմն վերագրում էին Բարկլայ դը Տոլին, անարդարացիորեն կապում էին նրա ռազմավարության և մարտավարության հետ: Պատերազմը հայրենական էր ու անհրաժեշտություն էր, որ ռուսական բանակը գլխավորի ոչ թե օտարագրի, այլ ռուս զորահրամանատար: Սակայն Բարկլայ դը Տոլին անբասիր ծառայում էր ռուսական կայսրությանը, որը մեկ անգամ ևս երևաց Բորոզինոյի ճակատամարտում: Նապոլեոնը, Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սանձազերծելով, հենց սկզբից որոշել էր գլխավոր հարվածը հասցնել Մոսկվային: «Եթե ես վերցնեմ Կիևը,– ասում էր նա,– ես կբռնեմ Ռուսաստանը ոտքերից, եթե ես տիրեմ Պետերբուրգին, ես նրան կբռնեմ գլխից, գրավելով Մոսկվան՝ ես նրան կխոցեմ սրտից»: Բորոզինոն դարձավ Հայրենական պատերազմի ամենախոշոր ճակատամարտը, նապոլեոնյան պատերազմների պատմության մեջ ամենանշանավոր ճակատամարտերից մե-

կը և օրինաչափ է, որ Նապոլեոնն այն անվանեց «հսկաների ճակատամարտ»: Բորոզինոյի ճակատամարտը սկսվեց 1812 թ. օգոստոսի 26-ի վաղ առավոտյան: Նախքան ճակատամարտի սկիզբը ֆրանսիացի զինվորներին կարդացին կայսրի կոչը, որը սկսվում էր հետևյալ բառերով. «Զինվորներ, ահա այն ճակատամարտը, որը դուք այդքան ցանկանում էիք: Հաղթանակը կախված է ձեզանից, այն անհրաժեշտ է մեզ համար, այն կապահովի մեզ ամեն ինչով՝ հարմարավետ կացարաններ և արագ վերադարձ հայրենիք»:

Բոլորովին այլ բառերով փորձեց Կուտուզովը ոգևորել իր զինվորներին: Դիտելով ռուսական բանակի դիրքերը՝ նա կանգ առավ գնդերից մեկի առաջ և ասաց. «Զեզ հարկ կլինի պաշտպանել հայրենի հողը, ծառայել հավատով և ճշմարտությամբ»: Մոտ ժամը 5-ին վաղորդյան մառախուղի մեջ լսվեց առաջին կրակոցը, որը բավականին ցուրտ էր, երբ թանձր մառախուղը ցրվեց, անտառի վրա, ռուսական բանակի դիրքերի թիկունքում երևաց արևի ծիրանագույն սկավառակը: Տեսնելով այն՝ Նապոլեոնը բացականչեց. «Ահա Աուստերլիցի արևը»: Բորոզինոյի ճակատամարտում հակառակորդների ուժերը մոտավորապես հավասար էին. մոտ 126 հազար մարդ և 624 հրանոթ Նապոլեոնի 135 հազար մարդու և 587 հրանոթի դիմաց: Նապոլեոնն իր գլխավոր ուժերն ուղղեց ռուսական բանակի ձախ թևի դեմ, Բագրատիոնյան Փլեչների վրա, քանզի միայն այնտեղից էր կարելի ճեղքել թշնամու դիրքերը՝ ձախ Փլեչ-թևի ամրությունները կառուցվեցին հապճեպ ու բնականաբար չէին հասցրել դարձնել անառիկ: Նապոլեոնը ծրագրում էր ջախջախել Բագրատիոնի բանակը, ճեղքել ռուսական ճակատը և դուրս գալ ռուսական առաջին բանակի թիկունքը: Փլեչների վրա կրակի հեղեղ տեղաց, այստեղ էր կենտրոնացվել ֆրանսիական համարյա ամբողջ հրետանին: Բագրատիոնյան Փլեչների համար պայքարը տևեց յոթ ժամ, քաջ և համարձակ Բագրատիոնի հրամանատարությունը ետ մղվեց յոթ գրոհ՝ թշնամու բանակի ղգալի կորուստներով: Միայն ութերորդ գրոհից հետո, որի ժամանակ Բագրատիոնը մահացու վիրավորվեց, ֆրանսիացիները գրավեցին Փլեչները: Բագրատիոնին փոխարինեց քաջ գեներալ Դոխտուրովը: Նա, դիմելով զինվորներին, ասաց. «Մեր թիկունքում Մոսկվան է, մեր թիկունքում է ռուսական քաղաքների մայրը»: Ճակատամարտը տևեց 15 ժամ և ավարտվեց երեկոյան, երբ երկու կողմերի բանակների հրամանատարների հրամանով զորքերը նահանջեցին ելման դիրքերը: Երկու կողմից էլ կորուստները մեծ էին. ֆրանսիացիները կորցրին մոտ 60 հազար մարդ, ռուսները՝ ավելի քան 40 հազար: Ֆրանսիացիները կորցրին 47 գեներալ, 200 սպա, իսկ ռուսները՝ 22 գեներալ: «Զորքը ... կոպում էր անօրինակ քաջությամբ,– գրում էր Կուտուզովը կայսրին,– մարտկոցները ձեռքից ձեռք էին անցնում, և բանը վերջացավ

նրանով, որ հակառակորդն իր գերազանց ուժով ոչ մի տեղ ոչ մի քայլ հող չչահեց»: Բորողինոյի ճակատամարտից հինգ օր հետո՝ օգոստոսի 31-ին (սեպտեմբերի 12-ին) Կուտուզովին շնորհիվ գեներալ-ֆելդմարշալի կոչում:

Բորողինոյի ճակատամարտը տարրեր կերպ են գնահատել ռուս և ֆրանսիացի պատմաբանները, հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, զինվորականները, պետական գործիչները: Ռուսները փորձում են ապացուցել, թե իրենց բանակը, կոտրելով նապոլեոնյան բանակի մարտական ոգին, կանխորոշեց նրա պարտությունը, սկսվեց Ֆրանսիայի կայսրի՝ իբրև անպարտելի զորավարի փառքի մայրամուտը: Հետևաբար, ռուսների կարծիքով Բորողինոյի ճակատամարտն ավարտվեց ֆրանսիացիների պարտությամբ: Ֆրանսիացիների տեսակետով Բորողինոյի ճակատամարտը, ընդհակառակը, պետք է դասել նապոլեոն Բոնապարտի հաղթական ճակատամարտերի շարքը, և անիմաստ ու անհեթեթ և անհանդուրժելի է այլ գնահատական, քան զի գլխավոր ճակատամարտում հաղթական բանակն ընդհանրապես չի նահանջում, առավել ևս, թշնամուն չի հանձնում պետության ու երկրի մայրաքաղաքը: Իրենց հերթին ռուսները մատնանշում են, որ Բորողինոյի ճակատամարտից հետո Կուտուզովը մտադրություն չունեի ո՛չ նահանջելու և ո՛չ էլ, առավել ևս, թողնելու Մոսկվան, ընդհակառակը, նա նախատեսում էր հաջորդ օրը վերսկսել ճակատամարտը, բայց նկատի ունենալով մեծ կորուստները և անհրաժեշտ համալրում չստանալուց հետո փոխեց իր մարտավարությունը:

Բորողինոյի ճակատամարտի ճիշտ իրատեսական գնահատականը տվել է ինքը՝ Նապոլեոն Բոնապարտը: Հեռավոր սուրբ Հեղինե կղզում եղած արքայի ժամանակ նա այսպես է գնահատել այդ ճակատամարտը. «Իմ բոլոր ճակատամարտերից ամենասարսափելին այն մարտն էր, որ ես տվեցի Մոսկվայի տակ: Ֆրանսիացիները ցույց տվեցին, որ իրենք արժանի են հաղթանակի, իսկ ռուսները վաստակեցին անպարտելի լինելու իրավունքը»: Ֆրանսիայի կայսրի վկայությամբ իր տված 50 ճակատամարտերից «Մոսկվայի տակ ճակատամարտում զրսնորվեց առավել քաջություն, անձնվիրություն և ձեռք բերվեց նվազագույն հաջողություն»:

1812 թ. սեպտեմբերի 1-ին (13-ին) մերձմոսկովյան Ֆիլի գյուղում գյուղացի Սևաստյանովի փոքրիկ խրճիթում Կուտուզովը հրավիրեց ռազմական խորհուրդ և գեներալների առջև հարց բարձրացրեց՝ անհրաժեշտ է արդյոք վերսկսել ճակատամարտը և դրանով իսկ վտանգի տակ դնել բանակը, հետևաբար նաև՝ երկրի ճակատագիրը, թե՞ հարկավոր է նահանջել ու առանց մարտի թողնել Մոսկվան: Ռազմական խորհրդի մասնակիցների

կարծիքները կիսվեցին, այսինքն՝ չկար ընդհանուր տեսակետ ու ընդհանուր եզրակացություն: Գեներալների մեծամասնությունն արտահայտվեց նոր ճակատամարտի օգտին, թեև հավատացած չէին, որ այն կունենա հաջող ավարտ: Ուշադիր լսելով բոլորին՝ Կուտուզովը, հստակ զիտակցելով ողջ պատասխանատվությունը, հայտարարեց առանց նոր ճակատամարտի Մոսկվան թողնելու իր վճիռը: Դժվար էր ծերունագարդ, մարտական մեծ ուղի անցած ֆելդմարշալին ընդունել այդպիսի որոշում, որը, անշուշտ, առաջացնելու էր խիստ դժգոհություն արքունիքում, հասարակության որոշ շրջաններում, բանակում: «Մոսկվան կորցնելով,՝ ասաց գլխավոր հրամանատարը,՝ դեռևս կորած չէ Ռուսաստանը: Քանի դեռ գոյություն կունենա և ի վիճակի կլինի դիմակայել հակառակորդին, այնքան ժամանակ հույս ունեմ... Հաջողությամբ ավարտել պատերազմը, բայց երբ կոչնչացվի բանակը, կկործանվեն և՛ Մոսկվան, և՛ Ռուսաստանը»: «Հարկավոր է,՝ նչեց Կուտուզովը,՝ պաշտպանել բանակը և մոտենալ մեզ համարող զորքերին, զիջելով Մոսկվան՝ մենք կնախապատրաստվենք հակառակորդի ոչնչացմանը... Գիտեմ, պատասխանատվությունն ամբողջապես ընկնելու է ինձ վրա, սակայն դիմում եմ զոհարանության՝ հանուն հայրենիքի: Հրամայում եմ նահանջել»: «Նապոլեոնը,՝ ասում էր Կուտուզովը,՝ նման է արագ հեղեղի... Մոսկվան սպունգ է, որը կներծծի նրան իր մեջ»: Ռուս գեներալ-ֆելդմարշալը հակված էր պատերազմի վերջնական ելքի ու ավարտի լուծումները փնտրել մեկ գլխավոր ճակատամարտի մեջ: Ի տարբերություն Նապոլեոնի՝ նա համոզված էր, որ մեծաթիվ բանակների պայմաններում, որոնք գործում են խոշոր ռազմաբեմներում, գլխավոր ճակատամարտը, որքան էլ ունենա կարևորագույն նշանակություն, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէ, ինչպես XVIII դարում, ապահովել վերջնական հաղթանակ:

1812 թ. սեպտեմբերի 2-ին Նապոլեոնն իր բանակով մտավ Մոսկվա: Ֆրանսիայի կայսրը սկզբում ուրախ էր, տրամադրությունը բարձր, սակայն հետո նա արագ կերպարանափոխվեց ու հարցրեց, թե երբ է մոսկովյան բոյարների պատվիրակությունն իրեն ներկայանալու իր հնազանդությունն արտահայտելու համար: Նապոլեոնը համոզված էր, որ Մոսկվայի բոյարներն իրեն կդիմավորեն աղ ու հացով և խոնարհաբար կհանձնեն Կրեմլի բանալիները: Նապոլեոնը շատ սպասեց, բայց իդուր, բոյարներն այդպես էլ չներկայացան: Հավանաբար, Մոսկվայում գտնվելու ժամանակ Նապոլեոնը կռահեց Կուտուզովի մարտավարությունը, ուստի և օրինաչափ է, որ հենց մայրաքաղաքից նա սկսեց Ալեքսանդրի հետ հաշտություն կնքելու նոր փորձեր կատարել: Հանդես գալով բանակցություն-

ներ սկսելու նախաձեռնությունները և հաշտություն կնքելու նոր առաջարկություններ՝ Ֆրանսիայի կայսրը ցանկանում էր առնվազն լուծել ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական երկու կարևորագույն հիմնախնդիր: Նախ՝ հաշտությունը կիրկեր Ֆրանսիական օրեցօր հյուսիս, մարտունակությունը կորցնող բանակն անխուսափելի կործանումից: Երկրորդ՝ Մոսկվայում կնքված հաշտությունը Նապոլեոնի համար չահեղան էր նաև դիվանագիտական տեսանկյունից, որովհետև եվրոպական երկրների արքունիքներում կատեղծվեց պատրանք, թե պատերազմը Ռուսաստանի դեմ ավարտվել է իր հաղթանակով, քանզի պայմանագիրը կնքվել է պարտված երկրի մայրաքաղաքում: Հատկանշական է, որ Նապոլեոն Բոնապարտը երկրորդ անգամ հաշտության բանակցություններ սկսելու մասին Ալեքսանդրին տեղեկացրեց XIX դ. 40-60-ական թթ. հասարակական-քաղաքական մտքի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ալեքսանդր Գերցենի հոր՝ Մոսկվայի նշանավոր կալվածատեր Յակովլևի միջոցով: Նապոլեոնի հաշտություն կնքելու փորձերը մնացին անպատասխան՝ Ալեքսանդր Առաջինը հավատարիմ մնաց և կատարեց իր խոստումը. նա կտրականապես հրաժարվեց որևէ բանակցությունից, քանի դեռ օտար զինվորը տրորում է իր հայրենի հողը: Այլ կերպ ասած՝ բանակցությունները հնարավոր կդառնան միայն այն ժամանակ, երբ հակառակորդը լիովին և վերջնականապես դուրս կմղվի ռուսաց կայսրությունից:

Նապոլեոնի փորձը՝ Կուստուզովի զորակայան ուղարկել Լորիստոնին, նույնպես հաջողություն չունեցավ: Ընդունելով Նապոլեոնի ներկայացուցչին՝ Մոսկվայում Ֆրանսիայի նախկին ղեկավար մարկիզ Լորիստոնին, ռուսական բանակի զլխավոր հրամանատարը մի կողմից՝ մատնանշում էր, որ մինչև Ֆրանսիացիների լիակատար ու վերջնական կապիտուլյացիան, ինքը ոչ մի ցանկություն չունի բանակցությունների մեջ մտնելու նրա հետ, որովհետև պատերազմը նոր է միայն սկսվում, իսկ մյուս կողմից՝ պատասխանում էր երկիմաստ, խուսափողարար՝ պատճառարանելով բանակցություններ վարելու լիազորություններ չունենալու հանգամանքով: Ռուսաց կայսրի ու զլխավոր հրամանատարի հաստատակամությունն այդ հիմնախնդրում նկատի ունենալով՝ նահանջող Նապոլեոնն այլևս փորձեր չարեց նրանց հետ գտնելու հաշտության եղրեր: Եթե ռուսական բանակի բարձրաստիճան ղեկավարությունն անվերապահորեն դեմ էր Նապոլեոնի հետ բանակցություններին, ապա արքունիքում թագավորի անմիջական շրջապատում ընթանում էր կողասրահային պայքար, որը բարդացնում ու դժվարացնում էր Ալեքսանդրի վիճակը, քանզի մայր-կայսրուհի Մարիա Ֆյոդորովնան, նրա որդին՝ մեծ իշխան Կոնստանտին Պավլովիչը համառորեն պահանջում էին, համոզում, ձնշում գործադրում կայսրի վրա, հորդո-

րում նրան հաշտություն կնքել Նապոլեոնի հետ: Բայց կայսրը մնաց անդրդվելի ու հետևողական իր ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական մարտավարության մեջ: Նա ասում էր, որ ինքն ավելի շուտ մորուք կթողնի ու մուծիկներ (գեղջուկներ) հետ կարտոֆիլ կուտի, քան թե բանակցությունների մեջ կմտնի Բոնապարտի հետ: Ընդ որում, եթե կայսրը զիջեր իր մորը, եղբորը, ապա կհանդիպեր բարձրաստիճան զինվորականության ուժեղ զինազորությանը: Ավելին, հայրենասիրական վերելքը երկրում այնքան մեծ էր, որ հաշտության մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Մ. Կուստուզովը Մոսկվան թողնելուց հետո կատարեց հիանալի զորաչարժ: Ռյազանի ճանապարհով նահանջի տպավորություն ստեղծելով՝ նա մոլորության մեջ գցեց թշնամուն, իսկ ինքը հիմնական ուժերով անցավ Մոսկվայից հարավ ընկած Կալուգայի ճանապարհը՝ դեպի Տարուտինո գյուղը: Ռուսական բանակը փակեց դեպի հարավ՝ Տուլայի զինագործարաններ և Կալուգա տանող ճանապարհը, ուր հավաքված էր սպառազինության ու պարենի մեծ պաշար: Տարուտինոյի ճամբարում անցկացրած երեք շաբաթվա ընթացքում ռուսական բանակը համարեց կորուստները, կարգի բերեց հրետանին, փոխադրեց պարենամթերք ու զինամթերք: Ճամբարում անցկացրած յուրաքանչյուր օրը Կուստուզովն անվանեց ոսկե օր: Կուստուզովը ծրագրել էր հարկադրել Նապոլեոնին նահանջել Սմոլենսկի՝ իր իսկ կողմից ավերած ճանապարհով, որով եկել էր Մոսկվա: 1812 թ. հոկտեմբերի 6-ի երեկոյան Նապոլեոնն իր բանակով թողեց Մոսկվան: Նա որոշեց նահանջել Կալուգայի չավերված ճանապարհով դեպի հարավ-արևմուտք: Նապոլեոնը դեռ հույսը չէր կորցնում ռուսական բանակին նոր զլխավոր ճակատամարտ տալուց և հաղթանակից հետո պատերազմն ավարտել իր օգտին: Սակայն նրան այդպես էլ չհաջողվեց անցնել դեպի Տուլա և Կալուգա՝ ռուսական բանակի մարտական հաջող գործողությունների պատճառով: Ռուսները Ֆրանսիացիներին պարտության մատնեցին Տարուտինոյի ու Մալոյարոսլավեցի մոտ: Առանձնապես համառ էր Մալոյարոսլավեցի ճակատամարտը: Փոքրիկ քաղաքն ու թ անգամ ձեռքից ձևաք անցավ: Ռուսական բանակն ամուր փակել էր Կալուգայի ճանապարհը: Նապոլեոնը հարկադրված էր շրջվել դեպի Սմոլենսկի հին, ավերված ճանապարհը: Ֆրանսիացիները մեծ դժվարություններ հասան Սմոլենսկ՝ կրելով մի շարք նոր, ծանր պարտություններ: Ֆրանսիացիների համար հատկապես կորուստները եղավ Բերեզինա գետի անցումը: Նապոլեոնը թողեց բանակը. հրամանատարությունը հանձնեց մարշալ Մյուրատին և շտապ վերադարձավ Փարիզ՝ ամրապնդելու համար իր թուլացած իշխանությունը: Վարչավայում հանդիպելով Պրադտին, որին ինքը կես տարի առաջ հավատացնում էր իր արագ հաղթանակների մեջ, պարտված կայսրը դառը հեզանքով ասաց. «Մեծությունից մինչև ծիծաղելին միայն մեկ քայլ է»:

Ռուսական բանակը մտավ Վիլնո և դուրս եկավ ռուսական կայսրու-
թյան պետական սահմանը: Ռուսաստանից թշնամուն արտաքսելու մասին
հրովարտակում Կուտուզովը գրել է. «Պատերազմը վերջացավ թշնամու
լիակատար ոչնչացմամբ»: Ծնորհավորելով գինվորներին հաղթանակի
կապակցությամբ՝ գլխավոր հրամանատարը նշեց. «Ձեզանից յուրաքանչ-
յուրը հայրենիքի ազատարարն է»: Իսկ Ալեքսանդրը 1812 թ. դեկտեմբերի
25-ին հատուկ հրովարտակով ազդարարեց Հայրենական պատերազմի
հաղթական ավարտի մասին: Այդպես, ռուսական կայսրությունից դուրս
մղվեց Նապոլեոնի՝ «տասներկու լեզունների» բանակը: Ֆրանսիական բա-
նակի պարտությունն ու ռուսական բանակի հաղթանակի գործում որոշակի
էր երկրում լայնորեն ծավալված ժողովրդական, պարտիզանական պա-
տերազմը: Հայրենական պատերազմի ժամանակ ձևավորվեցին պարտի-
զանական խոշոր զորամիավորումներ, որոնց ղեկավարությունը կազմված
էր ռուսական կանոնավոր բանակի սպաներից: Այդ ջոկատների գլուխ
կանգնած էին Դավիդովը, Ֆիզները, Սեալավինը, Կուրինը, Չետուկերտակո-
վը, Կոժինան և ուրիշներ: 1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակ-
ցություն ունեցան ռուսական կայսրության տարածքում ապրող ժողո-
վուրդները՝ ուկրաինացիներ, բելոռուսներ, մերձբալթյան, անդրկովկասյան
ժողովուրդները: Պատերազմին ակտիվորեն արձագանքեցին հայերը և
իրենց ներդրումն ունեցան Նապոլեոնի բանակների ջախջախման համար
մղված մարտերում: Ռուսական կայսրության անձայրածիր տարածքում
պատմականորեն ձևավորվել էին հայկական համայնքներ, որոնց շահերից
էր ջախջախել երկիր ներխուժած ֆրանսիացիներին: Եփրեմ կաթողիկոսը
պարգևատրվեց «Ալեքսանդր Նևսկու», իսկ Ռուսաստանի հայոց թեմի
առաջնորդ Հովհաննես Գառնակերյանը «Սուրբ Աննայի առաջին աստի-
ճանի» չքանչաններով:

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո հրատապ
դարձավ ու բանավիճային բնույթ ընդունեց քաղաքական-դիվանագիտա-
կան և ռազմական մի կարևորագույն հիմնահարց: Ի՞նչ անել, սահմանա-
փակվե՞լ, արդյոք, սեփական տարածքների ազատագրմամբ ու դրանով
իսկ Եվրոպան թողնել բախտի քմահաճույքին, թե՞ միավորել Նապոլեոն-
յան տիրապետության դեմ ոտքի կանգնած երկրներին, գլխավորել նրանց,
դառնալ այն հիմնական ուժը, որը ոչ միայն վերջնականապես կկործանի
Բոնապարտի ստեղծած կայսրությունը, այլև արմատական փոփոխության
կենթարկի միջազգային հարաբերությունների ողջ համակարգը Եվրոպա-
յում: Առաջին ուղղության կողմնակիցները պահանջում էին ավարտել
պատերազմը Բերնզինայի ափերին: Այս տեսակետը հիմնավորվում էր այն
փաստով, թե հասարակությունը չի խրախուսում ու պաշտպանում հայրե-
նիքի սահմաններից դուրս բանակի ռազմական գործողությունները: Հենց

այս հանգամանքով էին նրանք հիմնավորում հակաֆրանսիական երկ-
րորդ, երրորդ, չորրորդ խմբակցություններում Ռուսաստանի համար հա-
մեմատաբար անհաջող պատերազմները: Ոչ պակաս կարևոր պատճառա-
բանություն էր երկրի տնտեսական ծանր վիճակը և ռուսական բանակի
ծանր կորուստները: Իսկապես պատերազմի ընթացքում զոհվեց 2 մլն
մարդ, ընդհանուր նյութական կորուստը կազմեց շուրջ 1 մլրդ. ռուբլի: Այդ
տեսակետը պաշտպանողներն ընդգծում էին, որ Ֆրանսիայի վերջնական
ջախջախումը, որ ձեռք բերվեց ծայրահեղ զրկանքների ու զոհերի գնով, ի
վերջո կծառայի ոչ այնքան կայսերական Ռուսաստանի շահերին, այլ
առաջին հերթին ձեռնտու կլինի Անգլիային: Այդ միտքն արտահայտել է
Ֆելդմարշալ Կուտուզովը ռուսական բանակին կից Անգլիայի դինվորական
ներկայացուցիչ գեներալ Վիլսոնին. «Ես ամենևին համոզված չեմ, որ Նա-
պոլեոնյան կայսրության ու նրա բանակի լիակատար ոչնչացումն աշխար-
հի համար արդեն լինել այնքան մեծ բարեբարություն... Նրա ժառան-
գությունը կհասներ ո՛չ Ռուսաստանին և ո՛չ էլ որևէ այլ ցամաքային տե-
րությունը, այլ այն տերությունը, որն այժմ էլ արդեն գերիշխում է ծովե-
րում ու նրա իշխանությունն այն ժամանակ կդառնար անհանդուրժելի»:
Բայց հաղթեցին ոչ թե գլխավոր հրամանատարը և նրա կողմնակիցները,
այլ այն ուղղության ներկայացուցիչները, որոնք կիսում էին ռուսական
կայսրի տեսակետը: Նրանք իրենց մարտավարությունը հիմնավորում էին
ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական ոչ պակաս կարևորագույն գոր-
ծունեքով: Նախ՝ Ռուսաստանը պաշտոնական տարբեր պարտավորու-
թյուններով սերտորեն կապված էր Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ,
որը մի կողմից պահանջում էր ավարտել Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի կա-
տարյալ ջախջախումը, իսկ մյուս կողմից՝ բացառել ինքնամեկուսացումը:
Ռուսաստանը պայմանագրեր էր կնքել Անգլիայի ու Շվեդիայի, գաղտնի
կապեր ուներ Պրուսիայի, մասամբ նաև Ավստրիայի հետ: Չէր կարելի ան-
տեսել Ռուսաստանի կարևորագույն քաղաքական շահերը Լեհաստանում,
որը կարող էր հաջող լուծում ստանալ, եթե ռուսական բանակն ակտիվ-
որեն մասնակցեր մայրցամաքի ռազմաքաղաքական իրադարձություննե-
րին: Եթե Նապոլեոնյան կայսրությունը գլխավոր չջախջախվեր, ապա Բո-
նապարտը կարող էր ժամանակ շահել և մեկ-երկու տարի հետո վերա-
կանգնել իր ռազմաքաղաքական հզորությունը և վերսկսել պատերազմա-
կան գործողությունները: Եթե Նապոլեոնին ընձեռվեր խաղաղ դադար,
ապա շատ արագ Հնարավոր կլիներ վերադարձ 1810-1811 թվականների
Եվրոպային, երբ մայրցամաքում հաստատվել էր Նապոլեոն Բոնապարտի
բացարձակ ռազմաքաղաքական գերիշխանությունը: Իսկ դա վերստին
կհակասեր Արևմտյան Եվրոպայի տերությունների և Ռուսաստանի շահե-
րին, որոնց վկայությունն են հակաֆրանսիական երկրորդ, երրորդ, չոր-

րորդ և Հինգերորդ խմբակցութիւնները: Երրորդ՝ Ռուսաստանի վճռորոշ դերի շնորհիվ նապոլեոնյան կայսրութեան կործանումից Հետո Ալեքսանդրի Համար Հնարավորութիւն կստեղծվեր Հետպատերազմյան Եվրոպայում հաստատել իր քաղաքական գերիշխանութիւնը կամ դառնալ նրա տիրակալներից մեկը մայրցամաքում և միջպետական առնչութիւնների նոր համակարգում ապահովել Ռուսաստանի առաջատար տեղը և դիրքը:

Ռուսական բանակը 1813 թ. Հունվարին անցավ Նեման գետը, մտավ Վարշավայի դքսութիւն և Արևելյան Պրուսիայի տարածքով շարժվեց դեպի Բեռլին: Ֆելդմարշալ Կուտուզովը դիմեց Պրուսիայի թագավորի հպատակներին՝ կոչ անելով նրանց միանալ ռուսական բանակին ու Համատեղ ուժերով պայքարել Ֆրանսիացիների դեմ: Սկսվեց ռուս-պրուսական դաշինքի ձևավորումը, հիմք դրվեց հակաֆրանսիական վեցերորդ խմբակցութեանը, որի կազմի մեջ էին Ռուսաստանը, Անգլիան, Պրուսիան, իսկ այնուհետև՝ Շվեդիան: 1813 թ. ապրիլի 16-ին ռուսական բանակը և ողջ երկիրը ծանր կորուստ ունեցան՝ մահացավ Հայրենական պատերազմի Հերոս ֆելդմարշալ Միխայիլ Իլարիոնովիչ Կուտուզովը: Նա վախճանվեց Բունցլաու քաղաքում, ուր շտապեց ռուսական կայսրը, որպեսզի մեծ զորավարի կյանքի վերջին րոպեներին կարողանա քավել նրա հանդեպ գործած իր մեղքը: Ալեքսանդրը, դիմելով հասարակ գիւնվորի մահճակալին պառկած ու իր վերջին ժամերն ապրող տաղանդաշատ զորավարին, ըստ խորհրդային ժամանակաշրջանի ականավոր պատմաբան Տարլեի, ասաց. «Ներիր ինձ, Միխայիլ Իլարիոնովիչ»: Ռուսաստանին մեծագույն ծառայութիւն մատուցած հայրենասեր զորավարը, գտնվելով հոգեվարքի մեջ, հագիվ լսելի ձայնով ասաց. «Ես ներում եմ, արքա, բայց Ռուսաստանը երբեք Ձեզ չի ների այդ»: Ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար սկզբում նշանակվեց գեներալ Վիտգենշտեյնը, այնուհետև Բարկլայ դը Տոլին:

1813 թ. մայիսին Նապոլեոնը Սաքսոնիայում՝ Լյուտցենի և Բաուտցենի, իսկ օգոստոսին Դրեզդենի ճակատամարտերում հաղթեց իր հակառակորդներին: Սակայն դա Նապոլեոնի վերջին հաջողութիւնն էր, քանզի դաշնակիցները համատեղ ուժերով գերմանական Լայպցիգ քաղաքի մերձակայքում տեղի ունեցած «ժողովուրդների ճակատամարտում», որտեղ որոշվում էր Եվրոպայի ճակատագիրը, 1813 թ. հոկտեմբերի 16-18-ը ջախջախեցին Նապոլեոնի բանակը: 1814 թ. մարտի 31-ի առավոտյան դաշնակիցների զորքերը Ալեքսանդր Առաջինի և Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ Երրորդի գլխավորութեամբ մտան Փարիզ: Նապոլեոնը հրաժարվեց գահից ու աքսորվեց Միջերկրական ծովում գտնվող էլբա կղզի: Նապոլեոնյան պատերազմների ավարտից Հետո հաղթող տերութիւնները՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Պրուսիան Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը վերա-

ձեւելու, Ֆրանսիայի նոր սահմանները որոշելու և այլ հիմնահարցեր քննարկելու նպատակով Վիեննայում գումարեցին միջազգային վեհաժողով:

Վիեննայում դիվանագիտական սուր պայքար ծավալվեց լեհական, սաքսոնական, գերմանական, իտալական հիմնահարցերի վերաբերյալ: Ալեքսանդր Առաջինը ձգտում էր կայսրութեանը միակցել ամբողջ Վարշավայի դքսութիւնը, որը, ինչպես նա էր կարծում, պատկանում էր իրեն՝ նապոլեոնյան պատերազմում հաղթելու իրավունքով: Լեհական հարցի վերջնական լուծման գործում կարևոր նշանակութիւն ունեցան Ռուսաստանի ու Ավստրիայի, ապա Ռուսաստանի և Պրուսիայի միջև կնքված պայմանագրերը: Ավստրիային անցան Արևելյան Գալիցիայի գավառները, Պրուսիան ստացավ Պոզնանը (Պոզնանի մեծ դքսութիւնը) և Տորնը, Կրակով քաղաքը հարակից տարածքներով, հռչակվում էր ազատ քաղաք երեք տերութիւնների հովանավորութեան ներքո ու ստանում էր սահմանադրութիւն: Վարշավայի դքսութեան մնացած մասը միակցվում էր Ռուսաստանին՝ «Լեհական թագավորութիւն» անունով: Ռուսաստանի նախկին դաշնակիցները Ալեքսանդրի մեջ տեսնում էին նոր Նապոլեոնի, նոր տիրակալի մայրցամաքում: Անգլիան, Ավստրիան և Ֆրանսիան 1815 թ. Հունվարի 3-ին կնքեցին գաղտնի պայմանագիր, որն ուղղված էր Ռուսաստանի, ապա նաև Պրուսիայի դեմ: Վիեննայի վեհաժողովի աշխատանքների ամենաեղանակ պահին Ավստրիայի մայրաքաղաքում կայծակի արագութեամբ տարածվեց մի ահեղ լուր՝ Նապոլեոնը թողել է էլբան ու սրբութեաց շարժվում է Փարիզ: Նապոլեոնին մայրաքաղաքում սպասում էր հերամի զարմանալի, անսպասելի, բայց հաճելի անակնկալ, որն իրավունք էր տալիս հավատալու, թե վերստին փայլատակելու էր իր անպարտելի ու հաղթական անմար աստղը: Ֆրանսիայի գահին նոր վերականգնված Լյուդովիկոս XVIII այդ լուրից խուճապի մատնվեց ու այնքան հապճեպորեն լքեց մայրաքաղաքը, որ չհասցրեց կամ մոռացավ վերցնել ընդամենը երեք օրինակից կազմված հույժ գաղտնի պայմանագրի իրեն հատկացված օրինակը: Նապոլեոնն արագ, առանց ժամանակ կորցնելու Ռուսաստանի ներկայացուցչութեան քարտուղար Բուտյակինի միջոցով այդ պայթյունավտանգ գաղտնի պայմանագիրը հասցրեց Ալեքսանդրին: Ռուսաստանի կայսրն իր դաշնակիցներից կարող էր սպասել ամեն ինչ, բայց ոչ նման ուխտադրութիւն: Ահա ինչու, Բուտյակինի վկայութեամբ, կայսրը իր ներկայութեամբ կարդալով Ռուսաստանի դեմ ուղղված այդ գաղտնի փաստաթուղթը, խիստ զայրույթից կարմրեց, բայց զսպեց իրեն, դրսևորեց սառնասրտութիւն ու ինքնատիրապետում: Երբ Ալեքսանդրի մոտ եկավ Ավստրիայի արտգործնախարար Մետերնիխը, որը Նապոլեոնի ափ դուրս գալուց Հետո Եվրոպայի փրկութիւնը տեսնում էր գլխավորապես ռուսական կայսրի մեջ, վերջինս լուռ նրան պարզեց ավստրիացի նա-

խարարի նյութած գաղտնի դիվանագիտութեան տիրահաճակ պտուղը: Եվրոպայի ճակատագրի համար այս բախտորոշ ժամանակ Ալեքսանդրը վերստին կարողացավ ցուցաբերել իսկական պետական գործչին հատուկ խոհանուրընդուն և սառնասարտութուն ու հանուն մայրցամաքում ընդհանուր խաղաղութեան անտեսեց Ռուսաստանի ու անձամբ իր դեմ կաղմակերպված ուխտադրուժ գործարքը և բացահայտ դավաճանութիւնը, մանավանդ որ կայսրին դժվար չէր կռահել Նապոլեոնի հետապնդած դիվանագիտական այս մարտավարութեան իսկական նպատակը: Ալեքսանդրը կրակի մեջ գցեց Մետերնիխի ու Թալերանի բացահայտ խարդավանքը վկայող գաղտնի դիվանագիտութեան փաստաթուղթը: Ավելին, Ռուսաստանի կայսրը հանդես եկավ Նապոլեոնի դեմ ռազմաքաղաքական հերթական դաշինք ստեղծելու նախաձեռնողի դերում: 1815 թ. ձևավորվեց հակաֆրանսիական վերջին՝ յոթերորդ խմբակցութիւնը: Դաշնակիցների դորքերը 1815 թ. Վաթերլոյի հայտնի ճակատամարտում անգլիացի ֆելդմարշալ դուքս Վելինգտոնի գլխավորութեամբ ջախջախեցին նապոլեոնյան բանակը ու կործանեցին նրա «100 օրյա կայսրութիւնը»: Պարտված Նապոլեոն Բոնապարտը երկրորդ անգամ հրաժարվեց գահից, աքսորվեց սուրբ Հելինե կղզի, որտեղ էլ մահացավ 1821 թ. մայիսի սկզբներին: Վիեննայի վեհաժողովում ընդունված պաշտոնական բոլոր վավերագրերը վկայում են, որ դրանց հիմքում ընկած է լեգիտիմիզմի («օրինականութեան», «օրինակարգութեան») սկզբունքը, որ պայմանագրերը կազմվեցին «միջամտելու տեսութեան» հենքի վրա: Ֆրանսիայի տարածքը հասցվեց 1792 թ. սահմանագծին: Ռուսաստանը ստացավ Վարչավայի դքսութեան մեծ մասը՝ Վարչավա կենտրոնով: Ալեքսանդրն օրինականացրեց նաև Ֆինլանդիայի ու Բեսարաբիայի միացումը ռուսական կայսրութեանը: 1815 թ. նոյեմբերի 15-ին Ալեքսանդրը հրապարակեց Լեհաստանին «Սահմանադրական խարտիա» շնորհելու հռչակագիր, որով լեհական թագավորութիւնը ինքնավար իրավունքով հայտարարվեց կայսրութեան անքակտելի տարածք: Եվրոպայում հայտնի սահմանադրական վավերագրերի համեմատութեամբ այն ուներ անհամեմատ ազատական բովանդակութիւն: Ռուսաստանի կայսրը լեհական սեյմի բացման ժամանակ արտասանած ճառում կոչ արեց նրա պատգամավորներին «Մեծ Եվրոպային օրինակ» ցույց տալ ու բոլորին ապացուցել «օրինաստեղծ» հիմնարկների առավելութիւնը: Քաղաքական քարտեզի վերաձևման հետևանքով իրենց տարածքներն ընդլայնեցին Անգլիան, Ավստրիան և Պրուսիան: Եվրոպայում Վիեննայի վեհաժողովի որոշումներով սահմանված միջազգային քաղաքական նոր համակարգը իր արտաքուստ կայունութեամբ ու ամրութեամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ, անհանգրստացնում էր մեծ տերութիւնների գահակալներին, առաջին հերթին Ալեքսանդրին, քանզի ռուսա-

կան կայսրը, մյուսների համեմատութեամբ միապետութեան անսասանութեան պահպանման տեսանկյունից ավելի խորաթափանց գտնվեց տեսնելու այդ համակարգի խոցելի ու թուլ կողմերը: Նա իր առջև խնդիր դրեց Վիեննայի համակարգն ամրապնդել քաղաքական նոր դաշինքով և իր մտահոգման մասին տեղեկացրեց Ավստրիայի կայսրին ու Պրուսիայի թագավորին: Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ Երրորդը և Ֆրանց Առաջինը համամիտ լինելով Ալեքսանդրի հետ, ընդունեցին նրա առաջարկը, որովհետև Վիեննայի քաղաքական համակարգի հնարավոր փլուզումը գլխավորապես սպառնալիք կստեղծեր Պրուսիայի ու Ավստրիայի համար: Երեք միապետները համատեղ ջանքերով շտապեցին ստեղծել քաղաքական նոր խմբակցութիւն, որը միջազգային հարաբերութիւնների ու դիվանագիտութեան պատմութեան մեջ ստացավ «Սրբազան դաշինք» անունը: 1815 թվականի սեպտեմբերի 14-ին (26-ին) Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդրի, Պրուսիայի թագավոր Ֆրիդրիխ-Վիլհելմի ու Ավստրիայի կայսր Ֆրանցի միջև կնքվեց «Սրբազան դաշինքը», որը պաշտոնապես ստացավ «Քրիստոնեական եղբայրութեան միութեան դաշինք» անվանումը: Երեք կայսրերն իրենց հռչակեցին «եղբայրներ» ու հանդիսավորութեամբ երդվեցին առաջնորդվել «Սուրբ գրքի» սկզբունքներով ու պարտավորվեցին օգնել միմյանց բոլոր դեպքերում ու ամենուր: Դաշինքին հետագայում միացավ Ֆրանսիայի կայսրը, իսկ այնուհետև Եվրոպայի գրեթե բոլոր միապետները, բացառութեամբ Անգլիայի, Թուրքիայի և Հոմի Պապի: Մարքսիստական ուսմունքի հիմնադիրները միջազգային հարաբերութիւնների հիմնախնդիրները դիտարկելով ու լուսաբանելով գերազանցապես հեղափոխութեան և դասակարգային պայքարի նեղ շահերի տեսանկյունից «Սրբազան դաշինքը» գնահատեցին որպես Եվրոպայի միապետների դավադրութիւն իրենց ժողովուրդների դեմ: Այսուհանդերձ, Վիեննայի վեհաժողովի որոշումները և «Սրբազան դաշինքը» առժամանակ ապահովեցին համընդհանուր խաղաղութիւնը Եվրոպայում, որը հյուծվել էր անընդմեջ պատերազմների հոգնեցուցիչ մղձավանջից:

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ**

**§ 1. ԴԵԿԱՔՐԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱԿԱՃՈՐՏՍՏԻՐԱԿԱՆ,
ՀԱԿԱՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆ ԸՆԹՈՒՄԸ**

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտը, ռուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքը և Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի լիակատար ջախջախումը զգալիորեն նպաստեցին ազգային զարթոնքին, դարձան հզոր գործոններ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացման համար, պայմաններ ստեղծեցին գաղափարախոսական տարրեր ուղղությունների ձևավորմանը, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի էր պատկերացնում Հայրենիքի առաջընթացի, բարգավաճման, հղորացման հետ առնչվող հիմնահարցերի լուծումը: Այդ պատմափուլում մշակվեցին ու հասարակության տարրեր շրջաններում տարածվեցին հակաճորտատիրական, լիբերալ-ազատական, պահպանողական-միապետական ուսմունքները, որոնց տեսարանները փորձում էին, ելնելով ազգային պետական շահերից, հիմնավորել իրենց դավանած հայեցակարգի առավելությունները: Ընդ որում, սկզբում ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը հարստացվեց հակաճորտատիրական, հեղափոխական գաղափարախոսությամբ, իսկ հետո ձևավորվեց պահպանողական-միապետական տեսությունը, մշակվեցին լիբերալ-ազատական ծրագրեր: Թեև այս երեք քաղաքական ուղղությունների միջև ակնհայտ էին սկզբունքային տարբերություններ, այնուամենայնիվ դրանց գաղափարախոսները և գաղափարակիրները հիմնականում աղնվականներ էին, որոնք սակայն արտահայտում էին հասարակության տարրեր խավերի շահերը: Եթե հեղափոխական և լիբերալ-ազատական աղնվականության ներկայացուցիչները պահանջում էին վերացնել, տարրեր ուղիներով իր դարն ապրած ճորտատիրական համակարգը, ապա պահպանողականները, ընդհակառակը, վճռապես հանդես էին գալիս ճորտատիրությունը պահպանելու օգտին, քանզի նրանք կայսերական Ռուսաստանի հզորության գլխավոր երաշխիքը տեսնում էին միապետի անսահմանափակ, բացարձակ իշխանության մեջ: Հետևաբար XIX դ. առաջին կեսին ռուսական հասարակական-քաղաքա-

կան մտքի պատմության մեջ գերակայում էին երեք հոսանքներ՝ պահպանողական, լիբերալ և հեղափոխական: Աղնվականության գերակայությունը գերազանցապես պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նրա շրջանում ձևավորված մտավորականությունը, գիտակցելով երկրում քաղաքական բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը, սկսեց մշակել ու առաջադրել կոնկրետ քաղաքական ծրագրեր ու ուսմունքներ: Հայրենական պատերազմից և ռուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքից հետո Ռուսաստանում ծավալված հեղափոխական շարժման և քաղաքական ողջ գործընթացի առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ պայքարում բախվեցին կայսրության հիմնական հենարան հանդիսացող աղնվականության տարրեր խմբավորումները, որոնցից պահպանողական-միապետական թեև պաշտպանում էր ինքնակալությունը, ջանում ինչ գնով էլ լինի պահպանել ճորտատիրական իրավունքը, իսկ հեղափոխական թեև, ըստ էության հանդես գալով «մարդու բնական իրավունքների մասին տեսությամբ», դնում էր թե՛ ինքնակալության և թե՛ ճորտատիրության վերացման պահանջը և հանուն այդ ամենի իրագործման դիմում ցարիզմի դեմ զինված պայքարի: Հետևաբար, Ռուսաստանում այս տեսությամբ հանդես եկան ոչ թե բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, որոնք դեռևս գտնվում էին սաղմնային վիճակում, այլ՝ հեղափոխական աղնվականությունը: Մինչդեռ Արևմտյան Եվրոպայում գաղափարախոսության ոլորտում բախումները, իսկ հեղափոխությունների ժամանակ զինված պայքարը հիմնականում ընթանում էր քաղաքային բնակչության՝ երրորդ դասի, որի գլուխ կանգնած էր բուրժուազիան, և միապետական ուժերի միջև: Հեղափոխական գաղափարախոսությունը ձևավորվեց ռուսական իրականության պայմաններում, որի համար հիմք դարձավ դարերի ընթացքում կազմավորված և ամուր արմատներ գցած ավատատիրական-ճորտատիրական-միապետական համակարգը: Այդ կարգերի վերացումը նրանք համարում էին պարտադիր և անխուսափելի, քանզի դրանց առկայությունը և պահպանումը ոչ միայն ոտնահարում էր ազգային արժանապատվությունը, այլև զգալիորեն կաշկանդում էր երկրի տնտեսական-քաղաքական հետագա զարգացումը: Հեղափոխական աշխարհայացքի ձևավորման գործում մեծ էր Ալեքսանդր Ռադիչչևի «ձանապարհորդություն Պետերբուրգից Մոսկվա» հակաճորտատիրական բովանդակություն ունեցող գիրքը: Նրանք քաջածանոթ էին նաև XVIII դարի Ֆրանսիական լուսավորիչների հայացքներին, որոնք նույնպես նպաստեցին հակաճորտատիրական աշխարհայացքի ու գաղափարների ձևավորմանը: Հեղափոխական աղնվականները հանդես եկան այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում շարունակվում էր ավատատիրական-ճորտատիրական համակարգի քայքայումը և աստիճանաբար ավարտին էր մոտենում բուր-

ժուական հարաբերությունների ձևավորման տնտեսական-քաղաքական գործընթացը:

Կայսերական Ռուսաստանում ծավալված հասարակական-քաղաքական շարժումները և հատկապես հեղափոխական պայքարը ճորտատիրական միապետական կարգերի դեմ պետք է դիտարկել իբրև համաեվրոպական հեղափոխական ընդհանուր շարժման բաղկացուցիչ մաս, ուստի և անհրաժեշտ է այն լուսաբանել ու գնահատել այդ շարժման ամբողջական համալիրի մեջ: Ռուսական հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական մտքի ներկայացուցիչները սուղնվական-հեղափոխականներին տվել են դեկաբրիստներ, իսկ ողջ շարժմանը՝ դեկաբրիստական անունը: Ապագա դեկաբրիստների առաջին գաղտնի ընկերությունը ստեղծվեց Պետերբուրգում ազգային-Հայրենասիրական վերելքի պայմաններում: Այն իր կազմավորման պահին (1816 թ. փետրվար) ստացել էր «Փրկության միություն», իսկ 1817 թ. կանոնադրության ընդունումից հետո՝ «Հայրենիքի իսկական ու հավատարիմ դավակների ընկերություն» անվանումը: Այն ստեղծեցին և ղեկավարեցին երիտասարդ սպաներ Ա. Ն. և Ն. Ն. Մուրավյովները, Ս. Պ. Տրուբեցկոյը, Ի. Պ. Յակուչկինը, Մուրավյով-Ապոստոլ եղբայրները: Միությունը փոքրաթիվ էր. այն կազմված էր ընդամենը 30 հոգուց: Դա փաստորեն փակ խմբակ էր, որն իր առջև նպատակ էր դրել առաջին հերթին վերացնել ճորտատիրական իրավունքը, պայքարել ինքնակալության դեմ, բայց պարզ չէին այդ խնդիրների լուծման ուղիները և մեթոդները: «Փրկության միություն» հենքի վրա Մոսկվայում 1818 թ. ստեղծվեց ավելի կուռ կառուցվածքով և անդամների մեծ թվով (ավելի քան 200 մարդ) «Բարօրության միությունը»: Միության խնդիրն էր քարոզել հակաճորտատիրական գաղափարներ, պաշտպանել կառավարության լիբերալ մտահղացումները, ստեղծել հասարակական կարծիք ճորտատիրական իրավունքի և ինքնակալական համակարգի դեմ: Դեկաբրիստները համոզված էին, որ իրենց կհաջողվի 10 տարվա ընթացքում նվաճել հասարակության համակրանքը, ստանալ նրա աջակցությունը և դրանով իսկ խուսափել Փրանսիական հեղափոխության սարսափներից, Ռուսաստանում իրականացնել անարյուն հեղաշրջում: Սակայն համոզվելով, որ կառավարությունը հրաժարվում է բարեփոխումներից, դեկաբրիստները հարկադրված եղան փոխել իրենց պայքարի մարտավարությունը:

1821 թ. Մոսկվայում գումարված «Բարօրության միության» համագումարում որոշվեց ինքնակալությունը տապալել զինված հեղափոխության միջոցով: Իսպանիայում ու Նեապոլում տեղի ունեցած հեղափոխությունների ժամանակ բանակի վճռորոշ դերը ոգևորում էր դեկաբրիստներին, մղում նրանց վճռական գործողությունների: Քարոզչական մարտավարությունը դեկաբրիստներին այլևս չէր բավարարում. դա նրանց

համար արդեն անընդունելի էր ու անիրատեսական: 1821-1822 թթ. կազմավորվեցին «Հարավային» և «Հյուսիսային» ընկերությունները, իսկ 1823 թ. Ուկրաինայում ստեղծվեց «Սլավոնների միացյալ ընկերությունը», որը 1825 թ. աչնանը միավորվեց «Հարավային միության» հետ: Պետսելը 1824 թ. գարնանը Պետերբուրգում գտնվելու ժամանակ փորձեց միավորել երկու միությունները և այդ առնչությամբ բանակցություններ վարեց «Հյուսիսային ընկերության» հետ մեկ միասնական ծրագիր կազմելու նպատակով, բայց անարդյունք:

Դեկաբրիստների ղեկավարության շրջանում առկա էին լուրջ տարաձայնություններ վերափոխումների իրագործման ուղիների վերաբերյալ: Դեկաբրիստները համոզված էին, որ բանակը պատրաստ է զինված պայքարի ելնել ինքնակալության դեմ, որը, սակայն, հեռու էր իրականությունից, քանզի բանակը լիովին, մասնակի բացառություններով, հավատարիմ մնաց կայսրին ու չպաշտպանեց ապստամբներին: Դեկաբրիստների շրջանում ծագած տարակարծություններն իրենց արտացոլումը գտան «Հարավային» և «Հյուսիսային» ընկերությունների ծրագրերում: «Հարավային ընկերության» ծրագիրը՝ «Ռուսկայա պրավդան», մշակեց նրա ճանաչված ղեկավար Պավել Պետսելը (1793-1826 թթ.), իսկ «Հյուսիսային ընկերության» ծրագիրը՝ «Սահմանադրությունը», կազմեց Նիկիտա Մուրավյովը (1796-1843 թթ.)՝ միության ղեկավարը: Ռուսաստանի ապագա վերափոխումներին նվիրված երկու ծրագրերը, անչուշտ, նշանավոր քաղաքական փաստաթղթեր էին, որոնք նկատելիորեն հարստացրին ռուսական հասարակական-քաղաքական, հեղափոխական միտքը: Նիկիտա Մուրավյովը բավականաչափ կրթված ու ղարգացած անձնավորություն էր և մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում պատմության հիմնահարցերի և ռազմական արվեստի տեսության նկատմամբ: Նրա «Սահմանադրությունը» պահպանվել է մի քանի տարբերակով: Առաջին երեք տարբերակները գրվել են 1822-1825 թթ. ընթացքում, իսկ վերջինը՝ դեկաբրիստների ապստամբության ճնշումից հետո, Պետրոպոլյովյան բանտում, հետաքննչական հանձնաժողովի պահանջով: Ներածությունից և 11 գլուխներից բաղկացած «Սահմանադրությունը» պահանջում էր անհապաղ վերացնել ճորտատիրական իրավունքը: «Ճորտատիրական իրավունքը և ստրկությունը, - նշված է «Սահմանադրության» մեջ, - վերացվում են: Ստրուկը, ոտք դնելով ռուսական հողին, դառնում է ազատ: Ազնվականությունը պետք է հավերժ հրաժարվի մյուս մարդկանց տիրելու նողկալի առավելությունից»: «Սահմանադրությունը» որոշակիորեն մերժում էր բացարձակ միապետության համակարգը և հիմնավորում սահմանադրական միապետություն հաստատելու անհրաժեշտությունը: «Սահմանադրությունը» զրկում էր կայսրին օրենսդրական իրավունքից, սակայն նա

պահպանում էր գործադիր իշխանությունը: Նա, իբրև երկրի գերագույն պաշտոնյա, իրավասու էր կասեցնել օրենքի ընդունումը և կարող էր ուղարկել լրացուցիչ կամ կրկնակի քննարկման: Ավելին, միապետին տրված գործադիր իշխանությունն անցնում էր ժառանգաբար: Սակայն Ն. Մուրավյովը գտնում էր, որ եթե կայսրը հրաժարվի սահմանադրությունն մտցնել, ապա Ռուսաստանը կարող է հայտարարվել հանրապետություն: Նիկիտա Մուրավյովի «Սահմանադրության» համաձայն Ռուսաստանը հռչակվում էր 15 «տերությունից»՝ «դերժավայից» կազմված դաշնություն, որոնցից յուրաքանչյուրն ունենալու էր իր մայրաքաղաքը՝ Վոլխովի տերությունը Պետերբուրգ մայրաքաղաքով, Չերնոմորսկի տերությունը Կիև կենտրոնով, Ուկրաինայի տերությունը Նարկով մայրաքաղաքով, Կովկասի՝ Թիֆլիս կենտրոնով: «Տերություններում» իշխանությունն իրագործում էր երկպալատանոց կառավարման համակարգը՝ Տերունական Դուման, իբրև վերին պալատ և ընտրովի պատգամավորների Պալատը որպես ստորին պալատ: Դաշնության Գերագույն իշխանությունը պատկանում էր երկպալատային ժողովրդական վեչեին՝ Գերագույն դումային և ժողովրդական ներկայացուցիչների պալատին: Մուրավյովի «Սահմանադրությունը» սահմանափակում էր ընտրական իրավունքը գույքային բարձր ցենզով՝ 500 ռուբլու սեփականությունից պակաս ունեցող քաղաքացիները ղրկվում էին ընտրական իրավունքից: Ռուսական կայսրությունը գերազանցապես գյուղացիական երկիր էր, ուստի և ազրարային հարցը միշտ էլ գտնվել է ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների ուշադրության կիզակետում: Դեկարրիստների ծրագրերում ազրարային գյուղացիական հիմնախնդիրը ստացել էր առանցքային նշանակություն: Եվ օրինաչափ էր, որ ազրարային հիմնահարցին նրանք մոտենում էին ամենայն պատասխանատվությամբ, հասկանալով, որ դրա լուծումից է զգալիորեն կախված զինվորական հեղաշրջման վերջնական հաջողությունը: Այս տեսանկյունից առավել բարդ էր, վիճահարույց գյուղացիությունը հողով ապահովելու հարցը: Նիկիտա Մուրավյովը, հույս ունենալով, որ ազնվականությունը կպաշտպանի պետական հեղաշրջումը, խոստանում էր նրանց պահպանել դարերով ամրագրված իրենց արտոնությունները, իսկ ճորտությունից ազատված ու անձնական ազատություն ստացած գյուղացիները ստանալու էին ոչ մեծ հողաբաժին՝ յուրաքանչյուր ծուխը՝ երկու դեկայտին: Հատկանշական է, որ Նիկիտա Մուրավյովի «Սահմանադրության» ու Նովոսիցևի և Վյազնևսկու կազմած սահմանադրական նախագծի միջև առկա են շատ ընդհանրություններ: Հայտնի բանաստեղծ ու պետական գործիչ Վյազնևսկին, սերտ կապերի մեջ լինելով ընկերության շատ անդամների հետ, նրանց ծանոթացրեց իր նախագծի հետ, որից կառավարությունը շտապեց հրաժարվել: Այեք-

սանդր Առաջինի Վարչավայում՝ լեհական Սեյմում ելույթ ունենալուց մոտ մեկ տարի անց կայսրի սեղանին դրվեց Նովոսիցևի կազմած սահմանադրության նախագիծը: Հայտնի է, որ Ռուսաստանի կայսրը Լեհաստանին շնորհեց սահմանադրություն՝ առաջին իրավաքաղաքական պաշտոնական փաստաթուղթը կայսրության պատմության մեջ, ուստի և օրինաչափ է, որ «լեհական փորձը» օգտագործվեց Նովոսիցևի կողմից: Հենց նրան՝ Նովոսիցևին կայսրը հանձնարարեց մշակել սահմանադրության նախագիծը ոչ միայն այն պատճառով, որ նա համարվում էր Ալեքսանդրի անձնական մտերիմ բարեկամը, այլև նկատի էր առնվում արքունիքից հեռու գտնվելու հանգամանքը, որ հնարավորություն էր ընձեռում ապահովելու աշխատանքի գաղտնիությունը: Նրա սահմանադրական նախագիծը հռչակում էր ոչ թե ժողովրդի, այլ կայսերական իշխանության սուվերենությունը: Միաժամանակ նախատեսվում էր ստեղծել երկպալատային պառլամենտ. առանց վերջինիս հաստատման կայսրը չէր կարող ընդունել ու հրապարակել ոչ մի օրենք: Ճիշտ է, պառլամենտում օրենքի նախագիծ մտցնելու իրավունքը պատկանում էր կայսրին, նա էլ զլխավորելու էր գործադիր իշխանությունը: Ռուսաստանի քաղաքացիները ստանալու էին խոսքի, դավանանքի ազատություն, օրենքի առաջ բոլորի հավասարություն, անձի անձեռնմխելիություն, մասնավոր սեփականության իրավունք: Նովոսիցևի սահմանադրական նախագիծը, ինչպես և Սպերանսկու բարեփոխումների փաթեթը, «քաղաքացի» հասկացության ներքո նկատի ունեին «ազատ դասերի» ներկայացուցիչներին, որոնց մեջ, բնականաբար, չէին մտնում ճորտերը: Նրանց նախագծերում ընդհանրապես անտեսված էր ճորտատիրական իրավունքի վերացման հիմնահարցը: Ռուսական կայսրությունը դառնալու էր դաշնային կառուցվածք ունեցող պետություն, որը բաժանվելու էր փոխարքայությունների և յուրաքանչյուրում ստեղծվելու էր երկու պալատից բաղկացած պառլամենտ: Շուտով պարզ դարձավ, որ կայսրը կորցրել է հետաքրքրությունը սահմանադրական նախագծի նկատմամբ, որը նշանակում էր հրաժարվել գահակալման առաջին տարիներին որդեգրած բարեփոխումների քաղաքականությունից: Նախ՝ բարեփոխումները, առավել ևս սահմանադրական նախագիծը, ազնվականության մեծամասնությունն ընդունեց դժկամությամբ, որը կայսրը չէր կարող անտեսել: Երկրորդ՝ Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացները և հատկապես հեղափոխական շարժումները վերջնականապես համոզեցին կայսրին ընդմիշտ հրաժարվել երբեմնի փայփայած սահմանադրության անհրաժեշտության գաղափարից: Դրան ավելացավ անձնական ողբերգությունը՝ կայսրը կարճ ժամանակի ընթացքում կորցրեց դուստրերին ու քրոջը, որից հետո նա սկսեց աստիճանաբար ընկնել միստիցիզմի (խորհրդամոլության) որոգայթի մեջ: «Ցմահ չկուհաված

սֆինքս»,- ասել է նրա մասին Վյազենսկին: Մուրավյովի և Նովոսիլցևի նախագծերի նմանությունն այն էր, որ երկու փաստաթղթում միապետությունը պահպանվում էր, երկրում սահմանվում էր դաշնության (ֆեդերատիվ) կառուցվածքով ու երկպալատային պառլամենտով պետական համակարգ: Սակայն Նովոսիլցևի նախագծի համեմատությամբ Մուրավյովի սահմանադրությունը նկատելիորեն ընդլայնում էր ներկայացուցչական մարմնի իրավունքը, իսկ միապետինը՝ սահմանափակում: Ավելին, «Հյուսիսային ընկերություն» քաղաքական գլխավոր փաստաթուղթը՝ «Սահմանադրությունը» պահանջում էր անհապաղ վերացնել ճորտատիրական իրավունքը, որով էլ այն սկզբունքորեն տարբերվում էր Նովոսիլցև-Վյազենսկու նախագծից: Կենտրոնական դաշնային պետության երկպալատային օրենսդիր գերագույն մարմինը կոչվելու էր ժողովրդական վեչե:

«Հարավային ընկերության» ծրագրային իրավաքաղաքական փաստաթուղթը՝ «Ռուսկայա պրավդան» կազմեց դեկաբրիստական շարժման ամենամանաչված ու ամենահեղինակավոր գործիչ գնդապետ Պավել Իվանովիչ Պեստելը: Նա Բորոգինոյի ճակատամարտում ցուցաբերած քաջության համար պարգևատրվեց ոսկե սրով: Պեստելը մասնակցել է ռուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքին՝ աչքի է ընկել Դրեզդենի ու Լայպցիգի «ժողովուրդների ճակատամարտում»: Թեև Պեստելին չհաջողվեց ավարտին հասցնել «Ռուսկայա պրավդան», այսուհանդերձ, այն հնարավորություն է ընձեռում հստակ գաղափար կազմելու ոչ միայն նրա հեղինակի, այլև ողջ ընկերության ռազմավարության ու մարտավարության մասին: Պեստելին ճանաչում էր ռուս մեծ բանաստեղծ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինը, գրելով, թե նա «հիանալի խելքի ու կրթության տեր մարդ էր, որի սրտում բուն էին դրել հայրենասիրության ամեն տեսակի ջերմ ու վեհ զգացումներ»: Պեստելը համոզված հանրապետական էր, ուստի և օրինաչափ է, որ «Ռուսկայա պրավդան» Ռուսաստանը հռչակում էր հանրապետություն: «Հարավային ընկերությունը» դարգացնելով «Բարօրության միություն» 1820 թ. որոշումը, դրանով իսկ ռուսական հասարակական-քաղաքական ու հեղափոխական շարժման մեջ զգալիորեն ամրագրեց հանրապետական համակարգ հաստատելու անհրաժեշտությունը: «Ես,- ասում էր Պեստելը,- հոգով դարձել եմ հանրապետական, և Ռուսաստանի համար ... չեմ տեսել ավելի մեծ բարօրություն և երջանկություն, ինչպես հանրապետական կառավարման մեջ»: Պետական կառավարման հիմքում ընկած էր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, որը կիրառվում էր Եվրոպայի դարգացած ու քաղաքացիական հասարակություն ստեղծելու ուղին ընտրած երկրներում: Ըստ «Ռուսկայա պրավդայի», պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը պետք է դառնար մեկ պալատից բաղկացած ժողովրդական վեչեն, որն ընտրվելու

էր ամբողջ ժողովրդի կողմից բոլոր քաղաքացիների համար սահմանված ուղղակի և հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ առանց գույքային ցենզի ու որևէ սահմանափակման: Հետևաբար 20 տարին լրացած Ռուսաստանի հպատակ բոլոր քաղաքացիները ստանալու էին քաղաքական իրավունք: Երկրի գերագույն գործադիր իշխանությունը իրականացնելու էր հինգ հոգուց կազմված Տերունական դուման, որն ընտրվելու էր հինգ տարով ժողովրդական վեչեի կողմից: Յուրաքանչյուր տարի Տերունական դումայի հինգ անդամներից մեկը (որոնք կոչվում էին դիրեկտորներ) դառնում էր երկրի նախագահ, ապա դուրս գալիս նրա կազմից: Բոլոր նախարարները և պետական գործիչները պետք է ենթարկվեին Տերունական դումային: Սահմանադրության իրականացման, պետական կարգի և օրինականության պահպանման հսկողության իրավունքը տրվում էր Գերագույն սորոքին (ժողովին), որն ընտրվելու էր ցմահ ժողովրդական վեչեում. կազմված էր լինելու 120 հոգուց: Բոլոր նախագծերը ստանում էին օրենքի ուժ միայն Գերագույն սորոքի հաստատումից հետո:

«Ռուսկայա պրավդան» նախատեսում էր ապագա հանրապետությունում իրականացնել ժողովրդավարական լայն վերափոխումներ՝ խոսքի, մամուլի ազատություն, հայտարարել օրենքի առաջ բոլոր քաղաքացիների հավասարությունը, զգալիորեն կրճատել զինվորական ծառայության ժամկետը, վերացնել զինվորական բնակավայրերը: Պեստելը պահանջում էր անմիջապես վերացնել դասայնությունը, ճորտատիրական իրավունքը, որով ընդմիջ կոչնչացվի մարդկանց տիրելու նողկալի առավելությունը: «Ռուսկայա պրավդան», պահանջելով անհապաղ վերացնել ճորտատիրական իրավունքը, միաժամանակ հանդես էր գալիս գյուղացիությունը հողով ապահովելու օգտին: Երկրում օգտագործվող ամբողջ հողային ֆոնդը բաժանվում էր երկու հավասար մասի՝ հասարակական ու մասնավոր: Հասարակական հողերը չէր կարելի վաճառել, գնել, նվիրել. դրանք տրվում էին հողօգտագործման համար: Երկրագործությամբ զբաղվելու ցանկություն հայտնած յուրաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ուներ անհատույց ստանալ հողաբաժին: Հասարակական հողային ֆոնդը գոյանալու էր պետական ու եկեղեցապատկան հողերից: Դրա համար Պեստելը հնարավոր էր համարում մասնակիորեն բռնագրավել նաև կալվածատիրական հողերը՝ 10 հազար դեսյատին և դրանից ավելի կալվածատիրական հողերի 50 %-ը, այսինքն՝ կեսը, ենթակա էր բռնագրավման, իսկ 5 հազարից մինչև 10 հազար դեսյատին ունեցող կալվածատերերի տիրույթի 50 %-ը դրամական հատուցումից հետո մտնելու էր հասարակական հողային ֆոնդի մեջ: Հողային ֆոնդի մյուս կեսը մնում էր իբրև կալվածատիրական մասնավոր սեփականություն, որը կարելի էր վաճառել, այսինքն՝ յուրաքանչյուր անձ կարող էր հող գնել ու դառնալ հողի մասնավոր սե-

փականատեր: Պեստերն առաջարկում էր հանուն հեղափոխության հաջողության Ռուսաստանին միացնել Հեռավոր Արևելքը, Անդրկովկասը և այլ տարածքներ: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր Առաջինի կառավարությունը XIX դարի սկզբից արդեն սկսել էր հաջողությամբ կենսագործել Անդրկովկասը ռուսական կայսրությանը միակցելու քաղաքականությունը: Պեստերը, մերժելով պետության դաշնային կառուցվածքի սկզբունքը, Ռուսաստանը հռչակում էր անբաժանելի ու միասնական հանրապետություն մեկ պալատից կազմված պառլամենտով՝ Ժողովրդական վեչեով: Պեստերը չէր ծրագրում ճանաչել երկրի առանձին մասերի անկախությունը, բացառությամբ Լեհաստանի, որը պետք է պարտադիր դաշինքի մեջ լիներ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ: Լեհաստանում ստեղծվել ու գործում էր Հայրենասիրական ընկերությունը: «Ռուսկայա պրավդայի» հեղինակը ազգային հարցը քննում էր մեծապետական ազգայնամոլական տեսանկյունից: Թեև Պեստերը Ռուսաստանի բոլոր ազգերին խոստանում էր հավասար իրավունքներից օգտվելու հնարավորություն, այնուհանդերձ, նրանք կորցնելու էին իրենց ազգային առանձնահատկությունները և բոլորն էլ կոչվելու էին ռուսներ: Փաստորեն «Ռուսկայա պրավդան» իբրև հեռահար խնդիր դնում էր նրանց միաձուլման հիմնահարցը: Այստեղ էլ լեհերը բացառություն էին կազմելու, քանզի նրանք պահպանելու էին իրենց ինքնությունը, ստանալու էին պետական անկախություն: «Հարավային ընկերությունը» ծրագրում էր պետական հեղաշրջումն իրագործել բանակի միջոցով և հաջողության դեպքում տապալվելու էր Ռոմանովների արքայատունը, ստեղծվելու էր ժամանակավոր կառավարություն՝ ղիկատատրական իրավասություններով, որը 10-12 տարիների ընթացքում նախապատրաստելու էր անցումը հանրապետական համակարգին:

Դեկաբրիստները հնարավոր էին համարում հենվել միայն ու միայն բանակի և ընկերության անդամների վրա: Նրանց մտքով անգամ չէր անցնում հեղաշրջման մեջ մասնակից դարձնել ժողովրդին: Նրանք համոզված էին, որ բանակը պատրաստ է հեղաշրջման և կապալտպանի իրենց գինված և լույթը, որը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, շատ հեռու էր իրատեսությունից: Թեև «Հյուսիսային» ու «Հարավային» ընկերությունների ծրագրային փաստաթղթերում ակնհայտ էին լուրջ տարաձայնություններ, այնուամենայնիվ, երկու կազմակերպություններն իրենց համարում էին միասնական ամբողջություն, ընդհանուր միություն և, Պեստերի կարծիքով, ունեն հաստատ մտադրություն «գործել ոչ այլ կերպ, քան համատեղ»: Եվ դա միանգամայն օրինաչափ էր, քանզի լուրջ տարակարծություններով հանդերձ դեկաբրիստական երկու միություններին միավորում էր մի ընդհանուր գլխավոր նպատակ՝ վերացնել ճորտա-

տիրական իրավունքը և տապալել բացարձակ միապետությունը: Նրանք ծրագրել էին պետական հեղաշրջում կատարել 1826 թ. ամռանը զորախաղերի ժամանակ: Նրանց օգնելու էին լեհական Հայրենասիրական ընկերությունը և Սլավոնների միացյալ ընկերությունը, որը միավորվեց Հարավային միության հետ: Դեկաբրիստների շրջանում ավելի ու ավելի էր ուժեղանում կայսրին սպանելու որոշումը և գաղափարը: Դեկաբրիստ Յակուբովիչը պարտավորվեց իրագործել թագավորասպանությունը, մանավանդ որ չնայած գաղտնիությանը կայսերական կառավարություններ բավարար տեղեկություններ նրանց գործունեության մասին: Ավելին, 1822 թ. ընդունվեց հատուկ հրաման՝ բոլոր գաղտնի ընկերությունները և մասոնական օթյակներն արգելելու մասին, իսկ 1823 թ. սկսվեց նրանց հալածանքը և հետապնդումը: 1825 թ. ամռան-աշնան ամիսներին, երբ դեկաբրիստները նախապատրաստվում էին հեղաշրջման, Ալեքսանդր Առաջինն իմացավ ոչ միայն բանակում գաղտնի սպայական կազմակերպությունների գոյության մասին, այլև խոտվությունը նախապատրաստող ղեկավարների անունները: Հատկանշական է, որ շատ ոուս սպաներ արտասահմանում եղած ժամանակ ընդգրկվել էին մասոնական կազմակերպությունների մեջ, որոնց թիվը մեծ էր նաև Ռուսաստանում: XIX դարի 20-ական թվականներին գրեթե 250 մասոնական օթյակներում միավորվել էին ավել քան երեք հազար ազնվականներ, չինովնիկներ, վաճառականներ: Այս ամենը հարկադրում էր դեկաբրիստներին արագացնել հեղաշրջումը, մանավանդ որ Ալեքսանդր Առաջինը 1825 թ. նոյեմբերին ճանապարհորդության ժամանակ հանկարծամահ եղավ Տագանրոգում՝ 47 տարեկան հասակում: Կայսրը զավակներ չունեցրեց և ավագության սկզբունքով ու համաձայն գահակիր էր դառնալու նրա եղբայրը՝ Կոնստանտինը:

Ալեքսանդր Առաջինի մահից շատ առաջ Կոնստանտինը, ցնցված հոր՝ Պավելի սպանությունից, երզվեց գահ չբարձրանալ, իսկ լեհ ազնվականուհի, բայց «թագավորական արյուն չունեցող» Լեվիչի հետ ամուսնանալուց հետո փակեց գահ բարձրանալու հնարավորության բոլոր ճանապարհները: Դրանից հետո Ալեքսանդրը գահը ժառանգեց իր մյուս եղբորը՝ Նիկոլային, որի համար հրապարակվեց հատուկ հրովարտակ: Սակայն Կոնստանտինի հրաժարականի ու Նիկոլայի թագաժառանգ նշանակելու հրովարտակի մասին գիտեին ընդամենը 3-4 մարդ: Այդ կարևորագույն փաստաթուղթը հույժ գաղտնի պահվում էր Մոսկվայի Ուսպենսկու տաճարում: Քանի որ այս փաստաթուղթը պաշտոնապես չէր հրապարակվել, ապա Պետերբուրգում 1825 թ. նոյեմբերի 27-ին կայսրի մահվան լուրը ստանալուց հետո սկզբում մայրաքաղաքը, այնուհետև ողջ երկիրը սկսեցին երզվել կայսր Կոնստանտինին՝ Լեհաստանի փաստացի փոխարքային և զորքերի հրամանատարին: Տեղեկանալով եղբոր մահվան մասին՝ Կոնս-

տանտինը փակվեց իր առանձնասենյակում և Նիկոլային հղած նամակներում հաստատեց գահից հրաժարվելու իր որոշումը, սակայն լիովին չվստահելով եղբորը, հրաժարվում էր վերադառնալ Պետերբուրգ և այդ մասին հայտարարել հրապարակավ: Կոնստանտինն իրեն ավելի անվտանգ էր զգում Վարչավայում: Նիկոլայ Պավլովիչը, իմանալով գահից հրաժարվելու եղբոր որոշման մասին, դեռևս Ալեքսանդրի կենդանության օրոք իր մերձավորների շրջանում հայտնեց գահի նկատմամբ ունեցած իրավունքների մասին: Սակայն դրա դեմ հանդես եկան Պետերբուրգի գեներալ-նահանգապետ, Հայրենական պատերազմի հերոս Միխայիլ Միլոբորովիչը և Պետական խորհրդի անդամ ծովակալ Ն. Մորզվինովը, որոնք նրան հիշեցրին գահաժառանգության օրենքի գոյության, այն խստագույնս պահպանելու մասին: Գվարդիան չէր համակրում Նիկոլային, հետևաբար նրան երզվելու պաշտոնական արարողությունը հաղիվ թե անցներ հարթ և խաղաղ: Սպաները նրա մասին ասում էին՝ «Դաժան է, քինախնդիր, ժլատ»: Նիկոլայը, հանդիպելով դիմադրության, նահանջեց և կայսրի մահից հետո, մյուսների նման երզվեց Կոնստանտինին: Հետևաբար Նիկոլայը կարող էր հավակնել գահին, եթե ընդունվեր հատուկ հրովարտակ Կոնստանտինի՝ գահից հրաժարվելու մասին, այլ կերպ ասած, մասնավոր նամակագրությունը, որտեղ նշվում է հրաժարվելու մասին, չէր կարող ունենալ օրենքի ուժ: Քանի որ Ալեքսանդրի հատուկ հրովարտակի մասին գիտեին ընդամենը մի քանի մարդ, ապա միանգամայն օրինաչափ էր, որ Սենատը, զորքը երզում տվեցին Կոնստանտինին, նույնիսկ դրամ կտրվեց նրա պատկերով: Բայց երբ Կոնստանտինը հրապարակավ հրաժարվեց գահից, անհրաժեշտ եղավ կազմակերպել վերաերդում հօգուտ մյուս եղբոր՝ Նիկոլայի: Դա անխուսափելի անհրաժեշտություն դարձավ Նիկոլայի գահակալումը օրինականացնելու համար: Երկրում ստեղծվեց միջթագավորության շրջան և դինաստիական ճգնաժամը հաղթահարելու համար պահանջվեց շուրջ երկու շաբաթ: Կայսրությունում ստեղծված քաղաքական յուրատեսակ բարդ իրադրությունից փորձեցին օգտվել «Հյուսիսային ընկերության» ղեկավարները: Նրանք պատրաստ էին դոհարերել ամեն ինչ հանուն ռուսական պետական-քաղաքական համակարգի արմատական վերափոխման: 1825 թ. դեկտեմբերի 13-ին բանաստեղծ Կոնդրատի Ռիլենի ընկալմանում տեղի ունեցած վերջին խորհրդակցությունում որոշվեց Նիկոլայի երզման արարողությունը ձախողելու նպատակով լուրեր տարածել, թե իբր մահացած կայսրի թողած հրովարտակի նախագծով կրճատվելու է զինվորական ծառայության ժամկետը, գյուղացիները ազատագրվելու են ճորտությունից, թե իբր Կոնստանտինը համաձայն է իրագործել այդ նախագիծը, իսկ Նիկոլայը՝ ոչ: Միաժամանակ որոշվեց Սենատի հրապարակ բերել իրենց հավատարիմ գորագնդերը և

թեկուզ զենքի ուժով պարտադրել Սենատին երզում չտալ Նիկոլային, ընդունել ռուս ժողովրդին ուղղված հռչակագիրը, հրավիրել «Մեծ ժողով», որը կորոչեր Ռուսաստանի պետական-քաղաքական համակարգը: Տրուբեցկոյին հանձնարարվեց «Հռչակագիր ռուս ժողովրդին» փաստաթուղթը հանձնել Սենատին՝ վերջինիս անունից հրապարակելու համար: Մինչև Մեծ ժողովի գումարումը իշխանությունն անցնելու էր ժամանակավոր կառավարությունը: Նախատեսվում էր նրա կազմի մեջ ընդգրկել առավել արժանի, հայտնի, ճանաչված, հարգանք ու վստահություն վայելող մարդկանց՝ Մ. Մ. Սպերանսկուն, ծովակալ Ն. Ս. Մորզվինովին, սենատոր Ի. Մ. Մուրավյով-Ապոստոլին, որի երեք զավակները «Հարավային ընկերության» անդամներ էին, Մոսկվայի արքեպիսկոպոս Ֆիլարետին: Նրանք ակնկալում էին ստանալ Կովկասի առանձին կորպուսի հրամանատար գեներալ Ա. Պ. Երմոլովի աջակցությունը: Հատկանշական է, որ Սպերանսկին և Մորզվինովը որևէ պատկերացում չուներին ղեկաբրիստների ծրագրերի մասին: Սակայն զինված ելույթի նախօրեին իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Նիկոլայը կարողացավ խոստումների, սպառնալիքների, ճնշումների միջոցով իր շուրջը համախմբել բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, գեներալներին, իսկ դեկտեմբերի 14-ին նրան երզում տվեցին Պետական խորհուրդը և Սենատը: Միաժամանակ «Հյուսիսային ընկերության» ղեկավարությունը ցուցաբերեց դանդաղկոտություն, իսկ առանձին գործիչներ ուղղակի հայտարարեցին, թե չեն հավատում հեղաշրջման հաջող ավարտին, ուստի և չեն ցանկանում քառատվել: Կախովսկին դրժեց անհրաժեշտության դեպքում թագավորին սպանելու մասին Ռիլենին տված խոստումը. Յակուբովիչը՝ Չմեռային պալատը գրավելու հանձնարարությունը: Մինչդեռ ավելի արմատական գործիչները և վճռականորեն տրամադրված սպաները ավելի պատվավոր էին համարում կալանավորվել Սենատի հրապարակում, քան իրենց անկողիններում: Ավելին, նրանք նախատեսում էին կալանավորել և Պետրոպոլիսյան բանտ նետել կայսերական ընտանիքի անդամներին: Ընդ որում, չէր բացառվում և Նիկոլայի սպանությունը: Ժողովրդի և զինվորների ճնշող մեծամասնության համար անսպասելի ու անհասկանալի վերաերդման օրը՝ դեկտեմբերի 14-ին, առավոտյան մոտ ժամը 11-ին Միխայիլ և Ալեքսանդր Բեստուժե եղբայրները և Դմիտրի Շչեպին-Ռոստովսկին Սենատի հրապարակ բերեցին Մոսկվայի լեյք-զվարդիական գունդը, ժամը 13-ին նրանց միացան գվարդիական ծովային անձնակազմի նավաստիները Նիկոլայ Բեստուժեի ղեկավարությամբ ու լեյք-զվարդիական զրենադերյան գունդը: Սենատի հրապարակում էին մոտ երեք հազար զինվոր ու 30 սպա: Զինվորները, ըստ էության չէին պատկերացնում զինված ելույթի իսկական նպատակները: Նրանց պարզապես ասել էին, որ Նիկոլայը ցանկանում է զավթել գահը օրինական

ժառանգորդ Կոնստանտինից: Հետևաբար, ստացվում էր, որ զինվորները Սենատի հրապարակում փաստորեն պայքարելու էին ոչ թե ճորտատիրական իրավունքի վերացման, այլ գահաժառանգության օրենքի օրինակա-նություն պահպանման համար: Սենատի հրապարակում միմյանց դեմ առ դեմ դիմակայող ուժերը խիստ անհավասար էին, որովհետև բանակը, ընդհանուր առմամբ, երդում տվեց Նիկոլային: Այնուամենայնիվ, դեկաբրիստների բարոյական առավելությունը անվիճելի էր ու կասկածից վեր: Նրանց ուժը ինքնակալությունը բացահայտորեն ու խիղախորեն նետած մարտահրավերի, ազատություն և քաղաքական իրավունքներ ստանալու պահանջների մեջ էր: Նրանց պայքարի մասին տեղեկացավ ողջ մայրաքաղաքը, համայն Ռուսաստանը և Եվրոպան: Այս բոլորով հանդերձ շուտով «Հյուսիսային ընկերության» ղեկավարությունը հայտնի դարձավ, որ Սենատը վաղ առավոտյան արդեն երդում է տվել նոր կայսրին, և անհնար է հրապարակել «Հրովարտակ ուս ժողովրդին» փաստաթուղթը: Իմանալով այդ մասին՝ դիկտատոր նշանակված իշխան Տրուբեցկոյը չմիացավ ապստամբներին և վերջիններս մի որոշ ժամանակ մնացին առանց ղեկավարի, որը նրանց շրջանում տատանումներ առաջացրեց: Միայն երեկոյան ընտրվեց նոր ղեկավար՝ իշխան Օրոլենսկին: Նիկոլայը դեռ հաստատապես փստահ չլինելով իր ուժերի գերազանցությունը մեջ և ցանկանալով խուսափել արյունահեղությունից, մի քանի անգամ փորձեց համոզել ապստամբներին հրաժարվել իրենց մտադրությունից և երդվել նոր կայսրին: Նա ապստամբների մոտ բանակցությունների ուղարկեց գեներալներին, միտրոպոլիտին, իր կրտսեր եղբայր Միխայիլին: Բայց այդ փորձերը հաջողություն չունեցան: Ապստամբների համար Նիկոլայի հանձնակատարներից առանձնապես վտանգավոր էր Պետերբուրգի գեներալ-նահանգապետ, 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Մ. Ա. Միլորադովիչը, որը զինվորների շրջանում վայելում էր մեծ հեղինակություն: Նա ձիով մոտեցավ նրանց շարքերին, սակայն ապստամբ սպաները կտրակա-նապես հրաժարվեցին Նիկոլայի ներկայացուցչի հետ բանակցություններ սկսել: Ավելին, Օրոլենսկին սփինահարեց գեներալ-նահանգապետին, իսկ Կախովսկին ատրճանակից արձակած գնդակով նրան մահացու վիրավորեց: Հատկանշական է, որ Նիկոլային հավատարմության երդում տված զինվորները նույնպես համակրում էին ղեկաբրիստ ապստամբ զինվորներին: Նրանց համակրում էին Սենատի հրապարակում գտնվող հրետանա-վորները: «Ձերդ գերազանցություն,- ասաց գեներալ Կ. Ֆ. Տոլը,- հրամայեք հրանոթով մաքրել հրապարակը կամ հրաժարվեք գահից»: Նիկոլայը կարգադրեց գործի գնել հրանոթները: Երբ կրակելու հրաման տրվեց, համազարկեր և կրակոցներ չսկսվեցին: «Մերոնք են, Ձերդ պայծառափայլու-թյուն,- ասաց զինվորներից մեկը շտաբս-կապիտանին,- չէ՞ որ դրանք

ուսներ են, մերոնք են»: Բայց սպան խլեց զինվորի ձեռքից կրակիչը և անձամբ կատարեց առաջին կրակոցը: Ապստամբների ամենախիտ կետին ուղղված հրետանային համազարկերը սասանեցին նրանց շարքերը: Մ. Ա. Բեստուժևը փորձեց նահանջող զինվորներին շարել Նևայի սառույցների վրա՝ Պետրոպոլիսյան ամրոցը գրավելու համար, բայց այդ նրան չհաջողվեց: Հրետանային ուժակոծությունից ջարդվում էր սառույցը, զինվորներն ընկնում էին Նևայի սառցաջրերը և խեղդվում: Գիշերը ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ կենդանի մնացածներին անհապաղ ձերբակալեցին: Պետերբուրգում ապստամբության պարտությունից հետո, 1825 թ. դեկտեմբերի վերջին Ուկրաինայում Վասիլկով քաղաքի շրջակայքում՝ Կիևից 30 կմ հեռու, ապստամբեց Չեռնիգոլյան հետևակային գունդը: Պետսկը ղեկտեմբերի 14-ի իրադարձությունների նախօրյակին ձերբակալվեց: Բանտարկվեց նաև «Հարավային ընկերության» մեկ ուրիշ ղեկավար՝ Սերգեյ Մուրավյով-Ապոստոլը: Բայց «Սլավոնների միացյալ ընկերության» երիտասարդ սպաներին հաջողվեց ազատել նրան և իր ընկերներին: Հենց փոխզնդապետ Ս. Մուրավյով-Ապոստոլը և Միխայիլ Բեստուժև-Ռյումինը զլխավորեցին Չեռնիգոլյան գնդի ապստամբությունը: Այն սկսվեց դեկտեմբերի 29-ին և ճնշվեց 1826 թ. Հունվարի 3-ին: Ս. Մուրավյով-Ապոստոլը վիրավորվեց, կորցրեց գիտակցությունը, ուշքի եկավ արդեն ձերբակալված: Կայսերական կառավարությունը խստագույնս պատժեց ապստամբության ղեկավարներին ու մասնակիցներին: Դատաքննչական հանձնա-ժողովին հանձնվեց 579 մարդ, որոնց 80 %-ը՝ զինվորականներ: Նրանց հարցաքննություններին մասնակցում էր անձամբ կայսրը: Դատաքննչա-կան հանձնաժողովը Պետերբուրգում, Բելայա Ցերկովում, Մոզիրում, Վարչավայում և այլ քաղաքներում աշխատեց շուրջ կես տարի: Հանձնաժողովը 1825 թ. դեկտեմբերի 17-ից մինչև 1826 թ. Հունիսի 17-ը ունեցավ 147 նիստ և դեկաբրիստներին մեղադրեց չարագործության, թագա-վորասպանության մեջ: Իսկ ապստամբության ղեկավարների ղզալի մասը հերքում էր այդ մեղադրանքները՝ դրպարտություն համարելով դրանք: Նրանք չէին թաքցնում իրենց հետապնդած քաղաքական նպատակները, նույնիսկ կայսրին համարձակորեն ասում էին, թե իրենք իսկապես ցանկացել են սպանել նրան՝ հանուն Ռուսաստանի բարօրության ու հանրապետական համակարգի հաստատման: Մասնավորապես այդպիսին էին Յակուչկինի, Կախովսկու պատասխանները: Նրանք ապացուցում էին, որ իրենք այդ ամենը ձեռնարկել են Հայրենասիրությունից, արդարության սկզբունքներից ու մտահոգումներից զրդված: Պետսկը Ռուսաստանի համար ինքնակալության տապալումը և հանրապետության հռչակումը համարում էր «մեծագույն բարօրություն և երանություն»: Բանտից ծնողներին գրած նամակում նա նշել է. ... «Ես ջերմորեն սիրել եմ Հայրենիքս և

պատանեկան խանդավառութեամբ ցանկացել եմ նրա երջանկութեանը»:

Մեղադրվողներից դատի տրվեց 121 մարդ: Պ. Ի. Պետելը, Ա. Ի. Մուրավյով-Ապոստոլը, Մ. Պ. Բեստուժև-Ռյումինը, Կ. Ֆ. Ռիլենը և Պ. Գ. Կախովսկին դատապարտվեցին տանջալի մահապատժի՝ քառատման, 31 մարդ դատապարտվեց զխատման, մյուսները դատապարտվեցին տաժանակիր աշխատանքի և աքսորի՝ Սիբիր: Խոտվարար զինվորներից և աստիճանագրկված սպաններից ձևավորվեց լեյբ-գվարդիական Հավաքական գունդ և ուղարկվեց Կովկաս, որտեղ շուտով սկսվեց ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը: 1826 թ. Հուլիսի 10-ին կայսրը մասնակի փոփոխություններով Հաստատեց դատավճիռը: Նիկոլայ Առաջինը չհամարձակվեց աշխարհը զարմացնել այդպիսի միջնադարյան մահապատժով և, Եվրոպայի ու Ռուսաստանի Հասարակական կարծիքից երկուդ կրելով, քառատման դատավճիռը փոխարինեց կախաղանով, իսկ 31 ղեկաբրիստների զլախատումը՝ ցմահ տաժանակրությունը: 1826 թ. Հուլիսի 13-ին հինգ ղեկաբրիստներ կախաղան բարձրացվեցին Պետրոպոլսկոյան ամրոցում: Դեկաբրիստական շարժման 65 մասնակիցներ, որոնք մեղադրվեցին պետական Հանցագործության մեջ և դիտվեցին իբրև թագավորասպաններ, Բորոդինոյի դաշտում խիզախորեն մարտնչել էին թշնամու դեմ: Հատկանշական է, որ մինչև Նիկոլայ Առաջինի մահը ղեկաբրիստներից և ոչ մեկը ներում չստացավ: Արտաքսված ղեկաբրիստ, «Հարավային ընկերության» անդամ գեներալ-լեյտենանտ Ս. Գ. Վոլկոնսկու կինը՝ իշխանուհի Մարիա Նիկոլաևնա Վոլկոնսկայան գնաց իր ամուսնու աքսորավայրը՝ Սիբիր: Իշխանուհի Եկատերինա Իվանովնա Տրուբեցկայան ղեկաբրիստների կանանցից առաջինն ուղևորվեց Սիբիր՝ ամուսնու՝ գնդապետ Ս. Պ. Տրուբեցկոյի մոտ: Ալեքսանդր Գրիգորևնա Մուրավյովան մեկնեց Սիբիր՝ ամուսնու՝ ղեկաբրիստ գնդապետ, «Հյուսիսային ընկերության» ղեկավար Ն. Մ. Մուրավյովի աքսորավայրը:

Դեկաբրիստական շարժումը, զինված հեղաշրջման փորձը, նրանց նկատմամբ Նիկոլայ Առաջինի պատժամիջոցները մեկ անգամ ևս ցույց տվեցին, որ Հասարակության մեջ առկա խոր հակասությունները գերազանցապես պայմանավորված են ոչ միայն ճորտատիրական Համակարգի գոյության, այլև դրա վերացման անհրաժեշտության ու անխուսափելիության հետ: Այս առումով մեծ է ղեկաբրիստական շարժման ազդեցությունը Ռուսաստանի Հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վրա: Եվ դա միանգամայն օրինաչափ է, քանզի ղեկաբրիստները մշակեցին ինքնակալության և ճորտատիրական իրավունքի դեմ պայքարի ժամանակի համար ամենաառաջավոր ծրագիրը, որն արտահայտում էր երկրի ամենակենսական պահանջները: Նկատելի էր նրանց դերը նաև ռուսական պատմագիտության զարգացման գործում: Իսկ Կովկաս աքսորված և ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած ղեկաբրիստները կապեր

Հաստատեցին այնտեղ գործող Հայ գեներալներ Մաղաթովի, Բեհրուժովի, գնդապետ Լազարևի, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանի, Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենակարկառուն ներկայացուցիչ Ներսես Աշտարակեցու հետ:

Դեկաբրիստների ազդեցության ներքո 19-րդ դարի 20-30-ական թթ. ստեղծվեցին մի շարք խմբակներ, որոնց նպատակն էր նույնպես պայքարել ճորտատիրական համակարգի և բացարձակ միապետության դեմ: Մասնավորապես իրենց առջև այդպիսի խնդիրներ էին դրել «Կրիտսկի եղբայրների խմբակի» անդամները: Նրա հիմնադիրներն էին Վասիլի, Միխայիլ, Պյոտր Կրիտսկի եղբայրները: Հիմնականում ռուսանոցներից կազմված խմբակը պահանջում էր՝ սահմանադրական կարգերի հաստատում, զինվորական ծառայության ժամկետի կրճատում: Դեկաբրիստների օրինակով նրանք երազում էին դիմել ապստամբության միապետության դեմ ժողովրդի անմիջական մասնակցությամբ, ծավալել լայն քարոզչություն զինվորների, սպանների, ռուսանոցության, երիտասարդության շրջանում: Խմբակի գործունեությունը ոստիկանությունը բացահայտեց, իսկ ղեկավարները բանտ նետվեցին: Մոսկվայի Համալսարանում գործում էր նույնպես մեծ մասամբ ռուսանոցներից կազմված Սունգուրովի խմբակը: Նրա անդամները ևս պահանջում էին սահմանադրություն, նույնիսկ ծրագրում էին սպանել Նիկոլայ Առաջինին: Խմբակը ղեկաբրիստների, կրիտսկիների նման Հույսեր էին կապում գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովի հետ, որը վայելում էր լայն ժողովրդայնություն: Սունգուրովի խմբակը մատնության հետևանքով բացահայտվեց և այդ առնչությամբ 26 մարդ բանտարկվեց: Կայսերական դատարանը Սունգուրովին և Գուրովին դատապարտեց քառատման, Կոստենեցկուն, Կոչևսկուն կախաղանի, իսկ Կոլլովին՝ գնդակահարության: Հետագայում դատավճիռը նկատելիորեն մեղմացվեց: Սունգուրովը ուղարկվեց տաժանակրության, Գուրովը աքսորվեց Սիբիր, իսկ մյուսները ուղարկվեցին Կովկաս՝ որպես շարքային զինվորներ:

Նիկոլայ Ստանկևիչի խմբակը իր կազմով խայտաբղետ էր՝ նրա հետ համագործակցում էր հրապարակախոս-քննադատ Վ. Բեխինսկին, խոտվարարական տեսության ապագա հիմնադիր Մ. Բակունինը, լիբերալներ Կ. Կավելինը, Մ. Կատկովը, Վ. Բոտկինը, ապագա սլավոնասերներ Կ. Աքսակովը, Ի. Կիրենսկին, Ա. Խոմյակովը, պատմաբան Ս. Ստրուեր, Տ. Գրանովսկին: Ստանկևիչի մահից հետո խմբակի անդամները Հարեցին կամ սլավոնասերներին կամ արևմտականներին:

Ռուսական Հասարակական-քաղաքական մտքի վրա որոշակի հետք թողեց Պուչկինի և Գրիբոյեդովի բարեկամ Պյոտր Չաադակի (1794-1856) «Փիլիսոփայական նամակները»: Մագուսով ազնվական Չաադակը՝ որպես գվարդիական սպա, մասնակցեց Հայրենական պատերազմին և ուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքին, եղել է ղեկաբրիստական «Քարօրության միության» անդամ: Թեև Չաադակի Հայացքներում առկա էին սխալ, քննադատելի, անընդունելի տեսակետներ, հեղափոխական պայքարի մերժում, ապավինում կրոնին և եկեղեցուն, այսուհանդերձ, «Փիլիսոփայական նամակներին» հեղինակը անողոք քննադատություն է ներկայացրել նրանց: Չաադակը ջերմորեն սիրում էր իր Հայրենիքը, որը չխանգարեց կայսրին Հայտարարել նրան խելագար ու ենթարկեց տնային բանտարկության: Իսկ «Տելեսկոպ» հանդեսի խմբագիր Նադեժդինը քարոզեց միայն Չաադակի «Փիլիսոփայական նամակները» տպագրելու համար: Նիկոլայ Առաջինը միաժամանակ նրան քաղաքական առումով համարեց հոգեկան հիվանդ մարդ: Սակայն նման գնահատականները տվեցին հակառակ արդյունքը. կտրուկ բարձրացավ Չաադակի հեղինակությունը ուսական հասարակական-քաղաքական շրջաններում, քանզի ոչ-ոք (ներառյալ և նրան այցելող ըժիշկը) չէին հավատում, որ նա հիվանդ է ու խելագար: Գերցնը իր «Եղբուկություններում և խոհերում» գրում էր, որ Չաադակի «Փիլիսոփայական նամակները» մեծ ազդեցություն ունեցան առաջավոր Ռուսաստանի վրա, որովհետև նրա նամակի հրապարակումը «մի կրակոց էր արձակված խավար գիշերվա մեջ»: Չաադակը տաղանդաշատ, բազմակողմանիորեն զարգացած բարձրակարգ կրթված անձնավորություն էր, նրա նամակները գրվել են Փրանսերեն 1829-1831 թթ. շրջանում: Չաադակը երկարատև ճանապարհորդության ժամանակ եղավ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Շվեյցարիայում և Գերմանիայում, ծանոթացավ ժամանակի նշանավոր փիլիսոփաների հետ: Չաադակը, Հայացք սփռելով անցյալի վրա և ուսումնասիրելով ներկան, փորձեց հասկանալ «Ռուսաստանի ոգին», հասարակության ուշադրությունը սևեռել Հայրենիքի ճակատագրին: Ժամանակակիցները, դրականորեն գնահատելով հեղինակի բողոքը և սուր քննադատությունը Նիկոլայան վարչակազմի վերաբերյալ նրա Հարցադրումները, միաժամանակ չհամաձայնվեցին նրա բացասական գնահատականների, բացարձակ հոռետեսության, խորհրդամոլության (միստիցիզմի) հետ Ռուսաստանի ապագայի նկատմամբ: «Ձայն դագաղից» այսպես գնահատեց Գերցենը Չաադակի նամակը: Ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը Չաադակին գրած նամակում արտահայտեց իր վճռական անհամաձայնությունը նրա Հայացքների առնչությամբ, ընդգծեց, որ ինքը թեև հիացած չէ այն ամենով, ինչ տեսնում է իր շուրջը, բայց միաժամանակ երզվում է պատվով, որ

ինքը ոչ մի դեպքում չէր ցանկանա փոխել իր Հայրենիքը կամ ունենալ ուրիշ պատմություն, բացի մեր նախնիների պատմությունից, նրանից, որ մեզ տվել է Աստված: Իսկ Պ. Ա. Վլադենսկին մատնանշում էր, որ չի կարելի խառնել ու շփոթել պաշտոնական իշխանություն ու ժողովուրդ հասկացությունները: Ի պատիվ Չաադակի նա ընդունեց իր դատողությունների միակողմանիությունը և անարդարացիությունը՝ Ռուսաստանի ապագա չունենալու վերաբերյալ, վերանայեց սխալ գնահատականները, նչեց, որ իր Հայրենիքը կոչված է իր խոսքը ասելու աշխարհին: Հայրենիքի իսկական ու հավատարիմ զավակների համար պետք է հոգեհարազատ լինեն Չաադակի իմաստուն խոսքերը: «Ես չսովորեցի սիրել սեփական Հայրենիքը փակ աչքերով, գլխահակ, փակ շուրթերով: Ես գտնում եմ, որ մարդը կարող է օգտակար լինել իր երկրին, միայն այն դեպքում, եթե նրան լավ է հասկանում»: Հիրավի անանց խորիմաստ մտքեր բոլոր ժամանակների համար: Հատկանշական է, որ Չաադակի «Փիլիսոփայական նամակներից» առաջ 1826 թ. սեպտեմբերին Նիկոլայ Առաջինը տեղեկացավ, որ տարածվել է Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Ա. Ի. Պուլեժակի «Սաչկա» հակաճորտատիրական պոեմը: Կայսրը անձամբ հարցաքննեց պոեմի հեղինակին և կարգադրեց նրան ուղարկել բանակ՝ որպես շարքային զինվոր և պահել խստագույն հսկողության ներքո: Կայսրը «Սաչկա» պոեմի բովանդակության մեջ տեսավ ղեկաբրիստների հակաճորտատիրական գաղափարների դրսևորում:

§ 2. «ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ռուսաստանի նոր կայսր Նիկոլայ Առաջինի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը գերազանցապես ուղղված էր հեղափոխական, հակաճորտատիրական ուսմունքները և հանրապետական գաղափարները հասարակությունից գերծ պահելու, իսկ հնարավորության դեպքում լիովին վերացնելու նպատակին, որին կարելի էր հասնել ոչ միայն ուժ ու բռնություն գործադրելու, այլ հակընդդեմ գաղափարախոսություն ու տեսություն ստեղծելու միջոցով: Ինքնակալական-ճորտատիրական համակարգի ջատագույնները նպատակադրվելով թերազնահատել, առավել ևս խեղաթյուրել ղեկաբրիստների քաղաքական ծրագրերը և շարժման հետապնդած իսկական նպատակները և հենվելով Նիկոլայ Առաջինի 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ի Հրովարտակի վրա, ընդգծում էին, որ կայսերական Ռուսաստանում չկար և չէր կարող լինել քաղաքական պարարտ հող նման չարագործ ուսմունքի ձևավորման համար: Նրանց գնահատմամբ՝ խոսվարարների

գաղափարները, ներմուծված լինելով դրսից՝ եվրոպայից, խորթ էին ուսական իրականությունը, ուստի և դավադիրները չստանալով ուսուցողական աջակցությունը օրինաչափորեն և անխուսափելիորեն դատապարտված էին պարտություն:

Այն ներկայացվեց իբրև մի խումբ սպանների կողմից կազմակերպված նեղ դավադրություն, թագավորասպան, Հայրենիքի դեմ ուղղված դավաճանական շարժում: Հետևաբար, արդարացվում էին Նիկոլայ Առաջինի ձեռնարկած վճռական գործողությունները զինված ելույթը ճնշելու և ինքնակալության անսասանությունը ապահովելու համար, որը միաժամանակ պահանջում էր գաղափարապես հիմնավորել այդ հաղթանակը: Մասնավորապես գաղափարաքաղաքական նման տեսանկյունից ու պատմագիտական Հայեցակարգից է ներկայացված XIX դ. 40-ական թթ. հրատարակված բարոն Մ. Կորֆի «Նիկոլայ Առաջին կայսրի գահակալումը» գիրքը: Պաշտոնական պատմագիր Կարամզինը նույնպես արդարացրեց դեկարրիստներին՝ նկատմամբ կայսրի կենսագործած պատժամիջոցները, քանզի այդ շարժումը «մեր անմիտ ազատամիտների անհեթեթ ողբերգություն» էր Ռուսաստանի պատմության մեջ: Իսկ ուսուցանավոր պատմաբան Վասիլի Կյուչևսկին զինված ելույթը գնահատեց իբրև պատմական պատահականություն, այսինքն՝ չնդում պատմական օրինաչափ զարգացման ընթացքից: Այս ամենն անհրաժեշտ էր ամբողջացնել, ի մի բերել ու ստեղծել կուռ և համոզիչ տեսություն, որը գաղափարապես հիմնավորեր միապետության անսասանությունը և անխուսափելիությունը Ռուսաստանում: Ռուսաստանի լուսավորության նախարար կոմս Սերգեյ Սեմյոնովիչ Ուվարովի կողմից մշակված տեսությունը դարձավ պետական-կայսերական գաղափարախոսություն, որը պետք է դաստիարակեր երկրի հպատակներին՝ քաղաքացիներին իշխանությանը ենթարկվելու, կայսրին հավատարիմ մնալու և անբասիր ծառայելու ոգով: Ուվարովը ստացել էր փայլուն տնային կրթություն: Լիովին տիրապետում էր եվրոպական հիմնական լեզուներին: Նա սովորել էր Գերմանիայում, Վիեննայում ուսական դեսպանատանը կատարել դիվանագիտական աշխատանք, եղել էր Փարիզում ուսական դեսպանատան քարտուղար, զբաղեցրել էր Կայսերական Ակադեմիայի պրեզիդենտի բարձր պաշտոնը, նամակազրական կապեր հաստատել մեծն Գյոթեի, եվրոպացի մյուս նշանավոր գործիչների հետ: Հատկանշական է, որ Ուվարովը նախկինում իբրև ազատամիտ գաղափարների կրող բարեկամական կապերի մեջ էր ղեկարրիստների հետ: Այսուհանդերձ, Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական մտքի պատմության մեջ Ուվարովի անունը սերտորեն կապված է «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության» ստեղծման հետ, որը հենվում էր «Ուղղափառություն, ինքնակալություն, ժողովրդայնություն» հայտնի բանաձևի

վրա: Հատկանշական է, որ հայտնի հասարակական գործիչ Ա. Ի. Պրայնն է XIX դ. 70-ական թթ. Ուվարովի մշակած ուսմունքին տվել «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսություն» անվանումը: Այս տեսությունը տասնամյակներ շարունակ դարձավ ուսական կայսրության պետական-պաշտոնական գաղափարախոսությունը: Ժողովրդական լուսավորության նախարար դառնալուց հետո Ուվարովին անհրաժեշտ էր ներկա և ապագա սերունդներին, կրթված ուսուցանող դաստիարակել ընկալելու իրենց սերտ կապը ուղղափառ քրիստոնյա հավատքի հետ և դաստիարակել ինքնակալին անսահման հավատարմության ոգով: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է Ռուսաստանը պատնեշել եվրոպայից թափանցող ազատական գաղափարներից: Ուվարովը լիովին համոզված էր, որ միայն բռնաճնշումներով ու պատժամիջոցներով կարելի է հասնել մասնակի հաջողության, արդյունքը լավագույն դեպքում կլինի սահմանափակ: Այս նպատակին հասնելու համար Ուվարովը առաջարկում էր մեծ տեղ հատկացնել ժողովրդական լուսավորությանը, ընդ որում, գլխավոր դերը հատկացվում էր պատմության դասավանդմանը իբրև լավագույն այլընտրանք Ռուսաստանի եվրոպականացման գործընթացին: Ռուսաստանում նախարարի կարծիքով ազգային մշակույթի ու պատմության ինքնատիպ զարգացումը կդառնա իրականություն միայն «Ուղղափառություն, ինքնակալություն, ժողովրդայնություն» կարգախոսի միջոցով, ժողովրդին, ողջ հասարակությանը այդ ոգով դաստիարակելու շնորհիվ: Առաջին, և, անկասկած, զերակայող սկզբունքը Ուվարովը համարեց ինքնակալությունը: Այն Ռուսաստանին ապահովում է փառք ու հզորություն, դրա համար էլ հավատարմությունը և անկեղծ ծառայությունը միապետին համարվում էր բոլոր հպատակների քաղաքացիական պարտքը: Ինքնակալությունը դիտարկվում էր կառավարման միակ ու լավագույն պետական-քաղաքական վարչաձևը Ռուսաստանում:

Ինքնակալությունը Ռուսաստանի պատմության մեջ միակ ստեղծագործական ուժն է, ժողովուրդը նրան է պարտական իր ամբողջ զարգացման ու բարեհաջողության համար: Ինքնակալության հզորացումը Ռուսաստանի ապագա վեհության գրավականն է, որը բաղմիցս ապացուցել է երկրի պատմությունը: Այստեղ ևս ակնհայտ է Կարամզինի գաղափարական ազդեցությունը:

Ուղղափառ եկեղեցին այն դարավոր հենարանն է, որը միշտ օգնել է պետությանը ժողովրդին պահելու հպատակության ու՝ միապետին հավատարիմ լինելու մեջ, ուստի և իշխանությունը պետք է իր հերթին ամեն կերպ աջակցի եկեղեցուն: Ուղղափառությունը սույն տեսության համաձայն մեկնաբանվում է որպես ժողովրդի հոգևոր կյանքի հիմքը: Հետևաբար, աշխարհիկ իշխանությունը ենթարկվող ուղղափառ եկեղեցին հը-

չակվում էր ինքնակալության հենարանը: Ընդգծվում էր ոռու ժողովրդի նվիրվածությունը ուղղափառ եկեղեցուն: Ժողովրդայնությունը ներքո ընկալվում էր ոռու ժողովրդի նվիրվածությունը ինքնակալությանը, մատնանշվում ժողովրդի ու միապետի միասնությունը և ներդաշնակությունը, սոցիալական թշնամանքի, պայքարի բացակայությունը, քաղաքական ցնցումների բացառումը Ռուսաստանում: Ռուս ժողովուրդը իբրև միասնական քաղաքական ամբողջություն, գոյություն ունի սոսկ այնքանով, որքանով պահպանում է իր հավատարմությունը ինքնակալությանը և միաժամանակ գտնվում է միապետի հայրական և ուղղափառ եկեղեցու հովանավորության ներքո: Եկեղեցու ցանկացած քննադատություն Ուվարովը դիտում է իբրև անչափ վտանգավոր, անցանկալի գործողություն, որովհետև ուղղված է ժողովրդի արմատական շահերի դեմ: Ըստ Ուվարովի գրականագետների, հրապարակախոսների, ուսուցիչների, դասախոսների հիմնական խնդիրն է ժողովրդին դաստիարակելու գործում ելակետ ունենալ և ղեկավարվել պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությամբ: Այն երկար ժամանակ դարձավ ինքնակալության գաղափարախոսության անկյունաքարը: Մամուլը, դպրոցները, համալսարանները պետք է ղեկավարվեն այս տեսությամբ, որպեսզի երիտասարդ սերունդը ղառնա ինքնակալության հենարանը, կայսրի հավատարիմ հպատակը: Միապետը սիրում է իր հայրենիքը, ի դեմս ժողովրդի, կառավարում նրան, ինչպես հայրը ընտանիքում, ղեկավարվում է օրենքներով, իսկ ժողովուրդը չի տարանջատում հայրենիքը միապետից, նրա մեջ է տեսնում իր երջանկությունը, ուժը, փառքը: Եթե ռուսական կայսրությունում հաստատված միապետական-ինքնակալական-ճորտատիրական համակարգն այդքան կատարյալ է, եթե ակնհայտ է ժողովրդի և թագավորի ներդաշնակությունը, ուրեմն պետք չէ ոչինչ փոխել ու կատարելագործել: Հենց այդ ոգով էր Բենկենդորֆը մեկնաբանում Ուվարովի գաղափարները: Ռուս պատմաբաններ Պոգոդինը, Ուստրյալովը ոչ միայն արդարացրեցին այդ գաղափարախոսությունը, այլև Ռուսաստանի պատմության հիմնահարցերը քննախոսելիս ղեկավարվեցին պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությամբ: Նիկոլայևյան դարաշրջանի նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Լեոնտի Վասիլևիչ Դուրելտը իր նոթերում գրում է, թե աղնիվ մարդու առաջին պարտականությունն է բոլորից շատ սիրել իր հայրենիքը և լինել իր միապետի ամենահավատարիմ հպատակը: Դուրելտը նույնպես նույնացնում է հայրենիք և ինքնակալ հասկացությունները, նրա կարծիքով առանց կայսրի չէր կարող լինել Ռուսաստանը: Ինքնակալության հետ մեկտեղ Դուրելտը կարևորում էր ճորտատիրական համակարգի պահպանման անհրաժեշտությունը: «Աստված մի արասցե, - գրում էր նա, - վերացնել ճորտատիրական իրավունքը: «Գեղջուկը» սկզբում կարող է և ուրախանալ, բայց

հետո «ազատություն» մոգական խոսքից կորցնելով գլուխը, կցանկանա երջանկություն փորձել այլ տեղ, կլծափառի քաղաքներով, որտեղ կկորցնի իր բարոյականությունը և կկործանվի»: Այստեղ զգացվում է ինքնակալության ջատագով, գաղափարախոս և տեսաբան Կարամզինի ազդեցությունը: Կարամզինի «Նոթեր հին և նոր Ռուսաստանի մասին» կայսրին հղած գրության մեջ տեղ գտած գաղափարները իրենց հետագա զարգացումը գտան «ինքնակալություն, ժողովրդայնություն, ուղղափառություն» տեսության մեջ:

§ 3. ՍԼԱՎՈՆԱՍԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱԿԱՆՆԵՐԸ

Սլավոնասերները և արևմտականները՝ լիբերալ-ազատական գաղափարախոսության ներկայացուցիչները, զգալիորեն հարստացրին ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը: Նրանք ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ զբաղեցրին միջանկյալ տեղ հեղափոխական ազնվականության՝ ղեկաբերիստների ու միապետության հենարան պահպանողական աղնվականության՝ «Ինքնակալություն, ժողովրդայնություն, ուղղափառություն» գաղափարախոսության ջատագովների միջև: Թե՛ սլավոնասերները և թե՛ արևմտականները ներկայացնում էին ազատական գաղափարներով զինված աղնվական մտավորականությունը, որոնց հետաքրքրում էր Ռուսաստանի անցյալը, ներկան և ապագան: Նրանք հայրենասերներ էին և իրենց առջև դրված հիմնահարցերի իրատեսական ու համակողմանի պատասխանները նույնպես փորձում էին ստանալ պատմության ուսումնասիրության միջոցով: Սլավոնասերները և արևմտականները քաղաքական ասպարեղ եկան այն ժամանակ, երբ ճորտատիրական կարգերը ապրում էին իրենց վերջին տասնամյակները, որոնց դատապարտվածության մասին ժամանակակիցներն այլևս չէին կասկածում: Հետևաբար, սլավոնասերների և արևմտականների գաղափարախոսությունը հիմնականում ձևավորվեց ճորտատիրական համակարգի խոր ճգնաժամի պայմաններում և նրա ազդեցության ներքո՝ XIX դարի 40-ական թթ.: Սլավոնասերների և արևմտականների հայացքներում առկա էին ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ լուրջ տարակարծություններ, որոնց շուրջ տարիներ շարունակ ընթացող գաղափարական բանավեճերը դուրս գալով երկու հոսանքների պարագլուխների պայքարի շրջանակներից ստանում էին հասարակական հնչեղություն, գտնվում նրա ուշադրության կիզակետում: Սլավոնասերները և արևմտականները ընդդիմադիր հոսանքներ էին ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ, որը նրանց հայացքների կարևորագույն

դրսերումներից մեկն է ու լավագույն վկայությունը: Իսկապես, թե՛ սլավոնասերները և թե՛ արևմտականները իբրև ընդդիմություն Հանդես էին գալիս վերևից ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին, պահանջում էին անցկացնել վերափոխումներ դատական, վարչական ոլորտներում, մերժում էին Նիկոլաևյան պետական-քաղաքական համակարգը, այն համարում բռնատիրական, հասկանում էին ու ընդունում խոսքի և մամուլի ազատության անհրաժեշտության կարևորությունը հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այս բարեփոխումները ըստ էության իրենց ընդլայնում բուրժուական էին, թեև սլավոնասերները ենթակայորեն դեմ էին բուրժուական վերափոխումներին, արևմտաեվրոպական համակարգին ընդհանրապես, նրա բոլոր բացասական և խոցելի երևույթներով ու բարքերի ակնհայտ անկամամբ: Սլավոնասերները և արևմտականները Հանդես գալով բարեփոխումների օգտին հետապնդում էին հեռահար նպատակներ՝ խուսափել հեղափոխությունից, արյունահեղությունից, այլևայլ անցանկալի ու վտանգավոր սոցիալական ցնցումներից: Հատկանշական է, որ սլավոնասերներ անվանումը ծագել է պատահականորեն, որովհետև նրանց այդպես անվանեցին իրենց գաղափարա-քաղաքական ընդդիմախոսները՝ արևմտականները, բուն ու թեթ վիճաբանության ընթացքում: Իսկ սլավոնասերները, սկզբնապես հրաժարվելով այդ անունից, իրենք իրենց համարում էին ոչ թե սլավոնասերներ, այլ ռուսասերներ, դրանով իսկ ընդգծում, որ իրենց գերադանցապես հետաքրքրում է Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի և ոչ թե ընդհանրապես սլավոնական ժողովուրդների ճակատագիրը: Սլավոնասերները իրենց գերագույն նպատակը տեսնում էին ռուս ժողովրդի պատմական ճակատագրի յուրօրինակությունը պաշտպանելու մեջ, ընդ որում ոչ միայն Արևմուտքից, այլև Արևելքից: Սակայն սլավոնասերների մոտ միահյուսվեցին ինչպես լիբերալ-ազատական, այնպես էլ պահանջողական հայացքները և օրինաչափ է, որ հենց այդ հակասությունների պատճառով սլավոնասերների գաղափարախոսության գնահատման հիմնահարցի շուրջ գիտական վեճերը չեն մարում առ այսօր, մանավանդ որ իրենք սլավոնասերները միասնական կարծիք չունեին պատմաքաղաքական առանձին հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

Սլավոնասերները իբրև գաղափարական ինքնուրույն ուղղություն ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ վերջնականապես ձևավորվեցին XIX դարի 30-ական թթ. վերջին և 40-ական թթ. սկզբներին, երբ այդ հոսանքի կրկու հիմնադիրները՝ Ալեքսեյ Նոմյակովը և Իվան Կիրենսկին հանդես եկան իրենց ու բանավիճային բովանդակություն ունեցող հոդվածներով: Նոմյակովի՝ «Հնի ու նորի մասին» ու Կիրենսկու «Պատասխան Նոմյակովին» հոդվածներում զրվեցին սլավոնասերների ուսմունքի գլխավոր հիմնաքարերը: Սլավոնասերները հաճախ

իրենց հոդվածները տպագրում էին «Մոսկվիտյանին» ամսագրում, որի խմբագիր Պոգոդինը նրանց համար հանույքով պայմաններ էր ստեղծում ու հնարավորություն ընձեռում տպագրվելու իր պարբերականում: Ի դեպ, ոչ Պոգոդինը, ոչ էլ ամսագիրը չէին կիսում արևմտականների գաղափարները, բավական է ասել, որ նրա խմբագիրը «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության» համոզված պաշտպանն էր ու աչքի ընկնող ջատագովը: Սլավոնասերները բազմակողմանիորեն զարգացած, բանիմաց, փայլուն կրթություն ստացած, ռուսական իրականությունը քաջատեղյակ հասարակական քաղաքական գործիչներ էին, որոնք կարևոր ու անուրանալի ներդրում ունեցան Ռուսաստանի պատմության, ազգային մշակույթի, կենցաղի, սովորույթների, բիլինաների, հեքիաթների հավաքման, ուսումնասիրման ու հրատարակման գործում: Սլավոնասերները 1839-1845 թթ. ընթացքում ստեղծեցին իրենց խմբակը, որի ոգեչնչողին՝ Նոմյակովին, նրա համախոհներն իրավամբ անվանում էին «Սլավոնասերների Իյա Մուրոմեց»: Նա լիովին արժանի էր նման մեծ ու պատվավոր անվանը, նրա խելքը, եռանդը, բանավիճելու փայլուն կարողությունը, բացառիկ ընդունակությունը և հիշողությունը, բազմակողմանի հարուստ գիտելիքները ըստ արժանվույն ընդունում էին խմբակի անդամները: Նմբակում աչքի ընկնող դեր էին խաղում Ի. Վ. և Պ. Վ. Կիրենսկի եղբայրները, Աքսակով եղբայրները, նրանց հայրը՝ ռուս հայտնի գրող Ս. Տ. Աքսակովը, Ա. Կոչելը, Յ. Սամարինը:

Նրանք թողեցին հարուստ ժառանգություն փիլիսոփայության, գրականության, պատմության, աստվածաբանության, տնտեսության բնագավառում: Իվան և Պյոտր Կիրենսկի եղբայրները ճանաչված հեղինակություններ էին աստվածաբանության, պատմության և գրականության, Ալեքսեյ Նոմյակովը՝ աստվածաբանության ասպարեզում, Կոնստանտին Աքսակովը և Դմիտրի Վալուևը զբաղվում էին ռուսական պատմությամբ, Յուրի Սամարինը՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական, Ֆյոդր Զիժովը գրականության ու արվեստի հիմնահարցերով:

Սլավոնասերները կրկու անգամ (1848 և 1855 թթ.) փորձեցին մշակել իրենց քաղաքական ծրագրերը: Նրանք ապացուցում էին Ռուսաստանի պատմության յուրօրինակությունը, հիմնավորում, որ ռուս ժողովուրդը դարերի ընթացքում ապրել է իր հատուկ կյանքով, զարգացել հատուկ ուղիով, չունենալով որևէ սկզբունքային ընդհանրություն Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ: Նրանք գունազարդում էին ռուսական գյուղացիական համայնքը, գյուղացիության նահապետականությունը, առանձնացնում ուղղափառ եկեղեցու դերը: Այս երկու հզոր հասարակական ու հոգևոր կառույցների մեջ սլավոնասերները տեսնում էին ռեալ երաշխիք խուսափելու ինչպես հեղափոխությունից, այնպես էլ ռուս ժողովրդի հա-

մար խորթ ու անհարիր, վնասակար արևմտյան բարքերից: Սլավոնասերները համոզված էին, որ ռուսական իրականության մեջ բացառվում են սոցիալական ցնցումները, դարերի ընթացքում բացառվել են տարբեր սոցիալական շերտերի միջև թշնամանքը և պայքարը:

Հեղափոխությունը Ռուսաստանում անհնարին է, որովհետև ռուս ժողովուրդը քաղաքականապես ինքնուրույն է, նրան բնորոշ է սոցիալական խաղաղությունը, անտարբերությունը քաղաքականության նկատմամբ, մերժողականությունը հեղափոխական հեղաշրջումների հանդեպ: Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, անցյալում եղել են խռովություններ, ապա դրանք կապված են թագավորական իշխանության օրինապահության հարցի հետ՝ ժողովրդական զանգվածները ապստամբում էին «անօրինական թագավորների դեմ, պայքարում էին ինքնակոչների դեմ, կամ էլ կռվում էին լավ միապետի համար»: Սլավոնասերները մշակելով համաշխարհային պատմության մեջ Ռուսաստանի զարգացման ազգային ինքնության հայեցակարգը, մանրամասնորեն նշում էին Ռուսաստանի ու Արևմտյան Եվրոպայի հասարակական քաղաքական կյանքում առկա առանցքային տարբերությունները՝ պետության կազմավորման, դավանանքի, սեփականության, կենցաղի, բարոյական նորմերի և այլ ոլորտներում: Նրանց տեսակետով Ռուսաստանում պետությունը ձևավորվել է կամավոր, այսինքն՝ հրավիրման շնորհիվ (հավանաբար նկատի է առնվում Ռյուրիկին և նրա եղբայրներին հրավիրելու պատմական փաստը), իսկ Եվրոպայում՝ նվաճման, բռնության հետևանքով: Ռուսաստանում պետության զարգացումն ընթացել է խաղաղ, աստիճանական ուղիով, Եվրոպայում՝ թշնամանքի, հեղաշրջումների միջոցով: Ռուսաստանում մարդկանց ու դասերի միջև հարաբերությունները բնական են, ազատ և խաղաղ, Եվրոպայում՝ թշնամության, անվստահության, պայմանագրային հենքի վրա: Ռուսաստանում իրավունքը հիմնվում է սովորույթի, դատարանը՝ արդարության, իսկ Եվրոպայում՝ ձևական օրենքների վրա: Ռուսաստանում սեփականության և կենցաղի նկատմամբ վերաբերմունքը եղել է համայնական-ընտանեկան, Եվրոպայում՝ մասնավոր սեփականատիրության, անձնական հարստության կուտակման կույր մոլուցքի վրա: Այս և նման փաստարկները վկայում են, որ նրանք Ռուսաստան-Եվրոպա պատմահամեմատական զուգահեռներ անցկացնելիս, ղեկավարվեցին «թեզ-հակաթեզ» հայեցակարգով, բնականաբար նախապատվությունը և առավելությունը տալով Ռուսաստանին: Բայց նրանք, անշուշտ, սխալվում էին, քանզի բացարձակապես նույն էին Ռուսաստանի պատմության ազգային ինքնությունը և յուրօրինակությունը, մինչդեռ բոլոր առանձնահատկություններով հանդերձ, ընդհանրությունները Եվրոպայի, Ամերիկայի, Ասիայի երկրների հետ անհամեմատ ավելի շատ էին, քան տարբերությունները: Այս առումով միան-

գամայն իրավացի էին արևմտականները, որ քննադատում էին սլավոնասերներին նման տեսակետներ զարգացնելու համար: Սլավոնասերները փաստորեն ընդհանուր առմամբ, թեև հաշտվում էին ինքնակալական-միապետական համակարգի գոյության հետ, այնուամենայնիվ, քննադատում էին ու նույնիսկ մերժում նիկոլայյան բռնատիրական վարչաձևը: Հետևաբար, սլավոնասերները քննադատում էին ոչ այնքան ինքնակալությանն ընդհանրապես, որքան չէին ընդունում այդ իշխանությունը կրող միապետին՝ Նիկոլայ Առաջինին և նրա քաղաքական համակարգը: Աքսակովները անձամբ Նիկոլային անվանեցին «ֆելդֆերել», և «չարագործ անձ», որը կործանեց մի ամբողջ սերունդ, որի «լավագույն տարիներն անցան ամենահեղձուցիչ մթնոլորտում»: Նիկոլայյան քաղաքական համակարգը իր «գերմանական» բյուրոկրատիայով սլավոնասերները դիտում էին իբրև պոտրյան վերափոխումների բացասական արդյունք: Սլավոնասերները հաշտվում էին միապետության գոյության հետ, նրա պահպանումը նույնիսկ համարում անհրաժեշտություն, բայց միաժամանակ չէին բացառում ինքնակալության սահմանափակման հնարավորությունը: Սլավոնասերների քաղաքական կարգախոսն էր «իշխանության ուժը՝ թագավորին, կարծիքի ուժը՝ ժողովրդին»: Դա նշանակում էր, որ ռուս ժողովուրդը չպետք է խառնվի քաղաքականությանը, ողջ իշխանությունը պետք է հանձնի միապետին, բայց ինքնակալը, իր հերթին, պետք է կառավարի, չմիջամտելով ժողովրդի ներքին կյանքին, հաշվի նստի նրա կարծիքի հետ: Դրա համար էլ պահանջվում էր գումարել խորհրդակցական Ձեռնամուկային ժողով, որը պետք է արտահայտեր ժողովրդի կարծիքը, կատարեր թագավորի «խորհրդատուի» դեր, այստեղից էլ խոսքի, մամուլի ազատության մասին նրանց պահանջը, որը կապահովեր հասարակությանը ազատ արտահայտել իր կարծիքը: Արևմտականները սլավոնասերներին անվանում էին հետադեմ մարդիկ, հետադիմականներ, մեղադրում նրանց Ռուսաստանի հետդարձի անհրաժեշտության համար, որի հետ նրանք չէին համաձայնվում, անգամ վրդովվում էին ու մերժում: «Մի՞թե սլավոնասերները, - գրում էր Կ. Աքսակովը, - մտածում են հետ գնալ, ցանկանում են նահանջողական շարժում... Սլավոնասերները ցանկանում են ոչ թե վերադարձ հետ, այլ նորից գնալ նախկին ճանապարհով, ոչ թե նրա համար, որ այն նախկինն է, այլ այն պատճառով, որ այն իսկական է»: Ուստի ճիշտ չէ կարծել, թե սլավոնասերները կոչ էին անում վերադառնալ նախապոտրյան կարգերին: Ընդհակառակը, նրանք կոչ էին անում գնալ առաջ, բայց ոչ այն ուղիով, որն ընտրել էր Պյոտր Առաջինը, ոչ կապիտալիստական կարգերի ու սովորույթների ներդրման միջոցով: Սլավոնասերները քննադատում էին Ռուսաստանի առաջին կայսրին, քանզի նա չեղեց Ռուսաստանի պատմական զարգացումը իր իսկական

ինքնատիպ ճանապարհից: Նրանք կոչ էին անում զնալ առաջ այն ինքնատիպ ուղիով, որը ի սպառ կրացառներ Հեղափոխական ցնցումները երկրում: Մինչդեռ Պյոտր Առաջինի ընտրած ուղին, նրանց կարծիքով, պայմաններ ստեղծեց նման ցնցումների համար: Դրանից դրդված նրանք հանդես էին գալիս ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին, այն համարելով սոցիալական բարդ ու դժվարին, բայց խիստ անհրաժեշտ քաղաքական կարևորագույն խնդիր: «Ստրկության շղթաներից, - ասում էին սլավոնասերները, - կոփում են խռովության դաշույնները»: Ա. Կոչելևը 1849 թ. նույնիսկ ցանկացավ ստեղծել «Բարեմիտ մարդկանց միություն» ու կազմեց «Միության» ծրագիրը, որը նախատեսում էր գյուղացիներին աստիճանաբար ազատագրել ճորտությունից: Այս ծրագիրը պաշտպանեցին բոլոր սլավոնասերները: XIX դարի 50-ական թվականների վերջին ու 60-ականների սկզբին Ա. Կոչելևը, Յ. Սամարինը, Վ. Չերկասկին ակտիվորեն մասնակցեցին գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման ու անցկացման բարդ ու դժվարին, բայց խիստ անհրաժեշտ աշխատանքներին և դրանով իսկ գործնականում նպաստեցին Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական առաջընթացին:

Արևմտականությունը, նույնպես ձևավորվեց XIX դարի 30-40-ական թվականներին: Արևմտականների մոսկովյան խմբակը ձևավորվեց 1841-1842 թթ.: Ժամանակակիցների պատկերացմամբ արևմտականներ էին բոլոր նրանք, ովքեր գաղափարական բանավեճում քննադատում էին ու հակադրվում սլավոնասերներին: Հետևաբար, արևմտականությունը հասարակական-քաղաքական ու գաղափարական առումով լայն հասկացություն է, քանզի նրանց շարքերում էին ոչ միայն չափավոր հայացքներ ունեցող ազատականներ Պ. Վ. Աննենկովը, Վ. Պ. Բոտկինը, այլև Վ. Գ. Բելինսկին, Ա. Ի. Գերցենը, Ն. Պ. Օգարյովը: Ի դեպ, ապագա Հեղափոխական ժողովրդավարներ՝ Գերցենը, Բելինսկին սլավոնասերների հետ գաղափարական բանավեճերում իրենց անվանում էին «արևմտականներ»: Արևմտականները նույնպես ներկայացնում էին ազնվական մտավորականությունը՝ Մոսկովյայի համալսարանի հայտնի պրոֆեսոր պատմաբաններ Տ. Ն. Գրանովսկին, Ս. Մ. Սոլովյովը, իրավագետներ Մ. Ն. Կատկովը, Կ. Գ. Կավելինը, բանասեր Ֆ. Ի. Բուսլանը, ինչպես նաև նշանավոր գրողներ Ի. Ի. Պանակը, Ի. Ս. Տուրգենևը, Ի. Ա. Գոնչարովը, մի փոքր ուչ Ն. Ա. Նեկրասովը: Արևմտականները Ռուսաստանի զարգացման ուղիների մասին գաղափարական բանավեճում հակադրվելով սլավոնասերներին ապացուցում էին, որ թեև «ուշացումով», այնուամենայնիվ, ընթանում է պատմական զարգացման այն ճանապարհով, որով անցել են արևմտաեվրոպական երկրները, հանդես էին գալիս երկիրը եվրոպականացնելու օգտին: Նրանք ջատագովում էին արևմտաեվրոպական պետական քաղաքական

համակարգը, առաջարկում Ռուսաստանում հաստատել սահմանադրական միապետություն, այսինքն՝ սահմանափակել կայսրի իրավունքները, ապահովել խոսքի, մամուլի ազատության, անձի անձեռնմխելիության և քաղաքական այլ երաշխիքներ: Նրանց հատկապես հետաքրքրում էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի պառլամենտական համակարգը: Նրանք որպես կանոն գերազնահատում էին, անգամ իդեալականացնում այդ երկրների պառլամենտական կառույցը: Արևմտականները նույնպես հանդես էին գալիս վերևից ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին, քննադատում էին նիկոլայեյան իրականությունը, պետական-քաղաքական, ճորտատիրական ողջ համակարգը: Արևմտականները վճռորոշ նշանակություն էին տալիս բարեփոխումներին: Նրանք ևս վերևից ճորտատիրական իրավունքի վերացման ու քաղաքական ազատությունների հաստատման մեջ տեսնում էին այլընտրանք Հեղափոխական ցնցումների դեմ: Ի տարբերություն սլավոնասերների արևմտականները մեծարում էին Պյոտր Առաջինին, դրականորեն գնահատում նրա լայնածավալ բարեփոխումները, որոնց շնորհիվ, ինչպես իրենք էին ասում, առաջին կայսրը «փրկեց Ռուսաստանը»: Պատմության և իրավունքի պրոֆեսորներ՝ Սոլովյովը, Ջիչերինը, Կավելինի հետ, Ռուսաստանի քաղաքական պատմության մեջ մեծ նշանակություն տալով պետական իշխանությանը, ռուսական պատմագրության մեջ դարձան, այսպես կոչված, պետական դպրոցի հիմնադիրներ: Արևմտական պրոֆեսորները հենվելով Հեգելի հայտնի սխեմայի վրա, պետությունը դիտում էին իբրև մարդկային հասարակության դարգացման ստեղծագործող ուժը: Արևմտականները իրենց գաղափարները քարոզում էին համայնարանական ամբիոններից, բազմաթիվ հոդվածներում, որոնք հրատարակվում էին «Մոսկովսկի Նարյուդատել», «Մոսկովսկի Վեդոմոստի», «Օտոչեստվեննիյե գապիսկի», «Ռուսկի վեստնիկ» պարբերականներում: Հատկապես լայն արձագանք ունեցան Գրանովսկու կարդացած հրատարակային դասախոսությունները Արևմտյան եվրոպայի պատմության վերաբերյալ, որոնցում նա պատմական զուգահեռներ անցկացնելու միջոցով ապացուցում էր Ռուսաստանի և արևմտաեվրոպական երկրների միջև պատմաքաղաքական զարգացման գործընթացների օրինաչափությունները և ընդհանրությունները: Ընդհանրապես, թե՛ արևմտականները և թե՛ նրանց գաղափարական հակառակորդները՝ սլավոնասերները, իրենց քարոզչության մեջ մեծ տեղ էին հատկացնում պատմական գործընթացներին հասկանալով և գիտակցելով դրա հզոր ուժը իրենց հայացքները հիմնավորելու և հանրությունը ներշնչելու համար: Նրանց գաղափարական «մենամարտերը» իրենց վրա էին գամում հասարակության ուշադրությունը, առաջացնում մեծ հետաքրքրություն մտավորականների մոտ, որոնց ներկայությունը հրատարակավ տեղի

ունեցող «ով-ում» պայքարի արդյունքը անկանխատեսելի լինելով, ավարտվում էր փոփոխակի հաջողություններով՝ մերթ մեկի հաղթանակով, մերթ մյուսի պարտություններով: Արևմտականների ու սլավոնասերների միջև ընթացող գաղտնիարական պայքարը և սկզբունքային մրցակցությունը հազվադեպ լուսավոր էջերից էր նիկոլայեյան իրականության պայմաններում:

**§ 4. Վ. ԲԵԼԻՆՍԿԻՆ, Ա. ԳԵՐՑԵՆԸ, Ն. ՕԳՍՏՅՈՎԸ,
Մ. ՊԵՏՐԱՇԵՎՍԿԻՆ, Ն. ՉԵՐՆԻՇԵՎՍԿԻՆ, Ն. ԴՈՐՐՈՒՅՈՒԲՈՒՎԸ
ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ**

Ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ XIX դարի 40-50-ական թվականներին ձևավորվեց հեղափոխական-ժողովրդավարական գաղափարախոսությունը, որը ժողովրդական լայն զանգվածների՝ գյուղացիության շահերի պաշտպանության տեսանկյունից դարձավ առաջատար և առաջադեմ, գլխավոր ու հիմնական ուղղություններից մեկը: Այս գաղափարախոսության ակունքներում կանգնած էին Վ. Բելինսկին, Ա. Գերցենը, Ն. Օգարյովը, Մ. Պետրաշևսկին, որոնց պատմագիտական, գրականագիտական, հրապարակախոսական հարուստ ժառանգությունը զգալիորեն նպաստեց հասարակական-քաղաքական մտքի որակական դարգացման գործընթացին:

Ռուսական հեղափոխական-ժողովրդավարական գաղափարախոսությունը իր առանձնահատկություններով հանդերձ ընդհանուր առմամբ աղերսվում էր արևմտանվորական սոցիալիստական ուսմունքներին: Այսուհանդերձ, ռուսական և արևմտանվորական ուսմունքների միջև այդ հասարակարգին անցնելու և այն կառուցելու ուղիների վերաբերյալ առկա էին սկզբունքային տարբերություններ, որոնք սլավոնավորված էին Ռուսաստանի և եվրոպական դարգացած երկրների սոցիալ-սոցիալական ու քաղաքական կյանքի ակնհայտ անհամաչափություններով: Ավելին, Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքական-գաղափարական խոր արմատներ զգած մարքսիստական ուսմունքը անխուսափելի էր համարում կապիտալիզմի կործանումը և սոցիալիստական համակարգի հաստատումը մայրցամաքի առավել դարգացած երկրներում: Այդ հաղթանակը մարքսիստները պայմանավորում էին բանվոր դասակարգի՝ պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարի հետ: Հեղափոխական-ժողովրդավարական մտքի ներկայացուցիչները հարգանքով վերաբերվելով Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի ուսմունքին, այնուամենայնիվ, գտնում էին, որ այդ տեսությունը գործադրելի է Արևմտյան Եվրոպայի համար, բայց անիրատեսական է, կիրառելի չէ

Ռուսաստանի պայմաններում: Ավատատիրական-ճորտատիրական Ռուսաստանում, պրոլետարիատի բացակայություն պայմաններում նրանք ինքնակալության տասալյան ու սոցիալիզմի հաստատման հնարավորությունը գերադանցապես կապում էին բնակչության ճնշող մեծամասնություն կազմող ճորտ գյուղացիության հեղափոխական պայքարի հետ:

Վ. Գ. Բելինսկին (1811-1848 թթ.) քննադատելով սլավոնասերների պատմաքաղաքական հայեցակարգը, ընդունում էր բուրժուական հասարակարգի հարաբերական առաջադիմական նշանակությունը ավատատիրական-ճորտատիրական կարգերի նկատմամբ, բայց միաժամանակ հեղափոխական ժողովրդավարական ուսմունքի տեսանկյունից քննադատում էր այդ համակարգի խոցելի կողմերը: Նա սովորել է Մոսկվայի համալսարանում (1829-1832 թթ.): Բայց Շիլլերի ոտմանտիզմի ոգով գրած նրա «Դմիտրի Կալինին» հակաճորտատիրական դրամայի պատճառով նրան հեռացրել են համալսարանից: Բելինսկին աշխատակցել է «Տելեսկոպ», «Մոսկովսկի նարյուդատել», «Օտեչեստվեննիյե դապիսկի», «Մովրեմեննիկ» լիբերալ-աղյուստական, ժողովրդավարական ուղղվածություն ունեցող պարբերականներում՝ դառնալով դրանց գլխավոր գրաքննադատը: Բելինսկին Ի. Ստանկևիչի խմբակի անդամ էր, ծանոթ էր Բակունինին, ուսումնասիրել էր Սեն-Սիմոնի սոցիալիստական ուսույլիայի, Հեգելի փիլիսոփայական ուսմունքները, անգամ Մարքսի վաղ շրջանի հոդվածները, որոնք տպագրվել էին «Գերմանա-Ֆրանսիական տարեգրքում»: Բելինսկին երազում էր սոցիալիստական հասարակություն ստեղծելու մասին, որի քաղաքացիները կլինեն ազատ և իրավահավասար: Նա համոզված էր, որ ինքնակալության ու ճորտատիրական համակարգի վերացմամբ այլևս «չեն լինի հարուստներ, չեն լինի աղքատներ... կլինեն եղբայրներ, կլինեն մարդիկ»: Սակայն նրա գաղափարները զուտ սոցիալիստական ուսույլիա էին, անիրագործելի ընդհանրապես և հետամնաց ավատատիրական-ճորտատիրական Ռուսաստանում հատկապես: Բելինսկին ջերմ հայրենասեր էր, նա սիրում էր իր ժողովրդին և հավաստում նրա հիանալի ապագային: Բելինսկու տաղանդը, որպես գրաքննադատ ու հրապարակախոս, հատկապես վառ կերպով փայլատակեց XIX դ. 40-ական թվականներին: Նա ընթերցողին օգնում էր ավելի խորը հասկանալ ռուս նշանավոր գրողներ Ա. Ս. Պուշկինի, Մ. Յու. Լերմոնտովի, Ն. Վ. Գոգոլի ստեղծագործությունները, մեկնաբանում էր դրանց հասարակական նշանակությունը: 1847 թ. սկզբին հրատարակվեց Գոգոլի «Բարեկամների հետ նամակագրությունից ընտրված տողերը» գիրքը: Ռուս նշանավոր գրողը տուրք էր տալիս «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը» ու փաստորեն հանդես

գալիս նահապետական կալվածատիրութեան, ճորտատիրութեան, ուղղափառ եկեղեցու և ինքնակալութեան պաշտպանութեամբ, որը դրվատվեց այդ տեսութեան ջատագովներ Շեկիրևի, Բուլգարինի, Վյազեմսկու և ընդհակառակը քննադատվեց այդ տեսութեան գաղափարական հակառակորդների կողմից: Բելինսկին Գոգոլի գրքի վերաբերյալ «Սովրեմեննիկ» ամսագրում տպագրեց մի գրախոսություն, որին գրողը պատասխանեց խիստ վիրավորական տոնով: Գոգոլի պատասխանը Բելինսկին ստացավ արտասահմանում, ուր մեկնել էր բուժման: 1847 թ. հուլիսի 3-ին (15-ին) Բելինսկին գրում է իր պատասխան նամակը, որը հայտնի է «Բելինսկու նամակը Գոգոլին» անունով: Վաղահաս մահվան պատճառով Բելինսկին չկարողացավ հրատարակել նամակը, սակայն նրա բարեկամները սկզբում հարյուրավոր ձեռագիր օրինակներով տարածեցին, իսկ հետո հրատարակեցին: Բելինսկին, բարձր գնահատելով Գոգոլի տաղանդը և մեծ ներդրումը ուսական գրականության մեջ, այնուամենայնիվ, խստագույնս քննադատեց նրան «ուսական գարշելի իրականությունը գունազարդելու» համար: Բելինսկին նամակում ոչ միայն բացահայտեց ուսական իրականության մոռյալ կողմերը, այլև եզրակացրեց, որ հիմնական և առաջնահերթ խնդիրները ինքնակալութեան ու ճորտատիրութեան դեմ պայքարն է, ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածումը: «Ռուսաստանն իր փրկությունը, - գրել է նա, - տեսնում է... քաղաքակրթության, լուսավորության, մարդասիրության, առաջադիմության մեջ: Նրան ոչ թե քարոզներ են պետք (նա դրանք չատ է լսել), այլ ժողովրդի մեջ մարդկային արժանապատվության արթնացում, որ այսքան դարեր կորցրել էր ցեխի ու կեղտի մեջ, իրավունքներ և օրենքներ, համաձայն ոչ թե եկեղեցու ուսմունքի, այլ առողջ դատողության և արդարացիության»: Բելինսկու գրաքննադատական ու հրատարակախոսական հարուստ ժառանգությունը մեծ նշանակություն ունեցավ ուսական հասարակական-քաղաքական մտքի և շարժման պատմության մեջ:

Այդ նույն տարիներին ինքնակալութեան ու ճորտատիրութեան սուր քննադատությամբ հանդես եկավ ուս հայտնի գրող, նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրատարակախոս, ուսական գյուղացիական-ուսուպիական սոցիալիզմի տեսության հիմնադիր Ալեքսանդր Իվանովիչ Գերցենը (1812-1870 թթ.), որը սովորել է Մոսկվայի համալսարանի ֆիզիկա-մաթեմատիկական բաժնում: Գերցենի աշխարհայացքի ձևավորման վրա վճռական ներգործություն ունեցավ դեկաբրիստական շարժումը: Նա իր մերձավոր բարեկամ Նիկոլայ Պլատոնովիչ Օգարյովի հետ միասին Մոսկվայի բարձունքներում Վորոբյովյան բլուրների վրա հա-

վատարմության երդում տվեցին միմյանց՝ մինչև վերջ պայքարել ճորտատիրութեան դեմ, շարունակել դեկաբրիստների գործը: Գերցենը և Օգարյովը համալսարանում հեղափոխական խմբակի ստեղծման, հակաճորտատիրական, հակամիապետական գաղափարներ քարոզելու, հակակառավարական երգերի համար բանտարկվեցին և բանտում երկար մնալուց հետո ուստիկանության հսկողության ներքո աքսորվեցին, Գերցենը՝ Պերմ, իսկ հետո՝ Վյատկա ու Վլադիմիր, իսկ Օգարյովը՝ Պենդա: 1840 թ. Գերցենն իրավունք ստացավ վերադառնալ աքսորից, որտեղ նա մոտիկից ծանոթացավ ժողովրդի կյանքին, իմացավ նրա կարիքներն ու տրամադրությունները: Գերցենը վերադարձավ Մոսկվա, ապա մեկնեց Պետերբուրգ, սակայն հեղափոխական գործունեության համար նորից աքսորվեց՝ այս անգամ Նովգորոդ: 1847 թ. Գերցենը թողնում է Ռուսաստանը և մեկնում արտասահման և իբրև քաղաքական վտարանդի մնում է օտար ափերում մինչև իր կյանքի վերջը:

Գերցենը 40-ական թվականներին գրեց «Ռ՞վ է մեղավոր», «Բժիշկ կրուպով», «Գող կաշաղակը» վեպերը, ապա վիպակներ, «Եղելություններ և խոհեր» հիշողությունները, որոնք համակված են հայրենիքի և ժողովրդի հանդեպ ջերմ սիրով, իսկ նրան ստրկացնողների նկատմամբ՝ ատելությամբ: Եվրոպայում գտնվելու ժամանակ Գերցենն ականատես եղավ 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը, որի ճնշումից հետո նա հայացքն ուղղեց դեպի Ռուսաստան, այն հույսով և ակնկալիքով, թե հենց իր հայրենիքը ամբողջ աշխարհին ցույց կտա հեղափոխական վերափոխման ճանապարհը, սոցիալիզմին անցնելու ուղին: Գերցենի տեսության համաձայն Ռուսաստանը գյուղական համայնքի միջոցով կարող է հասնել սոցիալիզմի, քանզի համայնքը դիտվում էր իբրև սոցիալիզմի բջիջ: Գյուղացիներին հատկացված համայնական հողերը պարբերաբար հավասար սկզբունքով վերարածանվում էին գյուղացիական տնտեսությունների միջև, ըստ տղամարդկանց քանակի, իսկ անտառները, մարգագետինները, ջրելատեղերը կաղմում էին համայնքի ընդհանուր տիրույթները և սեփականությունը: Գյուղական համայնքի ժողովը լուծում էր վարչական հարցերը, հարկերն ու պարհակները բաժանում գյուղացիների միջև: Համապարտ երաշխավորության համաձայն ամբողջ համայնքը պատասխանատու էր դրանք ժամանակին վճարելու համար: Գերցենը յարձակ «Գյուղացիական սոցիալիզմի» կամ «Ռուսական սոցիալիզմի» տեսության հիմնադիրը ուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ: Գյուղացիական համայնքը չէր կարող լինել սոցիալիզմի սաղմ, որովհետև այն խոր հնության մնացուկ էր, ժառանգություն, որն ինքնակալությունը պահպանում էր գյուղացիությանը ենթարկելու, գյուղացիական

կենցաղի անշարժությունը և նահապետականությունը պահպանելու հարմար միջոց: Մինչդեռ Գերցենը համայնքի մեջ տեսնում էր «սոցիալիզմի սաղմ», քանզի գյուղացիները չեն վարակված մասնավոր սեփականատիրական բնազդով և բնածին սոցիալիստներ են, որը հնարավորություն է ընձեռում ինքնակալությունը վերացնելուց հետո, գյուղացիներին ճորտությունից ազատագրելու և նրանց հողով ապահովելու միջոցով անցնելու սոցիալիզմի:

Գերցենն իր բովանդակ կյանքի ընթացքում ապրեց նաև անձնական ողբերգություն՝ 1851 թ. նափի խորտակման հետևանքով մահացան մայրը և որդին, իսկ հաջորդ տարի՝ կինը: Այնուամենայնիվ, նա մինչև վերջ պայքարեց ճորտատիրական համակարգը վերացնելու համար: 1853 թ. Գերցենը Լոնդոնում սկսեց հրատարակել «Պոլյարնայա զվեզդա» ամսանախը, իսկ հետո՝ «Կոլոկոլ» լրագիրը (1857-1867 թթ.): Այդ հրատարակությունները լայն տարածում գտան Ռուսաստանում և մեծ դեր խաղացին նոր սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու գործում: «Կոլոկոլի» նշանաբանը եղել է խոր միտք պարունակող «Կանչում եմ ողջերին» բառերը: Լրագիրն անխնա քննադատում էր ճորտատիրական կարգերը, ազատության, երջանկության, արդարության համար պայքարի կոչ անում: «Կոլոկոլում» տպագրվող հոդվածների հեղինակները պահանջում էին Ռուսաստանում իրականացնել արմատական ժողովրդավարական վերափոխումներ: «Կոլոկոլի» շուրջ համախմբվեցին Ռուսաստանի քաղաքական վտարանդիները, իսկ Գերցենի բնակարանը Լոնդոնում նրանց համար դարձավ յուրատեսակ օթնան հավաքատեղի: Գերցենին մոտ էր ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ամենակարկառուն դեմքը՝ Միքայել Նալբանդյանը (1829-1866 թթ.), որը կիսում էր նրա հակինքնակալական, հակաճորտատիրական, հեղափոխական, ժողովրդավարական, լուսավորչական հայացքները: Նալբանդյանն իր կարճատև, բայց փոթորկալից ու բովանդակալից կյանքը Գերցենի նման նվիրեց հասարակ ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը:

Գերցենի ուսուսուպիական սոցիալիզմի ուսմունքը կարևոր նշանակություն ունեցավ երիտասարդ Ն. Գ. Չերնիշևսկու (1828-1889 թթ.) հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորման վրա: Նա սովորել է և գերազանցություններ ավարտել Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, աշխատակցել է «Օտեչեստվեննիյե դապիսկի» ու «Սովրեմեննիկ» ամսագրերին՝ դառնալով նրանց փաստացի գաղափարական ղեկավարը: Չերնիշևսկին նույնպես իր ամենանվիրական նպատակը դարձրեց ուսու գյուղացիությանը տեսնել ազատագրված ճորտատիրական լծից: Երազելով սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման մասին՝ նա նույնպես համոզված էր, որ Ռուսաստանում գյուղացիական համայնքը

կարող է դառնալ սոցիալիզմի բջիջ՝ գյուղացիությանը հողով ճորտատիրությունից ազատագրելու և նրան գյուղական համայնքի շուրջը համախմբելու միջոցով: Չերնիշևսկին ուսուպիական-սոցիալիստական իր հայացքները շարադրել է հայտնի «Ի՞նչ անել» վեպում: Գյուղացիությանը ճորտությունից ազատագրելու, նոր հասարակարգ կառուցելու նպատակով Չերնիշևսկին թույլատրելի էր համարում հեղափոխական բռնության գործադրումը գոյություն ունեցող միապետական իշխանության նկատմամբ՝ «կացնի ուժով» կարևորագույն և հրատապ հարցերի լուծման հնարավորությունը: Հատկանշական է, որ Չերնիշևսկին աքսորավայրից վերադառնալուց հետո Աստրախանում բնակվելու ժամանակ մտերմացավ աստրախանաբնակ հայերի հետ, նույնիսկ սկսեց սովորել հայերեն ու մեծ հետաքրքրություն ու ջերմ համակրանք ցուցաբերեց հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի նկատմամբ:

Ավատատիրական-ճորտատիրական, միապետական համակարգի սուր քննադատությամբ հանդես եկավ Չերնիշևսկու բարեկամ ու գաղափարակից Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Դոբրոյուբովը (1836-1861 թթ.), որը սովորել է Պետերբուրգի Գլխավոր մանկավարժական ինստիտուտում և ակտիվորեն աշխատակցել «Սովրեմեննիկ» ամսագրին: Թեև նա մահացավ ստեղծագործական ուժերի ծաղկման շրջանում թոքախտից, ընդամենը 25 տարեկան հասակում, այնուամենայնիվ, նա մեծ դեր խաղաց ուսու գրականության և հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գործում: Դեռ տակավին երիտասարդ՝ նա դարձավ հայտնի քննադատ ու հրասպարակախոս: Իր փայլուն քննադատական հոդվածներում՝ «Ի՞նչ է օբլոմովչինան», «Ե՞րբ կգա իսկական օրը», «Խնավարի թագավորություն», «Լույսի ճառագայթը խավարի թագավորության մեջ» անողոք քննադատության ենթարկեց ճորտատիրական իրականությունը, պայքարի կոչ արեց հանուն ազատության: «Ի՞նչ է օբլոմովչինան» հոդվածը նվիրված է ուսու հայտնի գրող Գոնչարովի «Օբլոմով» վեպին, որի հեղինակը վառ գույններով և լիակատար ճշմարտությամբ ներկայացրել և քննադատել է իր դարն ապրած ճորտատիրական նեխած հասարակարգը: Դոբրոյուբովն անխուսափելի համարեց, կանխագուշակեց այդ հասարակարգի՝ օբլոմովչինայի կործանումը, քանզի այն պատմականորեն ու քաղաքականապես վաղուց էր իրեն սպառել: «Լույսի ճառագայթը խավարի թագավորությունում» Դոբրոյուբովի հոդվածը գրված է ուսու նշանավոր դրամատուրգ Օստրովսկու «Ամպրոպ» ստեղծագործության առթիվ, որտեղ ներկայացված է նիկոլայանյան Ռուսաստանի իրականությունը, իբրև խավարի թագավորություն, որտեղ ոտնահարվում է մարդու ամեն մի արժանապատվություն, որտեղ մաքուր և արդարացի ոչինչ չկա, իշխում է բիրտ կամայա-

կանությունը: Չերնիչևսկու և Դորբոյուբովի հայացքները հսկայական ներգործություն ունեցան ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացման վրա:

Արևմտյան Եվրոպայում մշակված ուստոպիական սոցիալիզմի տեսությունների ջատագովը և տարածողը ռուսական իրականության մեջ դարձավ պետրաշևսկանների խմբակը, որն իր անունը ստացել է խմբակի ճանաչված ղեկավար Միխայիլ Վասիլևիչ Բուտաշևիչ-Պետրաշևսկու (1821-1866 թթ.) անունից: Այդ խմբակն ստեղծվել է 1844 թ. վերջին ու 1845 թ. սկզբին Պետերբուրգում: Խմբակի կազմը չափազանց խայտարղետ էր: Նրա անդամները՝ ուսանողներ, ուսուցիչներ, գրողներ, գրականագետներ, աստիճանավորներ, երաժիշտներ, գիտնականներ, ուրբաթ օրերին հավաքվում էին Պետրաշևսկու բնակարանում և քննարկում էին քաղաքական հարցեր, թե՛ վիճաբանում, դատապարտում էին ճորտատիրական-ինքնակալական համակարգը: «Պետրաշևսկու ուրբաթները» մեծ հեղինակություն էին վայելում մտավորականության շրջանում: Այդ «ուրբաթներին» ներկա էին լինում գրողներ Մ. Ե. Սայտիկով-Շչեդրինը, Ֆ. Մ. Դոստոևսկին, բանաստեղծներ Ա. Ն. Պրեչեկը, Ա. Ն. Մայկովը, դաշնակա-հար Ա. Գ. Ռուբինշտեյնը, գիտնական-աշխարհագետ Պ. Պ. Սեմյոնով-Տյանշանսկին, հայագետ Դ. Ախչարովը և ուրիշներ: Այդ «ուրբաթներին» կարող էին հաճախել Պետրաշևսկու բոլոր ծանոթները: Ծագումով աղնվական Պետրաշևսկին սկզբնական կրթությունը ստացել է Ալեքսանդրյան Ցարսկոյե Սելո լիցեյում, այնուհետև սովորել Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, որն ավարտել է իրավունքի (իրավագիտության) թեկնածուի աստիճանով, ծառայության անցել արտաքին գործերի նախարարությունում իրրե թարգմանիչ: Պետրաշևսկանների հայացքների ձևավորման վրա ուժեղ էր արևմտանվորոպական ուստոպիստ-սոցիալիստների՝ ֆրանսիացի Անրի Սեն-Սիմոնի, անգլիացի Ռոբերտ Օուենի և հատկապես ֆրանսիացի Շառլ ֆուրյեի ուսմունքների ազդեցությունը: Պետրաշևսկաններն առանց բացառության քննադատում էին ճորտատիրական ինքնակալական համակարգը և երազում սոցիալիստական հասարակության մասին: Սակայն, ի տարբերություն արևմտանվորոպական ուստոպիստ-սոցիալիստների, պետրաշևսկանները հնարավոր էին համարում և ընդունում էին հասարակության վերափոխման ինչպես խաղաղ, այնպես էլ բռնի, հեղափոխական միջոցները: Պետրաշևսկանները ցանկանում էին տապալել ինքնակալությունը և ստեղծել ժողովրդավարական հանրապետություն, առանց փրկագնի գյուղացիներին ազատագրել հողով: Նրանք ռուսական հասարակության շրջանում քարոզում էին ժամանակի առաջավոր քաղաքական գաղափարներ: Այդ նպատակով

Պետրաշևսկու խմբագրությունը հրատարակվեց «Ռուսերեն լեզվի մեջ մտած օտար բառերի գրպանի բառարանը»: Այդ բառարանի բառերի ընտրության և նրանց յուրովի մեկնաբանության ու բացատրության միջոցով պետրաշևսկանները լուսաբանում էին ուստոպիական սոցիալիզմի ուսմունքը և գաղափարները, քարոզում իրենց հայացքները: Բայց գրաքննությունը շուտով կոահեց բառարանի հեղինակների նպատակը և արգելեց նրա տարածումը: Ռուսաստանում լայն արձագանք գտան 1848-1849 թթ. հեղափոխությունները Ֆրանսիայում, Պրուսիայում, Ավստրիայում, Հունգարիայում, Իտալիայում: Դրանք վախեցրին ռուս լիբերալներին, որոնք շտապեցին իրենց նվիրվածությունը հայտնել ինքնակալությանը, մինչդեռ պետրաշևսկանները այդ հեղափոխությունները դիմավորեցին ջերմ համակրանքով: Ինքնին հասկանալի է, որ ստվարատարը և խայտարղետ կազմ ունեցող խմբակում բոլոր հրատապ քաղաքական հիմնահարցերի նկատմամբ չէր կարող լինել միասնական մոտեցում, ուստի և օրինաչափ է, որ նրա մեջ ձևավորվեցին չափավոր ու արմատական հեղափոխական թևերը: Չափավոր հայացքներ ունեցող պետրաշևսկանները բավարարվում էին զիջումներով և վերևից անցկացվող վերափոխումներով: Միչդեռ Պետրաշևսկին և նրա կողմնակիցները, այդ թվում հայագետ Ախչարովը, առաջ էին քաշում վերափոխումների իրագործման արմատական պահանջներ: Ցարական ոստիկանությունը 1849 թ. մատնիչ Անտոնելիի միջոցով բացահայտեց պետրաշևսկանների խմբակը և սկսեց ձերբակալությունները: Նրանց գործունեությունը դիտվեց իրրե պետական հանցագործություն և զնահատվեց որպես «գաղափարների դավադրություն»: «Հետաքննող գաղտնի հանձնաժողովը» սկսեց իր աշխատանքը, որը դարձավ ամենահնչեղ, հասարակության մեջ լայն արձագանք գտած դատաքննությունը ղեկարրիստների դատավարությունից հետո: Դատարանը 21 դատապարտյալների, այդ թվում Պետրաշևսկուն, Դոստոևսկուն դատապարտեց մահապատժի, մյուսներին՝ տարբեր ժամկետներով տաժանակրության ու աքսորի: Մահապատժի դատապարտվածներին տարան մայրաքաղաքի Սեմյոնովյան հրապարակ, որտեղ նրանց նվաճարկում են մահապարտյալների համար նախատեսված բոլոր ծխակատարություններին և սպասում հրամանի կատարմանը: Երևին՝ դրանց թվում Պետրաշևսկուն, Դոստոևսկուն կապեցին սյուններին, գլուխներին պարկեր հագցրին, խփեցին թմբուկները և միայն դրանից հետո հրապարակ է մտնում կայսրի սուրհանդակը և հայտարարում նիկոլայ Առաջինի ողորմածությունը՝ մահապատիժը տաժանակրությամբ փոխարինելու մասին: Այսպիսով, մահվան սարսափները վերապրելուց հետո միայն ահեղ կայսրից ստացան ներման շնորհում:

XIX դարի առաջին կեսին ռուսական հասարակական-քաղաքական միտքը նկատելի առաջընթաց ապրեց՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական տեղաշարժերով, որոնց վրա էլ սկսեցին իրենց ուշադրությունը տարբեր գաղափարախոսությունները ղեկավարվող հոսանքների ներկայացուցիչները, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի էր պատկերացնում իր հայրենիքի ապագան, զարգացման հեռանկարները և ուղիները:

ԵՐՐՈՐԴ Գ.ԼՈՒՆ

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX Դ. 20-50-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

**§ 1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻԱԿՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

XIX հարյուրամյակի առաջին երեք տասնամյակում Անդրկովկասում կատարված ռազմաքաղաքական կարևոր իրադարձությունները վճռորոշ նշանակություն ունեցան ինչպես այդ տարածքում ապրող ժողովուրդների, այնպես էլ ռուսական կայսրության համար: Հաղթական պատերազմներ մղելով Պարսկաստանի ու Թուրքիայի դեմ, Ռուսաստանը վերջապես կարողացավ լուծել իր հետապնդած քաղաքական կարևորագույն խնդիրները և ամրապնդվել ռազմավարական առանցքային նշանակություն ունեցող Անդրկովկասի տարածքում: Այդ հաղթարշավում նրան որոշակի օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովուրդը, որը շարունակելով իր աղգային ազատագրական պայքարը պարսկա-թուրքական բռնատիրության դեմ, նպաստեց Ռուսաստանի հետապնդած քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը: Արևելյան Վրաստանի ներքաղաքական ու արտաքին քաղաքական բարդ կացությունը հարկադրեց նրա վերջին թագավոր Գեորգի 12-ին ընդունել ծայրահեղ որոշում՝ դիմել ռուսական կայսր Պավելին՝ խնդրելով նրան իր երկիրը վերցնել Ռուսաստանի քաղաքական հպատակության ներքո: Վրաց թագավորը հրաժարվում էր իշխանությունից հօգուտ ռուսական կայսրի, որը նշանակում էր պետականության կորուստ և հրաժարում անկախությունից: Սակայն Գեորգին մահացավ 1800 թ. դեկտեմբերի վերջին, այդպես էլ չիմանալով ռուսական կայսրի դրական որոշման մասին: 1801 թ. հունվարի 18-ին հրապարակվեց Պավել Առաջինի հրովարտակր Քարթլի-Կախեթիի թագավորությունը ռուսական կայսրության կազմի մեջ ընդգրկելու մասին: Սակայն 1801 թ. մարտին Պավել Առաջինը սպանվեց Պետերբուրգում պալատական դավադիրների կողմից, և միայն նոր կայսր՝ Ալեքսանդր Առաջինի 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի հրովարտակրով Արևելյան Վրաստանը պաշտոնապես միակցվեց Ռուսաստանին: Այ-

նուհետև Ռուսաստանին անցան Մենդրելիան, Իմերեթիան, Գուրիան, Աբխազիան: Ռուսաստանի հպատակներ դարձան նաև Վրաստանում ապրող հայությունը, կայսրությանը միացվեցին Հայաստանի Հյուսիսային շրջանները՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Ղազախը: Դա զգալիորեն ամրապնդեց կայսրության դիրքերը Կովկասում և Անդրկովկասում, բայց սրեց ռուս-պարսկական միջպետական հարաբերությունները և դարձավ 1804-1813 թթ. պատերազմի գլխավոր պատճառը: Պատերազմի ծագման անմիջական պատրվակը էջմիածնի կաթողիկոսական բազիլիկոսի թեկնածուների միջև ընթացող պայքարն էր՝ «Դավիթ-Դանիելյան վեճը»: 1807 թ., երբ արդեն սկսվել էր ոչ միայն ռուս-պարսկական, այլև ռուս-թուրքական պատերազմը ռուսական կառավարության վճռական միջամտության շնորհիվ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցրեց Դանիելը: 1808 թ. հոկտեմբերի 9-ին Դանիելը վախճանվեց և 1809 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Ռուսաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եփրեմը:

Ռուս-պարսկական պատերազմն ընթացավ ռուսական բանակի առավելություններով, որին նկատելիորեն նպաստում էին հայերը: Պատերազմը ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով և 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին (24-ին) կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով Պարսկաստանը ճանաչեց Արևելյան Վրաստանի, Դաղստանի, Ղարաբաղի, Բաքվի, Թալիշի, Գյանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենտի, Ղուբայի խանությունների, Լոռու, Փամբակի, Ղազախի, Շամշադինի, Զանգեզուրի, Շորադյալի միացումը ռուսական կայսրությանը: Արևելյան Հայաստանի Հյուսիսային շրջանների միացումով սկսվեց հայկական հողերի անցումը Ռուսաստանին: Սակայն Ֆաթհ-Ալի շահը և թագաժառանգ Արաս-Միրզան խիստ դժգոհ էին Գյուլիստանի պայմանագրից: Նրանք ձգտում էին նոր և հաղթական պատերազմով շտկել Գյուլիստանի պայմանագրից հետո իրենց համար Անդրկովկասում ստեղծված խիստ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրադրությունը, մանավանդ որ հաշտության պայմանագրով հաստատված սահմանագիծը դեռևս չէր անցկացված և մշտական առիթ էր դառնում դժվարությունների ու բախումների համար: Միայն դրանով կարելի է բացատրել գեներալ, Կովկասի կառավարչապետ, կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար Ա. Երմոլովի և կայսր Նիկոլայ Առաջինի լիազոր ներկայացուցիչ Իլխան Ա. Մենչիկովի ռազմագիտական առաքելություն ձևավորումները: Պարսկաստանը նախապատրաստվում էր նոր պատերազմի Ռուսաստանի դեմ: Ա. Երմոլովի ղեկավարած ղեկավարությունը Պարսկաստան մեկնեց 1817 թ. ապրիլի վերջին՝ նպատակ ունենալով ստանալ շահի հավաստագրումը պահպանել չեզոքությունն ռուս-թուր-

քական հնարավոր պատերազմի դեպքում, կարգավորել Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո ռուս-պարսկական տարածքային-սահմանային վիճելի հիմնահարցերը: Պարսկաստանում գտնվելու ժամանակ խորաթափանց ու դիվանագիտական հմտություն ցուցաբերած գեներալը կարողացավ կռահել Գյուլիստանի պայմանագրի ոչ կայուն լինելու հանգամանքը: Իսկ Մենչիկովին ընդունեցին շատ սառը, թերևս թշնամաբար, կայսրի ներկայացուցիչը նույնպես լիովին համոզվեց, որ շահը նախապատրաստվում է պատերազմի: Իսկապես նա Պարսկաստանից Թիֆլիս գնացող ճանապարհին էր, երբ հայտնի դարձավ, որ պարսիկները խախտել են սահմանը: Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմ սկսելով շահը և թագաժառանգը պահեց ռազմաքաղաքական տեսանկյունից համարում էին նպաստավոր, որովհետև 1825 թ. վերջին երկրում սկսված գահակալական պայքարը շարունակվում էր և, նրանց կարծիքով, ներքաղաքական բարդ կացությունը Ռուսաստանին հնարավորություն էր ընձեռում հաջողությամբ դիմակայել պարսկական բանակին:

Նիկոլայ Առաջինի գահ բարձրանալու հետ կապված բարդությունները և դժվարությունները, Պետերբուրգի Սենատի հրապարակում տեղի ունեցած եղբայրասպան կոիլը Թեհրան հասավ չափազանցված և գերազանահատված, որն էլ վճռականություն ներշնչեց պարսկական արքունիքին ռազմական գործողություններ սկսելու համար: Իսկապես, պարսկական բանակն անցավ սահմանը 1826 թ. հուլիսի 16-ին, այսինքն՝ Սենատի հրապարակում ապստամբության ղեկավարներին մահապատժի ենթարկելուց երեք օր հետո, երբ Կոնստանտին Պավլովիչը՝ վերստին հավաստել էր, որ հրաժարվում է գահից:

Ռուսական պատմագրությունը, մամուլը, հատկապես ռազմական պատմաբանները մանրամասնորեն լուսաբանելով 1826-1828 թթ. պատերազմի բոլոր կարևորագույն ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, այսուհանդերձ, առանձնացնում են այն առանցքային, վճռորոշ ռազմական գործողություններն ու դրվագները, որոնցում ակտիվորեն մասնակցել են հայորդիները: Այս առումով նրանք հատկապես գովեստի ու դրվատանքի խոսքեր են ասում Շուշիի՝ հայ աղզային մշակույթի հիմնավորը նշանավոր կենտրոններից մեկի, հայկադյան տաղանդաշատ բազում ղավակների ծննդավայրի Հերոսապատման, բերդի հայ բնակչության ու կայազորի ռուս ղինվորների սխրանքների, նրանց համատեղ պայքարի և դինակցության մասին: Շուշի բերդը պաշտպանում էր 42-րդ եգերյան գունդը, այն լրակազմված էր մարտերում կոփված հին կադրային զինվորներով, որոնք մեկ անգամ չէ, որ բարձր են պահել ռուսական գեներալ պատիվը: Գունդը, թեև փոքրաթիվ էր, բայց նրա հրամանատարությունը գնդապետ

Ռեուտի գլխավորությունը լի էր վճռականությամբ պաշտպանելու և անառիկ պահելու բերդը: Ոչինչ չէր կարող վախեցնել ռուսական փոքրաթիվ ջոկատին, որը նշում են «Գեներալ-լեյտենանտ իշխան Մադաթովի կյանքը» գրքի գինվորական հեղինակները, միանալով հայերին, խիզախորեն ետ էր մղում ամրոցի կայազորի դեմ հակառակորդի ձեռնարկած բոլոր գրոհները և հարձակումները: «Դեռ այժմ էլ շատ են լսվում, - գրում են նրանք, - պատմվածքներ Շուշիի բնակչության անձնուրացության մասին»: «Շուշիի բնակիչներից 1500 մարդ... հրացաններով զինված կանգնեցին պարիսպներին՝ զգալիորեն ուժեղացնելով պաշտպանությունը»: Ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն, ընդունելով հայերի օգնության ակնհայտ փաստը և կարևորությունը, կատարում է շատ արժեքավոր, պատմական իրականությունը համապատասխանող եզրակացություն: «Առանց այս օգնության, կայազորը երբեք չէր կարողանա դիմանալ վեցշաբաթյա պաշարմանը... Մինչև իսկ հերոսներ էին նրանց կանայք և նրանցից մեկին՝ Սաթուհուն այն ժամանակ գիտեր ողջ Ղարաբաղը»: Դեռևս Շուշիի պաշարման սկզբին նրա պաշտպաններից մեկը՝ Հարություն Ալթունյանը կայազորի հրամանատարությունը տեղեկացրեց ու պատրաստակամություն հայտնեց անցնել պարսկական զորքերի միջով և գեներալ Երմոլովին հայտնել բերդի ծանր դրություն մասին: Նա, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, ներկայացավ Երմոլովին: Ռուս գեներալը ըստ արժանվույն գնահատելով Ալթունյանի հերոսական արարքը, նրան պարգևատրեց չքանչանով, որից հետո անվախ շուշեցին վերադարձավ Շուշի և գեղապետ Ռեուտին հանձնեց Երմոլովի գրությունը: Ի դեպ, Երմոլովը պահանջում էր Շուշիի կայազորի հրամանատարությունից հենվել հայերի վրա և վստահել նրանց: Այսպես, Երմոլովի մի գրության մեջ լակոնիկ ոճով՝ կարճ և կտրուկ, ասված էր. «Միայն բերդի պաշտպանությունը կարող է ձեզ պատիվ բերել... բարեհաճեցեք դիմանալ, չընդունել ոչ մի առաջարկ... պաշտպանվեք: Հավաքեք ամբողջ հացը բեկերից. թող դավաճանները մահանան սովից: Մեծահոգաբար վերաբերվեք հայերի հետ, որովհետև նրանք յավ են ծառայում»: Աբաս-Միրզան թողեց Շուշիի պաշարումը, որովհետև տեղեկացավ, որ Շամքորի մոտ գեներալ Մադաթովը ջախջախել է պարսիկներին ու վերցրել Ելիզավետպոլ: Այստեղ 1826 թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ Ելիզավետպոլի հայտնի ճակատամարտը և ջախջախված Աբաս-Միրզան շտապեց անցնել Արաքսի մյուս ափը:

Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում Երմոլովին փոխարինած գեներալ Իվան Պասկևիչը Նիկոլայ կայսրին ներկայացրած զեկուցագրում մանրամասնորեն նկարագրելով Շուշիի հերոսական ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, իր պարտքը համարեց հիշեց-

նել, որ 42-րդ Եգերյան գնդի վեց գումարտակների հետ, թշնամու դեմ մարտնչում էին բերդի պաշտպանության համար հավաքագրված 1500 հայեր:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի պատմության հերոսական դրվագների շարքում ռուսական պատմագրությունը և պարբերական մամուլը, հասարակական-քաղաքական միտքը հատուկ տեղ հատկացրեց գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու փոքրաթիվ ջոկատի տված անհավասար ճակատամարտին, որը տարեգրության մեջ է մտել Օչականի կամ Աշտարակի ճակատամարտ անունով: Այդ ճակատամարտից էր կախված էջմիածնի վանքի ճակատագիրը, որի հանդեպ բարոյա-քաղաքական տեսանկյունից ռուսական հրամանատարությունն անտարբեր մնալ չէր կարող. որովհետև բավականաչափ մեծ էր էջմիածնի նշանակությունը և դերը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում: Դրանով իսկ էլ ավելի կմեծանար հայ ժողովրդի համակրանքը և վստահությունը Ռուսաստանի նկատմամբ: Ռուսական պատմագիտական ու քաղաքական մտքի գիտակցության մեջ էջմիածինը յուրատեսակ Մեքքա է (Երուսաղեմ), հայ ժողովրդի ուխտատեղին, որի նկատմամբ նա ունի առանձնահատուկ հարգանք, էջմիածին են գալիս հայեր Գանգեսի ու Ինդոսի, Նեղոսի ու Եփրատի, Վոլգայի և Նևայի ափերից, եղբայրաբար ձեռք են մեկնում միմյանց, ծանոթանում ու մտնում սերտ կապերի մեջ: Եվ վերջապես, էջմիածնում էին պատսպարվել ռուսական բանակի վիրավոր զինվորները, որոնց պաշտպանում էր մի փոքրաթիվ ջոկատ: Հետևաբար, շարժվելով դեպի էջմիածին ռուս գեներալը շտապում էր փրկել նրանց պարսիկներից: Կրասովսկու կարծիքով այդ կարևոր հենակետի՝ էջմիածնի կորուստը անթույլատրելի էր նաև ռազմական տեսանկյունից: Այն անհրաժեշտ էր Երևանի ու Սարդարապատի բերդերը պաշարելու և պարսիկներին այնտեղից դուրս մղելու առումով: Ահա ինչու ռուս գեներալն ընդունեց այդպիսի պատասխանատու որոշում, կատարեց վճռորոշ քայլ և ի վերջո հաղթանակով ավարտեց ճակատամարտը:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ամենաանհավասար և արյունահեղ՝ Օչականի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1827 թ. օգոստոսի 17-ին, որի ընթացքում թագաժառանգ Աբաս-Միրզան իր սարբաղներին խոստացել էր յուրաքանչյուր ռուս զինվորի կտրված գլխի համար վճարել 10 ոսկի, իսկ հայ կամավորների՝ 5 ոսկի: Գեներալ Կրասովսկին իր փոքրաթիվ 3 հազարանոց ջոկատով դիմակայելով Աբաս-Միրզայի 30 հազարանոց բանակին, կորցնելով մոտ հազարից ավելի զինվոր, այնուամենայնիվ, կարողացավ մտնել էջմիածին: «Վերջապես, էջմիածնի հնագույն հայկական վանքը. մեր ձեռնարկման կարևորագույն պատճառը, իր բոլոր գեղեցիկ

չրջակայքով, ինչպես ափի մեջ բացվեց մեր առջև և Մ երջանկություն,- գրում է «Մուսկովսկի Տեղեգրաֆը»,- նրա ամբողջ լայնատարած հովտում չկար և ոչ մի պարսկական սարբազ»: Օշականի ճակատամարտի փայլուն զնահատականը տվել է այդ դեպքերի ակտիվ մասնակից Ներսես Աշտարակեցին: «Մեր մի բուռ եղբայրները, ճեղքեցին անցան մուկեզնած թշնամիների 30 հազարանոց բանակի միջով: Նրանք վաստակեցին անմահ փառք, իսկ գեներալ Կրասովսկու անունը հավերժ անմոռաց կմնա էջմիածնի տարեգրություններում»: Կրասովսկին, ընդհանուր առմամբ, ծանոթ էր հայ ժողովրդի պատմությանը և նրա հնագույն մշակույթին, որի մասին է վկայում Կիևի միտրոպոլիտ Եվգենիին հասցեագրած 1828 թ. ապրիլի 9-ի թվակիր նրա նամակը: Գիտենալով, որ միտրոպոլիտը հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հնագույն պատմության ու մշակույթի նկատմամբ, Կրասովսկին ցանկություն հայտնեց նրան հաղորդել «...մանրամասն պատմական տեղեկություններ բազմաթիվ դիտարժան վայրերի մասին, որոնցով լի է նոր ձեռք բերած հայկական մարզը... Այս երկրի պատմությունը չափազանց հետաքրքիր է և եթե... հանգամանքները չարգելեն մտադրություններին, ապա մեզ համար կբացվի ժողովուրդների պատմության բնօրրան սույն գիրքը և այնտեղ պարունակվող գանձերը կդառնան հետաքրքրասերների համընդհանուր սեփականությունը»: Կրասովսկին, ինչպես և սպասվում էր, բարձր գնահատեց Ներսես Աշտարակեցու հայրենանվեր գործունեությունը հանուն իր ժողովրդի բարօրության և Ռուսաստանի հզորության: Ներսես Աշտարակեցին, Կրասովսկու տեսակետով, օժտված էր բարձր արժանիքներով և շատ էր հարգված հայերի կողմից, որովհետև նա իր փոթորկալից ողջ կյանքը նվիրաբերեց հայրենակիցներին օտարի լծից ազատագրելու գործին: Ռուս-պարսկական պատերազմի հաղթական ավարտի և Հյուսիսարևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու համար վճռական նշանակություն էր ստանում Երևանի բերդի գրավումը: Նկատի ունենալով դրա ողջ ռազմավարական կարևորությունը Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ 1827 թ. աշնանից ձեռնամուխ եղավ այդ դժվարին, բայց խիստ անհրաժեշտ գործողությունների նախապատրաստմանը, ապա և իրականացմանը: Պասկևիչը Երևանի բերդի գրավումը հանձնարարեց 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար Կրասովսկուն: Պաշարելով Երևանը ռուսական զորքերը ծանր կացության մեջ դրեցին սարդարին ու նրա կայազորին: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, ինչպես նշում է ռուս պատմաբան և հրապարակախոս Սերգեյ Գլինկան, Երևանի բերդում պատսպարված պարսկական կայազորը հանձնվեց: Երևանի ազատագրման գործում որոշակի ներդրում ունեցան 1827 թ մարտին թիֆլիսում Ներսես Աշտարակե-

Ռուսաց կայսր Պավել Առաջին (1796-1801 թթ.)

Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր Առաջին (1801-1825 թթ.)

Մ. Մ. Սպերանսկի ռուս նշանավոր պետական գործիչ (1772-1839 թթ.)

Ն. Ն. Նովոսիլցև - տաղանդավոր դիվանագետ և պետական գործիչ, «Գաղանկի կոմիտեի» անդամ (1761-1838 թթ.)

Ա. Ա. Արակչեև - զինվորական ու
ռազմական գործիչ (1769-1834 թթ.)

1812 թ. Հայրենական պատերազմի
հերոս, տաղանդավոր զորահրամանատար
ու դիվանագետ Մ. Բ. Վոստոզով
(1745-1813 թթ.)

Կ. Վ. Նեսսելրոդե Ռուսաստանի
կանցլեր, արտգործ. նախարար

Ա. Ա. Չարտորիչսկի - լեհ իշխան
«Գաղտնի կոմիտեի» անդամ

Պ. Բ. Բագրատիոն - 1812 թ.
Հայրենական պատերազմի հերոս

Մ. Բ. Բարկլայ դե Տոլլի - 1812 թ.
Հայրենական պատերազմի հերոս

Ավստրիայի կայսր Ֆրանց Առաջին

Պրուսիայի թագավոր
Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Երրորդ

Ֆրանսիայի նշանավոր դիվանագետ
Մորիս Թալերան

Երկու կայսրերի՝ Ալեքսանդրի ու
Նապոլեոնի դիվանագիտական
մենամարտը
Էրֆուրտում

Առևտերլիցի «Երեք կայսրերի» ճակատամարտը

Ռուսաց կայսր Նիկոլայ Առաջին
(1825-1855 թթ.)

Ս. Ս. Ուլարով
«Պաշտոնական ժողովրդայնության
տեսության» գաղափարախոս

Բորոդինոյի ճակատամարտը

Վիեննայի վեհաժողովը

Ռուսական բանակի մուտքը Փարիզ

Արևմտականության ներկայացուցիչներ

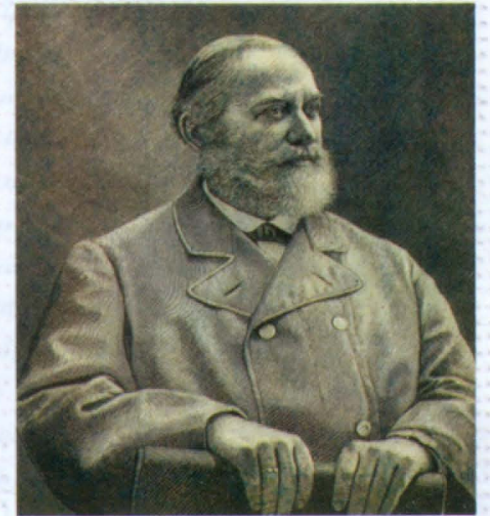
Գեորգիտ Դ. Ի. Պաստել
զեկաբրիտական
«Հարավային ընկերության»
զեկավար (1793-1826 թթ.)

Ն. Մ. Մուրավյով զեկաբրիտական
«Հյուսիսային ընկերության»
զեկավար (1795-1843 թթ.)

Տ. Ն. Գրանովսկի (պատմաբան)

Ս. Մ. Մորովյով (պատմաբան)

Կ. Գ. Կավեկին (իրավաբան)

Դ. Վ. Անանևով (գրող)

Վ. Գ. Բելինսկի ուսանող
հրապարակախոս, քննադատ, գրող
(1811-1848 թթ.)

Ա. Բ. Գերցին (Յակովլև) ուսանող
հրապարակախոս, գրող «Գյուղացիական
սոցիալիզմի» տեսության հիմնադիր
(1812-1870 թթ.)

Վ. Դ. Բոսկին (գրող)

Ի. Ս. Տուրգենև (գրող)

Սլավոնասերների տեսաբան-հրապարակախոսներ

Կ. Ս. Ակաակով

Բ. Ս. Ակաակով

Բ. Վ. Կիրենակի

Պ. Վ. Կիրենակի

ցու նախաձեռնությունները և ուսական բարձրագույն հրամանատարությունների համաձայնությունները ստեղծված հայ կամավորական ջոկատները: Այդ է վկայում Թիֆլիսի ղինվորական նահանգապետ զեներալ Սիպյազիսի հայերին ուղղված կոչը կամավորական ջոկատներ կազմավորելու, ուսուցարական պատերազմին ավելի ակտիվ մասնակցելու մասին, որը հրապարակվեց պարբերական մամուլում: Ռուսական բանակի այս կարևորագույն հաղթանակը ըստ էության վճռեց պատերազմի ելքը, թեև ուղղակի գործողությունները շարունակվեցին ևս մի քանի ամիս: Այնուամենայնիվ, 1827 թ. նոյեմբերին բանակցությունները վերսկսվեցին Դեհկարհանում, որոնք ձախողվել էին Կարաղիաղինում: Այնտեղ՝ Թավրիզից 40 կմ հեռավորության վրա գտնվող գյուղում էր տեղակայված ուսական բանակի զորակայանը, ուր ժամանեց Աբաս-Միրզան: Հայերն անհամբեր սպասում էին բանակցությունների արդյունքներին՝ մեծ հույսեր կապելով դրանց հետ: «Թվում էր, թե Դեհկարհանում են... բոլոր հայերի հոգիները, բոլոր մտքերը, բոլոր ցանկությունները, - գրում էր Ս. Գլինկան, - թեքելով հայացքը Պարսկական Առյուծից, նրանք իրենց համար ուղենիչ էին ընտրում Ռուսաստանյան Արծվին»: Սակայն շահը և թագաժառանգը չէին ցանկանում կատարել տարածքային որևէ զիջում, անհաշտ դիրք գրավում, մանավանդ, որ շահի վրա ներգործում էին մի կողմից թուրքական ներկայացուցիչները, որոնք անխուսափելի համարելով հասունացող ուս-թուրքական պատերազմը փորձում էին ձախողել բանակցությունները, իսկ մյուս կողմից՝ Թեհրանի արքունիքում Ռուսաստանի նկատմամբ բացահայտ թշնամարար տրամադրված խմբավորման պարագլուխները: Սակայն կովկասյան կորպուսի նոր վճռական հաղթանակները վերջնականապես կտորեցին շահի համառությունը, վերջինս հարկադրաբար դադարեցրեց պատերազմը և հաշտություն խնդրեց Ռուսաստանից: Ռուսաստանը նույնպես դեմ չէր հաշտություն կնքել, մանավանդ, որ Պետերբուրգի բարձրաստիճան այրերը այլևս չէին տարակուսում ուս-թուրքական հասունացող պատերազմի անխուսափելիության մեջ: Այս ամենն, ի վերջո, հանգեցրեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքմանը, որը 1828 թ. փետրվարի 10-ին Ռուսաստանի անունից ստորագրեցին Պասկևիչը և ուսական արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Սերբեզկովը, Պարսկաստանի կողմից՝ Աբաս-Միրզան: Ռուսական պատմագիտական և հասարակական քաղաքական միտքը Թուրքմենչայի պայմանագիրն անվանեց պանծալի, պատվավոր հաշտություն, քանզի Ռուսաստանը կարողացավ իրագործել իր արտաքին քաղաքական մտահղացումներն Անդրկովկասում:

Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի երրորդ կետով պարսկական

չաճը իր անունից և իր թագաժառանգների և ժառանգորդների անունից ռուսական կայսրությունն է զիջում որպես նրա կատարյալ սեփականությունը Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս ու այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը: «19-րդ դարի քաղաքական ոչ մի իրադարձություն, - գրում է Հայ պատմաբան Մ. Ալավերդյանցը, - Հայ ժողովրդի համար այդչափ նշանակալից չի եղել, որքան Հիշատակված պարսկական այդ խղճուկ գյուղում (Թուրքմենչայում - Մ. Մ.) կնքված պայմանագիրը: Դրա ուժով Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան երկրամասը... մեկընդմիջտ դուրս էր գալիս պարսկական լծից և մտնում քրիստոնյա տերությունների Հողը հովանավորության ներքո»: Պայմանագրի վեցերորդ կետի համաձայն «Երկու բարձր պայմանավորվող կողմերը որոշեցին, որ սույն վարձահատուցման գումարը կազմելու է քսան միլիոն ռուբլի արծաթով»: Իսկ 15-րդ հոդվածը հնարավորություն էր ընձեռում բոլոր ցանկացողներին «միամյա ժամանակամիջոցում Պարսկական մարզից ազատ անցնել Ռուսական մարզերը... առանց հանդիպելու կառավարության կամ տեղական իշխանությունների կողմից հարուցված որևէ արգելքի»: Թեև հոդվածում Հայերը չեն հիշատակվում, այսուհանդերձ թե՛ ռուսական, թե՛ պարսկական պետական այրերը և դիվանագետները, բարձրաստիճան զինվորականությունը չէին տարակուսում, որ այն հիմնականում տարածվում է պարսկահայերի վրա: «Իրականացան, - այս առնչությամբ գրում է Ս. Գլինկան, - հայերի բերկրալից հույսերը... պայմանագրի տասնհինգերորդ հոդվածով»: Իսկապես Հայերը իրավունք ստացան անցնել ռուսական կայսրության սահմանը և բնակություն հաստատել իր հայրենիքի փոքրիկ ու գողտրիկ տարածքում՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստանում: Կայսերական կառավարող շրջանների համար պարսկահայերի ներգաղթը կարևոր էր, քանզի, ինչպես գրում էր Պասկևիչը Դիրիջին, Ռուսաստանի սահմանամերձ ամայի հողերում հնազանդ, աշխատասեր և նվիրված ժողովրդի բնակեցումը կարող էր մեծ օգուտ բերել: Հետևաբար, Կովկասի կառավարչապետը փաստորեն հրաժարվեց տակավին մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումն ունեցած մտահղացումից՝ մոտ 80 հազար կողակներ վերաբնակեցնել Արևելյան Հայաստանում: Հայերի ներգաղթով, - գրում էր Գլինկան, - զգալիորեն ամրապնդվեցին ռուսական պետության հարավային սահմանները, որովհետև քրիստոնյա ժողովրդի բնակեցումն այդ տարածքում կարող էր հուսալի հենարան դառնալ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի անբարեհաճ գործողությունները դիմադրավելու համար: Պոտտոյի կարծիքով ևս ներգաղթը չահավետ էր Ռուսաստանին, որովհետև կայսրությունը ձեռք բերեց «աշխատասեր և կարելի է ասել, Անդրկովկասում միակ երկրագործ ժողովրդին»: Պասկևիչը ներգաղթի կազմակերպումը հանձնարարեց գնդապետ Լազար Լազարյանին, որին հրահանգված էր Հայերի տունդարձն

իրագործել բացառապես կամավոր սկզբունքով, հայտարարել, թե նրանք կստանան բավարար չափով հող, կազատվեն վեց տարով հարկեր վճարելուց և երեք տարով բոլոր տեսակի պարհակներից: Հայերի ներգաղթը կազմակերպելու գործում մեծ էր նաև Պարսկաստանում ռուսական կայսրության լիազոր դեսպան, նշանավոր գրող և դիվանագետ Ա. Գրիբոյեդովի դերը, որին Պասկևիչն ուղարկեց մայրաքաղաք կայսրին հանձնելու Թուրքմենչայի հաղթական պայմանագիրը: Հետագայում՝ 1829 թ. հունվարի 30-ին Թեհրանում Գրիբոյեդովը սպանվեց մոլեռանդ ու ֆանատիզմով լի ամբոխի կողմից: Այդ ոճրագործությունը կատարեց ռուսական դեսպանատուն ներխուժած մայրաքաղաքի խաժամուժը: Ակնհայտ էր ու անվիճելի ներսես Աշտարակեցու ներդրումը, որը անուրանալի օգնություն ցույց տվեց ներգաղթի կազմակերպիչներին ու զլխավորողներին: Շուրջ 8 հազար Հայ ընտանիքներ հաղթահարելով բազում դժվարություններ ու դրկանքներ, անցան Արաքս գետը և հաստատվեցին ռուսական կայսրությանը միացած հայկական տարածքում:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և պարսկահայերի ներգաղթը հայրենիք կարևորագույն պատմական իրադարձություններ էին Հայ ժողովրդի քաղաքական կացությունում: Սակայն Հայկական մարզի վերացումը, Անդրկովկասում վարչաքաղաքական կամայական բաժանումները՝ առանց հաշվի առնելու պատմաազգագրական գործոնները, հայկական տարածքների բունակցումը տարբեր նահանգներին, փաստորեն ուղղվում էին Հայ ժողովրդի դեմ: Այսուհանդերձ, այս ամենը չեն կարող ստվերել Ռուսաստանին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացման պատմաքաղաքական առաջադիմական նշանակությունը, թերևս այն գերագույն առումով, որ պատմական Հայաստանի հենց այս հատվածում շուրջ 90 տարի հետո վերականգնվեց Հայոց պետականությունը:

§ 2. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԵՎ ԱՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Նիկոլայ Առաջինի կողմից Թուրքմենչայի պայմանագիրը վավերացվելուց և Երևանի ու Նախիջևանի խանություններից Հայկական մարզ կազմավորելու վերաբերյալ կայսրի հրովարտակի հրապարակումից հետո 1828 թվականի ապրիլին սկսվեց ռուս-թուրքական հերթական չալատերազմը: Ռազմական գործողությունները տեղի էին ունենում միմյանցից չափազանց մեծ հեռավորության վրա գտնվող երկու ռազմաճակատներում՝ Կովկասում և Բալկաններում: Այս պատերազմում արևմտահայերն աջակցում էին ռուսական բանակին՝ ակնկալելով նրա հաղթանակի շնորհիվ միավորվել արևելահայերի հետ, վերամիավորել իրենց հայրենիքը: Կով-

կայան ատանձին կորպուսը գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ կարճ ժամանակում գրավեց Ախալքալաքը, Ախալցխան, Կարսը, Արդահանը, Բայազետը: Հայ ժողովրդի՝ ռազմական գործողություններին մասնակցելու պերճախոս վկայությունն է գեներալներ Պոպովի և Պանյուտինի գլխավորած Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը, որին մասնակցեցին 1000 հայ կամավորներ: Ծուտով ռուսները գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի կենտրոն էրզրումը (Կարինը): Ռուս զինվորները ճանապարհին ականատես էին դառնում ամայացած գյուղերի, թուրքերը Հայ բնակչությանը բռնություններ տեղահանում էին երկրի խորքերը: Պասկևիչի ռազմական ծրագրի մեջ մեծ տեղ էր հատկացված Անապայի գրավմանը, որը Օսմանյան կայսրության սևծովյան միջնաբերդերից մեկն էր: Ռուսաստանը XVIII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի սկզբին տեղի ունեցած ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ գրավում էր Անապան, բայց Հաշտուիթյան պայմանագրեր կնքելուց հետո ինչ-ինչ պատճառներով վերադարձնում թուրքիային: Երջափակելով Անապան ծովից և ցամաքից՝ ռուսական կորպուսը 40 օր հետո՝ 1828 թ. հուլիսի 28-ին վերջապես գրավեց Անապան: Բաղկանյան ռազմաճակատում ռուսները, անցնելով Դանուբ գետը, գրավեցին Վառնան, Շումլան, Սիլիստրիան, սրբնթաց գրոհով վերցրին Ադրիանուպոլիսը և ընդհուպ մոտեցան Կ. Պոլսի մատույցներին, դրանով իսկ հարկադրելով սուլթանին շտապ բանակցություններ սկսելու համար ուղիներ փնտրել ու կնքել Հաշտուիթուն: Ռուսական կայսրի ցանկությունը Ադրիանուպոլիս մեկնեցին նրա ամենավստահելի գործիչները, գեներալ կոմս Ալեքսեյ Օպովը, որը Իվան Դիբիչ-Չարայկանսկու հետ միասին պետք է հաղթանակը ապահովեին նաև դիվանագիտական ճակատում: Սուլթանի ներկայացուցիչները Ադրիանուպոլիս ժամանեցին օգոստոսի 15-ին, նրանց ուղեկցում էր պրուսական բանակի մայոր Կիստերը, որը Պոլսում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեսպաններ՝ Հորդոնի և Հիլեմինոյի հետ մասնակցեց Դիվանի բոլոր նիստերին: Դիբիչը թուրքական լիազորներին ներկայացրեց արտաքին գործերի նախարար կոմս Նեսսելրոդի հետ համաձայնեցված Ռուսաստանի պահանջները, որտեղ սակայն չկար ոչ մի հիշատակում Կարսի, Արդահանի, Բաթումի, Բայազետի մասին: Բայց այդ ավելի քան համեստ պահանջները սուլթանի լիազորները սկսեցին վիճարկել, նույնիսկ փորձեցին մերժել:

Ռուսները պահանջում էին իրենց հանձնել Փոթին, Ախալցխան, Ախալքալաքը, իսկ թուրքերը, ստանալով Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Պրուսիայի ներկայացուցիչների աջակցությունը՝ մերժում: Կոմս Դիբիչը դիմեց ռազմացույցի և ռուսական առաջապահ զորքերը շարժվեցին դեպի Կ. Պոլիս: Նրանք գտնվում էին մայրաքաղաքից ընդամենը 60 վերստ հեռավորության վրա: Կայսրը լիովին հավանություն տվեց Դիբիչի ռազմական մար-

տավարությունը: «Բանակցությունների ձախողման դեպքում, - գրում էր նա, - մեզ անհրաժեշտ է անհապաղ շարժվել դեպի Կոստանդնուպոլիս և գրավել այնտեղ Դարդանելը՝ վստահ լինելու համար, որ հիշատակված հյուրերը (Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Պրուսիայի - Մ. Մ.) չեն հայտնվի միջամտելու և վնասելու մեր գործին... Դարդանելի մոտ կանգնելով, դուք, հավանաբար, կարգելեք, բացի մեր, մնացած բոլոր նավերի անցումը, իսկ եթե ուժ գործադրեն, դուք պատասխանեք Հրանթիային համազարկով»: Ռուսների առաջխաղացումը դեպի Կ. Պոլիս խուճապ առաջացրեց Օսմանյան պետության վերնախավում, ուստի թուրքերը շտապեցին ընդունել ռուսների բոլոր պահանջները: Ադրիանուպոլսի Հաշտուիթյան պայմանագրերը ստորագրվեց 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին (14-ին) թուրքական սուլթանների հին պալատում: Այն կազմված էր 16 հոդվածից, Մոլդովայի ու Վալախիայի մասին լրացուցիչ ակտից և Ռուսաստանին ռազմատուգանք վճարելու մասին բացատրական ակտից: Պայմանագրի համաձայն՝ Սև ծովի արևելյան ափերը Փոթի նավահանգստով, Ախալքալաքը, Ախալցխան անցնում էին Ռուսաստանին: Սակայն 4-րդ հոդվածով «Ռուսական կայսերական Արքունիքը, Մեծ Դուռը տալիս է և վերադարձնում... Կարս քաղաքը՝ իր փաշայությունը հանդերձ, Բայազետ քաղաքը՝ իր փաշայությունը հանդերձ, էրզրում քաղաքը՝ իր փաշայությունը հանդերձ...»: Սա քաղաքական ու դիվանագիտական լուրջ զիջում էր թուրքիային ու լուրջ հարված արևմտահայության ակնկալիքներին: Բարձր Դուռը, ի հատուցումն վնասների ու կորուստների, Ռուսական կայսերական արքունիքին 18 ամսվա ընթացքում պարտավորվում էր վճարել մեկ միլիոն հինգ հարյուր հազար հոլանդական չերվոնեց (հոդ. 8): Իսկ 13-րդ հոդվածով «երկու կողմերի հպատակներին, որոնք բնակվում են Բարձր Դուռը վերադարձվող կամ Ռուսական կայսերական Արքունիքին զիջվող մարզերում, տրվում է նաև 18-ամսյա ժամանակամիջոց... որպեսզի նրանք, եթե հարկավոր համարեն, կարողանան իրենց... պատերազմից առաջ կամ հետո ձեռք բերած սեփականության վերաբերմամբ անել կարգադրություն և իրենց զրամազուլուններով ու շարժական գույքով անցնել պայմանավորվող տերություններից մեկի կամ մյուսի երկիրը»: Հետևապես, Ադրիանուպոլսի Հաշտուիթյան պայմանագրում ևս Հայերը չեն հիշատակված, այսուհանդերձ, 1829-1830 թթ. էրզրումից, Կարսից, Բայազետից ներգաղթում և ռուսական տիրապետության տակ են անցնում շուրջ 80-90 հազար հայեր, որոնք նույնպես 6 տարով աղատվում էին հարկերից, իսկ կարիքավոր ընտանիքներին տրվում էր զրամական նպաստ: Արևմտահայերը հարկադրված էին բավարարվել միայն ներգաղթելու հնարավորությունից: Պասկևիչը 1829 թ. հոկտեմբերի 10-ի՝ կայսրին հղած իր զեկուցագրում անհրաժեշտ էր համարում նրա ուշադրությունը հրավիրել քաղաքական

այս գործընթացի վրա: «Այստեղ, Ասիայում, Համընդհանուր ցնծության մեջ, սույն հաշտության մասին լուրը արդարացի Հուսալքություն մեջ խորասուզեց ժողովրդի մի հատվածին (արևմտահայության – Մ. Մ.), որն արժանի է մեր կարեկցությանը... Ձեր կայսերական մեծության բանակը չէր կարող երկուդ կրել հայկական ու հունական բնակչության թշնամական գործողություններից»: Նա փաստերով վկայում էր այն հսկայական օգնությունը, որ ռուսական բանակին ցույց տվեցին հայերը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: «Բայագետում,- գրում էր գլխավոր հրամանատարը,- երկու հազար հայեր մարտնչում էին մեր զինվորների շարքերում... Կարսում հայերից կազմվեց գումարտակ և 800 հեծելազորայիններ մեր սահմանները պաշտպանում էին հարձակումներից: Եվ վերջապես,- ամփոփում է իր միտքը գեներալը,- էրզրումում քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը իր քահանայապետով դուրս եկավ ռուսական զորքերին ընդառաջ»:

Պասկևիչն այդ զեկուցմամբ փորձում էր կայսրին տեղեկացնել արևմտահայերին սպառնացող վտանգը, կայսրից ստանալ անհրաժեշտ միջոցներ՝ ներգաղթը կազմակերպելու և դրանով իսկ նրանց փրկելու թուրքական յաթաղանից: «Սույն ընտանիքների թիվը,- մատնանշում է Պասկևիչը,- որոնց անխուսափելի վտանգ է սպառնում, կարող է հասնել մինչև 10 հազարի: Ձեր ուշադրությանն արժանացրեք այդ դժբախտ զոհերին և արգելեք, որ օսմանցիների ինքնիշխանությունը վրեժխնդիր լինի նրանց այն համակրանքի համար, որ նրանք ցույց տվեցին Ռուսաստանին»: Պասկևիչը խնդրում էր իրեն իրավունք վերապահել այդ ընտանիքները վերաբնակեցնել ռուսաց կայսրության կազմում գտնվող հայկական տարածքներում: Կայսրը հավանություն տվեց իր ամենասիրելի ու ամենավստահելի գեներալի մտահղացումներին: Արևմտահայերի ներգաղթը նույնպես համապատասխանում էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերին, որով միանգամայն պարզ էր դառնում արևմտահայերի դրությունը Պասկևիչի հետաքրքրության և ներգաղթը կազմակերպելու նրա շահագրգռվածության պատճառը: Արևմտահայության ներգաղթը կարևոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Հայության մի ստվար հատված դուրս էր գալիս բիրտ ու բռնակալ պետության արյունոտ ճիրաններից՝ այդ կերպ փրկվելով 19-րդ դարի վերջին արդուհամիդյան կոտորածից և XX հարյուրամյակի սկզբին երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանությունից: Ազրիանուպոլսի պայմանագիրը ժամանակավորապես ուժեղացրեց Ռուսաստանի դիրքերը Բալկաններում: Այսուհանդերձ, հաշտության պայմանագիրը համեմատաբար չափավոր էր պատերազմում տարած ռազմական հաղթանակի համաչափության տեսանկյունից: Եվ օրինաչափ է, որ ի տարբերություն Թուրքմենչայի պայմանագրի, Ազրիա-

նուպոլսում կնքված հաշտությունը նույնպիսի դրական և լայն արձագանք չգտավ ռուսական հասարակության մեջ, թեև պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: Ավելին, հնչեցին քննադատություններ Նեսսելրոդեի և Դիրիչի հասցեին, որովհետև նրանք չկարողացան լիովին օգտվել հաղթանակից, ցուցաբերեցին ավելորդ զգուշավորություն կապված եվրոպական մեծ տերությունների կողմից սպառնացող վտանգը գերազնահատելու հետ: Հետևաբար, եթե չլինեի շտապողականությունը՝ անհարկի մտավախությունը և ցուցաբերվեի դիվանագիտական համապատասխան ճկունություն և հատկապես վճռականություն, կամք, ապա Օսմանյան կայսրության ասիական սահմաններում կարող էին կատարվել էական փոփոխություններ, որին ձգտում էր հայ ժողովուրդը, նրա թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ հատվածները: «Իր քաղաքական ողջ կարևոր նշանակությամբ,- գրում է ռուս հետազոտող Ս. Ժիգարևը,- Ազրիանուպոլսի հաշտության պայմանները ծայրահեղ չափավոր էին»: Ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ արտասահմանյան մամուլում գովաբանում էին Նիկոլայ Առաջինի դրսևորած «անսահման մեծահոգությունը և ծայրահեղ չափավորությունը», որը նշանակում էր պահպանել Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքները, որոնք հետագայում դառնալու էին ռազմական հենակետ Ռուսաստանի դեմ: Այս տեսակետից միանգամայն տեղին է հիշատակել ավստրիացի հայտնի դիվանագետ Գենցի (Գենտցի) գնահատականը, որին անդրադարձել է Ժիգարևը: «Չափավորությունը հարաբերական հասկացություն է, բայց ... նման դեպքում այն պետք է հավասարապես տարածվի ինչպես հաղթողի, այնպես էլ պարտվողի վրա... Ես չեմ ասում,- նշում էր դիվանագետը,- որ նրանց (ռուսների – Մ. Մ.) ուժերը կբավականացնեն կործանելու թուրքական թագավորությունը եվրոպայում՝ չենթարկվելով եվրոպական հակամարտությանը: Բայց նրանք կարող էին պահանջել իրենց զիջել Հայաստանի կեսը և ... ընդ որում, ո՛չ Թուրքիան ... ո՛չ էլ նրա բարեկամներից որևէ մեկը չէր ունենա դա արգելելու լուրջ ցանկություն»: «Ինչով էր ղեկավարվում կայսր Նիկոլայ Առաջինը, չգիտեմ, բայց ... նա կարող էր ավելի առաջ գնալ, քան զնաց իրականում, և նրա քաղաքականության կողմնակիցներն իրավունք ունեն գովաբանել նրա չափավորությունը»: Հատկանշական է, որ Ազրիանուպոլսի պայմանագրից խիստ դժգոհ մնաց Պասկևիչը, որը հասկանում էր գրավված տարածքները ռուսական կայսրությանը միակցելու ռազմաքաղաքական կարևորությունը: Նեսսելրոդեին գրած նամակում Պասկևիչը հիմնավորում էր Կարսի, Բայագետի և թուրքական տիրապետության տակ թողնված մյուս շրջանների՝ Ռուսաստանին անցնելու անհրաժեշտությունը: Թե ինչու Պասկևիչի առաջարկներն անտեսվեցին, պարզաբանվում է Նեսսելրոդեի պատասխան նամակում: «Մեր հաջո-

դուժյունները ներկայիս պատերազմում,- գրում էր նա,- անկասկած հույս են ներշնչում կնքելու շահավետ հաշտություն: Բայց մեր գործերը Թուրքիայի հետ եվրոպական քաղաքականության ընդհանուր համակարգում կազմում են մի օղակ, հետևաբար, դեռևս չի կարելի վստահություն ասել, թե հանգամանքներն ինչպիսի սահմանագիծ կթույլատրեն հաստատելու մեր և Թուրքիայի միջև, ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Ասիայում»: Այս պատասխանը, բնականաբար, չէր կարող բավարարել վճռական, ինքնավստահ կայսրի վրա մեծ ազդեցություն ունեցող Պասկևիչին: Եվ օրինաչափ է, որ նա վերստին, այս անգամ արդեն էրզրումի (Կարին) գրավումից հետո, դիմեց Նեսսելրոդին՝ հատկապես պնդելով Կարսի փաշայության միացման անհրաժեշտության մասին: «Ինքն իսկ՝ բնությունը մատնանշում է,- գրում է Պասկևիչը,- թե որտեղ պետք է ընդհատվեն մեր ձեռքբերումները, և վաղ թե ուշ անպայման հարկ կլինի առաջ մղել սահմանները, մինչև այն վայրերը, որոնք մատնանշված են իմ կողմից և խիստ ցանկալի կլինեն մեծ և այդքան անհրաժեշտ օգուտները չվստահել անորոշ ապագային»: Պասկևիչի առաջարկը և ցանկությունը, արդարև դարձավ ձայն բարբառոտ հանապատի, որովհետև նրա նամակները գրվում էին մահուդի տակ և Նեսսելրոդին անգամ անհրաժեշտ չէր համարում ժամանակին դրանց մասին տեղեկացնել Դիրիչին: Իսկ Պասկևիչը կանխատեսելով, որ արտգործնախարարի հետ իր գրազրույթունից ոչինչ չի ստացվի, սուրհանդակ ուղարկեց անմիջապես Դիրիչի մոտ: Սուրհանդակն Ադրիանուպոլիս հասավ հաշտության պայմանագրի վերջնական ստորագրումից երեք օր հետո: Կոմս Դիրիչը Պասկևիչի մտադրություններին անտեղյակ, առանձնապես կարիք չուներ մտահոգվելու կովկասյան երկրամասի սահմանների շահավետության մասին: Անգամ Դիրիչը շատ էր ամոստում, որ ինքը ժամանակին չի իմացել ասիական սահմանների վերաբերյալ Պասկևիչի մտահոգումները: Հավանաբար, Նեսսելրոդին, չցանկանալով բարդացնել բանակցությունների ընթացքը և ձգտելով շուտափույթ ավարտել հաշտության պայմանագրի կնքումը, նպատակահարմար չգտավ կայսրին իրազեկ պահել գեներալի մտահոգումների մասին, մանավանդ որ արտգործնախարարը քաջատեղյակ էր, թե որքան մեծ էր Պասկևիչի ազդեցությունը կայսրի վրա: Ուշագրավ է, որ կայսրը, ծանոթանալով պայմանագրին, հավանություն տվեց, բայց մի հողված. կարծես ամոստանք առաջացրեց՝ դա Կարսի վերադարձն էր Թուրքիային: Կայսրի առաջարկով փորձ արվեց համոզել Թուրքական պատվիրակությանը, ռազմատուգանքի մի մասը փոխհատուցվի տարածքային նոր զիջումներով Ասիայում: «Բաթումը և Կարսը,- գրում էր կայսրը Դիրիչին,- արժեն, որպեսզի դրանց համար զոհաբերվի մի քանի միլիոն: Բայց արդեն ուշ էր, պատեհ առիթը բաց էր թողնված, որից չհապաղեցին օգտվել Թուրքերը: Բայց

Թուրքերը խոհեմաբար խուսափեցին նման գործարքից և այն, ինչ ստորագրվեց Ադրիանուպոլսում, չէր կարող շտկվել նոր ուղղումներով Պետերբուրգում»: Ադրիանուպոլսի պայմանագրի չափավորությունը ռազմաքաղաքական յուրջ դժվարություններ ստեղծեց հետագայում ծագած ինչպես Արևելյան (Ղրիմի), այնպես էլ հատկապես 1877-1878 թթ. պատերազմների ժամանակ: Իսկ 1855 և 1877 թթ. ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, հատկապես ռուսական զորքերի կողմից մեծ զոհերի գնով Կարսի գրավումը, կրկին ու կրկին հիշեցրին Դիրիչի ու վկայեցին Նեսսելրոդի կատարած սխալների մասին:

§ 3. ՂՐԻՄԻ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ) ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ

19-րդ դարի 40-ական թվականների վերջին և 50-ականների սկզբներին վերստին սրված Արևելյան հարցը, ի վերջո, հանգեցրեց եվրոպական մեծ պատերազմի, որը միջազգային հարաբերությունների համակարգում հայտնի է Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմ անունով: Այդ պատմափուլում մեծ տերությունների, ներառյալ և Ռուսաստանի միջև ծավալվեց համառու անհաշտ ռազմադիվանագիտական պայքար Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում ռազմավարական, միջազգային քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու համար: Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինը համոզված էր, որ միջազգային հարաբերությունների համակարգում ստեղծվել են նպաստավոր պայմաններ Սևծովյան նեղուցներում հաստատելու իր իրավաքաղաքական գերիշխանությունը և փակելու Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցները օտարեկրյա ռազմանավերի համար, անվտանգ դարձնելու կայսրության հարավային սահմանները, ապահովելու սեփական նավերի ազատ ելքն ու մուտքը Սև ծովից Միջերկրական ծով: Նրա կարծիքով նպատակին հասնելու ճանապարհին անհրաժեշտ էր առաջին հերթին ստանալ Անգլիայի համաձայնությունը, որը կայսրը ծրագրում էր իրագործել նրան մեծ զիջումներ կատարելու միջոցով: Այս ըստ էության անիրատեսական մտահոգումը ենթադրում էր ռուս-անգլիական սերտ համագործակցություն հաջողության նվազագույն հնարավորությամբ: Դեռևս 1844 թ. սկզբին կայսրն ակնարկեց, թե ինքը պատրաստ է պաշտոնապես այցելել Անգլիա ու հանդիպել Վիկտորյա թագուհու հետ: Նրա խնդրանքը բնականաբար բավարարվեց և 1844 թ. մայիսի 31-ին Նիկոլայն իր չքախմբով արդեն գտնվում էր Վուլվիչում: Անգլիական արքունիքը Ռուսաստանի կայսրին ընդունեց ընդգծված հանդիսավորությամբ, որը սովորական երևույթ էր նրա համար, քանզի այդպես էին ամենուր դիմավորում իրեն՝ միապետական Եվրոպայի անասանությունների զլխավոր երաշխավոր

րին: Այդպիսի մթնոլորտը Հնարավորութուն էր տալիս կայսրին անկաշկանդ, առանց ավելորդ զգուշութեան բանակցութիւններ վարել «Հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգութեան յուրացման շուրջ: Նիկոլայի Հիմնական սխալներից մեկն արտաքին քաղաքականութեան մեջ այն էր, որ նա պարզապես գերազնահատեց Օսմանյան կայսրութեան ներքին արագ փլուզման և շուտափույթ կործանման Հնարավորութիւնը: Վիկտորյա թագուհու հրավերով կայսրը Լոնդոնից մեկնեց Վինձոր, հանդիպեց ու զրուցեց անգլիացի պետական գործիչների հետ: Կայսրը ներկայացրեց Արևելյան հարցի լուծման իր պատկերացումները, չհանդիպելով լուրջ առարկութեան, համենայն դեպս այդպես էր մտածում ինքը, որն ընդհանուր առմամբ գոհ մնաց Անգլիա կատարած իր պաշտոնական այցից: Իրականում նա պարզապես գերազնահատեց իր զրուցյների ու հանդիպումների նշանակութիւնը, քանզի Անգլիայի փորձված դիվանագետները չէին շտապում բացել իրենց քաղաքական իսկական մտահղացումները, ժամանակից շուտ հակադրվել Ռուսաստանին, կայսրին դարձնել Անգլիայի թշնամի, ուստի և տալիս էին ընդհանուր, որոշակի պատասխանատվութիւն չստանձնող բանավոր խոստումներ:

1846 թ. դեկտեմբերին Վիննայում գտնվելու և Մետերնիխի հետ Օսմանյան կայսրութեան ապագա ճակատագրի մասին զրուցի ընթացքում Նիկոլայ Առաջինը անհրաժեշտ համարեց ուղղակի նախազգուշացնել, որ եթե այն փլուզվի, ապա ինքը ոչ մեկին չի դիջի Կ. Պոլսը: Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, որևէ մեկը փորձի զորք մտցնել այնտեղ, ապա ինքը՝ կայսրը ավելի շուտ կմտնի Կ. Պոլս: Իսկ եթե մտնի այնտեղ, ապա այնտեղ էլ կմնա: Սա ավելի շուտ սպառնալիք էր, քան ժառանգութեան բաժանման առաջարկ: Ղրիմի պատերազմի դիվանագիտական նախապատրաստման և Արևելյան ճգնաժամի խորացման ժամանակ տեղի ունեցավ համաեվրոպական նշանակութեան զաղափարաքաղաքական խոշոր իրադարձութիւն, որն էլ ավելի ամրապնդեց Ռուսաստանի դիրքերը միջազգային ասպարեզում, մեկ անգամ ևս համոզեց Նիկոլային արագացնել իր արտաքին քաղաքականութեան գլխավոր ուղղութեան իրագործումը: 1848-1849 թթ. եվրոպայում ծավալված հեղափոխութեան հզոր ալիքը լուրջ մտաւախութիւն պատճառեց եվրոպական միապետներին: Ավստրիայի երիտասարդ կայսր Ֆրանց Իոսիֆը և Պրուսիայի թագավոր Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ Դ-ն իրենց երկրներում ստեղծված հեղափոխութիւնները ճնշելու գործում, ոչ առանց հիմքի, մեծ հույսեր էին կապում զորեղ «ավագ եղբոր» Նիկոլայ Ա-ի հետ: Եվ «թանկագին Նիկսը», այդպես էր սովորաբար դիմում իր փեսային՝ ուսաց թագավորին Ֆրիդրիխ-Վիլհելմը, հուսախաբ չարեց նրան, քանզի «թանկագին Ֆրիցը», ինչպես նրան անվանում էր

Նիկոլայը, ոչ միայն իր կնոջ եղբայրն էր, այլև գլխավոր դինակիցը «Սրբազան դաշինքի» շրջանակներում: Ավելի մեծ էր ուսաց կայսրի զորեղ աջակցութիւնն Ավստրիայի միապետ Ֆրանց-Իոսիֆին, հատկապես ակրնհայտ էր նրա վճռորոշ դերը հեղափոխութիւնը շունգարիայում ճնշելու գործում, որով ըստ էութեան փրկվեց վերջնական փլուզումից ավստրիական բազմազգ կայսրութիւնը: Եվ օրինաչափ է, որ Ավստրիայի միապետի վստահելի անձը՝ դեներալ-լեյտենանտ կոմս Կարոզան, Վարչավայում ընդունելութեան ժամանակ հրապարակավ ծնկաչոք նետվեց Լեհաստանի փոխարքա Իվան Պասկևիչի առաջ և համբուրելով նրա ձեռքերը աղաչում-պաղատում էր փրկել ավստրիական կայսրութիւնը: Հետևաբար, ձեռնարկելով լայնածավալ դիվանագիտական նախաձեռնութիւն Օսմանյան Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու համար, կայսրը բոլոր հիմքերն ուներ համոզված լինելու համար, որ Ավստրիան ու Պրուսիան, եթե անգամ չաջակցեն ու չդաշնակցեն իր հետ, ապա գոնե չեն խոչընդոտի իր մտահղացումների իրագործմանը: Նիկոլայ Առաջինը չէր կասկածում, որ ֆրանսիան այդ պահին չափազանց թույլ է, և նրա նոր կայսր Լուի Նապոլեոն Երրորդը՝ չի համարձակվի երկիրը ներքաշել իր համար անիմաստ, պետական շահերը չչոչափող հեռավոր ուս-թուրքական պատերազմի մեջ: Գերազնահատելով անգլո-ֆրանսիական հակասութիւնների խորութիւնը, նա բացառում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի միասնական ճակատով գործելու հնարավորութիւնը: Իրականում երկու տերութիւնները Ռուսաստանի առաջխաղացումը կասեցնելու և Մերձավոր Արևելքում նրա դիրքերը թուլացնելու նպատակով պատրաստ էին միառժամանակ մոռանալ եղած հակասութիւնների մասին ու հանուն ընդհանուր շահերի համատեղ գործել իրենց մրցակցի դեմ: Մանավանդ որ Ֆրանսիան 1848-1852 թթ. տեղի ունեցած հեղափոխութիւնից, սոցիալական ցնցումներից, հեղաշրջումից հետո դեռևս ուշքի չէր եկել, ուստի և ի վիճակի չէր Ռուսաստանի համար դառնալ լուրջ հակառակորդ: Մինչդեռ Լուի Նապոլեոնին երկրի ներքաղաքական վիճակը կայունացնելու համար անհրաժեշտ էր հաղթական մի պատերազմ ու հաղթողի դափնիներ, որոնք, անշուշտ, կամրապնդեին նրա դեռևս խախուտ իշխանութիւնը: Պատերազմը իբրև քաղաքականութեան միջոց, դարձել էր «Կրտսեր կամ Փոքր Բոնապարտի» կողմից ստեղծված վարչաձևի անքակտելի մարտավարութիւնը, որի օգնութեամբ նա հույս ուներ վերացնել ատելի «Վիննայի համակարգը», որի գլխավոր երաշխավորողը շարունակում էր մնալ կայսերական Ռուսաստանը: Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի սանձադերձման համար առիթ դարձավ կաթիլի և ուղղափառ եկեղեցիների միջև Պաղեստինի սրբավայրերի համար սրված պայքարը, որոնցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր հաստատել իր

Հովանավորությունը: Թե՛ Ֆրանսիան, թե՛ Ռուսաստանը Հիմնավորելով իրենց «օրինական իրավունքները» քրիստոնյա սրբավայրերի նկատմամբ, որպես կանոն հենվում էին Օսմանյան կայսրության հետ կնքված պայմանագրերի վրա: Լուի Նապոլեոնը դեռևս Ֆրանսիայի նախագահ եղած ժամանակ պաշտոնապես հայտարարել էր Օսմանյան կառավարությանը, թե ցանկանում է վերականգնել ու պահպանել Օսմանյան պետության կողմից 1740 թ. հաստատված կաթոլիկական եկեղեցու բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները Երուսաղեմի քրիստոնյա տաճարների նկատմամբ: Իր հերթին, Ռուսաստանը պահանջում էր սուլթանից հավատարիմ մնալ 1774 թվականին կնքված Բյուչուկ-Կայնարջիի պայմանագրի այն կետերին, որոնք համապատասխան արտոնություններ էին տալիս ուղղափառ եկեղեցուն, ապա վերստին հաստատվել հաջորդ պայմանագրերում: Օսմանյան կայսրությունում ուղղափառ բնակչությունը 19-րդ դարի առաջին կեսերին հասնում էր 12-14 մլն, հետևաբար պայքարը սրբավայրերի վրա վերահսկողություն սահմանելու ուղղությամբ, ի սկզբանե, դուրս էր եկել գուտ դավանաբանական շրջանակներից և ստացել էր քաղաքական նշանակություն: Սուլթանը որոշ տատանումից ու խուսանավումից հետո ի վերջո նախապատվությունը տվեց Ֆրանսիայի կայսրին: Դա սրեց առանց այն էլ բարդ ուս-թուրքական միջպետական հարաբերությունները, քանզի սուլթանի նման որոշումը Ռուսաստանի կայսրը համարեց անօրինական: Ռուս-թուրքական պայմանագրերը, քրիստոնյա ժողովուրդներին հովանավորելու Ռուսաստանի քաղաքականությունը առարկայորեն միահյուսվում էին նրա պարտավորությունների ընդհանուր համակարգի մեջ և դրանց իրագործումից ու պահպանումից էր զգալիորեն կախված սեփական քաղաքական ազդեցությունը Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում: Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի վրա դիվանագիտական ճնշում գործադրելու նպատակով Նիկոլայ Առաջինը որոշեց Կ. Պոլիս ուղարկել արտակարգ դեսպանություն, իսկ Ա. Մենչիկովին նշանակեց արտակարգ ու լիազոր դեսպան Թուրքիայում: Մենչիկովը համոզված էր, որ իր կայսրին չեն գոհացնի սուլթանի մասնակի զիջումները, ուստի և Կ. Պոլսում, նա որպես արտակարգ դեսպան պետք է դիմեր վճռական միջոցների, զրույցների ժամանակ ընտրել կոչու և սուր, կտրուկ ու անհաշտ մարտավարություն, իսկ անհրաժեշտության դեպքում չէր բացառվում Թուրքիային ներկայացնել վերջնագիր: Եթե նկատի ունենանք, որ սուլթանն Անգլիայի ու հատկապես Ֆրանսիայի անմիջական աջակցության պայմաններում հազիվ թե ընդուներ Մենչիկովի պահանջները, ապա պարզ կդառնա, որ Ռուսաստանի դեսպանի դիվանագիտական առաքելությունն արդեն նախաշեմից ձախողված էր, որն էլ ավելի էր սրելու երկկողմանի հարաբերությունները,

ապակայունացնելու էր քաղաքական միջնորդը և անխուսափելի էր դարձնելու պատերազմը: Աբդուլ-Մեջիդը, ընդունելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեսպանների հավաստիացումները իրեն անվերապահորեն աջակցելու մասին, ստեղծված իրադրության մեջ տեսավ բացառիկ հնարավորություն արևմտյան այդ հզոր տերությունների օգնությամբ հաղթել իր դարավոր թշնամուն՝ Ռուսաստանին: Սուլթանը ցանկանում էր ամրապնդել իր խարխլված դիրքերը Եվրոպայի հարավ-արևելքում, Օսմանյան կայսրության հիվանդ մարմնի մեջ հաղորդել նոր լիցք: Կ. Պոլսում հաղթեցին ռազմատենչ ուժերը, որոնք՝ 1853 թ. սեպտեմբերի 26-ին սուլթանին առաջարկեցին սկսելու ռազմական գործողությունները: Հոկտեմբերի 8-ին Բալկաններում տեղակայված թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Օմեր փաշան պահանջեց 15 օրվա ընթացքում դուրս բերել ուսական զորքերը Դանուբյան իշխանություններից: 1853 թ. հոկտեմբերի 16-ին Աբդուլ-Մեջիդը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատերազմական դրության մեջ է Ռուսաստանի հետ: 1853 թ. հոկտեմբերի 20-ին (նոյեմբերի 1-ին) Ռուսաստանի կայսրը ստորագրեց «Օսմանյան Թուրքիայի հետ պատերազմի մասին» հրովարտակր: Պատերազմը սկսվելուց հետո ռուսական ցամաքային բանակը և նավատորմը թշնամու նկատմամբ ձեռք բերեցին ակնառու հաղթանակներ: 1853 թ. նոյեմբերի 18-ին (նոյեմբերի 30-ին) ռուսական նավատորմը Սինոպի ծովախորշում փոխծովակալ (հետագայում ծովակալ) Պ. Նախիմովի գլխավորությամբ ծանր պարտության մատնեց թուրքերին, որոնք կրեցին մեծ կորուստներ, թշնամու նավատորմը, փաստորեն, զլխովին ջախջախվեց: Վիրավոր ծովակալ Օսման փաշան գերի ընկավ, իսկ հաղթանակած ռուսական նավատորմը վերադարձավ Սևաստոպոլ: Սինոպի հաղթանակից ոգեշնչված հայազգի կոմպոզիտոր, սեծոյան փողային նվագախմբի ղեկավար Անդրիաս Քաղցածյանը գրեց «Սինոպյան քայերգը»: Այդ քայերգի հնչյունների տակ Սևաստոպոլը մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորեց Նախիմովի հաղթական վերադարձը: Սինոպը դարձավ ռուսական ռազմական արվեստի լավագույն էջերից մեկը և ոսկե տառերով գրվեց Ռուսաստանի հաղթական ճակատամարտերի տարեգրության մեջ: Կայսրը Նախիմովին պարգևատրեց հազվագեպ շնորհավոր Սուրբ Գեորգիի Երկրորդ աստիճանի զինվորական շքանշանով, շնայլորեն պարգևատրեց ամբողջ նավախմբի անձնակազմին: Ծովակալը դարձավ ազգային հերոս, նրա փառքը տարածվեց ամբողջ երկրում: Ավելին, կայսերական մեծությունը ցանկություն հայտնեց, որ աշխարհահռչակ հայազգի ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին իր կտավներում անմահ հացնի այդ փառավոր հաղթանակը: Սինոպին զուգահեռ ռուսական տասը հազարանոց զորաջոկատը հայազգի գեներալ Բեհուլովի գլխավորու-

Թյամբ ձեռք բերեց փայլուն Հաղթանակ 36 Հազարանոց թուրքական զորամիավորման դեմ Բաշքաղքլար գյուղի մոտ: Այի Ահմեդ փաշան, նկատի ունենալով թուրքական ուժերի գերազանցությունը, մեծամտորեն Հայտարարեց, թե ուսները գլուխները կորցրել են, ալահը վկա, ինքը բոլորին պիտի ջարդի ու կարգադրեց պարաններ պատրաստել գերիներին կապելու և սուլթանին նվեր ուղարկելու համար: Սակայն Կովկասյան ռազմաճակատում 1853 թ. տեղի ունեցած ամենախոշոր ճակատամարտն ավարտվեց թուրքերի կատարյալ պարտությունով: Այդ Հաղթանակի համար Հայազգի գեներալը պարգևատրվեց Գեորգիի Երկրորդ աստիճանի չքանչանով: «Նախիճով-Բեհրուժով երկվորյակ Հաղթանակներ» բացականչում էր ուս բանաստեղծ Պ. Վյազեմսկին: Ավելի մեծ տպավորություն թողեց կայսրի վրա տաղանդաշատ Հայազգի գեներալի նոր Հաղթանակը Կարսի շրջանի Գյուրուքդարա գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, որտեղ 18 Հազարանոց ռուսական բանակը 1854 թ. Հուլիսի 24-ին ջախջախեց Ջարիֆ փաշայի մոտ 60 Հազարանոց թուրքական բանակը: Կայսրը տեղեկանալով այս Հաղթանակի մասին, ասաց. «Բեհրուժովն ուզում է ինձ զարմացնել իր Հաղթանակներով, ես էլ նրան կզարմացնեմ իմ պարգևներով»: Բեհրուժովը պարգևատրվեց Անդրեյ Նախավկայի չքանչանով, որից Ռուսաստանում մի քանի բարձրաստիճան ղինվորականներ էին ստացել, իսկ Կովկասյան պատերազմների մասնակիցների և Հայ զինվորականների մեջ նա առաջինն էր: Հատկանշական է, որ ռուսական բանակին Հայերի աջակցության վերաբերյալ հիշատակում են Կովկասյան ռազմաճակատի ամենաթեժ մարտերին մասնակցած գեներալներ Բոգդանովիչը, Մուրավյովը, Լիստուտինը: Ռուսական բանակի ու նավատորմի փայլուն Հաղթանակները մտավախություն պատճառեցին Հատկապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններին: Նրանք Համոզվեցին, որ Թուրքիան միայնակ չի կարողանա շարունակել պատերազմը, քանզի արդեն կրել էր փաստացի ծանր պարտություն: Անգլիան ու Ֆրանսիան ցանկանում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը, ստատուս-քվոն, որը նշանակում էր Հավերժացնել սուլթանական բռնատիրական լուծը քրիստոնյա ժողովուրդների, ներառյալ և արևմտահայությունը նկատմամբ: Այդ երկրները, ըստ էության, առարկայորեն Հանդես էին գալիս այդ ժողովուրդների ազատագրման դեմ թուրքական բիրտ ու արյունոտ տիրապետությունից, քանզի Օսմանյան կայսրության թուլացումից, առավել ևս կործանումից էր կախված ճնշված ժողովուրդների փրկությունը: Թեև Ղրիմի պատերազմում չկար պաշտպանվող ու հարձակվող կողմ, սակայն եթե նկատի ունենանք, որ Ռուսաստանի Հաղթանակները Թուրքիայի դեմ ավանդաբար, պատմականորեն Համապատաս-

խանում էին սուլթանի տիրապետության տակ Հեծող ժողովուրդների շահերին, ապա պարզ կդառնա, որ այս Հաղթանակը ևս նրանց համար կունենար ազատագրական, առաջադիմական նշանակություն: Եվ օրինաչափ է, որ Ռուսաստանը արտաքին քաղաքական նպատակներին հասնելու համար ձգտում էր օգտագործել բալկանյան ժողովուրդների՝ մոլդավացիների, վալախների, Հույների, սերբերի, բուլղարների սլաշքարը թուրքական լծի դեմ: Անգլիան ու Ֆրանսիան, որ այդ ժամանակ ավարտել էին պատերազմի նախապատրաստումը իրենց ռազմանավերը մտցրեցին Սև ծով: 1854 թ. Հունվարին երկու տերությունների ղեկավարները Պետերբուրգում Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը սլաշտոնապես տեղեկացրին, որ անգլո-ֆրանսիական ռազմանավերը մտել են սևծովյան ջրերը: Դրանից Հետո խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները մի կողմից Ռուսաստանի, իսկ մյուս կողմից Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, իսկ մարտի 27-ին Անգլիայի Թագուհի Վիկտորյան սլատերազմ Հայտարարեց Ռուսաստանին, Հաջորդ օրը՝ Թագուհու օրինակին Հետևեց Ֆրանսիայի կայսր Լուի Նապոլեոն Երրորդը: Պաշտպանելով Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը Ֆրանսիան և Անգլիան միաժամանակ ցանկանում էին հաստատել իրենց հսկողությունը Սևծովյան նեղուցների վրա և կանխել Ռուսաստանի ծրագրերը: Ռուսաստանի Համոզված Հակառակորդ Անգլիայի նշանավոր պետական գործիչ և դիվանագետ Պալմերստոնը ծրագրում էր Ալանդական կղզիները և Ֆինլանդիան վերագարձնել Շվեդիային, Մերձբալթյան երկրամասը՝ Պրուսիային, վերականգնել Լեհաստանի թագավորությունը, Մոլդավիան, Վալախիան, Դանուբի գետաբերանը անցնելու էին Ավստրիային, Ղրիմը և Կովկասը խլվելու էին Ռուսաստանից ու տրվելու էին Թուրքիային, ընդ որում, Կովկասի մի մասը «Չերքեսիա» անունով կազմելու էր առանձին պետություն թուրքական սուլթանի վասալի կարգավիճակով:

Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամական դիրք էր զրավել նաև Ավստրիան, որը Ռուսաստանի սահմանի մոտ կենտրոնացնելով իր բանակը, սպառնում էր մեծ պատերազմով, պահանջելով ռուսական զորքերը դուրս բերել դանուբյան իշխանություններից: Լիովին մեկուսացված վիճակում գտնվող Ռուսաստանը ստիպված էր բավարարել այդ պահանջը և իր զորքերը ետ քաշել Պրուտ գետից այն կողմ: Նիկոլայ Առաջինը խիստ դժգոհ էր Ավստրիայի միապետ Ֆրանց-Իոսիֆից: Իր սիրելի գեներալ Պասկևիչին նա գրում էր, թե անհրաժեշտ է «մեր բոլոր ջանքերն ուղղել այդ ուխտադրուժ Ավստրիայի դեմ և խիստ պատժել նրան անամոթ անշնորհապարտության համար»: Իսկ Պրուսիան կենսագործում էր խուսափողական քաղաքականություն՝ չցանկանալով պատերազմել Ռուսաստանի

դեմ, նրա թագավորը միաժամանակ ձգտում էր չբարկացնել ու չխզել Հա-
րաբերությունները Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի հետ: «Իմ սիրելի
աներորդին, - դժգոհում էր կայսրը Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Չորրորդից, - ամեն
երեկո պառկում է մահճակալին իրը և ուս և ամեն առավոտ արթնանում
է որպես անզլիացի»: Նիկոլայ Առաջինի մահից հետո նոր գահակալը իր
հոր նման բնականաբար խիստ դժգոհելով Ավստրիայի դիրքորոշումից,
չատ կտրուկ հիշեցրեց կոմս էսթերգազիին Հաբսբուրգյան արքայատան
«երախտամոռությունը»: Իսկ Ավստրիայի թագավորին գրած սպառնա-
լիքներով լի նամակում Ռուսաստանի կայսրը զգուշացնում էր. «Դու
գնում ես այն ճանապարհով, որն ավելի ու ավելի է մոտեցնում քեզ մեր
թշնամիներին և որն անխուսափելիորեն, եթե չլինեն փոփոխություններ,
մեզ կհասցնի եղբայրասպան պատերազմի, և դու Հաշիվ կտաս Աստծուն»:
Անգլիան ու Ֆրանսիան ռազմական հիմնական գործողություններ ծավա-
լելով Ղրիմում, միաժամանակ իրենց ռազմանավերով ուժակոծեցին Կամ-
չատկայի Պետրոպոլիսը, Սոլովեցկի կղզիները և Արխանգելսկը Սպի-
տակ ծովի ափին, Օդեսան, Բալթիկայում Ալանդական կղզիները: Սակայն
դաշնակիցները հաջողություն չունեցան: Նրանց հույսերը չարդարացրե-
ցին Շամիլի գլխավորած կովկասյան լեռնականները, որոնք կրեցին ծանր
պարտություն ուսական կովկասյան զորքերի կողմից: Այս բոլորով հան-
դերձ գլխավոր գործողությունները ծավալվեցին Ղրիմում, որտեղ էլ վճռու-
վելու էր պատերազմի ելքը:

Դաշնակիցների նպատակն էր գրավել Սևաստոպոլը՝ սևծովյան ուս-
ական գլխավոր ամրոցը և հենակետը: Այդ նպատակով անգլիացիները և
ֆրանսիացիները 1854 թ. սեպտեմբերին Եվպատորիայի մոտ իջեցրին 60
հազարանոց դեսանտ ֆրանսիացի մարշալ Սենտ-Առնոյի և անգլիացի
լորդ Ռազլանի գլխավորությամբ: Այն գետի մոտ անհաջող ճակատա-
մարտից հետո ուսական բանակի ապաշնորհ հրամանատար իշխան Մեն-
չիկովը շարժվեց դեպի Բախչիսարայ, Սևաստոպոլը ցամաքից թողնելով
անպաշտպան: Դաշնակիցների կորուստները չափազանց մեծ էին և անգ-
լիական մի դիվիզիայի հրամանատարի կարծիքով. «Այսպիսի մի հաղթա-
նակ ևս և Անգլիան բանակ չի ունենա»: Իհարկե, այս միտքը չպետք է
հասկանալ տառացիորեն, պարզապես անգլիացի բարձրաստիճան գինյու-
րականին խիստ մտահոգում էին բանակի մեծ կորուստները: Անգլո-
ֆրանսիական զորքերը շարժվեցին դեպի Սևաստոպոլ ծրագրելով գրավել
ամրոցը՝ ծովից ու ցամաքից համատեղ և միաժամանակյա հարվածներով:
Սևաստոպոլի պաշտպանությունը ղեկավարում էին ծովակալներ Վ. Կոռ-
նիլովը, Պ. Նախիմովը, Վ. Իստոմինը, որոնք զոհվեցին պաշտպանության
ընթացքում, իսկ ամրությունների կառուցման աշխատանքներն ընթանում

էին ռազմական ինժեներ է. Տոտլբերենի ղեկավարությամբ: Սևաստոպոլի
պաշտպանները ծովախորշի մուտքի մոտ ջրասույզ արեցին առագաստա-
նավերը, որպեսզի փակեն թշնամու նավատորմի ճանապարհը: Շուրջ 10
հազար նավաստիներ լրացրեցին քաղաքի պաշտպանների շարքերը:
Սևաստոպոլի ողջ բնակչությունը ակտիվորեն մասնակցեց քաղաքի
պաշտպանությանը: Զինվորների և սպաների խիզախությունը և տոկու-
նությունը գերազանցեց ժամանակակիցների երևակայությունը, իսկ Նի-
կոլայ Առաջինը հրամայեց յուրաքանչյուր ամսվա ծառայությունը համա-
րել մեկամյա շրջափակված Սևաստոպոլում: Այս ամենի շնորհիվ Սևաստո-
պոլի պաշտպանությունը տևեց մոտ մեկ տարի՝ 349 օր և դարձավ ռադ-
մական պատմության ամենահերոսական դրվագներից մեկը: Սևաստոպոլի
պաշտպանության ժամանակ իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան
նավաստի Պյոտր Կոչկան, Դարյա Սևաստոպոլսկայան՝ Հասարակ մի կին,
որը դարձավ առաջին զիջության քույրը: Սևաստոպոլի պաշտպանությանը
եռանդուն մասնակցություն ունեցավ ուս ականավոր գրող Լև Նիկո-
լանիչ Տոլստոյը: Նա գրեց այդ պաշտպանության հերոսամարտի օրագիր
հանդիսացող «Սևաստոպոլյան պատմվածքները»: Իսկ հայտնի վիրաբույժ
Ն. Պիրոգովը թշնամու տեղատարափ կրակի տակ բժշկական օգնություն
էր ցույց տալիս վիրավոր մարտիկներին: Անգլիացիները Սևաստոպոլի
տակ կորցրին 3600 զինվոր և սպա, իսկ հիվանդությունից մահացավ շուրջ
15700 մարդ: 1855 թ. օգոստոսի վերջին սկսվեց Սևաստոպոլի վերջին ամե-
նաուժեղ ուժակոծումը: 800 թնդանոթների կրակոցներն անընդհատ քա-
րուքանդ էին անում քաղաքը: Սկսվեց ընդհանուր գրոհը: Մեծ զոհերի
գնով դաշնակիցներին հաջողվեց գրավել Մալխոյով Կուրգանը՝ քաղաքի
վրա իշխող բարձունքը: Դրանից հետո հետագա պաշտպանությունը դար-
ձավ անհույս: Բերդի պաշտպանները ծովախորշի վրա նախօրոք պատ-
րաստված կամրջով անցան հյուսիսային կողմը՝ թողնելով քաղաքի հարա-
վային մասը: Թշնամին, թեև գրավեց Կերչը, Ենիկալեն, Անապան և Կին-
բուրնը, այնուամենայնիվ, չկարողացավ գրավել ամբողջ Ղրիմը: Անգլիա-
ցիները և ֆրանսիացիները հսկայական կորուստների պատճառով այլևս
ընդունակ չէին շարունակել ակտիվ գործողություններ: Հանրագումարի
բերելով Ղրիմի պատերազմի ռազմաքաղաքական արդյունքները Ֆ. Էն-
գելսը գրել է. «...դաշնակիցները գրավել են Սևաստոպոլի հարավային
կողմը, Կերչը, Կինբուրնը, Եվպատորիան... դաշնակիցների հաջողությու-
նները փաստորեն այնքան էլ մեծ չեն, որպեսզի արդարացնեն անգլիական
մամուլի պոռոտախոսությունը»: Սակայն հյուծվել էին ոչ միայն դաշնա-
կիցների ուժերը, արյունաքամ էր եղել նաև ուսական բանակը, իսկ

Սևաստոպոլի անկումը կանխորոշեց պատերազմի ելքը: Ֆ. Էնգելսի կարծիքով՝ Ղրիմի պատերազմում Ռուսաստանին սպասում էր տնտեսապես հետամնաց ազգի անհույս պայքար ժամանակակից արտադրությունը զինված ազգերի՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ: Ի դեպ, Ղրիմի պատերազմի վերջին փուլում Անգլիային ու Ֆրանսիային միացավ Սարդինական թագավորությունը: Ռուսաստանի ահեղ կայսրին պարտությունից չփրկեց նրա ամենասիրելի ծերացած ֆելդմարշալ Ի. Պասկևիչը, որը նշանակվեց Արևմտյան և Հարավային բանակների ընդհանուր գլխավոր հրամանատար: Նա միայն պաշարեց Սիլիստրիան, խուսափելով վճռական գործողություններով գրավելու այդ կարևոր ամրոցը: Ղրիմի պատերազմում բեկում չմտցրեց Կովկասյան ռազմաճակատում Կարսի անառիկ ամրոցի գրավումը ռուսական բանակի կողմից: 1855 թ. սկզբին Կովկասի նոր փոխարքա և բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Ն. Ն. Մուրավյովը, իսկ գեներալ Բեհրուլթովը՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչ, գեներալ Լորիս-Մելիքովը հատուկ գործիմբի հրամանատար: Կարսի պաշարումը շարունակվեց չուրջ երկու ամիս, որից հետո ռուսները հարկադրեցին թուրքական կայսրորդին հանձնվել: Այս հաղթանակը ղգալիորեն մեղմեց հաշտության ապագա պայմանագրի կետերը: Փարիզի հաշտության խորհրդածոցովը բացվեց 1856 թ. փետրվարի 13-ին (25-ին), որի աշխատանքներին մասնակցեցին Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության, Սարդինիայի թագավորության լիազոր ներկայացուցիչները: Երբ խորհրդածոցովը հիմնականում լուծել էր գլխավոր հիմնահարցերը, թույլատրվեց մասնակցել նաև Պրուսիայի ներկայացուցիչներին: Ալեքսանդր Երկրորդը որոշեց Փարիզի խորհրդածոցով, որպես Ռուսաստանի առաջին լիազոր ներկայացուցիչ ուղարկել հմուտ, խելացի, աչքի ընկնող պետական գործիչ, հարուստ քաղաքական փորձ ունեցող, համառ, ճկուն, անհրաժեշտության դեպքում զիջելու կարողությամբ օժտված նշանավոր դիվանագետ կոմս Օուլովին, որը թեև 70 տարեկան էր, բայց շարունակում էր աչքի ընկնել աշխատասիրությամբ և երիտասարդական ամյունով: Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն Երրորդը խորհրդածոցովում կարծես տրամադրված էր ու ցանկալի էր համարում փակել երկու երկրների միջև եղած թշնամական փուլը և նրանց միջպետական հարաբերություններում բացել որակապես նոր էջ: Ֆրանսիայի կայսրն այդպիսի մարտավարության իրավունք ուներ, քանզի նա արդեն հասել էր ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական լուրջ հաջողության: Նախ՝ Ռուսաստանի դիրքերը զգալիորեն թուլացել էին, իսկ դրա փոխարեն ուժեղացել էր Ֆրանսիայի ազդեցությունը և Հեղինակությունը: Երկրորդ՝ Ֆրան-

սիան պատերազմն ավարտեց հաղթանակով, վերցվեց յուրատեսակ ռազմաքաղաքական հատուցում 1812-1815 թվականների պարտությունների դիմաց: Հետևաբար, Նապոլեոնը Ռուսաստանից պահանջելու ոչինչ չուներ, բացի միջպետական հարաբերությունները կարգավորելուց: Ֆրանսիայի շահերից էլ Ռուսաստանի չափից ավելի թուլացումը, քանզի դա անուղղակիորեն ուժեղացնում է Անգլիայի դիրքերը: Ֆրանսիայի քաղաքականության մեջ գերակայող դարձավ Եվրոպայում ուժերի հավասարակշռության պահպանման մարտավարությունը: Փարիզի հաշտության պայմանագիրն արձանագրեց Ռուսաստանի պարտությունը Ղրիմի պատերազմում: Դանուբի իշխանությունների և սուլթանի հպատակ ուղղափառների նկատմամբ ռուսական հովանավորության վերացումը զգալիորեն թուլացրեց Ռուսաստանի դիրքերը Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում, էպպես փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը Եվրոպայում: Ռուսաստանը կորցրեց Դանուբի գետաբերանը և Բեսարաբիայի հարավային մասը, որոնք անցնում էին Մոլդովայի իշխանությանը: Ռուսաստանի համար պայմանագրի ամենածանր հոգվածները նախատեսում էին չեզոքացնել Սև ծովը, այսինքն՝ արգելում էին նրան այնտեղ պահել ռազմանավեր ու ունենալ ռազմածովային ամրոցներ: Այս արգելքը տարածվում էր նաև Օսմանյան կայսրության վրա, իբրև սևծովյան տերություն:

Հատուկ կոնվենցիայով սուլթանին պարտադրվում էր արգելել օտար տերությունների ռազմանավերի մուտքը սևծովյան նեղուցներ, «քանի դեռ Բարձր Դուռը կլինի խաղաղության մեջ»: Սև ծովի չեզոքացման պայմաններում այս կոնվենցիան պետք է որոշ առումով ձեռնտու լիներ Ռուսաստանին, ապահովեր սևծովյան անպաշտպան առափնյա շրջանները թշնամու հնարավոր հարձակումից: Ռուսաստանը Կարսը վերադարձրեց թուրքիային, իսկ դաշնակիցները՝ Սևաստոպոլը Ռուսաստանին: Պայմանագրի 3-րդ հոգվածով «Նորին Մեծություն ամենայն ռուսական կայսրը պարտավորվում է նորին Մեծություն սուլթանին վերադարձնել Կարս քաղաքը՝ նրա միջնաբերդով հանդերձ, ինչպես նաև Օսմանյան տիրապետությունների այն մասերը, որոնք գրավված են ռուսական զորքերի կողմից»: Փարիզի հաշտության պայմանագրով Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան ստեղծեցին «Ղրիմի համակարգը», որը փոխարինելու եկավ «Վիեննայի համակարգին»: Փարիզի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Ռուսաստանը թեև կոխում է պատմության զարգացման նոր փուլ, քաղաքական ասպարեզ են գալիս նոր դեմքեր, որոնք պայքարելու և լուծելու էին քաղաքական ու դիվանագիտական բարդ, հրատապ խնդիրներ, ազգային-պետական շահերից բխող կարևորագույն հիմնահարցեր:

Հատկանշական է, որ Արևելյան պատերազմի տարիներին շարունակվում էր դեռևս 1834 թ. սկսված և իմամ Շամիլի գլխավորած Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների քայքայիչ ու երկարատև պատերազմը Ռուսաստանյան կայսրության դեմ: Շամիլը դարձավ ռազմակրոնական պետության՝ իմամաթի ղեկավարը: Շամիլը, օգտվելով ընթացող պատերազմից, փորձեց միանալ թուրքական բանակին, դառնալ սուլթանի հպատակը, որի համար ստացավ սուլթանից զենք ու զինամթերք, օգնություն նաև Անգլիայից ու Ֆրանսիայից: Այդ պայքարը Ռուսաստանի դեմ ընթանում էր «սրբազան պատերազմի» (ղազավաթի) նշանաբանով, «անհավատների» (ոչ մահճեղականների), տվյալ դեպքում ռուսների դեմ կարգախոսով, որի համար նրանց երջանկություն էր սպասվում հանդերձյալ կյանքում: Լեռնականների իմամը, անշուշտ, խելացի, քաջ, բայց նաև դաժան, անողորմ անձնավորություն էր, հոգևոր ու աշխարհիկ բարձրագույն ղեկավար: «Հարգանքն իր նկատմամբ նա (Շամիլը - Մ. Մ.) պահպանում էր, գրեթե է ունի հայտնի քննադատ Ն. Դորրոյուբովը, - ավելի շատ վախով, քան սիրով, նրա մոտ դահիճն անդադրում էր և մահապատիժներն՝ անընդհատ»: Լեռնականների պայքարը շարունակվեց նաև Արևելյան պատերազմից հետո ու փաստորեն ավարտվեց միայն 1859 թ., երբ ռուսական բանակը 15-օրյա պաշարումից հետո գրավեց Շամիլի վերջին հենակետ Գունիբը, իսկ Շամիլը գերի հանձնվեց: Միայն 1864 թ. Հյուսիս-Արևմտյան Կովկասի լեռնականները դադարեցրին դիմադրությունը, իսկ ամբողջ Կովկասը մտավ Ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՄԵԾ ՎԵՐԱՓՈՒՍՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ 60-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

§ 1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ԲԱՐԵՓՈՒՍՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանի պատմության մեջ սկսվեց նոր պատմափուլ, որը ժամանակակիցներն անվանեցին Ազատագրության կամ Վերափոխումների դարաշրջան: Այս ամենը պատմականորեն համընկավ Ալեքսանդր Երկրորդ ազատարարի թագավորության տարիների հետ, որի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ իրագործվեցին Ռուսաստանի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող բարեփոխումներ, որոնք ընդգրկեցին կայսրության սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական համակարգի բոլոր գերակայող ոլորտները: Նիկոլայ Առաջինը մեծ իշխան և թագաժառանգ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչի դաստիարակությունը վստահեց հայտնի բանաստեղծ Վասիլի Անդրեևիչ Ժուկովսկուն, որը ի դեպ, Դորպատի համալսարանում սովորել էր հայ մեծ լուսավորիչ Նաչատուր Աբովյանի հետ: Ժուկովսկին, զգալով այս առաջարկի ողջ պատասխանատվությունը, չընդունեց այն վառ խանդավառությամբ, բայց և հրաժարվել այդ պատվավոր պաշտոնից համարեց անիմաստ, քանզի ճակատագիրը նրան ընձեռում էր եզակի հնարավորություն ներազդելու Ռուսաստանի ապագայի վրա: Ռուս. հայտնի բանաստեղծը ապագա կայսեր դաստիարակության համար մշակած ամբողջական փաթեթում հիմնական ուշադրությունը սևեռեց հայրենական պատմության ուսումնասիրության հիմնահարցերին՝ ածանցյալ տեղ հատկացնելով ռազմական գործին, որն առաջացնում էր զորեղ կայսեր և փայլուն ռազմական ինժեներ՝ Նիկոլայ Առաջինի դժգոհությունը: Իր սանին

Ժուկովսկին դաստիարակում էր կրթության, լուսավորության, օրենքի նկատմամբ հարգալից վերաբերմունք ունենալու ոգով: Կառավարիչը և տիրիչը ոչ թե ուժով, խորհուրդ էր տալիս նա իր սանին, այլ կարգ ու կանոնով, թագավորի իսկական հղորմությունը նրա զինվորների թվի մեջ չէ միայն, այլ ավելի շատ ժողովրդի բարօրության մեջ. սիրիչը սեփական ժողովրդի, առանց ժողովրդի նկատմամբ սիրո, չկա ժողովրդի սերը թագավորի հանդեպ: Մեծ էր ժուկովսկու ազդեցությունը երիտասարդ Ալեքսանդրի վրա: Հատկապես անջնջելի ազդեցություն թողեց թագաժառանգի վրա ժուկովսկու նախաձեռնությամբ կազմակերպված և յոթ ամիս տևած երկարատև ճանապարհորդությունը, որի ընթացքում նրանք եղան Ռուսաստանի 30 նահանգներում: Սիրիում հանդիպեցին ղեկարրիստների, իսկ Վյատկայում՝ քսորյալ Գերցենի հետ: Մայրաքաղաք վերադառնալուց հետո Ալեքսանդրը խնդրեց մեղմել Սիրիի քսորված ղեկարրիստների վիճակը: Հենց այդ ժամանակ Գերցենին տեղափոխեցին Վլադիմիր: Այս ամենը, անշուշտ, թողեց դրական ազդեցություն հետագայում բարեփոխումներ անցկացնելու համար, թեև անվիճելի է, որ ճորտատիրական իրավունքի վերացման գործում, այնուամենայնիվ վճռորոշ դեր խաղաց Ղրիմի պատերազմում Ռուսաստանի կրած ցավալի պարտությունը: Ալեքսանդրը Երկրորդն իր մտածելակերպով և գործունեությամբ հիշեցնում էր հորեղբորը՝ Ալեքսանդր Առաջինին:

Ալեքսանդր Երկրորդը զահ բարձրացավ նիկոլայ Առաջինի մահից հետո՝ 1855 թ., 36 տարեկան հասակում: Նա լիովին համոզված էր բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտության ու անխուսափելիության մեջ: 1856-1857 թվականներին Ռուսաստանի մի քանի նահանգներում տեղի ունեցան գյուղացիական հուզումներ, որոնք թեև արագորեն մարեցին, բայց մեկ անգամ ևս ապացուցեցին, որ ճորտատեր կալվածատերերը նստած են հրաբխի վրա, որը ցանկացած պահի կարող է ժայթքել ու վերացնել ողջ կայսերական համակարգը: Ճորտատիրական իրավունքի վերացումը անհրաժեշտություն էր երկրի անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, քանզի այդ համակարգի պահպանման պայմաններում ռուսական կայսրությունը կվերածվեր երկրորդական տերության, միջազգային հարաբերությունների համակարգում կզաղարկեր մեծ պետություն լինելուց:

Ալեքսանդր Երկրորդը, Մոսկվայի ազնվականների հետ հանդիպման ժամանակ հիմնավորելով ճորտատիրական իրավունքի վերացման և գյուղացիության ազատագրման անհրաժեշտությունը, հատուկ նշեց, որ հոգիներին տիրապետելու կարգը չի կարող մնալ անփոփոխ, ուստի ավելի լավ է այն փոխել վերևից և չսպասել, որ այն փոփոխվի ներքևից: Կայսեր միտքը հստակ էր, մոտեցումը՝ ավելի քան պարզ և որոշակի. ավելի լավ է

ճորտատիրական իրավունքը վերացնել վերևից, այսինքն՝ բարենորոգումների միջոցով, աստիճանական, դանդաղ և համաչափ ուղիով, կառավարության կենսագործած ջանքերի շնորհիվ՝ առանց արյունահեղության և չսպասել, որ հիմնահարցը լուծվի ապստամբությամբ, զինված պայքարով: Մտահոգությունը և մտավախությունը ժամանակին էր և տեղին, քանզի դեռևս նիկոլայ Առաջինի թագավորության վերջին տարիներին կայսրին զգուշացնում էին, թե ճորտատիրական իրավունքը և ողջ պետական-քաղաքական համակարգը նման են յուրատեսակ տալիստի՝ լցված վառոդով, որի վրա նստած է ինքնակալությունը: Այնտեղից անհրաժեշտ է հանել վառոդը, որպեսզի հնարավոր լինի խուսափել պայթյունավտանգ իրավիճակից: Ալեքսանդր Երկրորդը, յուրացնելով իր հորեղբոր՝ Ալեքսանդր Առաջինի կենսագործած բարենորոգումների հարուստ փորձը, ծրագրում էր հեղափոխությունն իրականացնել «վերևից», որը միակ հնարավոր միջոցն էր արյունահեղությունից խուսափելու համար: Եվ օրինաչափ է, որ Ալեքսանդր Երկրորդի թագավորության առաջին տարիները հիշեցնում էին Ալեքսանդր Առաջինի կառավարման առաջին շրջանը, որովհետև հասարակության մեջ գերիշխում էր համընդհանուր ակնկալիքների նույն մթնոլորտը: Ալեքսանդր Երկրորդը հրապարակեց մի շարք հրամանագրեր, որոնցով զգալիորեն մեղմացրեց քաղաքական վարչակարգը: 1856 թ. օգոստոսի 20-ին թագադրման կապակցությամբ նա համաներում հայտարարեց քաղաքական բանտարկյալներին՝ ղեկարրիստներին, լեհական ապստամբության մասնակիցներին, պետրաչևականներին, սկսեցին հրատարակվել նոր ամսագրեր՝ «Ռուսկի վեստնիկ», «Ռուսկայա բեսեդա»: Դա յուրատեսակ ռուսաստանյան «ձևհալ» էր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ: Ալեքսանդր Երկրորդը միաժամանակ տատանվում էր, խուսափում ամբողջ պատասխանատվությունը վերցնել իր վրա: Նա նախապես ցանկանում էր ստանալ ազնվականության լայն շրջանների աջակցությունը: Թեև ճորտատիրական իրավունքի շուտափույթ վերացման անխուսափելիությունն ակնհայտ էր հասարակության լայն շրջաններին, այսուհանդերձ այն կապված էր լուրջ բարդությունների հետ, քանզի հիմնահարցը շոշափում էր բոլոր շերտերի շահերը: Ընդ որում, ինքնակալության սոցիալական ու քաղաքական գլխավոր հենարան՝ ազնվականության մեծամասնությունը չէր պաշտպանում նման բարեփոխումների մտահղացումը: Այս պատճառով էլ Ալեքսանդրը ցանկանում էր, որպեսզի նախաձեռնություն ցուցաբերեն իրենք՝ կալվածատերերը, և ճորտատիրության վերացումը դիտարկվի իրրև ազնվարար ազնվականության բարի կամքի դրսևորում և արտահայտություն: Այս բոլորով հանդերձ անհրաժեշտ է ընդգծել կայսեր համարձակությունը և հետևողականությունը, բեկումնային քայլ կատարելու վճռականությունը,

պատասխանատվության գիտակցումը Ռուսաստանի հետագա քաղաքական ճակատագրի համար: Նա 1857 թ. Հունվարի 3-ին ստեղծեց Գաղտնի կոմիտե՝ գլխավորելու ճորտատիրական իրավունքի վերացման նախապատրաստական աշխատանքները: Կայսեր ցուցումով նահանգներում ստեղծվեցին գյուղացիական ռեֆորմը նախապատրաստող ազնվական նահանգային կոմիտեներ: Այդպիսի կոմիտեներ ստեղծվեցին 46 նահանգներում, ընդ որում, պաշտոնական փաստաթղթերում նրա հեղինակները խուսափում էին ազատագրում բառն օգտագործելուց:

Հրապարակայնության պայմաններում սկսվեց ճորտատիրական իրավունքի վերացման նախագծերի մշակումը: Ալեքսանդր Երկրորդը Գյուղացիական գործերի գլխավոր կոմիտեի նիստում թվարկեց ընթացիկ գլխավոր խնդիրները: Նախ՝ գյուղացին պետք է անմիջապես համոզվի, որ իր կենցաղը բարելավվել է, երկրորդ՝ կալվածատերը պետք է չկասկածի, որ իր շահերը պաշտպանված են, երրորդ՝ որպեսզի ուժեղ իշխանությունը ոչ մի բույն չտատանվի և հասարակական կարգը ոչ մի ձևով չխախտվի, չորրորդ՝ գլխավոր խնդիրն է հավասարակշռել ազնվականության և ազատագրված ժողովրդի շահերը, հինգերորդ՝ պաշտպանել ազնվականներին անարդարացի կորուստներից, իսկ գյուղացիների համար ապագայում ստեղծել բարօրության հնարավորություն: Կայսեր հրահանգի համաձայն նախագիծը մշակելիս անհրաժեշտ է առավելագույն չափով հաշվի առնել կառավարության և ազնվականության շահերը: Նախ՝ հողը թողնել կալվածատերերին իրրև մասնավոր սեփականություն: Երկրորդ՝ գյուղացիները հող ստանալու դիմաց վճարելու էին փրկագին, նրանցից պետությանը տրվող հարկերի և տուրքերի պարտադիր գանձում: 1858 թ. փետրվարին Գաղտնի կոմիտեն, վերակառուցվեց Գլխավոր կոմիտեի, որի նախագահ նշանակվեց կայսեր եղբայրը՝ մեծ իշխան Կոնստանտին Նիկոլաևիչը: Գյուղացիական գործերի գլխավոր կոմիտեին առընթեր ստեղծվեցին խմբագրական երկու հանձնաժողովներ, որպեսզի ընդհանրացնեն նահանգներից ստացված նախագծերը և մշակեն կալվածատիրական գյուղացիների ազատագրման օրենքի նախագիծ: Խմբագրական հանձնաժողովների ղեկավարությունը հանձնվեց գեներալ-ադյուտանտ Ռոստոլցևին: Վերջինիս մահից հետո կայսրը 1860 թ. նրա փոխարեն նշանակեց արդարադատության նախարար կոմս Պանինին: Ռեֆորմի ընդհանուր նախապատրաստումը հանձնարարվեց ներքին գործերի նախարարությանը՝ նախարարի տեղակալ Նիկոլայ Ալեքսևիչ Միլյուտինի ղեկավարությամբ:

Ազնվականական կոմիտեների մշակած նախագծերում առկա էին նկատելի տարակարծություններ: Կենտրոնական և հարավային սեահողային նահանգների՝ Կիևի, Պոլտավայի, Կուրսկի կալվածատերերը պահանջում էին գյուղացիությանն ազատագրել առանց հողի, քանզի այդ նահանգների

հողերը բերրի էին, պահանջում պահպանել իրենց քաղաքական ու տնտեսական բոլոր արտոնությունները և իրավունքները: Ոչ սեահողային նահանգների՝ Վլադիմիրի, Մոսկվայի, Յարոսլավլի, Տվերի, Կոստրոմայի կալվածատերերը պահանջում էին գյուղացիներին ազատագրել հողաբաժնով, բայց փրկագնով, որովհետև այդ նահանգներում գլխավոր արժեք էր գյուղացու աշխատանքը: Հողի հետգնումից հետո այն դառնալու էր գյուղացու սեփականությունը: Այս բոլորով հանդերձ ազնվականական բոլոր նախագծերն արտահայտում էին կալվածատերերի շահերը. նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ռեֆորմն առավելագույն չափով օգտագործել սեփական նպատակների համար: Այսպիսով, մի նախագծի համաձայն գյուղացիությունն ազատագրվում էր առանց հողի, ստանում միայն անձնական ազատություն, պահպանվում է կալվածատիրական հողատիրությունը որևէ ոտնձգությունից, իսկ մյուս նախագծով պահանջվում էր գյուղացիությանն ազատագրել բարձր փրկագնով և հողակտորով:

Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր Երկրորդի գահակալման առաջին տարիներին հատուկ նշանակություն էր ստացել աչքի ընկնող հասարակական գործիչ, լիբերալ-ազատական գաղափարախոսության ջատագով Կ. Կավելինի «Գյուղացիներին ազատագրելու մասին» գրությունը, որը 1855 թվականից ընթերցվում էր և ուսումնասիրվում հասարակության լայն շրջանների կողմից: Կավելինի կարծիքով ճորտատիրական իրավունքը չարիք է Ռուսաստանի համար: Հետևաբար անհրաժեշտ է վերացնել այդ համակարգը, բայց ոչ արյունահեղությամբ, կացնի միջոցով, այլ խաղաղ բարեփոխումներով, քանզի հիմնահարցի բռնի լուծումը չի հաստատի անդորր և հանդարտություն Ռուսաստանում: Կավելինի կարծիքով գյուղացիական հուզումներից և ելույթներից «կարող է բռնկվել ու բոցավառվել հրդեհ, որի հետևանքները դժվար է պատկերացնել»: Սլավոնասեր Սամարինը համամիտ էր Կավելինի հետ և պահանջում էր անհապաղ դիմել բարենորոգումների, որոնց հիմքում ընկած էր ճորտատիրական իրավունքի վերացումը: Անհրաժեշտ էր անցկացնել այնպիսի ռեֆորմ, որը երկրում ապահովեր ներքին խաղաղություն առնվազն 500 տարի: Կավելինը գրտնում էր, որ գյուղացիների ազատագրումը կարող է իրագործվել միայն կալվածատերերին հատուցելու պայմանով: Հիմնախնդրի այլ լուծումը կդառնար սեփականության իրավունքի խախտման վտանգավոր նախադեպ: Բայց չի կարելի մոռանալ նաև գյուղացիության ցանկությունները և շահերը. նրանք պետք է ստանան այն հողաբաժինը, որ տվյալ պահին գտնվում է նրանց տնօրինության ներքո: Փրկագնման խնդիրը մշակելու է կառավարությունը, եթե նա կարողանա հաշվի առնել և զուգակցել կալվածատերերի և գյուղացիների շահերը, ապա երկու սոցիալական խավերը կմիաձուլվեն մի հողագործ դասի մեջ, կվերանան դասային տարբերու-

Թյունները և կմնան միայն գուլքային տարբերությունները: Նրա կարծիքով ճորտատիրական իրավունքի վերացումը ճանապարհ կհարթի այլ բարեփոխումների համար՝ դատական, ռազմական, գրաքննչական, կնպաստի լուսավորության դարգացմանը:

Կավելինի «Գրությունը», ինչպես և սպասվում էր, թշնամանքով ընդունվեց ճորտատերերի կողմից: Նրանք ասում էին, թե իբր նա այս ամենը գրել է Անգլիայի վարչապետ Պալմերստոնի պատվերով, որը, իհարկե, կատարյալ անհեթեթություն էր ու գրպարտանք: Այնուամենայնիվ, ճորտատերերին հաջողվեց Կավելինի դեմ տրամադրել կայսրին, որից հետո նա զրկվեց թագաժառանգին դաստիարակելուց, հեռացվեց արքունիքից, այնուհետև՝ Պետերբուրգի համալսարանից: Այսուհանդերձ Կավելինի «Գրություն» մեջ տեղ գտած շատ դրույթներ օգտագործվեցին ռեֆորմի նախագիծը մշակելու ժամանակ:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացման հիմնահարցի քննարկման ամեն մի փուլում նախագծի մեջ, հօգուտ ճորտատերերի, մտցվում էին նոր ուղղումներ, այսինքն՝ բարենորոգումներ անցկացնողներն ավելի ու ավելի էին «ոսկե միջինից» հեռանում ի վնաս գյուղացիության: Ռուս հայտնի հասարակական գործիչ Նիկոլայ Սեոնո-Սոլովյովիչը պնդում էր, որ գյուղացիները ստանալու են անձնական ազատություն՝ հողաբաժնով. ընդ որում, ամեն տեսակի պարտադիր հարաբերությունները կալվածատերերի հետ դադարեցվելու են: Գյուղացիության պատկերացմամբ դադարել ճորտ լինելուց, նշանակում է տուրքեր վճարել ոչ թե կալվածատիրոջը, այլ պետությանը՝ գանձարանին: Սերնո-Սոլովյովիչի ծրագրային դրույթների անկյունաքարը կաղնում էր համայնական հողատիրության պահպանումը և ամրապնդումը:

Իրենց հերթին Գերցենը և Օգարյովը «Կոլոկոլ»-ում առաջ քաշեցին երեք կետից բաղկացած ծրագիր: Առաջին՝ գյուղացիության ազատագրում, երկրորդ՝ գրաքննության վերացում, երրորդ՝ մարմնական պատիժների վերացում: Հետագայում Գերցենը հստակեցրեց իր ծրագիրը, նշելով, որ ինքը նկատի ուներ գյուղացիության ազատագրում հողով՝ փրկագնված պետության կողմից: Կայսրին հղած բաց նամակում Գերցենն իրեն անվանում էր «անուղղելի սոցիալիստ», միաժամանակ ընդգծում էր այդ պահանջների չափավորությունը և իրատեսությունը: Գերցենի և Օգարյովի համար ճորտատիրական իրավունքի վերացումն առաջնային էր, իսկ իրագործման կոնկրետ ուղիները՝ ածանցյալ, այսինքն՝ գյուղացիության ազատագրումը կլիներ «վերևից», թե «ներքևից», չէր կարող ունենալ էական նշանակություն: Մինչդեռ Չերնիշևսկու համար այս հիմնահարցն ուներ սկզբունքային նշանակություն, թեև սկզբնական շրջանում նա չէր մերժում Կավելինի լիբերալ-ազատական հայացքները: Այդ ժամանակ

Չերնիշևսկին և Կավելինը կողմնակից էին ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը «վերևից», բարեփոխումների միջոցով, թեև հայացքների համընկնումը չէր նշանակում նրանց ծրագրերի լիակատար նույնացման մասին: Կավելինը լիբերալ-ազատական գործիչ էր, Ռուսաստանի զարգացման արևմտյան ուղու կողմնակից: Սոցիալիստական գաղափարախոսությունը նա չէր կիսում, բայց նրա կողմնակիցներին վերաբերվում էր ընդգծված հանդուրժողականությամբ, որն էլ հնարավորություն ընձևեց Կավելինին և Չերնիշևսկուն միաժամանակ պաշտպանել ընդհանուր հայացքներ: Այնուամենայնիվ, Կավելինի նախագիծը շուտով սկսեց չբավարարել Չերնիշևսկուն, որովհետև նա, առաջ գնալով, մշակեց ժամանակի ամենարմատական, բայց քիչ հավանական ծրագիր: Սակայն նրա դիրքորոշումը չէր կարող հարգանք չառաջացնել ցուցաբերած վճռականության և խիզախության, ճորտ գյուղացիության շահերը անվերապահորեն պաշտպանելու համար:

Ի տարբերություն լիբերալ Կավելինի՝ Չերնիշևսկին անհրաժեշտ էր համարում «կացնի ուժով» ազատագրել գյուղացիությանը: Նա նետվեց ճորտատիրության դեմ մղվող պայքարի հորձանուտը և իր ամենանվիրական նպատակը դարձրեց գյուղացիությանն ազատագրված տեսնել ճորտատիրական լծից: Գերցենը դժգոհ էր Չերնիշևսկու նման արմատական մարտավարությունից, հատկապես լիբերալների դեմ կտրուկ, խիստ հարձակումների համար, իսկ վերջինիս չէին հրապուրում Գերցենի չափավոր հայացքները: Չերնիշևսկին մեկնեց արտասահման և հանդիպեց Գերցենին: Ըստ էության երկխոսություն չստացվեց: Չերնիշևսկին, բարձր գնահատելով Գերցենի խելքը, միաժամանակ համոզված էր, որ նա հետ է մնացել քաղաքական գործընթացների ճիշտ ընկալումից: Իր հերթին, Գերցենը Չերնիշևսկուն «զարմանալիորեն խելացի մարդ» համարելով հանդերձ, խիստ վիրավորվել էր նրանից, ոչ այնքան պարկեշտորեն զրույցներ վարելու համար: Գերցենը ցանկալի էր համարում հասարակության զարգացման խաղաղ, համաչափ, աստիճանական ուղին, բայց լիովին չէր մերժում հեղափոխական ճանապարհը: Ստեղծված իրադրության մեջ նա տեսնում էր, որ առկա են բոլոր նախադրյալները ճորտատիրական իրավունքը խաղաղ եղանակով վերացնելու համար:

Գերցենի հայացքների հետ համամիտ չէր նաև «Սովրեմեննիկ» ամսագրի աշխատակից, հայտնի քննադատ Ն. Դոբրոլյուբովը: Նրա համար ողջ լիբերալ շարժումը ժամանակավրեպ էր, իսկ լիբերալ գործիչները՝ «ավելորդ մարդիկ»:

«Սովրեմեննիկի» ընթերցողները Չերնիշևսկուց և Դոբրոլյուբովից ավելի քիչ պատկերացում ունեին ճորտատիրական իրավունքի վերացման հիմնահարցերի վերաբերյալ, դրա համար էլ նրանց դիրքորոշումը դի-

տարկվում էր, գնահատվում և ներկայացվում իբրև անթերի, կատարյալ, իսկ քննադատությունը՝ միշտ հաղթական: Այս ամենը հսկայական ներգործություն ունեցավ թե՛ Չերնիչևսկու և թե՛ Դորոյուբովի վրա, նրանք այլևս չէին կարող չգրել այն, ինչ նրանցից պահանջում էր ու սպասում ընթերցող հասարակությունը: Իրա մեջ էր նրանց թե՛ ուժը և թե՛ թուլությունը: Գաղափարական տարանջատումը և նախագծերի տարբերությունը բնական գործընթաց է ու բնորոշ բոլոր զարգացած երկրների համար: Գյուղացիական ռեֆորմի նախագիծը մշակվեց փոխգիջումային տարբերակով, որը, այնուամենայնիվ, ավելի շատ հաշվի էր առնում ոչ թե գյուղացիության, այլ՝ կալվածատերերի շահերը, որովհետև ազնվականությունն էր կայսերական Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական հենարանը:

§ 2. ՃՈՐՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Կայսր Ալեքսանդր Երկրորդը 1861 թ. փետրվարի 19-ին ստորագրեց կալվածատիրական գյուղացիության ազատագրության մասին Հրովարտակը և Կանոնադրությունը, որոնք հրապարակվեցին միայն մարտի 5-ին: Հրովարտակը ռեֆորմը ներկայացնում էր իբրև «ազնվարար ազնվականության կամավոր նվիրատվություն», որպես բարերարություն ժողովրդին և նրան կոչ արեց հանգստության ու հնազանդության: Կանոնադրության համաձայն գյուղացիները ստացան անձնական ազատություն: Կալվածատերերն այսուհետև իրավունք չունեին գյուղացիներին վաճառել, գնել, նվիրել, տնօրինել նրանց ճակատագիրը: Այժմ նրանք կարող էին ամուսնանալ առանց կալվածատերերի թույլտվության, ինքնուրույն պայմանագրեր և առևտրական գործարքներ կնքել, ազատ կերպով զբաղվել արհեստով կամ առևտրով, ընդունվել ծառայության կամ ուսումնական հաստատություն: Նրանք իրավունք ստացան ձեռք բերել շարժական ու անշարժ գույք, ազատ կերպով դրանք տնօրինել և ժառանգել օրենքի և սովորությունների համաձայն: Գյուղացին այլևս ճորտ չէր. նա ստացավ քաղաքացիական իրավունք: Գյուղացիությունը տրված անձնական ազատությունը կանոնադրության ամենաառաջադիմական կետն էր, խոչորագույն իրավաքաղաքական իրադարձություն Ռուսաստանի պատմության մեջ: Շուրջ 22,5 միլիոն կալվածատիրական գյուղացիներ ստացան անձնական ազատություն: Թեև Հրովարտակով Հողի սեփականատերեր ճանաչվում էին կալվածատերերը, այսուհանդերձ կայսերական կառավարությունը խոհանարարական գործունեություն և գյուղացիներին ազատագրեց Հողի հետ, չնայած կալվածատերերի մեծ մասը հանդես էր գալիս դրա դեմ: Նախ՝ կառավարությունը գիտակցում էր, որ անհող ազատագրումը համընդհանուր Հուզումներ կառաջացնի գյուղացիության լայն շրջաններում: Երկ-

րորդ՝ նա հաշվի էր առնում, որ հարկերը հիմնականում գանձվում էին գյուղացիներից: Գյուղացիներին Հողից զրկելու դեպքում կցամաքեր պետական եկամուտների հիմնական աղբյուրը, դրանով իսկ նկատելիորեն կղատարկվեր կայսերական գանձարանը: Այս ամենից դրդված՝ որոշվեց գյուղացիներին ազատագրել Հողով, բայց այնպես, որ պահպանվեր վերջիններիս տնտեսական կախվածությունը կալվածատիրոջից:

Գյուղացիական Հողաբաժինների չափերի որոշումը, որպես կանոն, պետք է կատարվեր գյուղացիների հետ կալվածատերերի կամավոր համաձայնություններով, կնքված համաձայնագրի՝ «Ուստավնայա գրամոտայի» հիման վրա: Իսկ եթե այդպիսի համաձայնություն ձեռք չէր բերվում, սահմանվում էին Հողաբաժինների որոշակի նորմեր, որոնք, որպես կանոն ձեռնադրում էին կալվածատերերին: Հողաբաժինների չափերը տարբեր էին՝ կախված Հողի բերրիությունից: Սևահողային նահանգներում դրանք շատ ավելի փոքր էին ոչ սևահողային նահանգների համեմատությամբ: Հատկանշական է, որ դեռևս մեծ վերափոխումների նախօրյակին ներքին գործերի նախարարի տեղակալ Միլյուտինը և հայտնի սլավոնասեր Սամարինը՝ կանոնադրության հիմնական հեղինակները, արդեն հասկացել էին, որ գյուղացիներին Հող հատկացնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել ու նկատի ունենալ տեղական առանձնահատկությունները, այսինքն՝ անհնար է Հողերը բաժանել հավասար սկզբունքով: Կալվածատերերը տնտեսությունը վարելու համար իրավունք ունեին պահելու ամբողջ Հողի ոչ պակաս, քան մեկ երրորդը, իսկ տափաստանային նահանգներում՝ մեկ երկրորդը: Եթե մինչև ճորտատիրական իրավունքի վերացումը գյուղացիներն օգտագործում էին ավելի շատ Հող, քան սահմանված էր «1861 թ. փետրվարի 19-ի կանոնադրությամբ», ապա «ավելորդ» մասը նրանցից վերցվում էր կալվածատիրոջ օգտին: Այդ Հողերը կոչվեցին «օտրեզկաններ»: Հետոնեֆորմյան շրջանում գյուղացիները պայքարում էին «օտրեզկանները»՝ իրենցից կտրված Հողերը վերադարձնելու համար: Հատկապես շատ Հող՝ մինչև 30-40 % կտրեցին գյուղացիներից սևահողային նահանգներում: Այստեղ կալվածատերերը ձգտում էին Հողը թողնել իրենց և գյուղացիներին հատկացնել նվազագույն Հողաբաժիններ: Ոչ սևահողային նահանգներում, որտեղ Հողը սակավաբեր էր, գյուղացիներն զգալիորեն շատ Հող ստացան, որպեսզի կալվածատերերը կարողանան ստանալ ավելի մեծ փրկագին: Սևահողային նահանգներում գյուղացիները ստացան սահմանված Հողաբաժնի նվազագույնը, իսկ ոչ սևահողային գոտում, որպես կանոն՝ առավելագույնը: Գյուղացիները Հողի սեփականատեր և մանր ազատ տնտեսատեր դառնալու համար պետք է վճարեին փրկագին: Փրկագնի չափերը զգալիորեն գերազանցում էին գյուղացիների ստացած Հողերի արժեքը: Փաստորեն գյուղացիները պարտավոր էին վճարել ոչ միայն Հողի, այլև իրենց անձի ազատագրման համար: Նկատի ունենալով, որ գյու-

ղացիները ի վիճակի չեն անմիջապես միանվազ վճարել փրկագինը, սահմանված կարգի համաձայն նրանք անմիջապես վճարում էին փրկագնի ընդհանուր գումարի 20 %-ը, իսկ մնացած 80 %-ը կալվածատերերին վճարում էր պետությունը, պայմանով, որ գյուղացիները 49 տարվա ընթացքում այդ գումարը տոկոսներով վերադարձնեն պետությանը: Գյուղացիները հողի արժեքի՝ մոտ 500 միլոն ռուբլու դիմաց վճարեցին մոտավորապես 1,5 մլրդ ռուբլի: Փրկագնային գործառնությունը հսկայական գումար բերեց կալվածատերերին, որոնք այն ներդրեցին իրենց տնտեսությունների մեջ:

Մինչև փրկագնի մասին համաձայնության կնքումը գյուղացիները համարվում էին ժամանակավորապես պարտավորյալ և հողաբաժիններից օգտվելու համար պետք է կրեին հին պարհակները՝ կոռ կամ բահրա, կալվածատիրոջ ցանկությունը: Հասկանալի է՝ վերջինիս շահերից էր ձգձգել գործարքի կնքումը, որը դժգոհություն էր առաջացնում գյուղացիության շրջանում: Նկատի ունենալով գյուղացիության տրամադրությունները՝ կայսերական կառավարությունը 1881 թվականին վերացրեց ժամանակավորապես պարտավորյալ կարգավիճակը: «1861 թվականի փետրվարի 19-ի կանոնադրությունը» վերաբերում էր միայն կալվածատիրական գյուղացիներին և չէր տարածվում պետական և ուղեւային գյուղացիների վրա: Միայն 60-ական թվականների ընթացքում այդ «կանոնադրությունը» աստիճանաբար տարածվեց նաև նրանց վրա: Կայսերական կանոնադրությունը չվերացրեց գյուղացիական համայնքը, քանզի նրա պահպանումը միանգամայն շահեկան էր պետությանը: Փրկավճարով գյուղացուն հատկացված հողակտորը դառնում էր համայնքի ընդհանուր օգտագործման սեփականություն, որտեղ պարբերաբար կատարվում էր հողերի վերաբաժանում: Համայնքում հաստատված էր համապարտ երաշխավորության համակարգը, որն ապահովում էր յուրաքանչյուր համայնքի համար սահմանված հարկերի ժամանակին գանձումը, համայնքի անդամների կողմից փրկավճարի մուծումը:

Ռուսական նահանգներից անմիջապես հետո ճորտատիրական իրավունքը վերացվեց Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում: 1861 թվականի փետրվարի 19-ի հրովարտակի հրապարակումից անմիջապես հետո ռեֆորմի նախապատրաստություններ են սկսվում նաև Անդրկովկասում: Կովկասի փոխարքային առընթեր ստեղծվեց ռեֆորմը նախապատրաստող Անդրկովկասյան կոմիտե: 1864 թ. հոկտեմբերի 13-ին Ալեքսանդր Երկրորդը ստորագրեց Թիֆլիսի նահանգի (Արևելյան Վրաստան, Հայաստանից Լոռին) գյուղացիների «աղաատագրման կանոնադրությունը»: 1865 թ. հոկտեմբերի 13-ին նույնպիսի կանոնադրություն հրապարակվեց նաև Քութայիսիի նահանգի համար: 1865-1866 թթ. գյուղացիների ազատագրության կանոնադրություններ հրապարակվեցին Իմերեթիայի, Մենգրելիայի, Գուրիայի, 1871 թ.՝ Սվանեթիայի համար: Վրաստանից հետո ռեֆորմի անցկացման նախապատրաստական աշխատանքներ ծավալվեցին Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգներում և Արևելյան Հայաստանում: Մշակվում է ռեֆորմի մի ընդհանուր կանոնադրություն, որը կայսր-ազատարարը հաստատում է 1870 թ. մայիսի 14-ին, այն Կովկասի փոխարքայի կարգադրությամբ սկսեց գործել 1870 թ. նոյեմբերի 8-ից: 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրության հիմքում նույնպես ընկած էին 1861 թ. փետրվարի 19-ի հրովարտակի և կանոնադրության հիմնական դրույթները:

Ճորտատիրական իրավունքի անկումը կարևոր իրավաքաղաքական փուլ էր Ռուսաստանի պատմության մեջ՝ գյուղացիները ստացան անձնական ազատություն և քաղաքացիական իրավունքներ, որոնք միանշանակ ունեին առաջադիմական նշանակություն, թեև ռեֆորմից հետո պահպանվեցին բազմաթիվ ավատաճորտատիրական մնացուկներ, որոնք երկար ժամանակով խճճեցին ռուսական գյուղը, արգելեցին նրա արագ զարգացումը, դարձան խոչընդոտող լուրջ գործոններ ամբողջական և ընդհանուր մակարդակով Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին հասնելու համար:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացման կանոնադրությունը այնպիսին չէր, ինչպես պատկերացնում ու ցանկանում էին տեսնել Կավելինը, Գերցենը, Չերնիշևսկին: Այն, թեև ուներ ծանր փոխդիմացիական բնույթ, այնուամենայնիվ, ավելի շատ հաշվի էր առնում կալվածատերերի և ոչ թե գյուղացիության շահերը: Եվ օրինաչափ է, որ հրովարտակի և կանոնադրության հրապարակումը զայրույթ և դժգոհություն առաջ բերեց գյուղացիության շրջանում: Գյուղերում արագորեն լուրեր տարածվեցին, թե եկեղեցիներում հոգևորականների կարդացած հրովարտակը կեղծ է, իսկ իսկականը կալվածատերերը և չինովնիկները թաքցրել են ժողովրդից: Հաճախ գործը հասնում էր իշխանությունների և զորախմբերի հետ գյուղացիների ընդհարմանը: Պենզայի, Կազանի և Տամբովի նահանգներում տեղի ունեցան խոչոր հուզումներ: Կազանի նահանգի Բեզդնա գյուղի գյուղացիները չհավատացին կայսերական հրովարտակի բովանդակությանը, ինչպես այն մեկնաբանում էին պաշտոնյաները և բացատրում հոգևորականները: Գյուղացի աղանդավոր միակ գրաճանաչ Անտոն Պետրովը փաստաթղթի տեքստում սկսեց փնտրել «իսկական ազատությունը», նա գյուղացիներին կարդաց և բացատրեց կանոնադրությունը ազատության մասին գյուղացիության պատկերացման ոգով, որի համաձայն նրանք պետք է ստանան լրիվ ազատություն և ամբողջ հողը: Այս լուրը տարածվեց շրջակայքի գյուղերում և գավառներում: Բեզդնա եկան հազարավոր գյուղացիներ: Հուզումը ճնշելու համար կառավարությունը զորք ուղարկեց: Նրանց հետ ընդհարման ժամանակ սպանվեց և վիրավորվեց

ավելի քան 350 մարդ, իսկ Անտոն Պետրովը ռազմադաշտային դատարանի որոշմամբ հրապարակորեն զնդակահարվեց: Դա լիբերալ մտավորականության շրջանում առաջացրեց խոր վրդովմունք: Ինքնակալությունը հեղափոխմամբ ճնշեց գյուղացիական խռովությունները, տարերային և անկազմակերպ գյուղացիական շարժումները, որոնք աստիճանաբար սկսեցին նվազել ու մարել: Հատկանշական է, որ կայսերական հրովարտակը և կանոնադրությունը դժգոհություն առաջացրին նաև լիբերալ ու հեղափոխական հասարակական գործիչների, մտավորականության շրջանում: Գերցենը և Օզարյովը իրենց հողվածներում եկան այն եզրակացություն, թե ընդհանրապես ճորտատիրական իրավունքը չի վերացված, իսկ ժողովուրդը խարված է ցարի կողմից: Հրապարակվում էին հակացարական բովանդակության թուղթիկներ, ստեղծվեց «Ջեմյա ի վոյա» («Հող և ազատություն») վերին աստիճանի խայտաբղետ կազմ ունեցող գաղտնի կազմակերպությունը, որի մեջ մտնում էին ուսանողներ, մանր ծառայողներ, սպաներ, զրականագետներ: Ջերբակավեց Ն. Չերնիչևսկին, նրան ենթարկեցին քաղաքացիական մահապատժի՝ բարձրացրին կառավարան, կրճքին կախեցին «պետական հանցագործ» մակագրությամբ տախտակ, գլխավերևում կոտրեցին սուրը, իսկ հետո շղթայով գամեցին անարգանքի սյունին: Գյուղացիական ելույթներ ու հուզումներ տեղի ունեցան ոչ միայն վերիկոռուսական նահանգներում, այլև ազգային ծայրամասերում՝ Բելոռուսիայում, Ուկրաինայում, Մերձբալթիկայում, Կովկասում: Կաստուս Կալինովսկին դարձավ Լիտվայում ու Բելոռուսիայում 1863-1864 թթ. տեղի ունեցած ապստամբության ղեկավարներից մեկը: Առանձնապես խոշոր քաղաքական իրադարձություն էր 1863-1864 թթ. ազգային ազատագրական շարժումը Լեհաստանում: Ջինված պայքարը գլխավորեցին լեհ նշանավոր հեղափոխական Յարոսլավ Դոմբրովսկին, լեհական, ռուսական, լիտվական հեղափոխական շարժման հայտնի գործիչ Ջիգմունդ Սերակովսկին: Ռուս հեղափոխական մտավորականությունը հանդես եկավ նրանց աջակցությամբ ու ջերմ համակրանքով: «Հող և ազատություն» կենտրոնական կոմիտեն դիմեց «Ռուս սպաներին և զինվորներին» կոչով՝ առաջարկելով հրաժարվել ապստամբների դեմ պայքարից: Ի պաշտպանություն լեհերի ելույթ ունեցավ Գերցենը: Նա «Կոլոկոլ»-ում հայտարարեց. «Մենք ուզում ենք, որ Լեհաստանն անկախ լինի: Մենք լեհերի հետ ենք, որովհետև մենք երկուսս էլ միևնույն շղթայով ենք կապված», ղեկավարվում «Մեր և ձեր ազատության համար» կարգախոսով: Կայսերական կառավարությունը կարողացավ ճնշել 1863-1864 թթ. ազգային ազատագրական շարժումները և ապստամբությունները: Այս ամենը առաջացրեց լիբերալ-ազատական մտավորականության շրջանում խոր վրդովմունք և հիասթափություն:

1866 թ. Դմիտրի Կարակոզովը կրակեց կայսրի վրա: Մահափորձը տեղի ունեցավ Պետերբուրգում Ամառային այգու մոտ: Բայց Կարակոզովը վրիպեց, բռնվեց ու դատից հետո մահապատժի ենթարկվեց: Այս ամենը, այնուամենայնիվ, չեն կարող մթազնել և ստվերել ճորտատիրական իրավունքի վերացման պատմական նշանակությունը, քանզի Ռուսաստանի քաղաքական կյանքում սկսվեց նոր դարաշրջան: Հետևաբար պետք է հիշել ու ըստ արժանվույն զնահատել այն գործիչների պատմական ծառայությունները, որոնք մշակեցին և իրագործեցին բարեփոխումները՝ Միլյուտինին, Սամարինին, Ռոստովցևին, մեծ իշխան Կոնստանտին Նիկոլաևիչին, Կավելինին, Գերցենին, Չերնիչևսկուն, իսկ ավելի հեռավոր անցյալից՝ Ռադիչևսկին, դեկաբրիստներին: Եվ վերջապես մեծ է, վճռորոշ կայսր Ալեքսանդր Երկրորդ Ազատարարի դերը գյուղացիության ազատագրման գործում:

§ 3. XIX ԴԱՐԻ 60-70-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԲԱՐԵՓՈՒՍՈՒՄՆԵՐԸ

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո, երբ միլիոնավոր գյուղացիներ վերջապես ստացան անձնական ազատություն ու քաղաքացիական իրավունքներ, առանձնահատուկ սրությամբ դրվեց տեղական կառավարման, վարչադատական և ռազմական բարենորոգումներ անցկացնելու հիմնահարցերը: Դրանց միջոցով հնարավոր կդառնար վարչական գործունեության մեջ մտցնել կատարյալ կարգ ու կանոն, դատական ոլորտում՝ օրինականություն, իսկ բանակի վերակառուցմամբ անխոցելի դարձնել երկրի պաշտպանունակությունը: Եվ չնայած ռուսական կայսրության պետական համակարգը սկզբունքային փոփոխության չենթարկվեց և ինքնակալությունը մնաց անսասան, այնուամենայնիվ, XIX դարի 60-70-ական թթ. բարեփոխումները նկատելիորեն նպաստեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, դատաիրավական համակարգի առաջընթացին: Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո այս բարենորոգումների անցկացումն անխուսափելի էր, քանզի անհրաժեշտ էր պետական-իշխանական մարմինների գործունեությունը հարմարեցնել պատմական նոր պայմաններին՝ կապիտալիստական հարաբերությունների շրջափուլի պահանջներին: Իհարկե, բարեփոխումների հեղինակները մտածել անգամ չէին կարող ինքնակալության գերագույն իշխանության սահմանափակման, առավել ևս Ռուսաստանում սահմանադրություն մտցնելու մասին: Պարզապես հասարակական կարծիքը հանգստացնելու և լիբերալ ազնվականությանն ու քաղաքականապես ձևավորման ավարտին ընդհուպ մոտեցած բուրժուազիային համագործակցության մեջ ներ-

գրավելու նպատակով ինքնակալութունը տեղական կառավարման հիմնախնդիրներում կատարեց մի շարք նկատելի զիջումներ: Դրանք թելադրված էին նաև տեղական կառավարման խիստ քայքայված վիճակով, 1861 թ. բարենորոգումների շատ բարդ հիմնախնդիրները լուծելու համար հին պաշտոնյաների անընդունակությունից և ապաշնորհությունից: Այս ամենը նկատի ունենալով և ընդառաջելով լիբերալ հասարակության ցանկություններին կառավարությունն ընդունեց օրենք տեղական ինքնավարության մասին: Դրանով ստեղծվեցին իշխանություն ընտրովի մարմիններ նահանգների և գավառների մասշտաբով՝ զեմստվային հիմնարկություններ, որոնք ավելի շատ հայտնի են զեմստվոներ անունով: Լիբերալ հասարակության միջնորդությունից ստեղծված տեղական ինքնավարության մարմինները որևէ քաղաքական նշանակություն չունեին ու գերազանցապես զբաղվում էին տնտեսական, մշակութային հիմնահարցերով՝ նահանգի և գավառի տարածքներում: Դրանք վարում էին տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհների շինարարության, առողջապահության, ժողովրդական լուսավորության, հրդեհներից ապահովագրման, անբերրի տարիներին բնակչությանը մթերքներով ապահովելու, սոցիալական օգնության, գույքի ապահովագրության, տեղական առևտրի, արդյունաբերության զարգացման հիմնահարցերով: Տեղական կարիքների շրջանակներից դուրս գալու նրանց փորձերը խափանվում էին կառավարության կողմից: Չեմստվոները դրված էին վարչության՝ նահանգապետների, ոստիկանների զգոն հսկողության ներքո: Նահանգապետը կարող էր կասեցնել զեմստվոյի որոշումների կատարումը: Այդ հարցերով մինչև օրենքի ընդունումը զբաղվում էին միայն պետական աստիճանավորները: Չեմստվոները, օրենքի համաձայն ոչ միայն ընտրովի, այլև համադասային մարմիններ էին, որոնց մեջ մտնում էին ազնվականության, բուրժուազիայի և գյուղացիության ներկայացուցիչները: Կառավարությունն անում էր ամեն ինչ, որպեսզի տեղական ինքնակառավարման մարմիններում գերակայող դիրք գրավեն ազնվականները, որը միանգամայն հասկանալի էր, քանզի ինքնակալության և լիբերալ կալվածատերերի միջև եղած տարակարծությանը հանդերձ միապետությունը շարունակում էր ազնվականությանը համարել իր գլխավոր սոցիալական ու քաղաքական հենարանը: Եվ օրինաչափ է, որ տեղական ինքնակառավարման մասին օրենքը փաստորեն չտարածվեց Սիբիրի, Արխանգելսկի, Կուբանի, Աստրախանի, Օրենբուրգի նահանգների վրա, որտեղ ըստ էության չկային խոշոր կալվածատերեր, ուստի և այնտեղ զեմստվոներ չստեղծվեցին: Նահանգային և գավառային զեմստվային ժողովները դարձան տեղական ինքնակառավարման կարգադրիչ մարմիններ, իսկ գործադիրը՝ նահանգային ու գավառային զեմստ-

վային վարչությունները (ուպրավաները): Իրենց խնդիրներն իրագործելու համար զեմստվոներն իրավունք էին ստանում բնակչությունից գանձել հատուկ տուրքեր:

Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունները կատարվում էին երեք տարին մեկ անգամ: Կալվածատեր-հողատերերը, քաղաքի սեփականատերերը և գյուղացիները քվեարկում էին առանձին՝ ընտրական տարբեր ժողովներում ու հավաքույթներում: Դա արվում էր այն պատճառով, որ գյուղացիները, իրենց մեծամասնության շնորհիվ կարող էին չընտրել կալվածատերերին ու քաղաքացիներին: Սահմանվեց գավառային զեմստվային իրավասուների (պատգամավորների) որոշակի թվաքանակ: Գավառային զեմստվային ժողովներն ընտրում էին իրավասուներին նահանգային զեմստվոների համար: Չեմստվային ժողովներում որպես կանոն գերակշռում էին ազնվականները: Չեմստվոները խաղացին դրական մեծ դեր ուսական գյուղի կյանքը բարելավելու, տեղական տնտեսության, լուսավորության զարգացման գործում: Շուտով Ռուսաստանում ընդլայնվեց զեմստվային դպրոցների և հիվանդանոցների ցանցը: Չեմստվոների գործունեության շնորհիվ նահանգներում ու գավառներում ուժերի հարաբերակցությունն աստիճանաբար փոխվեց՝ Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում ձևավորվեց «երրորդ տարրը»: Այդպես էին անվանում զեմստվային բժիշկներին, ուսուցիչներին, գյուղատնտեսներին, վիճակագիրներին, որոնք արդարացիորեն համակրանք էին վայելում ժողովրդի մեջ: Տեղական պաշտոնյաները անթաքույց տադնապով էին հետևում «երրորդ տարրի» ներկայացուցիչների հեղինակության և ազդեցության բարձրացման անչեղ գործընթացին: Գյուղական մտավորականությունը դրսևորեց ժողովրդին անբասիր ծառայելու բարձր ու փայլուն օրինակներ: Նրանց վստահում էին գյուղացիները, նրանց խորհուրդները և առաջարկները հաշվի էին առնում նահանգային ու գավառային վարչությունները: Այդ տարիներին սովորաբար զեմստվային ծառայության էին անցնում կրթված և լիբերալ ազնվականները, որոնք իրենց գործունեության հիմքում դնում էին մարդասիրական սկզբունքները: Նրանք կանգնեցին զեմստվային լիբերալ շարժման ակունքներին, փորձեցին խաղալ քաղաքական կարևոր դեր և առանձին ղեկավարում դա նրանց հաջողվում էր երկար ու հետևողական գործունեության շնորհիվ: Չեմստվային մարմինների հիմնակարգով 1870 թ. վերափոխումներ անցկացվեցին քաղաքային ինքնավարության ասպարեզում: Քաղաքներում ստեղծվում էին ոչ դասային քաղաքային մարմիններ: Քաղաքային դուման և քաղաքային վարչությունը զբաղվում էին քաղաքների բարեկարգմամբ,

առևտրի հովանավորութեամբ, զբաղվում էին հակահրդեհային հարցերով, ապահովում էին կրթութեան և առողջապահութեան կարիքները: Դումայի ընտրութիւնները տեղի էին ունենում գույքային ցենզի հիման վրա: Հարկեր չվճարող բանվորները ընտրութիւններին չէին մասնակցում: Քաղաքազուխը և վարչութիւնն ընտրվում էին դումայում: Քաղաքազուխը ղեկավարում էր դումայի ու վարչութեան աշխատանքը: Նա հաստատվում էր նահանգապետի կամ ներքին գործերի նախարարի կողմից: Իշխանութիւնները կարող էին արգելափակել դումայի ցանկացած որոշում: Քաղաքային ինքնավարութեան շնորհիվ ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ կապիտալիզմի արագ զարգացման և բուրժուազիայի դիրքերն ամրապնդելու համար, որի ներկայացուցիչները ղեկավար դեր էին կատարում թե՛ դումայում և թե՛ նրա վարչութիւնում: Ձեմստվային բարեփոխման հետ միասին 1864 թ. անցկացվեց նաև դատական վերափոխում: Այն մշակեցին ռուս առաջադեմ իրավաբանները՝ Եվրոպայի առաջատար երկրների դատական պրակտիկայի հարուստ օրինակով, նրա հենքի վրա և իրավագիտութեան նվաճումներին համապատասխան: Ռուսաստանում հաստատվեց նոր՝ համադասային դատարան, այսինքն՝ միասնական, ամբողջ բնակչութեան համար: Նախառեֆորմյան դատարանը դասային էր՝ յուրաքանչյուր դաս ուներ իր առանձին դատարանը, որի նիստերը դռնփակ էին, մեղադրյալները դատապաշտպաններ չունեին: Դատարանը լիովին կախման մեջ էր վարչութիւնից: Դատարանում կատարվող ակնհայտ չարաչառումները հեղինակագրկում էին գերագույն իշխանութեանը: Դատարանի նկատմամբ հասարակութեան անվստահութիւնը և դժգոհութեան աճը հարկադրեցին կառավարութեանն անցկացնել դատական վերափոխում: 1864 թ. դատական բարեփոխմամբ հռչակվեց դատարանի անկախութիւնը վարչութիւնից՝ դատավորը, թեև նշանակվում էր կառավարութեան կողմից, բայց պաշտոնից կարող էր հեռացվել միայն դատարանով:

Նախնական քննութիւնը կատարում էին դատական քննիչները, որոնք չէին ենթարկվում ոստիկանութեանը: Դատավարութիւնը դարձավ դռնբաց: Դատական նիստերին կարող էին մասնակցել մամուլի և հասարակայնութեան ներկայացուցիչները: Դատական գործընթացը ստացավ մրցակցային բնույթ՝ մեղադրանքը ներկայացնում և պաշտպանում էր դատախազը, իսկ ամբաստանյալի շահերը պաշտպանում էր փաստաբանը՝ երդվյալ հավատարմատարը, նիստը ղեկավարում էր դատարանի նախագահը: Քրեական գործերը քննվում էին բոլոր դասերից, այդ թվում և գյուղացիներից, նախկին ճորտերից, որոնց կալավածատները ճիպոտահա-

րում էին առանց դատարանի հետաքննութեան, երդվյալ ատենակալների մասնակցութեամբ: Երդվյալ ատենակալներ չէին կարող լինել այն անձինք, որոնք աշխատում էին վարձով, այսինքն բանվորները, սպասավորները: Դատական նոր կառույցի կենտրոնական օղակը դարձավ օկրուգային դատարանը՝ երդվյալ ատենակալներով: Նրանք՝ թվով 12 հոգի, դատարանում լսելով մեղադրող ու պաշտպանող կողմերին՝ դատախազին և փաստաբանին, կայացնում էին որոշում (վերդիկտ) «մեղավոր է», «անմեղ է» կամ «մեղավոր է, բայց արժանի է ներողամտութեան»: Դրա հիման վրա դատարանի նախագահը և նրա երկու անդամները կայացնում էին դատավճիռ, այսինքն՝ սահմանում էին պատժի չափը կամ կասեցնում էին գործը: Երդվյալ ատենակալները յուրաքանչյուր դատական գործընթացի համար նշանակվում էին հասարակութեան բոլոր դասերից վիճակահանութեամբ: Դատարանի նման կառուցվածքն ապահովում էր առավելագույն երաշխիքներ դատական սխալներից խուսափելու և հնարավորութեան սահմաններում անաչառութիւնն ապահովելու համար: Ռուսական քրեական օրենսդրութիւնը չգիտեր այնպիսի պատժաչափ, որպիսին էր մահապատժը: Միայն դատական հատուկ մարմինները՝ ռազմական դատարանները, Սենատի Հատուկ ատյանը կարող էին կայացնել մահապատժի դատավճիռ:

Մանր քրեական և քաղաքացիական գործերով զբաղվում էր մեկ մարդուց կազմված և առանց ատենակալների հաշտարար դատարանը: Հաշտարար դատավորն ընտրվում էր գեմստփոնների ժողովների կամ քաղաքային դումաների կողմից երեք տարի ժամանակով: Կառավարութիւնը չէր կարող իր իշխանութեան գործադրման միջոցով նրան զբաղեցրած պաշտոնից հեռացնել, ինչպես նաև օկրուգային դատարանի դատավորներին: Այս սկզբունքն ապահովում էր դատարանի եթե ոչ լիակատար, ապա գոնե հարաբերական անկախութիւնը վարչութիւնից: Դատական վերափոխումներն ամենահետևողականն էին, թերևս ամենակարևորը և ամենալիրերալը 60-70-ական թթ. անցկացված բոլոր բարեփոխումների մեջ: Դատական շատ գործիչներ Ա. Կոնին, Ն. Տազանցևը և ուրիշներ հասարակութեան մեջ իրավամբ վայելում էին մեծ հեղինակութիւն: Բայց ճորտատիրական մնացուկները պահպանվեցին նաև դատական համակարգում, որը լուրջ խոչընդոտ դարձավ դատական բարեփոխումները մինչև վերջ հասցնելու համար: Գյուղացիների համար պահպանվեց վոլոստային դասային դատարանը, որը քննում էր մանր իրավախախտումների վերաբերյալ գործերը և գյուղացիների միջև ծագող քաղաքացիական հայցերը: Դա մասնավորապես պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ գյուղացիական և համաքաղաքացիական իրավական հասկացութիւնները տար-

բերվում էին իրարից: Հաշտարար դատարանը «Օրենքների ժողովածուի» միջոցով և նրա շրջանակներում հաճախ անկարող էր հարթել ու կարգավորել գյուղացիների միջև ծագող վեճերը և մանր իրավախախտումները: Գյուղացիներից կազմված վոլոստային դատարանը դատում էր տվյալ վայրում գոյություն ունեցող սովորույթների հիման վրա: Վոլոստային դատային ու Հաշտարար դատարանների որոշմամբ գյուղացիները ենթակա էին մարմնական պատիժների, որոնք վերացված էին մյուս դասերի համար: Այս խայտառակ և անոթայի երևույթը Ռուսաստանում գոյատևեց մինչև 1904 թ.: Դա, անշուշտ, չի կարող ստվերել դատական բարեփոխման առաջադիմական նշանակությունը, քանզի վարչական իշխանությունից դատարանի անկախությունը, դոնրաց դատավարությունը, պաշտպանության իրավունքը, երզվյալ ատենակալների առկայությունը, առարկայորեն ապահովում էր օրինականությունը դատարանում, ուժեղացնում Հասարակության ազդեցությունը դատական գործընթացի վրա:

Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմում Ռուսաստանի պարտությունը վկայեց, որ անհրաժեշտ է արմատական վերափոխման ենթարկել ղինված ուժերը, որ բանակի բարեփոխումը դարձել է հրատապ ու անհետաձգելի հիմնախնդիր: 1861 թ. վերջին ռազմական նախարար նշանակվեց Դմիտրի Միլյուտինը՝ Միլյուտինների ավագ եղբայրը, որի եղբայրը զլխավորեց ճորտատիրական իրավունքի վերացման նախագծի մշակման աշխատանքները, իսկ կրտսեր եղբայրը հարել էր պետրաշևականներին: Միլյուտին-նախարարն անցկացրեց մի շարք փոփոխություններ, որոնց եզրափուլում նախատեսվում էր զորակոչիկային հավաքից անցնել ընդհանուր զինվորական ծառայության համակարգին: Տարիներ շարունակ պահպանողական սպայակույտին հաջողվում էր խոչընդոտել բանակի վերակառուցումը: Զախողակ զորահրամանատար և սահմանափակ միջակություն Ա. Մենչիկովը Միլյուտինին անվանում էր «յակորինյան», փորձ էր պիտակավորել լիբերալ-առաջադիմական գաղափարներ ունեցող զենեռալ-նախարարին: Սակայն միջադպային իրադրության բարդությունը, եվրոպական և այլ պետություններում բանակի աճը, վերջապես պատերազմներ վարելու նոր մարտավարությունը և ժամանակակից տեխնիկայի հազեցվածությունը հարկադրեց կայսերական կառավարությունը արագացնել բանակը համալրելու և արմատական վերափոխումներ անցկացնելու գործընթացը: Ընդհանուր զինվորական ծառայությունը հնարավորություն էր ընձեռում երկրի ամբողջ արական բնակչությանը սովորեցնել ռազմական գործը: Ճորտատիրական իրավունքի վերացումը պայմաններ ստեղծեց ավելի բազմաբանակ, մասսայական բանակ ստեղծելու համար: Մինչև ճորտատիրական իրավունքի վերացումը բանակը կազմվում էր զինակո-

չիկների հավաքի հիման վրա, որն ընդգրկում էր արական բնակչության միայն աննշան մասը: Ռուսաստանում բանակի վերակառուցման համար բեկումնային դարձավ 1870-1871 թթ. Փրանս-պրուսական պատերազմը, քանզի ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն գործեց պրուսական բանակի արագ զորահավաքը և հաղթանակը: 1874 թ. հունվարի 1-ին ընդունվեց օրենք, որի համաձայն զինվորական ծառայության համար առողջ ու պիտանի 20 տարին լրացած բոլոր դասերին պատկանող տղամարդիկ անցնելու էին պարտադիր զինվորական ծառայություն: Հետևազորում ծառայության ժամկետը սահմանվեց 6 տարի, հաջորդ 9 տարին՝ պահեստազորի կազմում: Նավատորմում ծառայությունը տևում էր 7 տարի և 3 տարի պահեստազորում: Դա հնարավորություն էր տալիս պատերազմի ժամանակ զգալիորեն մեծացնել բանակը: Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ավարտածների համար զինվորական ծառայության ժամկետը կրճատվում էր մինչև վեց ամիս: Այս արտոնությունը լրացուցիչ խթան էր դառնալու կրթության տարածման համար: Ճորտատիրական իրավունքի և զորակոչիկների հավաքի վերացումը զգալիորեն մեծացրեց Ալեքսանդր Երկրորդի հեղինակությունը գյուղացիության շրջանում: Ռուսաստանը բաժանվեց 15 զինվորական շրջանի, մշակվեց շարքային ծառայության նոր կանոնադրություն, իսկ զինվորական ուսումնարանների, ակադեմիաների ստեղծումը հնարավորություն ընձեռեց բարելավել սպայական անձնակազմի նախապատրաստումը: Բանակը հագեցվեց զենքի ժամանակակից տեսակներով, ստեղծվեց ռազմական շոգենավատում: Փոփոխությունների հետ միասին բանակում հրամանատարական կազմը, նախորդ ժամանակաշրջանի նման, համալրվում էր հիմնականում ազնվականներից: Հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա կատարելագործման, կրթական համակարգի ցանցի ընդլայնման և բարձրացման գործում կարևորագույն նշանակություն ունեցան բարեփոխումները մամուլի ու լուսավորության ոլորտներում: 1865 թ. մամուլի մասին ընդունված ժամանակավոր կանոնակարգը վերացրեց մի շարք հրատարակչությունների ու կենտրոնական պարբերականների նկատմամբ նախնական զրաքննությունը: Կրթական համակարգը նույնպես ենթարկվեց նկատելի վերափոխման, որը տարածվեց տարրական, միջնակարգ դպրոցների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների վրա: Ընդլայնվեց պետական, զեմստվային, եկեղեցական-ծխական, կիրականօրջա դպրոցների ցանցը, որոնցում ուսումնառությունը որպես կանոն չէր անցնում երեք տարուց: Կրթության ոլորտում շարունակվում էին առաջնակարգ դեր խաղալ դասական գիմնադիաները, որոնցում գերազանապես սովորեցնում էին հին լեզուներ՝ լատիներեն և հին հունարեն: Գիմնադիաները երիտա-

սարդներին նախապատրաստում էին համալսարաններ ընդունվելու համար: Դասական գիմնազիաներում ուսումնառությունը սկզբում յոթ տարի էր, ապա այն դարձավ ութ տարի: Գիմնազիաներ ընդունվում էին բոլոր շրջանների երեխաները՝ առանց դասնախնայի, բայց բարձր վճար հատկացնելու պայմանով: Սկսեց զարգանալ բարձրագույն կրթությունը կանանց համար: Քանի որ գիմնազիաների շրջանավարտ կանայք չէին կարող ընդունվել համալսարաններ, նրանց համար բացեցին կանանց բարձրագույն կուրսեր Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կազանում, Կիևում: Հետագայում նրանց թույլատրեցին մտնել համալսարաններ, բայց միայն որպես ազատ ունկնդիրներ: 1864 թ. հաստատվեց նոր կանոնակարգ համալսարանների համար, որով վերականգնվեց այդ ուսումնական հաստատությունների ինքնավարությունը, ինչը 1835 թ. վերացրել էր կայսր Նիկոլայ Առաջինը: Համալսարանների անմիջական ղեկավարությունը հանձնարարվում էր պրոֆեսորների խորհրդին, որը ընտրում էր ռեկտորին, դեկաններին, հաստատում ուսումնական ծրագրեր, լուծում վարչա-ֆինանսական ու գիտա-մանկավարժական հիմնահարցեր: XIX դ. 60-70-ական թվականների բարեփոխումները խոշոր իրադարձություն էին Ռուսաստանի պատմության մեջ: Այդ վերափոխումներն անցկացվեցին ինքնակալական պետական համակարգը նոր պայմաններին հարմարեցնելու համար: Այսուհանդերձ այս բարեփոխումները չէին սահմանափակում իշխանության վերնախավի իրավունքը: Պահպանվեցին ինքնակալությունը և կալվածատիրական հողատիրությունը, որոնք ժառանգվել էին նախորդ դարաշրջանից և պահպանվեցին մինչև 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(XIX Դ. 50-90-ԱՎԱՆ ԹԹ.)**

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
50-70-ԱՎԱՆ ԹԹ.**

**§ 1. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՓԱՐԻՋԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԴԵՄ**

Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանյան կայսրության դիրքերը նկատելիորեն խարխլվեցին, ընկավ նրա դերը, թուլացավ հեղինակությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում: Այդ պատճառով էլ ռուսական դիվանագիտությունը սկսեց հետևողականորեն պայքարել Փարիզի հաշտության պայմանագրի ծանր հոդվածները վերացնելու համար: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության առջև ծառայած կարևորագույններից կարևորագույն հիմնահարցի լուծումը դրվեց կայսերական դիվանագիտության փայլատակող նոր աստղ (Պուլկինի ժամանակակից և Ցարսկոյե Սելո լիցեյի նրա դասընկեր) Ալեքսանդր Գորչակովի վրա, որը Ալեքսանդր Երկրորդի անմիջական նախաձեռնությամբ 1856 թ. նշանակվեց արտաքին քաղաքական գերատեսչության ղեկավար: Ղրիմի պատերազմի տարիներին Գորչակովը Ռուսաստանի դեսպանորդն էր Վիեննայում: Նրա դիվանագիտական հմտության շնորհիվ հնարավոր դարձավ հեռու պահել Ավստրիային Արևելյան պատերազմին մասնակցելուց: «Ես չեմ թաքցնում, - գրում էր նորանշանակ արտգործնախարարը, - որ մենք ցանկանում ենք ազատվել 1856 թվականի պայմանագրից, միջազգային իրավունքից բացառել Սև ծովի չեզոքացումը: Մենք կհասնենք դրան, որովհետև միշտ դրան ենք ձգտել: Հուսով եմ այն տեսնել դեռևս իմ կենդանության օրոք»: Գորչակովը հասկանում էր, որ Ռուսաստանի իրավունքները սահմանափակող Փարիզի պայմանագրի կե-

տերը վերացնելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին մանրակրկիտ ու հիմնարար ձևով ուսումնասիրել ուժերի նոր հարաբերակցությունը եվրոպայում՝ միջպետական առնչությունների հնարավոր քաղաքական հեռանկարները և գործընթացների զարգացումները, մանավանդ որ մայրցամաքում գերակայությունը Պետերբուրգից անցել էր Փարիզ: Գորչակովը քաջ գիտակցում էր, որ իր մտահղացումները իրագործել զենքի ուժով ոչ միայն նպատակահարմար չէ, այլև քաղաքական տվյալ պահին անհեռանկարային է, անիրատեսական, թերևս՝ անիրագործելի: Ռուսաստանը նման պարագայում անխուսափելիորեն վերստին կբախվեր եվրոպական տերությունների հզոր խմբակցության հետ: Ռուսաստանն այլընտրանք չուներ. իր դերը բարձրացնելու և մեկուսացումից դուրս գալու միակ միջոցը քաղաքական, դիվանագիտության ուղին էր, որ պահանջում էր ժամանակ ու տևական աշխատանք միջազգային հարաբերությունների համակարգում: Ռուսաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը, նկատի ունենալով Ֆրանսիայի փաստացի հզորացումը եվրոպայում, կատարեց նապոլեոն Երրորդի հետ մերձենալու կոնկրետ քայլեր: 1857 թ. սեպտեմբերին Շտուտհարտում կայացավ Ալեքսանդր Երկրորդի և Նապոլեոն Երրորդի հանդիպումը արտգործնախարարների ուղեկցությամբ և մասնակցությամբ: Սակայն գերազանցապես Ֆրանսիայի կայսրի վրա հենվելու ռուսական դիվանագիտության մտահղացումը պարզապես ձախողվեց: «Մենք տեսնում ենք միայն Ֆրանսիային» իբրև մեր գլխավոր դաշնակից՝ քաղաքական հիմնական մարտավարությունը ի դերև ելավ: Գորչակովը համոզվելով, որ Ֆրանսիան այս հիմնախնդրում ցանկություն չունի դառնալու Ռուսաստանի հիմնական գործընկեր, որոչեց փոխել մարտավարությունը և հենվել գլխավորապես Պրուսիայի վրա՝ նկատի ունենալով Ֆրանս-պրուսական ու ավստրո-պրուսական հասունացող հակամարտությունները: Ռուս-պրուսական մերձեցման հեռանկարը նախապես չէր մտնում Գորչակովի դիվանագիտական ծրագրերի մեջ, ուստի և նախապատվությունը տրվեց գերազանցապես Ֆրանսիային ու նրա կայսրին: Իսկ Պրուսիայի հետ համագործակցությունը պետք է գլխավորապես դիտել իբրև ռազմաքաղաքական ու միջազգային հարաբերությունների գործընթացների առարկայական հետևանք ու արդյունք: Գորչակովը հստակ պատկերացնում էր մոտ հեռանկարում Պրուսիայից Ռուսաստանին սպառնացող վտանգը, մանավանդ եթե մոտ ապագայում իրականություն դառնար Հոհենցոլեռների գլխավորությամբ Գերմանիայի միավորումը: Ռուսաստանի արտգործնախարարության խոհեմ ղեկավարն անձամբ ծանոթ էր Բիսմարկին՝ «պրուսացի հասարակ գինվորին», ինչպես սիրում էր իրեն անվանել ապագա «երկաթյա կանցլերը», որը ռազմաքաղաքական ծրագրերի լուծումն իրավացիորեն տեսնում էր ոչ թե

պառլամենտական երկարաշունչ և դատարկ ճառերի, այլ «երկաթի ու արյան» մեջ: Գորչակովը բոլոր հիմքերն ուներ չվստահելու Բիսմարկին: Նա ամբողջովին տեսնում էր, որ «հասարակ գինվորի» դիմակի տակ թաքնված էր խելոք ու վտանգավոր հակառակորդ: Գորչակովը հասկանում էր Ռուսաստանի համար Պրուսիայի հզորացման, առավել ևս Գերմանիայի միավորման վտանգը, որի իրագործման ճանապարհին Բիսմարկը միջոցների առջև կանգ չէր առնի, նա անկասկած քաջ ծանոթ էր Մաքիավելլու հայտնի «նպատակն արդարացնում է միջոցները» ռազմաքաղաքական կարգախոսին և դիվանագիտական մարտավարությունը: Այս է գլխավոր պատճառը, որ Գորչակովը գնալով Պրուսիայի հետ մերձեցման, այնուամենայնիվ, չէր հրաժարվում Ֆրանսիայի՝ «բնական դաշնակցի» հետ երկխոսությունից, ուստի նա խոհեմ էր համարում չփակել ռուս-ֆրանսիական համագործակցության դռները, որոնք կարող էին նպաստել համաեվրոպական հիմնախնդիրներ լուծելու ճանապարհին: Այդ մարտավարությունն իրատեսական էր, մանավանդ, որ ֆրանս-ավստրիական պատերազմը դարձավ «Ղրիմի համակարգի» կազմալուծման քաղաքական առաջին ծիծեռնակը: Ուստի Գորչակովի նախաձեռնությունները Ֆրանսիայի հետ մերձենալու ուղղությամբ լիովին համահունչ էին Ռուսաստանի ազգային-պետական շահերին, որոնք անտեսվում էին կամ չէին ընկալվում ֆրանսիական դիվանագիտության կողմից: Իսկ ավստրո-պրուսական պատերազմի նախօրյակին Գորչակովը կանգնեց երկընտրանքի առաջ՝ կամ այդ հակամարտության մեջ պահպանել զրական չեղդություն և արդյունքում ունենալ հզոր միավորված Գերմանիա, կամ աջակցել Ավստրիային ու դրանով իսկ անորոշ ժամանակով երկարացնել «Փարիզյան համակարգը», նահանջել «Ղրիմյան համակարգի» դեմ դիվանագիտական հետևողական պայքարից, որն անհնարին էր, քանզի այն կազմում էր Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղությունը և հիմնական խնդիրը: Բիսմարկը չէր կասկածում. նա, թերևս, լիովին համոզված էր, որ Ռուսաստանի կայսրը Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Ֆրանս-Ռուսիայի քաղաքական վարքագիծը գնահատելով իբրև դավաճանություն և ուխտադրժություն, դեռևս իր հիշողությունից չէր ջնջել այդ ամենը, ուստի և նա ոչ մի դեպքում չի խոչընդոտի Պրուսիային հաշվեհարդար տեսնելու անչնորհակալ ու ապերախտ Ավստրիայի հետ: Ավելին, Ալեքսանդր Երկրորդը ցանկանում էր Պրուսիայի միջոցով ջախջախել Սուրբ Գրքին ձեռքը դրած դաշնակից Ավստրիայի կայսրին: Բիսմարկը, անշուշտ, իրավացի էր, սակայն նա անտեսում էր ամենակարևոր քաղաքական և դիվանագիտական գործոնը՝ Ավստրիայի պարտությունը կխարխլեր նրա դիրքերը միջազգային հարաբերությունների համակարգում և դրանով իսկ կնպաստեր Փարիզի հաշտության պայմանագրի վե-

րացմանը: Դեռևս Նապոլեոն Երրորդի հետ զրույցի ժամանակ Ալեքսանդր Երկրորդը, պատասխանելով, թե ինչ դիրք կզբաղի ինքը, եթե Ֆրանսիան պատերազմ սկսի Իտալիայում, հարցին տվեց հստակ պատասխան. «Նա չի պատրաստվում կրկնել 1849 թ.» և չի պաշտպանի Ավստրիային: 1868 թ. Ռուսաստանի ու Պրուսիայի միջև ձեռք բերվեց բանավոր համաձայնություն, որը, փաստորեն ուներ պայմանագրի ուժ: Ռուսաստանը պարտավորվում էր Ֆրանս-պրուսական պատերազմի դեպքում պահպանել դրական չեզոքություն, իսկ Պրուսիան պաշտոնապես պարտավորվեց պաշտպանել Ռուսաստանի գլխավոր պահանջը՝ վերացնել Փարիզի պայմանագրի այն կետերը, որոնք ուղղված էին Ռուսաստանի դեմ: Ֆրանս-պրուսական պատերազմում Ֆրանսիայի պարտությունը կատարյալ էր, որովհետև 1870 թ. սեպտեմբերի 1-ի Սեդանի աղետից հետո Մակ-Մաճոնի բանակի հետ գերի հանձնվեց և անձնատուր եղավ ինքը՝ Նապոլեոն Երրորդը՝ Եվրոպայի երբեմնի հզոր տիրակալը: Ֆրանսիան դադարեցրեց դիմադրությունը և պարտվեց պատերազմում: Այսպիսով, Փարիզի հաշտության պայմանագիրը ստորագրած երկու գլխավոր տերությունները ջախջախվեցին Պրուսիայի կողմից, զգալիորեն թուլացան, որից շտապեց օգտվել Ռուսաստանը: «Ֆրանսիան, - գրում էր Գորչակովը Վիեննայում Ռուսաստանի դեսպանին, - ոչնչացրեց ինքն իրեն իր կեղծ քաղաքականությունը»: Գորչակովը 1870 թ. հոկտեմբերի 19-ին Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած երկրներում հավատարմագրված ռուսաց դեսպաններին ուղարկեց շրջաբերական, որով նրանք պետք է ղեկավարվեին իրենց դիվանագիտական գործունեության մեջ և անմիջապես հաղորդեին պաշտոնական Պետերբուրգի տեսակետը Փարիզի պայմանագրի վերաբերյալ: «Ռուսաստանը չի կարող, - ասված էր պաշտոնական հայտարարության մեջ, - թույլատրել, որ բազմաթիվ հողվածներով խախտված պայմանագիրը պարտադիր մնա այն հողվածներում, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են կայսրության շահերին»: Ուստի Ռուսաստանն իրեն պարտավորված չի համարում պահպանել ու կատարել Սև ծովում իր ինքնիշխան իրավունքները և անվտանգությունը սահմանափակող Փարիզի պայմանագրի կետերը: Գորչակովը դեսպաններին հրահանգում էր բացատրել եվրոպական տերությունների կառավարություններին, որ Ռուսաստանի դիվանագիտական ելույթի նպատակն է ապահովել կայսրության անվտանգությունը, որ Փարիզի պայմանագրի մյուս բոլոր կետերը կիրառործվեն անչեղորեն: Գորչակովի շրջաբերականը պաշտոնապես հայտարարում էր, թե Փարիզի պայմանագրի այդ կետերը կորցրել են իրենց ուժը և դադարել են գործելուց: Գորչակովի շրջաբերականը Արևմտյան Եվրոպայի մայրաքաղաքներում, ինչպես և սպասվում էր, թողեց պայթած ռումբի տպավորություն և, բնականաբար սրեց այդ տերությունների և Ռուսաստանի միջպետա-

կան հարաբերությունները: Լոնդոնը պահանջեց հրավիրել միջազգային խորհրդաժողով, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան պաշտպանեցին Անգլիայի առաջարկը: Սակայն այդ երկրները դուրս չեկան պաշտոնական բողոքների շրջանակներից, այսինքն՝ սահմանափակվեցին «թղթե պատերազմով»: Եվրոպական մեծ տերություններից մնում էր միայն Պրուսիան: Բիսմարկը կատարեց Ռուսաստանին մի քանի անգամ տված խոստումը: Նա նույնպես առաջարկեց հրավիրել Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած երկրների մասնակցությամբ խորհրդաժողով, միաժամանակ հայտարարեց, թե պաշտպանում է Ռուսաստանի պահանջները՝ վերացնելու պայմանագրի «ամենաանհաջող» կետերը: Ռուսաց դիվանագիտության համար հաճելի անակնկալ էր ԱՄՆ-ի աջակցությունը, որը հայտարարել էր, թե երբեք չի ճանաչի Փարիզի պայմանագրի որոշումները, որոնք սահմանափակեցին Ռուսաստանի իրավունքները Սև ծովում: Ալեքսանդր Երկրորդը և Գորչակովը նույնպես համաձայնվեցին՝ նկատի ունենալով Պրուսիայի աջակցությունը և ստեղծված միջազգային քաղաքական իրադրությունը: Ընդ որում, Գորչակովը, սկզբունքորեն ընդունելով խորհրդաժողով գումարելու գաղափարը, առանց այլևայլության հասկացրեց, որ կմասնակցի, եթե Ռուսաստանի պահանջները և ցանկությունները ապահովվեն նախապես, իսկ խորհրդաժողովը միայն ձևականորեն կհաստատի սեծովյան նեղուցների նոր կարգավիճակը: Գորչակովն իր պաշտոնական գրագրություններում աշխատում էր յուրաքանչյուր տերության համար գտնել դիվանագիտական համոզիչ հիմնավորումներ ու ստանալ նրանց համաձայնությունը:

1871 թ. հունվարի 5-ին Լոնդոնում բացված խորհրդաժողովն իր աշխատանքը շարունակեց մինչև մարտ ամիսը և ավարտվեց ռուսաց դիվանագիտության անվիճելի հաղթանակով: Լոնդոնյան կոնվենցիայի ստորագրումից հետո Ռուսաստանն իրավունք ստացավ Սև ծովի առափնյա շրջաններում պահել ռազմանավեր ու կառուցել ռազմածովային ամրություններ և դրանով իսկ անառիկ դարձնել իր հարավային սահմանները: Դա ըստ արժանվույն գնահատեցին Ռուսաստանի հասարակության լայն շրջանները, քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, պարբերական մամուլը: Հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչները այդ ակնառու հաջողությունն իրավացիորեն կապեցին Գորչակովի անվան հետ ու իրենց գոհունակությունը և երախտագիտությունը հայտնեցին արտգործնախարարին: Գորչակովը՝ 70-ամյա դիվանագետը, վայելում էր կատարյալ հաղթանակի պտուղները և օրինաչափ է, որ ինքը արտաքին քաղաքականության այդ գերագույն հիմնախնդրի լուծումը համարեց իր դիվանագիտական գործունեության կարևորագույն նվաճումը: Սակայն Գորչակովն այս կարևորագույն հիմնահարցը լուծեց

բավականին ծանր և մեծ զոհաբերություն գնով, քանզի դրա դիմաց Ռուսաստանը որպես փոխհատուցում հարկադրված էր ոչ միայն հաշտվել, այլև իր բարյացակամ կեցվածքով նպաստել Եվրոպայի կենտրոնում նոր հզոր և կենսունակ պետության՝ Գերմանիայի կազմավորմանը: Գերմանիայի միավորումից հետո հեռանկարում չէր բացառվում Ռուսաստանի դեմ ուղղված ավստրո-գերմանական դաշինքի կնքումը: Պատերազմում պարտված և ղգալիորեն թուլացած Ֆրանսիան չէր կարող Ռուսաստանի համար լինել հուսալի դաշնակից: Ավստրո-գերմանական դաշինքի ձևավորումը կանխելու նպատակով Ռուսաստանը համաձայնագիր կնքեց Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի հետ: Այսպես, 1873 թ. ծնվեց «Երեք կայսրերի դաշինքը»: Երեք միապետները՝ Ալեքսանդր Երկրորդը, Վիլհելմ Առաջինը և Ֆրանց-Ժոսիֆը պարտավորվեցին միմյանց միջև ծագած տարաձայնությունները հաղթահարել միայն կոնսուլտացիաների միջոցով, իսկ նրանց վրա որևէ պետության հարձակման սպառնալիքի դեպքում համաձայնեցնել իրենց համատեղ գործողությունները: Վիլհելմ Առաջինը և հատկապես Բիսմարկը հույսեր ունեին այդ պայմանագրի օգնությամբ ստանալ ձեռքերի ազատություն Ֆրանսիայի նկատմամբ և նոր, ավելի հուժկու հարված հասցնել իր արևմտյան հակառակորդին: Սակայն Ռուսաստանի վճռական դիրքորոշումը կանխեց Գերմանիայի մտահղացումը: 1875 թ., երբ վերստին սրվեցին ֆրանս-գերմանական հարաբերությունները, և Բիսմարկը նոր պատերազմ սկսելու պատրվակ էր փնտրում, Գորչակովը զգուշացրեց, որ Ռուսաստանը կկանխի Ֆրանսիային ջախջախելու կանցլերի ծրագրերը: Իր հերթին Ռուսաստանին չհաջողվեց կասեցնել ավստրո-գերմանական մերձեցումը: «Երեք կայսրերի դաշինքը» չարդարացրեց կողմերից ոչ մեկի հույսերը, թեև այն գոյատևեց երկար ժամանակ՝ առարկայորեն ապահովելով խաղաղ հարաբերությունները Եվրոպայի կենտրոնում:

§ 2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին Միջին Ասիայի միակցումը կայսերական Ռուսաստանին աստիճանաբար դարձավ ռուսական կառավարող շրջանների, եթե ոչ առաջնային, ապա առնվազն հիմնական խնդիրներից մեկը, որը պայմանավորված էր ինչպես ներքաղաքական, այնպես էլ արտաքին քաղաքական գործոններով: Նախ՝ Միջին Ասիայի լայնածավալ տարածքը հարուստ էր հատկապես սպիտակ ոսկով՝ բամբակով, որը հույժ անհրաժեշտ էր Ռուսաստանի տնտեսության, զլխավորապես թեթև արդյունաբերության զարգացման համար: Միջին Ասիան կարող էր մի կողմից դառնալ շուկա ռուսական ապրանքների արտահանման, իսկ մյուս կողմից հումքի անսպառ աղբյուր երիտասարդ ազգային արդյունաբերության համար:

Երկրորդ պատճառը սերտորեն կապված էր ռուս-անգլիական սուր մրցակցությունից ու անհաշտ պայքարի հետ: Անգլիան ձգտում էր ոչ միայն կանխել Ռուսաստանի առաջխաղացումը, այլև հավակնում էր Միջին Ասիայով Հնդկաստանի ու Աֆղանստանի հետ կապերն էլ ավելի ամրապնդելու և յուրատեսակ կամուրջ ստեղծելու համար: Միջին Ասիան ռազմավարական ու մարտավարական տեսանկյունից ուներ բացառիկ նշանակություն, ուստի և այդ տարածքում գերիշխելու պայքարում ռուս-անգլիական հնարավոր պատերազմը կախված էր մագից: Ռուսաստանին միակցվելու նախօրյակին Միջին Ասիայում գոյություն ուներ դեռևս XVIII հարյուրամյակում ձևավորված երեք խոշոր պետական կազմավորում՝ Բուխարայի էմիրությունը, Կոկանդի և Նիվայի խանությունները: Նրանցից բացի գոյատևում էին մի քանի ինքնուրույն ավատատիրական պետական միավորումներ: Միջին Ասիայում ապրում էր շուրջ 5 միլիոն բնակչություն՝ դարգացման տարրեր մակարդակի վրա գտնվող ղանազան ազգեր և ժողովուրդներ: Տնտեսական առումով ամենազարգացածը Բուխարայի էմիրությունն էր իր մի քանի խոշոր քաղաքներով: Բուխարան, Սամարղանդը, Կոկանդը, Տաշքենդը, Նիվան համարվում էին Միջին Ասիայի առևտրա-արհեստագործական ու վարչական կենտրոններ: Դեռևս XIX դարի 50-ական թվականներից կայսերական կառավարությունը սկսում էր ընդլայնել իր ազդեցությունը Միջին Ասիայում: Արդեն 1854 թվականին ռուսները հիմնադրեցին Վերնի քաղաքը՝ ներկայիս Ալմա-Աթան, սակայն Ղրիմի պատերազմը կասեցրեց ռուսական բանակի հետագա առաջխաղացումը: Ռուսաց բանակի անցած հարուստ մարտական ուղին, ռազմական արվեստի ոլորտում հրամանատարության և գեներալների փորձը, հմտությունը անխուսափելի դարձրին նրա վճռական հաղթանակները Բուխարայի էմիրի, Կոկանդի ու Նիվայի խանների թույլ բանակների նկատմամբ: Սակայն դա բնավ չէր նշանակում, թե նրանց սպասում էր հաղթական չբերթով մտնել միջինասիական քաղաքները: Ռազմաքաղաքական գործընթացները վկայեցին, որ ռուսներին սպասում էր ուժեղ դիմադրություն ու անգամ առանձին դեպքերում մասնակի ու ժամանակավոր անհաջողություններ: Միջինասիական պետական միավորումների մասին առավելագույն տեղեկատվություն ստանալու, անգլիացիների քաղաքական ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով ռուսական կառավարությունը Միջին Ասիա, Արևելյան Իրան և Արևելյան Թուրքեստան (Կաշգար) ուղարկեց Ն. Իգնատևի, Ն. Սանիկովի, Չ. Վալիխանովի զլխավորությամբ էրեք պատվիրակություն: Հատկանշական է, որ Սանիկովը, կատարելով իր առաքելությունը, խորհուրդ է տալիս իր կառավարությունը կապեր հաստատել Իրանում ապրող հայերի հետ, «մեր հարաբերություններն ավելի անկեղծ դարձնել եպիսկոպոսի հետ (հավանաբար նկատի ուներ կաթողիկոսին - Մ. Մ.), որի միջոցով մենք կիմանանք պարսկահայերի կարիքները...»:

Վերնի ամրոցի հիմնադրումից տասը տարի անց ուսաները գրավեցին Ջիմբենդը, որով վերացավ Կոկանդի խանության գերիշխանությունը Հարավային Ղազախստանի նկատմամբ: Սակայն գեներալ-մայոր Ն. Չերնյակի 1864 թ. գրոհը Տաշքենդի վրա հաջողություն չունեցավ: Միջին Ասիայի ամենախոշոր և 100 հազար բնակչություն ունեցող Տաշքենդ քաղաքը գրավել փոքրաթիվ ուժերով (ընդամենը հազար մարդ) բնականաբար պետք է կանխավ ձախողվեր: Սակայն Չերնյակին թեաթափ չարեց Տաշքենդի դեմ ձեռնարկված առաջին անհաջող գրոհը: Նա հատորեն օգտագործեց այդ քաղաքի համար Կոկանդի և Բուխարայի խանությունների միջև ընթացող պայքարը և երկպառակությունները, ապա, պատրվակ դարձնելով Տաշքենդի բնակչության Ռուսաստանից օգնություն ստանալու դիմումը, առանց Պետերբուրգի հետ իր մարտավարությունը համաձայնեցնելու, սեփական նախաձեռնությամբ երկրորդ անգամ շարժվեց քաղաքի վրա: Ռուս գեներալը փոքրաթիվ ուժերով՝ ընդամենը երկու հազար զինվորով, հաղթեց Կոկանդի խանի 15 հազարանոց բանակին, ներխուժեց քաղաք ու երկօրյա փողոցային մարտերից հետո գրավեց Տաշքենդը: Այդ հաղթանակի շնորհիվ Չերնյակը դարձավ օրվա անվիճելի հերոսը, նրան քաղաքի բնակչությունը, ի նշան հնազանդության, անվանեց «տաշքենդյան առյուծ»: Ընդհանրապես Միջին Ասիայի գրավված քաղաքներում ու սահմանամերձ կայսերական տարածքներում տեղակայված ռուսական բանակի գեներալները, չցանկանալով իրենց ձեռքերը կապված տեսնել, հաճախ կենտրոնից շատանալով պաշտոնական հրամաններ, իրենց սեփական նախաձեռնությամբ դիմում էին հաջող մարտական գործողությունների ու դրանով իսկ ընդլայնում կայսրության առանց այն էլ լայնածավալ սահմանները: Ռուս գեներալների մեջ Չերնյակն աչքի ընկավ իր ռազմատենչությունը, վճռականությամբ, համարձակությամբ, որի համար էլ կենտրոնը, որպես կանոն, ներողամիտ էր նրա ինքնուրույն, հաճախ անկանխատեսելի գործողությունների նկատմամբ:

Տաշքենդը 1866 թ. մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ, իսկ նրա բնակիչներն ընդունեցին ռուսական հպատակություն: Այդպիսի որոշում ընդունելու մեջ մեծ էր Չերնյակի ծառայությունը, նրա գործողությունը պաշտպանություն էր գտնում ռուսական հասարակության շրջանում, որն այդ հաղթանակի մեջ տեսնում էր լուրջ գործոն եվրոպայում Ռուսաստանի հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Ռազմատենչ ու պատերազմի հերոս գեներալի հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ ոչ միայն ռազմական, այլև արտաքին գործերի նախարարությունը հիմնավորեց նրա ինքնուրույն գործողությունները՝ արդարացնելով այն Տաշքենդի դեմ Բուխարայի էմիրի ձեռնարկած թշնամական քայլերով: Մեկ անգամ ևս ապացուցվեց դարեր շարունակ գործող չգրված հավերժական ճշմարտություն-

նր՝ հաղթողներին չեն դատապարտում, այլ շնորհավորում են, հաշվի նստում, երկրպագում ու հերոսացնում: 1866 թ. Թուրքեստանյան մարզի զինվորական նահանգապետ նշանակվեց գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Դ. Ռոմանովսկին, որը շարունակեց Չերնյակի հարձակողական մարտավարությունը Միջին Ասիայում՝ հարվածն ուղղելով գլխավորապես Բուխարայի էմիրության դեմ: Ինչպես մյուս խանությունները, այնպես էլ այդ էմիրությունը, թույլ պետություններ էին, հատկապես ռազմական տեսանկյունից: Եվ օրինաչափ է, որ Բուխարայի էմիրի զորքերը կրում էին ծանր պարտություններ: Մեծ նշանակություն ունեցավ հատկապես Սոջենթի գրավումը 1866 թ. մայիսին, որի համար Ռոմանովսկին ստացավ սուրբ Աննայի I աստիճանի չքանչան: Ռուսական զորքերը դրանից հետո մտան Բուխարայի էմիրություն և կանգնեցին Սամարղանդի մոտակայքում: Ռոմանովսկին կարողացավ Ռուսաստան վերադարձնել դեռևս Չերնյակի ժամանակ ուղարկված և Բուխարայի էմիրի կողմից ուխտադրժորեն աքսորված փոքրաթիվ ռուսական ղեսպանությունը:

1867 թ. ապրիլին Ալեքսանդր Երկրորդը հրապարակեց իր որոշումը Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետություն ստեղծելու մասին, որի գեներալ-նահանգապետ, ռազմական նախարար Դ. Միլյուտինի միջնորդությամբ կայսրը նշանակեց գեներալ-համհարզ Կ. Կաուֆմանին: Նա ստացավ լայն լիազորություններ Միջին Ասիայում քաղաքական ու առևտրատնտեսական հիմնահարցեր լուծելու համար: Կաուֆմանն իր լիազորություններն օգտագործում էր տեղի խանությունների հետ առևտրատնտեսական փոխհարաբերակապեր հաստատելու համար՝ դրա մեջ տեսնելով յուրատեսակ միջոց «խաղաղ» ճանապարհով միակցել կամ գերիշխել Միջին Ասիայում: 1868 թ. մարտին Կաուֆմանի ուղարկած ղեսպանությունը Կոկանդի խանության հետ կնքեց պայմանագիր, որի համաձայն երկու կողմերի վաճառականները ստանում էին ազատ առևտրի իրավունք: Արտաքուստ հավասար, բայց իրականում կայսերական զորքերի կողմից շրջապատված Կոկանդի խանությունն ընկնում է Ռուսաստանի հսկողության ներքո: Կաուֆմանը ցանկանում էր այդպիսի պայմանագիր կնքել նաև Բուխարայի էմիրի հետ, որին ուղարկեց մշակված նախագիծ: Ռուսաստանում չուրջ հինգ ամիս սպասում էին նրա պատասխանին: Վերջապես էմիրը տեղեկացրեց պայմանագիրը ստորագրելուց հրաժարվելու և «սրբազան պատերազմ» հայտարարելու մասին: Կաուֆմանի գլխավորությամբ կայսերական ուժերը ջախջախեցին էմիրի զորքերին: Սամարղանդում պայքարը սրվեց էմիրին պաշտպանող հոգևորականության և առևտրա-արհեստագործական շրջանների միջև, որոնք դեմ չէին միանալու Ռուսաստանին: Երբ ռուս զինվորները 1868 թ. մայիսին մոտեցան քաղաքին, Սամարղանդի դարպասները բաց էին նրանց առաջ: Բուխարայի

էմիրի հետ կնքված պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Սոջենդ, Ուրա-Տյուրե քաղաքները: Ռուս Հպատակները ստացան ազատ առևտրի և էմիրությունում առևտրական գործակալություններ հաստատելու իրավունք: Էմիրը պարտավորվեց վճարել 500 հազար ռուբլի ռազմատուգանք: Այսպես, Ռուսաստանի դիվանագետները և բարձրաստիճան գիմվորականները համագործակցելով ու փոխադարձաբար լրացնելով միմյանց, զուգակցելով դիվանագիտական խաղաղ և դինված ուժերի գործողությունները, դանդաղ, բայց հետևողականորեն ամրապնդում էին Ռուսաստանի նվաճումները Միջին Ասիայում: Գորչակովը և Միլյուտինը, ցանկանալով կայունացնել Բուխարայի էմիրությունում եղած ռուսամետ ուժերի դիրքերը և կայունացնել քաղաքական իրադրությունը, հնարավոր էին համարում Սամարղանդը վերադարձնել էմիրին, որին կտրականապես դեմ էր Կաուֆմանը: Չերնյակի նման մեծ հեղինակություն վայելող գեներալ-նահանգապետը Ալեքսանդր Երկրորդի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ համոզում էր կայսրին, որ Սամարղանդը վերադարձնել էմիրին, կնշանակեր թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը, այն կդիտվեր իբրև նրա թուլություն նշան: Կայսրը համաձայնվեց Կաուֆմանի հետ: Սամարղանդը մնաց Ռուսաստանի կազմում, իսկ նրա գործերը պատրաստվում էին գրավել Բուխարան: Այն ղգալիորեն կամրապնդեր Ռուսաստանի քաղաքական ու ռազմավարական դիրքերը Միջին Ասիայում, կհարկադրեր Անգլիային դեֆակտո ճանաչել նրա գերիշխանությունը: Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետը առաջնային էր համարում քաղաքական իրադրության ամրապնդումը Միջին Ասիայում և այդ նպատակով առաջարկում էր օրինական տիրակալ ճանաչել Կոկանդի խանին, որովհետև նա միջինասիական կառավարիչներից առաջինը հասկացավ «Ռուսաստանի քաղաքական ծրագրերի իմաստը»: Կաուֆմանը կարևորեց Բուխարայի էմիրի հետ հարաբերությունների կարգավորումը: Ընդ որում, նրա կարծիքով Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական շահերից էր պահպանել Բուխարայի էմիրության ինքնուրույնությունը և առաջարկում էր այն չմտցնել կայսրության կազմի մեջ, քանզի այդ դեպքում անհրաժեշտ կլիներ այնտեղ պահել մեծ թվով զորք ու հատկացնել հսկայական միջոցներ: Ուիվայի խանության հիմնախնդրում Կաուֆմանն ուղղակի պահանջեց նրա դեմ կիրառել զինված ուժ, քանզի խանը չէր ուզում ճանաչել Ռուսաստանի գերիշխանությունը, ուստի և անհրաժեշտ է վճռական հարված հասցնել Ուիվային, բայց նույն նկատառումներով ձևոնպահ մնալ կայսրությանը միակցելուց: Կաուֆմանը փաստորեն հանրագումարի բեթեց ու ընդհանրացրեց Ռուսաստանի քաղաքականությունը և ռազմական գործողությունները Միջին Ասիան նվաճելու ուղղությամբ: Կայսերական կառավարությունը հիմնականում հավանության արժանացրեց Կաուֆմանի գոր-

ծունեությունը գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում ու նրա ներկայացրած մտտեցումները Միջին Ասիայի հիմնահարցն ամբողջովին լուծելու համար: Ուիվայի դեմ արշավանքի նախօրյակին Կաուֆմանին հրահանգվեց Բուխարայի էմիրի հետ հաշտվելու մասին, 1868 թ. պայմանագրին կցել լրացուցիչ համաձայնագիր, որը կոնկրետացնելու, հստակեցնելու էր ռուս-բուխարական սահմանը: 1873 թ. սեպտեմբերին կնքվեց ռուս-բուխարական նոր պայմանագիր, որը 1868 թ. պայմանագրի համեմատությամբ էլ ավելի էր ամրադրում Բուխարայի ենթակայությունը Ռուսաստանին: Կայսերական վարչությունը երաշխավորում էր էմիրին նրա տիրույթների տարածքային ամբողջականությունը և օգնությունը իր թշնամիների դեմ պայքարում, փոխարենը ստանում էր Բուխարայի խանության առաջին նախարարին ընտրելու իրավունք: Էմիրի իրավասության տակ էին մնում ներքին կառավարման հարցերը: Բուխարայի էմիրության ու Կոկանդի խանության լիակատար ինքնուրույնության կորուստը բարդացրեց Ուիվայի խանության քաղաքական դրությունը:

Կաուֆմանը, Պետերբուրգ հղած ղեկուցագրերում տեղեկացնում էր դիվանագիտական հարաբերությունների ասպարեզում անհաջողության ու Ուիվայի հետ ռազմական բախման անխուսափելիության մասին: Ռուսաստանի նկատմամբ Ուիվայի խանության թշնամական վարքագիծը Կաուֆմանը հիմնավորում էր ռուսահպատակներին գերելու, նրանց ազատելուց հրաժարվելու փաստերով: Կայսերական 12 հալարանոց զորքը Կաուֆմանի գլխավորությամբ 1873 թ. մայիսին մտավ Ուիվա, խանի վատ զինված ու փոքրաթիվ զորքը չկարողացավ դիմադրել ու շուտով ճանաչեց իր պարտությունը:

1873 թ. օգոստոսին Կաուֆմանի ու Մուհամեդ-Մահիմ խանի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն խանը ճանաչեց իր վասալական կախվածությունը Ռուսաստանից ու հրաժարվեց վարել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն: Ռուս վաճառականներն ազատվում էին մաքսեր վճարելուց ու ստանում ազատ առևտրի իրավունք խանության բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում: Ուիվան պարտավորվում էր 20 տարվա ընթացքում վճարել 2200 հազար ռուբլի ռազմատուգանք: Ուիվան, Բուխարան, Կոկանդը 1873 թ. դարձան Ռուսաստանի վասալական տիրույթները, որոնց կառավարիչները ներքաղաքական հարցերում պահպանում էին ազատ գործելու իրավունք: Ուիվայի խանությունում կայսերական կառավարությունն անմիջապես վերացրեց ստրկությունը և ստրկավաճառությունը, ազատվեցին շուրջ 40 հազար գերիններ, որոնցից 10 հազար պարսիկներ: Նրանց ռուսների հսկողությամբ հասցրին մինչև Իրանի սահմանը: Միջին Ասիայում Ռուսաստանի քաղաքականության նոր հաջողության մասին է վկայում այն փաստը, որ 1884 թվականի հունվա-

րի 1-ին «ժողովուրդական ներկայացուցիչների ժողովը» որոշում կայացրեց Մերվ քաղաքը Ռուսաստանին կամավոր միացնելու մասին: 1884 թվականի Հունվարի 31-ին Աշխարհում խանը հավատարմություն երդում տվեց Ռուսաստանի կայսրին: Կայսրության կազմի մեջ մտած Մերվ քաղաքը ստացավ ներքին ինքնավարություն, պահպանվեցին մահմեդական դավանանքը և սովորույթները, արգելվեց ստրկավաճառությունը: Այսպիսով, XIX դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ մտավ Միջին Ասիայի տարածքը՝ Կասպից ծովից մինչև Տյան Շան լեռը և Արալյան ծովից մինչև Աֆղանստանի սահմանը: Միջին Ասիայում XIX դարի 70-80-ական թվականներին տեղի ունեցան առանձին հակառուսական և հակահնդկալական ելույթներ, ապստամբություններ, խռովություններ, որոնք առանց մեծ դժվարության ճնշվում էին տեղական կայսերական վարչակազմի կողմից: Միջինասիական խանությունները և էմիրությունները իրրև կախյալ պետական միավորումներ մնացին կայսերական Ռուսաստանի կազմում մինչև 1917 թվականը: Միջին Ասիայում Ռուսաստանին միակցվելուց հետո վերջ տրվեց ավատատիրական երկպառակություններին: Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մահմեդական հոգևորականության ու ավատատերերի ուժը և ազդեցությունը ջրատելու նպատակով ինքնակալությունն անցկացրեց Հոդային ռեֆորմ: Հոգևորականների Հոդային սեփականությունը զգալիորեն կրճատվեց և դրա մի մասը տրվեց գյուղացիներին: Պետական Հողերը և այն Հողերը, որոնք նախկինում գյուղացիները վարձակալում էին ավատատերերից, անցան նրանց ժառանգական օգտագործման պայմանով ու իրավունքով: Երկրամասի տնտեսության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ երկաթուղային շինարարությունը: Այն վերացրեց Միջին Ասիայի ժողովուրդների մեկուսացվածությունը, նահապետական կենցաղը, խթանեց տնտեսության և մշակույթի զարգացումը: Միջին Ասիան Ռուսաստանի համար դարձավ բամբակի հիմնական մատակարարողը: Միջին Ասիայում կառուցվեցին բամբակագտիչ գործարաններ, մեքենանորոգման արհեստանոցներ և այլ ձեռնարկություններ: Ռուս գիտնականները դզալի ներդրում ունեցան երկամասի բնական հարստություններն ուսումնասիրելու գործում: Նրանք հայտնաբերեցին քարածխի, նավթի, պղնձի, կապարի հանքավայրեր:

Այս բոլորով հանդերձ Միջին Ասիայի ժողովուրդները, այնուամենայնիվ, կորցրեցին զլխավորը, հիմնականը՝ թեկուզև ավատատիրական-խանական, բայց և այնպես ազգային պետականությունը:

Միջին Ասիայի միակցմանը զուգահեռ Ռուսաստանը շարունակում էր Սիբիրի վիթխարի տարածությունների տնտեսական յուրացումը: Սիբիրը զարգանում էր իրրև կայսրության բաղկացուցիչ մաս, նկատելի էր տեղա-

ցի ժողովուրդների տնտեսական ու քաղաքական կյանքի առաջընթացը, մանավանդ երբ ստրկությունն արգելվեց և վերացվեց: XIX դարի առաջին կեսի ծովային գիտարշավների ժամանակ Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում կատարվեցին կարևոր աշխարհագրական հայտնագործություններ: Մերձամուրը և Ուսսուրական երկրամասը հետազոտելու համար մեծ նշանակություն ունեցավ Գ. Նևելսկոյի ղեկավարությամբ Ամուրյան գիտարշավը:

XIX դարի երկրորդ կեսին Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում հիմնադրվեցին և արագ աճեցին նոր քաղաքներ՝ Նիկոլաևսկը, Բլագովեշչենսկը, Խարաբովսկը, Վլադիվոստոկը: Վերջինս դարձավ Հեռավոր Արևելքի տնտեսական, վարչական, մշակութային կենտրոնը:

§ 3. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՆՈՒՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ԽԱՂԱՂՕՎԿԻԱՆՈՍՅԱՆ ԵՎԱՋԱՆՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ կեսից կայսերական Ռուսաստանի ուշադրությունը սևեռվեց նաև Հեռավոր Արևելքին ու Խաղաղօվկիանոսյան ավազանին, քանզի Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանի դիրքերի նկատելի թուլացումը Եվրոպայում անհրաժեշտ էր փոխհատուցել ակտիվ ռազմաքաղաքական գործողություններով ոչ միայն Միջին Ասիայում, այլև Չինաստանում, Ճապոնիայում, Մանջուրիայում ու Կորեայում: Այդ հիմնախնդիրները հրատապ էին ինչպես այդ աշխարհաքաղաքական տարածքում սեփական գերիշխանությունը հաստատելու, ռազմավարական դիրքերն ամփական դելու, այնպես էլ իր սահմանների անվտանգությունն ապահովելու համար: Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղօվկիանոսյան ավազանում ապահովել կայուն իրավիճակ: Ռուսաստանի և Չինաստանի չահերից էր հնարավորինս արագ անցկացնել ռուս-չինական տարածքային սահմանազատումը և պայմանագրի կնքումը, այլապես անհնարին կլիներ կարճ ժամանակաշրջանում՝ 1858 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Այգունում ու Տյանցզինում ստորագրել երկու պայմանագիր: 1858 թ. մայիսի 16-ին (28) Ն. Մուրավյովի ու Չինաստանի կողմից լիազորված Իչանի միջև կնքվեց Այգունի պայմանագիրը, որի համաձայն Ամուր գետի ձախ ափին ընկած Հողերը ճանաչվեցին Ռուսաստանի տիրույթներ, իսկ այդ գետի աջ ափը մինչև նրա մեջ Ուսսուրի գետի թափվելը Չինաստանին պատկանող Հողեր: Ուսսուրից արևելք, մինչև ծովն ընկած Հողերը մնացին չսահմանազատված ու ճանաչվեցին որպես երկու կայսրությունների ընդհանուր տիրապետության տակ գտնվող տարածքներ: Հատկանշական է, որ սահմանազատում չէր անցկացվել Ներչինսկի 1689 թ. կնքված պայմանագրի ժամանակներից, որով Ռուսաստանը համաձայնվեց սահմանամերձ շրջաններում Չինաստանին զիջել որոշ տարածք-

ներ: Այս առումով Այգուների պայմանագիրը Ռուսաստանի Համար նկատելի առաջընթաց էր ներչինակի համաձայնագրի համեմատությամբ: Այգուների պայմանագրի ներածականում արձանագրված է, որ այն կնքվել է երկու տերությունների կողմից «ընդհանուր համաձայնությամբ, հանուն պետությունների հավերժ փոխադարձ մեծ բարեկամության, նրանց հպատակների շահի համար և օտարերկրացիներից պաշտպանվելու համար»: Պայմանագիրը սահմանում էր, որ Ամուր, Ուսսուրի, Սուևգարի գետերով կարող են նավարկել միայն երկու երկրների նավերը, թույլատրվում էր փոխադարձ առևտուր ուսու և չինական հպատակների միջև: Այգուների պայմանագիրն արգելում էր անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան նավերի մուտքը Ամուր, Ուսսուրի, Սուևգարի գետեր, արգելափակում էր առևտրական կապեր հաստատելու հնարավորությունը: Պայմանագիրը վավերացվեց Պեկինում և Պետերբուրգում, ամրապնդեց Ռուսաստանի դիրքերը Հեռավոր Արևելքում և Ուաղաղ օվկիանոսի հյուսիսային շրջանում: Ավելին, 1858 թ. հունիսի 1-ին (13) Տյանցզինում ստորագրվեց ուսու-չինական պայմանագիր, որով կողմերի միջև հաստատվում էր խաղաղություն և բարեկամություն, երաշխավորվում էր ուսուների անձնական անվտանգությունը և նրանց սեփականությունը Չինաստանում, իսկ չինացիներին՝ Ռուսաստանում: Կայսերական կառավարությանն իրավունք էր վերապահվում Պեկին ուղարկել (ժամանակավոր) իր ղեկավարողներին և հյուպատոսներ նշանակել Ռուսաստանի համար բացված նավահանգիստներում: Իսկ 1860 թ. նոյեմբերի 2-ին (14) Պեկինում ստորագրված պայմանագրով Ուսսուրի գետի աջ ափին ընկած հողերն անցան Ռուսաստանին, ձախը՝ Չինաստանին: Այսպես Ուսսուրական երկրամասը վերջնականապես ճանաչվեց իբրև կայսերական Ռուսաստանի անբաժանելի տարածք: Պեկինի պայմանագրին կցված քարտեզի համաձայն սահմանագիծն անցնում էր Ամուր, Ուսսուրի, Սուևգաչա գետերով, Ուսսուր լճով, որից հետո Հեռավոր Արևելքում կայսերական Ռուսաստանի նոր հարևան էր դառնում Կորեան: Ամբողջ սահմանի երկայնքով թույլատրվում էր ցամաքային առևտուրը: Պեկինի պայմանագրի հոդվածները հաստատում էին Այգուների և Տյանցզինի համաձայնագրերը: Հեռավոր Արևելքում Ռուսաստանի սահմանների անվտանգությունը և քաղաքական գերիշխանության հաստատումը հրատապ էր դարձնում Ճապոնիայի հետ միջպետական հարաբերությունների կարգավորումը, սահմանազատման անցկացման անհրաժեշտությունը:

Չինաստանից հետո օրակարգի հիմնահարց էր դառնում Ճապոնիան, մանավանդ որ նրա կառավարող շրջանները ձգտում էին ամրանալ Կուրիյան կղզիներում և Սախալին թերակղզում: Ռուսաստանի պետական այրերի համար ցանկալի չէր ԱՄՆ-ի քաղաքական գերիշխանությունը Ճապոնիայում: Սակայն այս մտահոգացման իրագործումը պահանջում էր

մեծ ու տևական աշխատանք, որովհետև Ճապոնիան տարածաշրջանի մյուս տերությունների նման կենսազործում էր երկիրն արտաքին աշխարհից լիովին մեկուսացնելու քաղաքականություն, որը դժվարացնում էր առևտրատնտեսական ու միջպետական հարաբերությունների հաստատումը: Ճապոնիայի կառավարող այրերը մի կողմից զգուշանում էին Ռուսաստանից, իսկ մյուս կողմից նրա մեջ տեսնում էին հակալիզի ուժ ընդդեմ արևմտաեվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի, չէին թաքցնում, որ Ռուսաստանը Ճապոնիայի համար «պաշտպան է ուրիշ երկրների դեմ»: Հետևապես, եթե Միջին Ասիայում ու Չինաստանում քաղաքական գերիշխանություն համար Ռուսաստանի գլխավոր հակառակորդի դերում հանդես էր գալիս հիմնականում Անգլիան, մասամբ նաև Ֆրանսիան, ապա Ճապոնիայի հիմնախնդրում ակտիվություն էր ցուցաբերում հիմնականում ԱՄՆ-ը: Միմոռայում 1855 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 7) ստորագրված պայմանագրով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև: Ճապոնիան ուսուական նավերի և առևտրի համար բացում էր Հակոդատե, Միմոռա, Նահասակի նավահանգիստները: Ռուսաստանը կարող էր այնտեղ ուղարկել իր հյուպատոսներին: Դե-յուրե ճանաչումը որակապես նոր էլ բացեց երկու պետությունների հարաբերությունների պատմության մեջ: Սակայն Սախալինի և Կուրիյան կղզիների պատկանելության հիմնահարցը երկու երկրների միջպետական հարաբերություններում դարձել էր յուրատեսակ կոմպլեքսոր: Ռուսները փորձում էին ապացուցել, որ Սախալինն արդեն հնուց պատկանում էր Ռուսաստանին և առաջարկում էին ճապոնացիներին ճանաչել պատմականորեն հաստատված իրողությունը, հիմնավորում, որ Սախալինն իրենց տերության համար խիստ անհրաժեշտություն է՝ գերազանցապես անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Ընդ որում, ուսուները Ճապոնիայի ներկայացուցիչներին տեղեկացնում էին, որ Սախալինը Ռուսաստանին է անցել Այգուների պայմանագրով և առաջարկում էին ուսու-ճապոնական սահմանն անցկացնել Լապերուզայի նեղուցով, բայց մերժվում էին ճապոնացիների կողմից: Սակայն Ճապոնիան շուտով փոխեց իր մարտավարությունը Սախալինի հարցում և որոշեց համարժեք դիջման պայմանով այն ճանաչել կայսերական Ռուսաստանի տարածք: Ճապոնիայի պետական այրերը նկատի էին առնում, որ իրենք չունեն բավարար ուժեր, որպեսզի կարողանան Ռուսաստանի կամքին հակառակ հաջատանել իրենց բացարձակ գերիշխանությունը կղզում: Դա իսկապես իրատեսական մտեցում էր, քանզի Ճապոնիան ի վիճակի չէր բռնություններ, պարտադրանքով հարկադրել Ռուսաստանին իրեն դիջել Սախալինը: Ռուսաստանը նույնպես, ցանկանալով կարգավորել Սախալինի ձգձգվող հիմնահարցը և

չարել Հարևան երկրի հետ միջպետական Հարաբերությունները, համա-
ձայնվեց Կուրիյան կղզիները զիջել Ճապոնիային: 1875 թ. ապրիլի 25-ին
(մայիսի 7-ին) Պետերբուրգում ստորագրվեց ռուս-ճապոնական պայմա-
նագիր, որով վերջնական լուծվեցին Սախալին կղզու և Կուրիյան կղզիների
հիմնահարցերը: Պայմանագրով ամբողջ Սախալինն անցնում էր Ռուսաս-
տանին, վերջինս իր հերթին ճապոնիային էր զիջում Կուրիյան կղզեխումբ
կազմող 18 կղզիները: Ճապոնական նավերին տրվում էր նավարկության
ու ձկնորսության իրավունք Սախալինի ջրերում, Օխոտյան ծովում և Կամ-
չատկայում, առավել բարենպաստ կարգավիճակ առևտրի ոլորտում: Ճա-
պոնացիներին հնարավորություն էր ընձեռվում մնալ Սախալինում, իսկ
ռուսներին՝ Կուրիյան կղզիներում: Նրանք, պահպանելով իրենց ունեց-
վածքը և դավանանքի ազատությունը, միաժամանակ պարտավոր էին են-
թարկվել կղզիներին տիրող երկրների օրենքներին: Պետերբուրգի պայմա-
նագիրը երկար ժամանակով կայունացրեց և ամրապնդեց ռուս-ճապոնա-
կան միջպետական, քաղաքական ու առևտրատնտեսական Հարաբերու-
թյունները: Հաղթահարվեց երկու երկրների հնարավոր բախման գլխավոր
պատճառը՝ Սախալինի և Կուրիյան կղզիների հիմնահարցը: Կուրիյան
կղզիների կորուստը սակայն Ռուսաստանի համար լուրջ պարտություն
էր, որը Պետերբուրգը այդ փուլում թերագնահատում էր ու լիովին չէր ըն-
կալում: Կուրիյան կղզիները հետագայում ճապոնիայի համար դարձան
կարևոր հենակետեր Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի դեմ պայքարում:

Ռուս-չինական և ռուս-ճապոնական Հարաբերությունների լույսի ներ-
քո Ռուսաստանը կարևորում էր ռուս-կորեական առնչությունները: Թեև
Ռուսաստանը և Կորեան ունեին ընդհանուր սահման, այնուամենայնիվ,
երկու երկրների միջև միջպետական Հարաբերությունները փաստորեն
բացակայում էին՝ Կորեայի կառավարության մեկուսացման քաղաքակա-
նության պատճառով: Միայն 1884 թ. Սեուլում կնքվեց ռուս-կորեական
բարեկամության և առևտրի մասին պայմանագիր, որը նպաստեց երկու
երկրների միջև տնտեսական կապերի զարգացմանը: Պայմանագիրը
կնքվեց այն փուլում, երբ ուժեղացել էր չին-ճապոնական հակամարտու-
թյունը Կորեայում գերիշխելու համար: Կորեա մտցվեցին չինական ու ճա-
պոնական զորքեր և ստեղծվեց պատերազմի ծագման անմիջական
փտանգ: Կորեան նման պայմաններում ցանկանում էր Ռուսաստանի հետ
«ամենասերտ մերձեցումը» օգտագործել ճապոնիայի ու Չինաստանի դեմ:
Ավելին, Կորեան անգամ դեմ չէր Ռուսաստանի քաղաքական հովանավո-
րությունը, մանավանդ որ Անգլիան իր հերթին ձգտում էր կամ գնել, կամ
էլ գրավել ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող կորեական
Կոմունդու կղզիները: Ռուսաստանը, իհարկե, չահագրգռված էր Կորեա-

յում ուժեղացնել իր ազդեցությունը, և թվում էր, թե նա կօգտվի պատեհ
առիթից ու կրնդունի այդ հրապուրիչ և աննախադեպ առաջարկը: Սակայն
Ռուսաստանն իրատեսորեն գնահատելով ուժերի հարաբերակցությունը
Հեռավոր Արևելքում, չցանկանալով բարդացնել մյուս կրկրների հետ
առնչությունները, ձգտելով չխախտել քաղաքական ստատուս-քվոն, խո-
հեմաբար որոշեց չօգտագործել նման հաղվադեպ հնարավորությունը: Տե-
րությունների հակաքայլերը կղառնային անխուսափելի, որոնք կապակա-
յունացնեին առանց այն էլ խարխուլ հավասարակշռությունը Նաղաղ օվ-
կիանոսի ավազանում: Ճապոնիայի հետ միջպետական խաղաղ հարաբե-
րությունների պահպանման կարևորության մասին է վկայում Թագաժա-
ռանգ Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչի 1891 թ. ապրիլյան այցը Ճապոնիա: Ան-
գամ տհաճ, թերևս անհավատալի ու անբացատրելի միջադեպը Օցու քա-
ղաքում էապես չանդրադարձավ ռուս-ճապոնական միջպետական հարա-
բերությունների վրա: Օցուի ճապոնական մի ոստիկան անսպասելիորեն
հարձակվեց թագաժառանգի վրա և սուսերով հարված հասցրեց նրա
գլխին, որից առաջացած սպին մնաց մինչև ապագա կայսրի ողբերգական
մահը:

Ճապոնա-չինական 1894-1895 թթ. պատերազմը պարտադրեց Ռու-
սաստանին հստակեցնել ռազմաքաղաքական դիրքորոշումը պատերազ-
մող երկրների նկատմամբ: Ճապոնիան, առիթ դարձնելով Կորեայում ծա-
գած գյուղացիական ապստամբությունը, զորք մտցրեց և 1894 թ. հուլիսի
23-ին գրավեց Սեուլը: Ճապոնացիները հուլիսի 25-ին խորտակեցին չինա-
կան զինվորներով տրանսպորտային նավը և առանց պատերազմ հայտա-
բարելու հարձակվեցին Չինաստանի վրա: Մինչև պատերազմի սկիզբը չի-
նական կառավարությունը, ձգտելով կանխել ճապոնիայի հարձակումը,
փորձեց ստանալ Ռուսաստանի միջնորդությունը, ոչ առանց հիմքի, են-
թադրելով, թե ճապոնացիների ներխուժումը մայրցամաք չի կարող դժգո-
հություն և մտահոգություն չառաջացնել Պետերբուրգում: Ռուսաստանը,
որոշ տատանումներից հետո, հրաժարվեց միջնորդությունից: Սակայն ան-
հնարին էր թույլատրել ճապոնացիներին գրավելու Կորեական թերա-
կղզին և դրանով իսկ Ռուսաստանի համար Հեռավոր Արևելքում ստեղծել
«նոր Բոսֆոր»: Ռուսաստանն այդ ուղղությամբ չհասցրեց կատարել որևէ
կոնկրետ քայլ, քանզի ճապոնիան արագորեն ջախջախեց Չինաստանին և
իր պարտված հակառակորդին փաթաթեց հաշտության չափազանց ծանր
պայմաններ: Երբ սկսվեց ճապոնա-չինական պատերազմը, Ռուսաստանի
գահին էր Ալեքսանդր Երրորդը, իսկ Միմոնոսեկիում պայմանագիրը ստո-
րագրելու պահին արդեն Նիկոլայ Երկրորդն էր՝ Ռոմանովների արքայա-
տան վերջին կայսրը: Միմոնոսեկիում 1895 թ. կնքված պայմանագրով ճա-
պոնիային անցան Թայվանը, Լյաոդունյան թերակղզին Պորտ Արթուր նա-

վահանգստով: Կորեայում հաստատվեց ճապոնիայի քաղաքական գերիշխանությունը:

Ճապոնիայի ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդումը և նրա օգտին ուժերի հարաբերակցության կտրուկ փոփոխությունը Սաղաղօվկիանոսյան ավազանում խիստ անհանգստացրին Անգլիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային, ԱՄՆ-ին, որը ստեղծում էր Ռուսաստանի համար նպաստավոր քաղաքական դաշտ՝ հակահարված հասցնելու ճապոնիային, սանձահարելու նրա նկրտումները Չինաստանի ամբողջականությունը և Կորեայի անկախությունը պաշտպանելու պատրվակի ներքո: Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի ներկայացուցիչները Տոկիոյում համատեղ և յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին պահանջներին ճապոնիայից հրաժարվել Լյաոդունյան թերակղզուց: Երեք մեծ տերությունների «բարեկամական խորհուրդը» ուղեկցվեց նրանց ռազմածովային ուժերի ռազմացույցով, որը լուրջ նախադգուշացում էր ճապոնիային: Նրանց միացյալ նավատորմը հեռավորարևելյան ջրերում ղգալիորեն գերադանցում էր ճապոնական ուժերին, որը հարկադրեց Չինաստանին հաղթողներին կատարել սթափ եզրակացություն՝ ընդունել այդ պահանջը և հրաժարվել Լյաոդունյան թերակղզուց: Ռուսաստանի քաղաքական ազդեցությունը Չինաստանում զգալիորեն մեծացավ, սակայն խիստ սրվեցին ու վատացան հարաբերությունները ճապոնիայի հետ: Չինաստանը թույլատրեց Ռուսաստանին Վլադիվոստոկ-Հյուսիսային Մանջուրիա երկաթուղու կառուցումը, որի շինարարությունը և շահագործումն արտոնվում էր ռուս-չինական բանկին: Համաձայնագրով երկաթուղին 80 տարի հետո անհատույց անցնելու էր չինական կառավարությանը: Հետագայում կայսերական կառավարության ամենաազդեցիկ նախարար Վիտտեն կարողացավ Չինաստանի վրա ճնշում գործադրելու, չինական պաշտոնյաներին կաշառելու միջոցով ստորագրել պայմանագիր Լյաոդունյան թերակղզին վարձակալությանը Ռուսաստանին հանձնելու մասին, որն էլ ավելի ամրապնդեց Ռուսաստանի դիրքերը Հեռավոր Արևելքում և Սաղաղ օվկիանոսի ավազանում: Հեռավոր Արևելքում դիրքերն ամրապնդելու համար Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր ուժեղացնել քաղաքական ազդեցությունը Կորեայում: Այդ մտահղացման պատճառով Ռուսաստանը մերժեց ճապոնիայի առաջարկը՝ Կորեան բաժանել ազդեցության ոլորտների 38-րդ դուգահեռականով: Ռուս-ճապոնական հակամարտության, մեծ տերությունների մրցակցության հետևանքով Հեռավոր Արևելքը և Սաղաղ օվկիանոսի ավազանը համաշխարհային քաղաքականության մեջ ու միջազգային հարաբերություններում դարձան հակամարտությունների կարևորագույն օջախներ: Այն խորանալով XX դարի սկզբին հանգեցրեց ռուս-ճապոնական պատերազմի, որն ավարտվեց Ռուսաստանի պարտությանը և վերստին փոխեց ուժերի հարաբերակցությունն այդ աշխարհահատվածում:

ԿԱՅՏԵՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄԱՓՈՒԼՈՒՄ

§ 1. ՌՈՒՍ - ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ 1877-1878 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ

XIX դարի 70-ական թվականների երկրորդ կեսից Մերձավոր Արևելքում սկսված քաղաքական ճգնաժամի կապակցությամբ Արևելյան հարցը թևակոխեց նոր փուլ, որը վերստին սրելով ռուս-թուրքական հակամարտությունը, պատճառ դարձավ նրանց միջև Հերթական պատերազմի համար: Եվրոպական մեծ տերությունները, օգտվելով Օսմանյան կայսրության դեմ բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական հուժկու շարժումից, շտապեցին ճնշում գործադրել սուլթանի վրա, նրանից պահանջելով նոր դիմումներ, որոնք հիմնականում բխում էին Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների շահերից:

1875 թ. գարնանն ապստամբություն բռնկվեց Հերցեգովինայում, այնուհետև՝ Բոսնիայում: Նրանց ընդօրինակեցին Սերբիան ու Չերնոգորիան: Օսմանյան կայսրության քաղաքական վիճակը էլ ավելի բարդացավ, երբ 1876 թվականին թուրքական բռնակալության դեմ ապստամբության դրոշ պարզեց Բուլղարիան: Բալկանյան իրադարձությունները, որոնցով սկսվեց արևելյան ճգնաժամի նոր փուլը, իրենց վրա գամեցին ողջ Եվրոպայի ուշադրությունը: Առավել ակտիվ էր գործում Անգլիան, որի կառավարող շրջանները շարունակում էին Ռուսաստանին համարել իրենց գլխավոր հակառակորդը և մրցակիցը Սև ծովից մինչև Սաղաղ օվկիանոս ընկած լայնածավալ տարածքում: Անգլիան ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ որպես կանոն հանդես էր գալիս Ռուսաստանի դեմ, Ավստրո-Հունգարիան ձգտում էր կանխել Ռուսաստանի քաղաքական դիրքերի ամրապնդումը Բալկաններում: Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի շահերը Բալկաններում համընկնում էին հակառուսական հենքի վրա:

Նրանց տեսանկյունից Օսմանյան կայսրության քաղաքական ազդեցությունը Բալկաններում և սուլթանի կողմից նեղուցների հսկողությունը «փոքրագույն չարիք» է, իսկ Ռուսաստանի հնարավոր գերիշխանությունը՝ «մեծագույն չարիք»: 1876 թ. հունվարի 31-ին մեծ տերությունների

անունից սուլթանին ներկայացված հայտագրում հիշատակված բարենորոգումներն այնքան էին չնչին, աննշան, չափավոր, որ դրանք անվերապահորեն մերժվեցին ապստամբների կողմից: Բալկանյան ժողովուրդներին բարենորոգումների անվան ներքո իրականում խոստանում էին քաղաքական բնույթի փշրանքներ, որոնք փաստորեն սահմանափակվում էին սոսկ վարչական ինքնավարությունը: Սուլթանը ոչ միայն մերժեց այդ հուշագիրը, այլև վճռական գործողություններ ծավալեց ապստամբների դեմ: Ավելին, սուլթանը դաժան հաշվահարզար տեսավ բուլղար ժողովրդի հետ. արյան հեղեղ հոսեց Բուլղարիայում, որտեղ թուրքական յաթաղանի զոհ դարձան 30 հազար բուլղարներ, բազմաթիվ գյուղեր վերածվեցին մոխրակույտերի: Այս ոճրագործությունները և գազանությունները բողոքի հուժկու ալիք բարձրացրին Եվրոպայում, ներառյալ և Անգլիայում: Բուլղար ժողովրդի պաշտպանությունը և սուլթանի զանգվածային հանցագործության դեմ հանդես եկան Ջ. Գարիբալդին, Վ. Հյուգոն, Չ. Դարվինը, Վ. Գլադստոնը: «Բուլղարական սարսափները», ապստամբությունները Բոսնիայում, Հերցեգովինայում հասարակական լայն շարժում առաջացրին Ռուսաստանում: Մեծ ծավալ ընդունեց հանգանակությունը՝ Բալկանյան երկրներ էին ուղարկվում զենք, հանդերձանք, սննդամթերք: Ալեքսանդր Երկրորդն անձամբ մուծեց 10 հազար ռուբլի: Հանգանակություն կատարելու գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայտնի քննադատ Վ. Ստասուլը: Բալկանյան երկրներ մեկնեցին հայտնի նկարիչներ Վ. Պալենովը, Կ. Մակովսկին, Սերբիայում էր իբրև զինվորական թղթակից գրող Գ. Ուսպենսկին, Չերնոգորիայում՝ բժիշկ-վիրաբույժ Ն. Սկլիֆոստովսկին, Սերբիայում՝ բժիշկ-թերապևտ Բոտկինը: Սերբիա մեկնեցին հեղափոխական-նարողներ Ս. Ստեպանյակ-Կրավչինսկին, Դ. Կլեմենցը: Ռուս կանայք մտան սերբական բանակ որպես գթություն քույրեր: Հետևաբար համաշխարհային հասարակական կարծիքը համակրում էր Բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Սակայն դա չիսանգարեց, որ Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան էլիոթը պաշտոնական զեկուցագրում առանց այլևայլության գրեր, թե անգլիական քաղաքականությունը չի կարելի փոխել և չպետք է փոխել այն պատճառով, թե կսպանվեն 10 հազար կամ 20 հազար բուլղարացիներ: Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու անհրաժեշտությունը պաշտպանություն գտավ ռուսական թագաժառանգի, կայսրի եղբոր՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի, առանձին պաշտոնյաների ու բարձրաստիճան զինվորականության մոտ: Երբ սերբական և չեռնոգորյան բանակներին սպառնաց լիակատար ջախջախումը, Ռուսաստանը հայտարարեց մասնակի զորահավաք, որը երկու բանակներին փրկեց լիակատար կործանումից: Ռուսաստանը վերջնագիր ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում զինադա-

դար կնքել Սերբիայի հետ: Ռուսաստանի դեմ մեծ պատերազմի պատրաստ չլինելով՝ Թուրքիան ընդունեց այդ պահանջը: Ռուսաստանի վճռական միջամտության շնորհիվ կանխվեց նաև Բելգրադի գրավումը: Սերբիա մեկնեց ռուս հայտնի գեներալ Մ. Չերնյաևը: Նա ընդունեց սերբական հպատակություն և նշանակվեց սերբական բանակի գլխավոր հրամանատար: Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, հատկապես սլավոնասերները գտնում էին, որ հասել է ժամանակը «լուծելու Արևելյան հարցը», այսինքն՝ առկա են ռազմաքաղաքական բոլոր գործոնները Թուրքիային նեղուցներից դուրս մղելու, Բալկաններում Կ. Պոլիս կենտրոնով Ռուսաստանի կայսրի հովանավորությամբ և ղեկավարությամբ սլավոնական դաշնություն ստեղծելու և դրանով իսկ տիրանալու սեփական «տան բանալիներին»՝ Սևծովյան նեղուցներին: Թեև «եղբայր սլավոններին» օգնելու կոչը սոսկ միջոց էր կայսրության մերձավորարևելյան ծրագրերն իրագործելու համար, այսուհանդերձ, այն լայն արձագանք էր գտնում Բալկաններում, ոգևորում ազատագրական պայքարի դրոշ բարձրացրած ժողովուրդներին:

Ալեքսանդր Երկրորդը 1877 թ. ապրիլի 12-ին (24) Քիչինևում հրապարակեց կայսերական հրովարտակ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու մասին և նույն օրը ռուսներն անցան Ռումինիայի սահմանը: 1878 թ. մայիսի 9-ին Ռումինիան հռչակվեց անկախ թագավորություն: Ռուս-թուրքական պատերազմի պաշտոնական քաղաքական նպատակն էր վերացնել թուրքական տիրապետությունը Բալկաններում, բարելավել սուլթանի լծի տակ հեծող քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական կարգավիճակը, որը չէր բացառում անհրաժեշտության դեպքում Կ. Պոլսի գրավումը: Միաժամանակ հռչակվում էր պատերազմի գլխավոր քաղաքական հիմնախնդիրը՝ Բուլղարիայի ազատագրումը և Բալկաններում անկախ պետությունների կազմավորումը (Սերբիա, Ռումինիա, Չեռնոգորիա):

Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալկաններում և Անդրկովկասում գրեթե միաժամանակ: Բալկանյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարն էր կայսրի եղբայր Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, իսկ Կովկասյան ռազմաճակատը գլխավորեց Ալեքսանդր Երկրորդի մյուս եղբայրը՝ Միխայիլ Նիկոլաևիչը: Ըստ ռուսական հրամանատարության ծրագրի նախատեսվում էր անցնել Դանուբը, սրընթաց հարձակումով անցնել Բալկանները և շարժվել Կ. Պոլսի վրա: Դրա իրագործումը պահանջում էր զգալի թվով զորք: Այնինչ բալկանյան թատերարեմի ռազմական գործողությունների համար առանձնացված ուժերը չէին բավարարում: Հենվելով իրենց ամրությունների վրա՝ թուրքերը հույս ունեին թույլ չտալ ռուսական զորքերին անցնել Դանուբը: Սակայն թուրքական հրամանատարությունը պլանները խափանվեցին: 1877 թվականի ամռանը ռուսներն անցան Դա-

նուրբ: Առաջատար ջոկատը, գեներալ Ի. Գուրկոյի հրամանատարությունը, արագորեն գրավեց Բուլղարիայի հին մայրաքաղաք Տիոնովոն, իսկ այնուհետև՝ Բալկանների վրայով անցնող կարևոր ուղին՝ Շիպկայի լեռնանցքը: Բուլղարները ուս ղինվորներին դիմավորում էին խանդավառությամբ, իրենք իրենց ազատարարներին: Նրանք ստեղծում էին աշխարհազորային ջոկատներ, մաքրում էին լեռնանցքները, ծառայում էին որպես ուղեկցողներ, ռազմամթերք և սննդամթերք էին հասցնում դժվարամատչելի տեղերը: Ռուսների հիմնական ուժերը գրադված էին Պլենա ամրոցի պաշարումով: Թուրքական հրամանատարությունը Չեռնոգորիայից այստեղ փոխադրեց մեծ թվով ուժեր: Այդ ընտիր զորքերը սկսեցին Շիպկայի լեռնանցքի գրոհը: Երեք օր Շիպկայի պաշտպանները հերոսաբար ետ էին մղում հակառակորդի գրոհները, հակառակորդ, որը թվով հինգ անգամ գերազանցում էր ռուսներին: Երբ վերջացան փամփուռները, ղինվորները սկսեցին թշնամուն ետ մղել սվիններով ու քարերով: Շիպկայի դիրքերը մնացին ռուսների ձեռքում, բայց փակ էր դեպի հարավ նրանց ճանապարհը: Եկավ ձմեռը. լեռներում ցուրտ սառնամանիքներ էին: Բուրք գետին էր գլորում մարդկանց, ձյան հաստ շերտը փակել էր ճանապարհները, պարենը չէր բավարարում: Անհավատալի դժվար պայմաններում ռուսները, ցուցարներելով արիություն և տոկունություն հրաշքներ, լեռնանցքը պաշտպանեցին մինչև 1878 թ. հունվարը: Նրանք կորցրին 9,5 հազար մարդ՝ միայն ցրտահարվածներ ու սառածներ:

Ռուսների հաղթանակները և հատկապես Բալկաններով ձմեռային դժվարագույն անցումը Եվրոպայի համար ոչ միայն հույժ անցանկալի էր, այլև անսպասելի ու անհավանական: Գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մոլթկեն համոզված էր, որ ռուսների բանակն ի վիճակի չէ ձմեռային պայմաններում մարտերով անցնել Բալկանյան լեռնաշղթան, թույլատրեց Ռուսաստանի բանակին կից գերմանական ղինվորական ղիտորդներին գնալ արձակուրդ: Իսկ Բիսմարկը, ծալելով Բալկանյան թերակղզու քարտեզը, ասաց, որ այն անհրաժեշտ չի լինի բացել մինչև գարուն: Այդպես էին մտածում նաև անգլիացի ղինվորական մասնագետները: Բալկանյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը չկարողացավ Պլենան (Պլենն) գրավել գրոհով, ուստի և որոշվեց այն վերցնել շրջափակման միջոցով: Քաղաքն ամրոցովին շրջապատվեց, պահեստադրի մոտեցումը և պարենի ու ղինամթերքի մատակարարումը դադարեցվեց: Շրջապատումից դուրս գալու թուրքական բանակի փորձը չհաջողվեց: 1877 թ. նոյեմբերի վերջին Պլենայի 40-հազարանոց կայազորը հանձնվեց: Պլենայի անկումն առաջ բերեց սլավոնների ազատագրական շարժման վերելք: Նորից պատերազմի մեջ մտավ Սերբիան: Թուրքիան կանգնած էր պարտության եզրին: Գեներալ Գուրկոյի ջոկատը ձմեռային

դժվար պայմաններում անցավ Բալկանները, մի շարք ճակատամարտերում ջարդեց թուրքերին և գրավեց Սոֆիան: Գուրկոն իր հրամանում, ղինելով ղինվորներին, գրել է. «Վերջացավ Բալկաններով անցումը: Չգիտես ինչով ավելի շատ հիանալ. թշնամու դեմ մարտերում ձեռք բերված արիությունը, թե՞ լեռների, սառնամանիքների և խոր ձյան դեմ պայքարում տարած ձեռք ծանր աշխատանքի տոկունությունը ու համբերությունը: Կանցնեն տարիներ, և մեր ժառանգները, այցելելով այդ ամայի լեռները, հարարությունը ու ցնծությունը կասեն. «Այստեղից անցել են ռուսական զորքերը և վերակենդանացրել սովորովյան ու ունյանցեյան հրաշք դուցադուներին փառքը»:

1878 թ. հունվարին ռուսների ընդհանուր հարձակման շնորհիվ թուրքերը ջախջախվեցին Ֆիլիպոպոլիսի (Պլովդիվ) մոտ, իսկ այնուհետև առանց մարտի թողեցին Ադրիանուպոլիսը (էդիրնե): Ճանապարհը բաց էր դեպի Կ. Պոլիս: Ռուսները դուրս եկան Մարմարայի ծովի առափնյա շրջանները՝ տեղակայվելով Կ. Պոլիսի մատույցներում և Դարդանելի նեղուցի մերձակայքում: Շիպկայի լեռնանցքի հերոսական դրվագը, Պլենայի, Սոֆիայի, Ֆիլիպոպոլիսի, Ադրիանուպոլիսի գրավումը դարձան ռուսական ռազմական արվեստի լավագույն և փայլուն հաղթարշավի օրինակ: Դա ապացուցեցին նաև ռազմական հաղթական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում: Այդ հաղթանակները ձեռք բերվեցին հայերի անմիջական աջակցությամբ, որոնք մասնակցեցին Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած գրեթե բոլոր վճռորոշ մարտական գործողություններին: Հայերին ոգևորում էր նաև այն կարևորագույն հանգամանքը, որ Կովկասյան ռազմաճակատում գործող բանակների գլուխ կանգնած էին հայազգի տաղանդավոր գեներալներ Մ. Լորիս-Մելիքովը, Ա. Տեր-Ղուկասովը և Հ. Լազարևը: Նրանց անմիջական գլխավորությամբ ազատագրվեցին հայկական հնագույն քաղաքներ Բայազետը, Կարինը, Արդահանը, Կարսը: Կարսի անառիկ ամրոցի գրավումը մեծ տպավորություն գործեց Եվրոպայի ռազմական և ղինվորական բարձրաստիճան մասնագետների վրա: Ֆրանսիացի գեներալ դը Կուրսին Կովկասից հեռանալուց առաջ Կարսի բերդամասերը տեսնելով, խորհուրդ տվեց ռուս գլխավոր հրամանատարին բավարար ուժեր չունենալու պատճառով չգրոհել դրանց վրա: Նրա կարծիքով ռուսներն այնքան լավն են ու մարտունակ, որ կգրոհեն այդ անառիկ ապառաժները «...բայց դուք, գգուչացնում է գեներալը, կգոհեք նրանց բոլորին անխտիր և չեք գրավի ոչ մի բերդամաս»: Ֆրանսիացի գեներալի խորհրդի մեջ, անշուշտ, առկա էր ռացիոնալ հատիկ: Բավական է ասել, որ Կարսում թուրքերի թիվը հասնում էր 30 հազարի, նրանք ունեին 300 հրանոթ, երեք ամսվա պաշար: Հատկանշական է, որ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Մ. Լորիս-Մելիքովը, տեղեկանալով Կարսի մատույցներում գործող զորքերի դժվարությունների

մասին, կարգադրեց նրանց հրամանատար գեներալ Ն. Լազարևին դադարեցնել գրոհը և նահանջել: Լազարևը Լորիս-Մելիքովին պատասխանում է. «Ես գրոհում եմ անդառնալիորեն, եթե Կարսը չվերցնեն գիշերը, ապա կվերցնեն ցերեկը կամ կկռվեմ մինչև հաջորդ գիշեր»: 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին առավոտյան ռուսական զորքերը գրավում են Կարսի հռչակավոր բերդը՝ 18 հազար գերի, 5 փաշա, 800 սպա, այդ թվում անգլիացի սպաներ, որոնք գլխավորում էին բերդի պաշտպանությունը: Կարսի գրավումը Կովկասյան բանակի ամենախոշոր հաղթանակն էր, իսկ գիշերային գրոհը՝ նրա ռազմական արվեստի անջնջելի էջերից, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ պատերազմի վերջնական ելքի համար: Թուրքական բանակի ջախջախումը կատարյալ էր, պատերազմում պարտությունը՝ բացահայտ: Ֆրանսիացի նշանավոր դիվանագետ, պատմաբան, հետազայում Պետերբուրգում Ֆրանսիայի դեսպան Մորիս Պալեոլոգը Ալեքսանդր Երկրորդին նվիրած «Կայսրի սիրավեպը» ծավալով փոքրիկ, բայց արժեքավոր գրքում նշում էր, որ ռուսների աներկբա հաղթանակները լուրջ մտավայտություն առաջացրին Եվրոպայում և հատկապես Անգլիայում: Մորիս Պալեոլոգն ընդգծում է, որ անգլիական ռազմանավերն անմիջապես մտան Դարդանել և խարխալ գցեցին Իշխանաց (Իշխանական) կղզիների մոտակայքում՝ մայրաքաղաքից ընդամենը 5 մղոն հեռավորության վրա: Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Դերբին պաշտոնապես հայտարարեց, թե ռուսների կողմից Կ. Պոլսի գրավումը ազդանշան կդառնա Անգլիային հանդես գալու համար, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ուղղակի պատերազմի ահազանգ: Բիքոնսֆիլդը՝ Անգլիայի վարչապետը, չէր հավատում Գորչակովի հավաստումներին և սպառնում էր խզել դիվանագիտական հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Գորչակովը հայտարարեց, որ Ռուսաստանը չի գրավի Կ. Պոլսը, եթե դրանից հրաժարվի Անգլիան: Թուրքական բանակի ծանրագույն պարտությունները նկատի ունենալով՝ սուլթանը 1878 թ. հունվարի 13-ին հարկադրված եղավ դիմել Ալեքսանդր Երկրորդին՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և զինադադար կնքելու խնդրանքով: 1878 թ. հունվարի 19-ին (31) Ադրիանուպոլսում ստորագրվեցին զինադադար և «Հաշտության հիմունքները»: Այս քաղաքական փաստաթղթերի համաձայն Սերբիան, Չեռնոգորիան և Ռումինիան ստանում էին անկախություն, նրանց տարածքներն ընդլայնվում էին, ստեղծվում էր Բուլղարական ինքնավար իշխանություն՝ ելքով դեպի էգեյան ծով: Բալկանյան թերակղզու մեծ մասն ազատագրվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետությունից: Թուրքիայի ներկայացուցիչ Սավֆետ փաշան այդ պայմաններն անվանեց «մահվան դատավճիռ» Օսմանյան կայսրության համար: Դրանից հետո Ռուսաստանը և Թուրքիան սկսեցին նախապատրաստվել բանակցությունների՝ կնքելու հաշտության պայմանագիր:

§ 2. ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՑ ԴԵՊԻ ԲԵՈՒԼՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփելու և հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով Սան-Ստեֆանո ծովափնյա ավանի այն ամառանոցում, որը պատկանում էր Հայ մեծահարուստ Տատյան Առաքել բեյին և որտեղ իջևանել էր ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարը, 1878 թվականի փետրվարի 13-ին սկսվեցին բանակցություններ երկու երկրների միջև, որոնց ընթացքում Ռուսաստանը, իրրև հաղթող տերություն, պարտադրեց Թուրքիային ընդունել իր պահանջները, իսկ օսմանյան պետությունը, որպես պարտված կողմ, հարկադրված էր ընդունել ներկայացված պայմանները: Ադրիանուպոլսի զինադադարից հետո Թուրքիան դեռևս հույս ուներ հաշտության բանակցությունների ժամանակ վերանայել շատ կետեր և Ռուսաստանից ստանալ լուրջ զիջումներ: Թուրքերը քաջատեղյակ էին, որ Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան արտահայտել են իրենց բողոքը զինադադարի պայմանների դեմ և հայտարարել «Եվրոպական շահերի» խախտման մասին: Մանավանդ որ Անգլիան հայտարարել էր՝ եթե հաշտության պայմանագիրը հակասի Փարիզի (1856 թ.) ու Լոնդոնի (1871 թ.) համաձայնագրերին, ապա այն կվերանայվի այդ պայմանագրերը ստորագրած երկրների կողմից գումարվելիք վեհաժողովում: Ալեքսանդր Երկրորդը և Գորչակովը Թուրքիայի հետ հաշտության կնքումը հանձնարարեցին Իգնատևին: Նրանք նկատի ունեին ռուս դիվանագետի թուրքերենի իմացությունը, Կ. Պոլսում երկարամյա աշխատանքը, վճռականությունը, հետևողականությունը, փորձը, հմտությունը: Հենց Գորչակովի անմիջական նախաձեռնությամբ Իգնատևը դեռևս 1864 թ. օգոստոսին նշանակվեց Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանորդ, իսկ մի քանի տարի անց ստացավ դեսպանի աստիճանակարգ: Շուրջ 13 տարի նա գտնվում էր Կ. Պոլսում և իբրև դիվանագետ պաշտպանում էր ոչ միայն կայսրության, այլև բալկանյան ժողովուրդների շահերը և իղձերը: Իգնատև դիվանագետի գործունեության շնորհիվ նախահիմքեր ստեղծվեցին հայկական հարցի ձևավորման և միջազգային ասպարեզ դուրս գալու համար: Իգնատևի հետ միասին Ռուսաստանը ներկայացնում էր ներկողվը, իսկ թուրքական պատվիրակությունը՝ արտաքին գործերի նախարար Սավֆետ փաշան և Բեռլինում Օսմանյան կայսրության դեսպան Սաադուլլա բեյը, ինչպես նաև պատվիրակության քարտուղար և խորհրդական հայազգի Սարգիս բեյ Համամջյանը:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1878 թ. փետվարի 19-ին (մարտի 3-ին) ստորագրված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը բաղկացած էր 29 հոդվածից ու հանրագումարի էր բերում ռուս-թուրքական պատերազմը,

որը Համապատասխանում էր ինչպես կայսերական Ռուսաստանի, այնպես էլ բալկանյան ժողովուրդների, մասամբ նաև արևմտահայությունների: Այդ պայմանագրով Բարձր Դուռը վերջնականապես ճանաչում էր Չեռնոգորիայի իշխանապետության անկախությունը (Հոդ. 2), Սերբիան ճանաչում է անկախ (Հոդ. 3), Բարձր Դուռը ճանաչում է Ռումինիայի անկախությունը (Հոդ. 5). Բուլղարիան դառնում էր ինքնավար, տուրք տվող իշխանապետություն՝ քրիստոնեական կառավարմամբ և գեմստվոյական գործով (Հոդ. 6): Բուլղարիայի իշխանն ընտրվելու է ազատորեն, բնակչության կողմից և Հաստատվելու է տերությունների Համաձայնությամբ Բարձր Դուռն կողմից: Եվրոպայի մեծ տերություններում թագավորող արքայատների անդամներից և ոչ մեկը չի կարող ընտրվել Բուլղարիայի իշխան: Ֆիլիպպոլիտում (Պլովդիվում) կամ Տիրնովոյում գումարված Բուլղարիայի անվանի մարդկանց ժողովը Ռուսաստանի կայսերական կոմիսարի Հակոբյանի և օսմանյան կոմիսարի ներկայությամբ կնշակի ապագա կառավարման կանոնադրությունը: Բուլղարիայում նոր վարչակարգ մտցնելը և նրա Հակոբյանը երկու տարվա ընթացքում կհանձնարարվեն ռուսական կայսերական կոմիսարին (Հոդ. 7):

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրն էապես փոխեց Բալկանների քաղաքական քարտեզը. այն փաստորեն միմյանցից բաժանեց Օսմանյան կայսրության եվրոպական ու ասիական տիրույթները, զգալիորեն թուլացրեց Թուրքիայի քաղաքական ու տնտեսական իշխանությունը և նկատելիորեն նպաստեց սուլթանի տիրապետության տակ մնացած ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա վերելքին: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը բուռն խանդավառություն առաջացրեց Հատկապես Բուլղարիայում, որտեղ Հավաքվեց Ալեքսանդր Երկրորդին Հղած շուրջ 230 Հազար մարդու ստորագրություն և 1878 թ. ապրիլի 10-ին Սան-Ստեֆանոյում Հանձնվեց կայսերական բանակի գլխավոր հրամանատարին: Այդ պայմանագրի 24-րդ Հոդվածի Համաձայն «ինչպես պատերազմի, նույնպես և խաղաղ ժամանակ Բոսֆորը և Դարդանելը բաց կլինեն ռուսական նավահանգիստներից եկող և դեպի դրանք ուղղվող չեղոք երկրների սուևտրական նավերի Համար»: Իգնատևը ձգտում էր Թուրքիայի լիազորներին Համոզել, որ Ռուսաստանի գերագույն խնդիրն է ու նպատակը «արգելել օտարերկրյա նավերի մուտքը նեղուցներ»: «Մուտքը նեղուցներ, - հրահանգավորում էր Իգնատևը իր պատվիրակության թարգման Մ. Օնուին, - չբանուտքի դուռ է ծառայում մեր տան (Ռուսաստանի - Մ. Մ.) Համար»: Ռուսաստանի զորքերի դուրսբերումը Ասիական Թուրքիայից կկատարվի վեց ամսվա ընթացքում՝ հաշված վերջնական հաշտություն կնքելու օրվանից (Հոդ. 25). Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանին վերադարձվեց Հարավային Բեսարաբիան, իսկ Կովկասում՝ Կարսը,

Բաթումը, Բայազետի մարզը Ալաշկերտի Հովտի հետ միասին: «Ուրախ եմ, որ կարող եմ Ձեզ տեղեկացնել, թե թուրքերը երկարատև ու դժվարին բանակներից հետո, - հեռագրում էր Իգնատևը կանցլեր Գորչակովին, - ավարտեցին Համաձայնությամբ մեզ դիջելու Բաթումը, Արդահանը, Կարսը և Բայազետը: Դեռ չարունակում ենք վիճել սահմանագատման մանրամասների շուրջ»: Գորչակովին Հղած նոր հեռագրում Իգնատևը գրում է. «Ի լրացումն իմ այսօրվա հեռագրի՝ տեղեկացնում եմ, որ Օլթին, Արդահանուչը, Արդվինը, Ալաշկերտը, Կաղզվանը և Պամուրը մնում են Ռուսաստանին»: Այս ցանկալի լուրը Հասցեագրվեց ոչ միայն Գորչակովին, այլև Կովկասի փոխարքային: Այս առնչությամբ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը փետրվարի 19-ին կայսրին ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը. «Երջանիկ եմ շնորհավորել Ձերդ մեծությունը հաշտության կնքման կապակցությամբ: Աստված արժանացրեց մեզ, կայսր, ավարտել Ձեր կողմից նախաձեռնած մեր սուրբ պործը... Դուք ազատագրեցիք քրիստոնյաներին մահանդականների լծից»: Կայսրն այս հեռագիրն ստանալուց անմիջապես հետո մեծ իշխանին տվեց հետևյալ պատասխանը. «Երախտապարտ եմ Աստծուն հաշտությունը կնքելու առթիվ: Մրտագին շնորհակալություն քեզ և մեր բոլոր կտրիճներին ձեռք բերած արդյունքների համար: Միայն թե եվրոպական վեհաժողովը չվատթարացնի այն, ինչ մենք ձեռք բերեցինք մեր արյամբ: Ալեքսանդր»: Ավելին, կայսրը պատասխանելով Իգնատևի Հոր՝ նախարարների կոմիտեի նախագահի շնորհավորական նամակին, նշում էր, թե ինքն ուրախ է, որ հենց նրա որդուն բախտ վիճակվեց «ստորագրել Ռուսաստանի Համար այդչափ պանծալի հաշտություն: Այժմ մնում է ցանկալորպեսզի եվրոպայի մեր բարեկամներն իրենց միջամտությամբ չխանգարեն այն ի կատար ածելու համար»:

Իգնատևը, չկարողանալով ազատագրված Հայկական ողջ Հողերը միացնել Ռուսաստանին, այնուամենայնիվ, մշակեց և Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ մտցրեց մի Հոդված, որը պետք է որոշ չափով բարելավեր Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացող արևմտահայերի կարգավիճակը: Այսպես ծնվեց և պատմաքաղաքական և միջադպրային դիվանագիտության ասպարեզ ելավ 16-րդ Հոդվածը, որը պարտավորեցնում էր օսմանյան կառավարությանը բարեփոխումներ անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում, ապահովել արևմտահայության անձի, կյանքի, գույքի անվտանգությունը: Երբ Սաֆվետ փաշան տեղեկանում է այս Հոդվածի մասին, խիստ դժգոհելով ասում է. «Դուք մեզ համարյա դրկել եք եվրոպական մարդերից, գոնե մեզ հանդիստ թողեք Ասիայում»: Թեև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ Հոդվածում անգամ խոսք և ակնարկ չկար արևմտահայերին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, երբ արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդը ձգտում էր նույնիսկ քա-

ղաքական քարտեզից ջնջել Հայաստան անունը, իսկ Թուրքիայի մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան լիտիարար Հայտարարում էր, թե պետք է Ջարդել այն բոլոր ծնոտները, որոնք կարտասանեն «Հայաստան բառը», այդ կետը արևմտահայերի համար ընդհանուր առմամբ կարելի է համարել նպաստավոր և դրական իրադարձություն: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) կայսերական Ռուսաստանի անունից ստորագրեցին Իգնատևը և Նելիդովը, իսկ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից՝ Սաֆվետը և Սաադուլլահը, որը, ի սկզբանե մերժեցին մեծ տերությունները, առաջին հերթին Անգլիան ու Ավստրո-Հունգարիան: Անգլիայի վարչապետ Բիքոնսֆիլդը (Դիզրայելին) և Ավստրո-Հունգարիայի արտգործնախարար Անդրաշին դժգոհ էին Բալկաններում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումից ու սլավոնական նոր պետության՝ Բուլղարիայի ստեղծումից: Նրանք պահանջեցին եվրոպական վեհաժողովում վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հոդվածները և սկսեցին պատերազմով սպառնալ Ռուսաստանին: Անգլիայի վարչապետը, թեև հանդես էր գալիս մարտակոչ ու սպառնալից պաշտոնական Հայտարարություններով, իրականում նույնպես խուսափում էր պատերազմից: Բիքոնսֆիլդի համար պատերազմի սպառնալիքը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ռուսների վրա ճնշում գործադրելու դիվանագիտական միջոց, հզոր լծակ հարկադրելու նրանց ընդունել իր պահանջները: Բիքոնսֆիլդը և Սոլսբերին փաստորեն հեռու էին Ռուսաստանի հետ բախվելու մտադրությունից ու ոչ պակաս չափով չահագորգոված էին ռուս-անգլիական սրված հակամարտությունը հարթելու մեջ, եթե Ռուսաստանը քննարկման ներկայացնի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաեվրոպական նշանակություն ունեցող հոդվածները միջազգային վեհաժողովում:

Ռուսաստանի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Թուրքիայի բարձրաստիճան պետական այրերի ու դիվանագետների մասնակցությամբ և Գերմանիայի կանցլեր (վարչապետ) Օտտո Բիսմարկի նախագահությամբ Բեռլինի վեհաժողովը բացվեց հունիսի 1-ին (13-ին), տեղեց մեկ ամիս և ունեցավ կարևոր նշանակություն, քանզի էապես ներգործեց միջազգային հարաբերությունների հետագա գործընթացների վրա: Ռուսաստանի պատվիրակությունը գլխավորեց Ա. Գորչակովը: Կայսրը երկրորդ լիազոր-ներկայացուցիչ նշանակեց Լոնդոնում իր դեսպան Շուվալովին, իսկ Բեռլինում Ռուսաստանի դեսպան Ուրրին դարձավ պատվիրակության երրորդ ներկայացուցիչը: Ի դեպ Հայությունը ցավով ընդունեց լուրն այն մասին, որ Իգնատևը չի մասնակցելու Բեռլինի վեհաժողովին, քանզի նրան համարում էին իրենց շահերի պաշտպանը և իդձերի արտահայտիչը: Բեռլին ժամանեցին Հունաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի ներկայացուցիչները,

բայց միայն Հունաստանի և Ռումինիայի պատվիրակները Գորչակովի անմիջական աջակցությամբ մասնակցեցին վեհաժողովի աշխատանքներին՝ իրենց երկրներին վերաբերող հիմնահարցերի քննարկման ժամանակ:

Բեռլինի վեհաժողովի առաջին նիստում «ազնիվ մակեր» («միջնորդ») Բիսմարկը Հայտարարեց, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը պետք է քննարկվի ոչ թե ըստ հոդվածների հերթականության, այլ հիմք ընդունվի հիմնահարցերի քաղաքական և իրավական կարևորությունը: Եվ օրինաչափ է, որ վեհաժողովի մասնակիցների ուշադրության կիզակետում էին Բուլղարիայի հարցը և Բալկանյան հիմնախնդիրները ընդհանրապես: Բեռլինի վեհաժողովի 64 հոդվածներից 22-ը նվիրված էր Բուլղարիային, 9-ը՝ Սերբիային ու Ռումինիային, 8-ը՝ Չեռնոգորիային, և վերջապես դանուբյան նավարկության կարգավիճակին, որն ուներ համաեվրոպական նշանակություն: Բուլղարիան դառնում էր ինքնավար, տուրք վճարող իշխանապետություն, բայց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված Մեծ Բուլղարիան անդամահատվեց երկու մասի՝ քաղաքական տարբեր կարգավիճակով: Միայն Հյուսիսային չրջանը ստացավ ինքնավար իշխանապետական կարգավիճակ: Բալկաններից դեպի հարավ ստեղծվում է մի նահանգ «Արևելյան Ռումելիա» անունով, որը մնաց սուլթանի քաղաքական և ռազմական անմիջական իշխանության ներքո՝ վարչական ինքնավարության պայմաններով, իր քրիստոնյա զենեքալ-նահանգապետով: Սերբիայի և Չեռնոգորիայի տարածքները սահմանափակվեցին: Բեռլինի վեհաժողովի մասնակիցները ճանաչեցին Ռումինիայի անկախությունը, իշխանապետությունը ստացավ Դորբուջայից դեպի հարավ ընկած տարածքը: Բոսնիան և Հերցեգովինան պետք է զրավվեին ու կառավարվեին Ավստրո-Հունգարիայի կողմից: Անգլիան, պաշտպանելով Թուրքիային, իրրե վարձահատույց ստացավ Կիպրոս կղզին: Բեռլինի դաշնագրի 58-րդ հոդվածով «Բարձր Դուռը Ասիայում ռուսական կայսրությանն է գիջում Արդահանի, Կարսի և Բաթումի տարածքները, վերջինիս նավահանգստով հանդերձ, ինչպես նաև այն բոլոր տարածքները, որոնք գտնվում են ռուս-թուրքական նախկին սահմանի և Հաջորդ սահմանագծի միջև»: Սակայն, գիջելով այս հիմնախնդրում, Սոլսբերին հարկադրեց Գորչակովին ու Շուվալովին նահանջել և բավարարել իր պահանջը: Մասնավորապես Բեռլինի դաշնագրի 60-րդ հոդվածի համաձայն «Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին զիջված Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետ քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային»: Սոլսբերին հաջողվեց նաև վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետը, որից հետո ծնվեց չարաբաստիկ 61-րդ կետը՝ «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել

Հայերի անվտանգությունը չներքնզներից և քրդերից: Բարձր Դուռը տե-
րություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ին-
քը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն
դրանց կիրառմանը»: Սուլթան Աբդուլ Համիդը համոզված էր, որ այս
անձն ու հստակությունից զուրկ հողվածք անխուսափելիորեն կդառնա
«մեռած տառ», քանզի մեծ տերությունների հակամարտությունից հմտո-
րեն օգտվելով, նրանցից յուրաքանչյուրին մասնակի գիջումներ կատարե-
լու միջոցով, իրեն կհաջողվի «օձիքն ազատել», այսինքն՝ խուսափել բա-
րենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ ստանձնած պարտավորությու-
նից: Ինչպես ռուսական առածի համաձայն յոթ դայակների պահած երե-
խան հսկող աչք չունի, այնպես էլ շատ հովանավորողներ ունենալով՝
արևմտահայերի ակնկալիքները մնալու էին սոսկ անիրագործելի ցան-
կություն:

Բեուլինի վեհաժողովում «երեք կայսրերի դաշինքի» շրջանակներում ո՛չ
Գերմանիան և ո՛չ էլ Ավստրո-Հունգարիան, մեղմ ասած, չպաշտպանեցին
Ռուսաստանին: Եվ իզուր էր Բիսմարկը պնդում, թե ինքը իբր Բեուլինի վե-
հաժողովում Ռուսաստանի համար ավելի շատ բան է կատարել, քան նրա
բոլոր դիվանագետները միասին վերցրած: Բիսմարկի այս փարիսեցիու-
թյունը հերքում է Գորչակովի ուշացած գնահատականը, որի համաձայն
«հետագա հաշվարկը երեք կայսրերի վրա պատրանք է»: Այդպիսին էր
Ռուսաստանի կանցլերի և արտգործնախարարի վեհաժողովից ստացած
ընդհանուր տպավորությունը, որի մասին նա դրում էր Ալեքսանդր Երկ-
րորդին: Չափազանց բնորոշ է, որ կայսրը լուսանցքներում նշանագրեց.
«Դա նաև իմ կարծիքն է»: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, ապա նրա
կառավարող այրերը զարմանալիորեն չափազանց շուտ մոռացան, այն էլ
Բեուլինում, Բիսմարկի «ոազմական ահագանգը» և Ռուսաստանի գլխա-
վոր դերակատարումը Ֆրանսիային նոր պատերազմից ու ջախջախումից
փրկելու գործում: Սակայն միանգամայն սխալ կլինեք Ռուսաստանի գոր-
ծունեությունը Բեուլինի վեհաժողովում ներկայացնել որպես կատարյալ
պարտություն: Այդպիսի գնահատականների կարելի է հանդիպել պատ-
մադիվանագիտական գրականության մեջ, հատկապես հասարակական-
քաղաքական մտքի առանձին ներկայացուցիչների մոտ: Այս տեսակետը
հիմնավորելիս նրանք որպես կանոն ղեկավարվում են Գորչակովի և կայս-
րած ղեկուցագրում արտգործնախարարը, իմ ծառայողական գործու-
նեությունն ամենասև օրն է», իսկ կայսրը լուսանցքում նշանագրեց՝ «նույն-
պես և իմ»: Իզնատեր գրել էր. «Գրեթե ոչինչ չմնաց իմ դաշնագրից: Ամ-
բողջ համր կորցված է, որովհետև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը պատ-
րաստվեց ռուսական, իսկ Բեուլինինը՝ Ավստրո-Հունգարական թանձր կե-
րակրահյուսով»:

Բեուլինի վեհաժողովից դժգոհ էին բոլոր նրանք, ովքեր տեղյակ չէին,
որ մինչև վեհաժողովի գումարումը Ռայխշտադտի համաձայնագրով և
Բուդապեշտի կոնվենցիայով Ռուսաստանը Ավստրո-Հունգարիային կա-
տարել էր լուրջ գիջումներ, ինչն արձանագրվեց Բեուլինի դաշնագրում:
Դրանք պահվում էին հույժ գաղտնիության մեջ, նույնիսկ շատ բարձրաս-
տիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում Ն. Իզնատեր տեղյակ չէին այդ պայմա-
նագրերի մասին: Գորչակովին ու Շուվալովին հատկապես խստագույնս
դատասյարտեցին սլավոնասերները, որոնց կարծիքով ռուս դիվանագետ-
ները Բեուլինի վեհաժողովում չկարողացան պաշտպանել ո՛չ սեփական
երկրի, ո՛չ էլ սլավոնական ժողովուրդների օրինական իրավունքները և
չահերը: Նրանք առանձնապես ոչ մի կերպ չէին կարող հաշտվել երկու
հողվածի՝ Բուլղարիայի մասնատման և Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի՝
Ավստրո-Հունգարիայի կողմից ոազմակայման իրավունքի հետ: Ժամանա-
կակիցների վրա մեծ տպավորություն գործեց Աքսակովի ճառը Մոսկվայի
սլավոնասերների կոմիտեում: Նրա գնահատմամբ Բեուլինի պայմանագիրը
Ռուսաստանի դեմ ուղղված խայտառակ փաստաթուղթ էր, անպատվա-
բեր Ռուսաստանի համար: «Դո՛ւ ես, արդյոք, հաղթանակած Ռուսիա...
դատապարտվածների աթոռին, զղջում ես ինչպես հանցագործ... աղեր-
սում ես, որ ներեն քեզ քո հաղթանակները»: Այս ելույթի համար Աքսա-
կովն արտաքսվեց Մոսկվայից և մի քանի ամիս ապրում էր իր ազգական-
ների կալվածքում: Բեուլինի պայմանագրի քննադատների կարծիքով Ռու-
սաստանն այդ չարաբաստիկ վեհաժողովում փաստորեն անսպասելիորեն
հայտնվեց մեղադրյալի աթոռին: Իհարկե, դժվար է համաձայնվել նման
խիստ և ծայրահեղ գնահատականի հետ, քանզի դատապարտյալի մասին
խոսք լինել չէր կարող: Բեուլինում պարզապես վերանայվեց Սան-Ստեֆա-
նոյի պայմանագիրը: Բեուլինի դաշնագիրը «անպատվություն և անար-
գանք» չէր Ռուսաստանի համար, որովհետև Սան-Ստեֆանոյում բանակ-
ցությունները երկկողմանի էին՝ ռուս-թուրքական, ընդ որում, կատարյալ
պարտություն կրած Թուրքիայի ու վերջնական հաղթանակ տարած Ռու-
սաստանի միջև, որի յորբերը կանգնած էին Կ.Պոլսի մատույցներում՝ ան-
միջական սպառնալիք ստեղծելով ջախջախված թշնամու մայրաքաղաքին:
Մինչդեռ Բեուլինի վեհաժողովում բանակցություններն ընթանում էին բո-
լորովին այլ, նախորդից արմատապես տարբերվող քաղաքական դիվանա-
գիտական մթնոլորտում: Բեուլին ժամանած բոլոր մեծ տերությունները ո՛չ
պատերազմել էին և ո՛չ էլ, առավել ես, պարտություն կրել Ռուսաստա-
նից: Ավելի հավասարակշռված, փաստարկված ու հանգամանայից էին
Բեուլինի վեհաժողովում տեղի ունեցած գործընթացների նկատմամբ Բորիս
Ջիչերինի՝ քաղաքական նշանավոր գործչի, ռուսական պատմագրության
մեջ լայնորեն ճանաչված պետական դպրոցի կարկառուն դեմքի, իրավուն-

քի պրոֆեսորի Հայացքներն ու գնահատականները: Ձիչերինը իր «Բնույ-
նի հաշտությունը ուսական հասարակական մտքի առջև» նոթերում
պաշտպանեց կառավարության կուրսը և դիվանագիտական գործողու-
թյունները որպես ստեղծված իրադրության մեջ միակ հնարավոր ճիշտ
տարբերակ: «Մի՞թե մենք, - գրում է ուս հայտնի գործիչ Վյազեմսկին,-
պետք է գոհարենք մեր կյանքը և արյունը, իսկ միգուցե նաև մեր ապա-
գան սերբերի ու բուլղարների բարգավաճման համար: Թող սերբերը պայ-
քարեն սերբերի համար, բուլղարները՝ բուլղարների համար, ուսները՝
ուսների համար: Անմտություն է մեզ ավելի շատ սլավոններ համարել,
քան՝ ուսներ: Կրոնն այստեղ մեղք չունի: Կրոնական պատերազմը վա-
տագույնն է պատերազմների մեջ: Դա անհեթեթություն է ու ժամանա-
կավրեպություն: Ձի կարելի թուրքերին դատապարտել այն բանի համար,
որ Աստված նրանց ստեղծեց մահմեդականներ և պահանջել նրանցից
քրիստոնեական առաքինություններ: Դա անիմաստ է: Վտարեք նրանց
Եվրոպայից, եթե դուք դա կարող եք, մկրտեցեք նրանց, եթե դուք գիտեք
ինչպես այն ձեռնարկել: Եթե ոչ, ապա հանգիստ թողեք թուրքերին և
Արևելյան հարցը»: Սակայն Բեռլինի պայմանագիրը կայուն և ամուր չէր.
նրա գլխավոր կետերը պահպանվեցին մինչև 1912-1913 թթ. Բալկանյան
պատերազմները, խորացնելով երկու ռազմաքաղաքական խմբակցու-
թյունների միջև քաղաքական ճգնաժամը, նպաստեցին առաջին աշխարհա-
մարտի ծագմանը, որը հսկայական արհավիրքներ պատճառեց համայն
մարդկությանը և առաջին հերթին Ցեղասպանություն վերապրած Հայ ժո-
ղովրդին:

**§ 3. «ԿԱՅՍԻ ԽԱՂԱՐԱՐԱՐ» ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐՐՈՐԴԻ ՈՒ
ՆԻԿՈԼԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՌՈՒՍ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
ԵՎ ԶԻՆԱԹԱՓՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅՆ**

Բեռլինի վեհաժողովից հետո միջազգային հարաբերությունների հա-
մակարգում սկսվեց ուժերի նոր վերաբաշխման բարդ և երկարատև գոր-
ծընթացը, որը ի վերջո հանգեցրեց ռազմաքաղաքական երկու հակա-
մարտ խմբավորումների ձևավորմանը: Բեռլինի դաշնագրի ստորագրումից
հետո միջազգային ասպարեզում քաղաքական նախահիմքեր ստեղծվեցին
կայսերական Ռուսաստանի և հանրապետական Ֆրանսիայի մերձեցման
համար, որը, ի վերջո, XIX դարի 90-ական թվականների սկզբներին՝
«կայսր խաղաղարար» Ալեքսանդր Երրորդի թագավորության տարինե-
րին ավարտվեց համաեվրոպական հնչեղություն ստացած ուս-Ֆրանսի-
ական ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքմամբ:

Միջազգային հարաբերությունների գործընթացների և քաղաքական
դարգացումների արդյունքում ձևավորված այս դաշինքը հավասարապես
համապատասխանում էր կայսերական Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հան-
րապետության ազգային-պետական շահերին: Ձթերագնահատելով Ռու-
սաստանի համար Ֆրանսիայի հետ մերձեցման կարևորությունը, այսու-
հանդերձ, անհրաժեշտ է նկատել, որ ստեղծված ռազմաքաղաքական
իրադրության մեջ այդ դաշինքի կնքման գործում ավելի շատ շահագրգիռ
էին Ֆրանսիայի պետական ու ռազմական այրերը, թեև նրանք հասկա-
նում էին, որ այդ կտրուկ քայլը և որակապես նոր մարտավարությունը
արտաքին քաղաքականության ու դիվանագիտության ոլորտում զգալիոր-
են կբարդացնեն միջպետական հարաբերությունները Անգլիայի հետ, էլ
ավելի կուժեղացնեն Գերմանիայի թշնամական գործողություններն իրենց
երկրի նկատմամբ: Ֆրանսիական դիվանագիտությունը նախընտրեց Ռու-
սաստանի հետ մերձեցման դանդաղ, աստիճանական մարտավարու-
թյունը: Իսկ Պետերբուրգում անգամ Բեռլինի վեհաժողովից և հատկապես
ավստրո-գերմանական ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքումից հետո էլ
գոյություն ունեին ազդեցիկ ուժեր, որոնք շարունակում էին պաշտպանել
«Երեք կայսրերի դաշինքի» շրջանակներում Գերմանիայի հետ համագոր-
ծակցելու քաղաքականությունը, թեև այն փաստորեն կորցրել էր իր նշա-
նակությունը և Ռուսաստանի, Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի մի-
ջև ընթացող անդիջում մրցակցության պայմաններում, սուր և անհաղթա-
հարելի հակամարտությունների պատճառով դարձել էր ձևական: Մինչ-
դեռ Գորչակովը Բեռլինից վերադարձավ համոզված լինելով, որ գերմա-
նական կողմնորոշումն իրեն սպառել է և անհրաժեշտ է շրջադարձ՝ Ֆրան-
սիայի հետ ավելի սերտ կապեր հաստատելու ուղղությամբ: 1879 թ. Գեր-
մանիան ռազմական դաշինք կնքեց Ավստրո-Հունգարիայի հետ, 1882 թ.
նրանց միացավ Իտալիան: Եռյակ միությունը հիմնականում ուղղված էր
Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեմ:

Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Երրորդը Նիկոլայ Գիրսին նշանակեց
արտգործնախարար: Նա այդ բարձր պաշտոնում փոխարինեց Գորչակո-
վին: Ալեքսանդր Երրորդը, ինչպես ժամանակին իր հայրը՝ Ալեքսանդր
Երկրորդը, չերաշխավորելով Գերմանիային Ռուսաստանի չեղոթությունը
Ֆրանս-գերմանական նոր պատերազմում, այս անգամ էլ փրկեց Ֆրանսի-
ան իրեն սպառնացող վտանգից: Ալեքսանդր Երրորդը, մերժելով Բիս-
մարկին և աջակցություն խոստանալով Ֆրանսիային, ձգտում էր պահպա-
նել ուժերի հավասարակշռությունը Եվրոպայում, որը շահեկան էր ոչ
միայն Ռուսաստանին, այլև՝ ողջ մայրցամաքին: Ռուսաստանի կայսրը
ցանկանում էր հանդես գալ իբրև «խաղաղարար», կանխել մեծ տերու-
թյունների միջև հնարավոր ռազմական բախումները: Դրա համար էլ

կայսրը շարունակում էր պահպանել Հարաբերությունները Գերմանիայի հետ «Երեք կայսրերի դաշինքի» շրջանակներում: Ի դեպ Գերմանիայի նոր կայսր Վիլհելմ Երկրորդը 1890 թ. ազատեց Բիսմարկին կանցլերի պաշտոնից, որին փոխարինեց գեներալ Կապրիվին: Բիսմարկի պաշտոնանկությունը և Կապրիվիի նոր ռազմաքաղաքական մարտավարությունը Գերմանիային ու Ռուսաստանին մղեց մտնելու տարբեր խմբակցությունների մեջ, զգալիորեն նպաստեց ռուս-ֆրանսիական դաշինքի կնքմանը: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ ֆրանսիական կապիտալի հոսքը Ռուսաստան, որը ռուս-գերմանական «մաքսային պատերազմի» պայմաններում խիստ անհրաժեշտ էր երկրի տնտեսության զարգացման համար: 1891 թ. Ֆրանսիայի արտգործնախարար Ռիբոյի ու Փարիզում Ռուսաստանի դեսպան Մորենհեյմի միջև պաշտոնական նամակագրության փոխանակմամբ սկսվեց ռուս-ֆրանսիական ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքման երկար և ոչ դյուրին գործընթացը: Նրանց միջև կնքված Համաձայնագիրը կրում էր կոնսուլտատիվ պակտի բնույթ և բաղկացած էր երկու կետից: Առաջին հոդվածով երկու կառավարությունները հաստատելով սրտակից համաձայնություն, անկեղծորեն ցանկանում են միահամուռ ուժերով նպաստել խաղաղության պահպանմանը և հայտարարում են, որ իրենք կխորհրդակցեն միմյանց հետ համընդհանուր խաղաղությանը սպառնացող յուրաքանչյուր հարցի շուրջ: Երկրորդ կետի համաձայն, եթե աշխարհը իսկապես վտանգվի և հատկապես այն դեպքում, եթե երկու կողմերից մեկին հարձակման վտանգ սպառնա, երկու կողմերը պայմանավորվում են համաձայնության գալ անհապաղ ու միաժամանակ այն միջոցառումների մասին, որոնց իրագործումը կդառնա անհետաձգելի երկու կառավարությունների համար: Թեև համաձայնությունն ուներ կոնսուլտատիվ պակտի բովանդակություն, իսկ պարտավորությունները կրում էին անորոշ և ընդհանուր բնույթ ու այն դեռևս հետո էր դաշինք լինելուց, այնուհանդերձ, այն մեծ առաջընթաց էր երկու երկրների միջև համազորակցության և մերձեցման ճանապարհին: Ավելին, Ֆրանսիայի ռազմածովային նավատորմի այցը կրոնշտադտ, ըստ էության նշանակում էր ռուս-ֆրանսիական մերձեցման հրապարակային փաստացի արտահայտություն, ակնհայտ դարձնում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հակառակորդներին ու մրցակիցներին դաշինքի կնքման հավանականությունը, թեև համաձայնագիրը ստորագրվել էր խիստ զաղտնի պայմաններում: Ալեքսանդր Երրորդը ռուս-ֆրանսիական համազորակցության նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձեռքը և նրա շնորհիվ Պետերբուրգում սկսվեցին երկու երկրների գլխավոր շտաբների ներկայացուցիչների բանակցությունները: Դա ապացուցեց Ռուսաստանի կայսրի կենսագործած արտաքին քաղաքականության իրատեսությունը և պրագմատիզմը, քանզի

պահպանողական համոզմունքները զրավեցին ածանցյալ տեղ, գերակայությունը տրվեց պետական շահին: Իսկապես դաշնակիցներ էին դառնում միմյանցից այդքան տարբեր երկրներ, որով հանրապետական Ֆրանսիան ստանում էր հզոր և աւուր հենարան ու երաշխիք Գերմանիայի հնարավոր ագրեսիայի դեմ: Ռուսաստանի կայսրը համարյա դարձավ Ֆրանսիայի ժողովրդական հերոս, նրա պատվին, նրա անունով, Փարիզի ամենազեղեցիկ կամուրջը Սենա գետի վրա առ այսօր էլ կրում է Ալեքսանդր Երրորդ կայսրի անունը: Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի մերձեցումը դարձավ գերմանական դիվանագիտության լուրջ պարտությունը, քանզի Բեռլինում թերագնահատում էին կայսրի վճռականությունը և երկար ժամանակ չէին հավատում կատարված փաստին: Երբ կայսրին հարցրին, թե բարեկամական այցով կրոնշտադտ ժամանած ֆրանսիական ռազմական նավատորմի պատվիրակության պատվին պաշտոնական ճաշկերույթի ժամանակ լինելու՞ են արդյոք բաժակաճառեր, նա տվեց դրական պատասխան: Ալեքսանդր Երրորդն ասաց, որ անպայման լինելու են, որը վարմացրեց այս հարցով կայսրին դիմած իշխան Սթոլենսկուն: «Բայց, Ձերդ Գերազանցություն, այդ դեպքում պետք է կատարել օրհներգը»: «Այդպես էլ պետք է վարվել», - եղավ նրա պատասխանը: «Բայց, Ձերդ Գերազանցություն, դա Մարսելյոզ է»: «Բայց չէ՞ որ դա նրանց օրհներգն է, ուրեմն այն էլ պետք է նվագել»: Իշխանը, կարծելով, թե կայսրն իրեն չի հասկացել, նորից կրկնեց. «Դա Մարսելյոզն է»: Ալեքսանդրը չդիմացավ և ասաց. «Դուք, հավանաբար ցանկանում եք, որ ես ֆրանսիացիների համար ստեղծեմ նոր օրհներգ, ոչ, նվագեք այն, ինչ կա»:

Կայսրի՝ հանուն Ֆրանսիայի բաժակաճառից հետո Պետերբուրգի պալատում հնչեց ֆրանսիական հեղափոխության օրհներգը՝ «Մարսելյոզը»: Դա մեծ արձագանք ունեցավ, որովհետև առաջին անգամ այս երաժշտությունը հրապարակավ կատարվեց կայսերական Ռուսաստանի մայրաքաղաքում: Պետերբուրգում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև ստորագրված ռազմական կոնվենցիայի համաձայն, եթե Ֆրանսիան հարձակման ենթարկվի Գերմանիայի կամ Իտալիայի կողմից, որին կպաշտպանի Գերմանիան, Ռուսաստանը կգործադրի իր առկա բոլոր ուժերը հարձակվելու Գերմանիայի վրա: Եթե Ռուսաստանը հարձակման ենթարկվի Գերմանիայի կամ Ավստրո-Հունգարիայի կողմից, որին կպաշտպանի Գերմանիան, Ֆրանսիան կգործադրի իր առկա բոլոր ուժերը հարձակվելու Գերմանիայի վրա: Եռյակ միություն կամ նրա մեջ մտնող տերություններից մեկի զորքերի զորահավաքի դեպքում Ֆրանսիան և Ռուսաստանն այդ մասին լուր ստանալով, անհապաղ, չսպասելով նախնական որևէ համաձայնության, անմիջապես և միաժամանակ զորահավաքում են իրենց բոլոր ուժերը և շարժում դրանք, որքան հնարավոր է իրենց մերձակա սահ-

մաններին: Կոնվենցիայում ընդգծված է, որ Ֆրանսիան պետք է դուրս բերի Գերմանիայի դեմ մեկ միլիոն 300 հազարանոց բանակ, Ռուսաստանը՝ 700 հազարից մինչև 800 հազար: Երկու կողմերը պայմանավորվում էին այդ ուժերը դնել գործողության մեջ «... Լիովին և ամենայն սրընթացությամբ» այն նկատառումով, «... որպեսզի Գերմանիան հարկադրված լիներ միանգամից մարտնչել և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում»: Նախատեսվում էին գլխավոր շտաբների փոխադարձ կոնսուլտացիաներ և տեղեկությունների փոխանակում Եոյակ միության ղինված ուժերի մասին: Կողմերը պարտավորվում էին չկնքել սեպարատ (ատանձին) հաշտություն: Կոնվենցիան կպահպանի իր ուժը, քանի դեռ գոյություն կունենա Եոյակ միությունը: Ռուս-Ֆրանսիական 1892 թ. ռազմական կոնվենցիան ստորագրեցին գլխավոր շտաբի ներկայացուցիչներ՝ գեներալներ Օբրուչևը և Բուադենֆրը: Դրանից հետո 1893 թ. ռուսական նավատուժն այցելեց Թուլոն և արժանացավ ամենահանդիսավոր ընդունելության: 1893 թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդր Երրորդը հավանություն տվեց ռազմական կոնվենցիայի նախագծին և Ֆրանսիական կառավարությանը տեղեկացվեց Ռուսաստանի կողմից կոնվենցիան հաստատելու մասին: Համանման հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև Ֆրանսիական կառավարությունը և 1894 թ. հունվարին կատարվեց կոնվենցիայի վավերացումը: Ռուս-Ֆրանսիական 1891 թ. համաձայնագիրը և ռազմական կոնվենցիան ընկան ռուս-Ֆրանսիական դաշինքի հիմքում, որն ունեցավ համաեվրոպական նշանակություն: Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև կնքված դաշինքով Եվրոպայում Եոյակ միության դեմ ստեղծվեց հզոր հակակշիռ խմբակցություն: Այդ խմբակցություններից դուրս էր միայն Անգլիան. նրա դեկավար շրջանները կենսագործում էին «փայլուն չեղոքության» քաղաքականություն, որը նշանակում էր երկու խմբակցությունների միջև ընթացող անհաշտ պայքարն օգտագործել բրիտանական կայսրության շահերի համար: Անգլիական դիվանագիտության ռազմավարության համաձայն Մեծ Բրիտանիայի բնական դաշնակիցը ծովն է և գերհզոր նավատորմը, որոնք հնարավորություն էին ընձեռում նրան ոչ թե որևէ մի խմբակցության մեջ խաղալ առաջին ջութակի դեր, այլ դառնալ խմբավար քաղաքական այդ «երգչախմբում»: «Փայլուն չեղոքության» քաղաքականությունը XIX դարի 90-ական թվականների համար հիմնականում իրատեսական էր, սակայն XX դարի սկզբին ուժերի հարաբերակցության փոփոխման առնչությամբ Անգլիան վերանայեց իր դիվանագիտական ռազմավարությունը և դաշինք կնքելով Ֆրանսիայի, ապա Ռուսաստանի հետ, նպաստեց ռազմաքաղաքական նոր խմբակցության՝ Անտանտի կազմավորմանը՝ դառնալով նրա ամենաազդեցիկ, ամենահզոր անդամներից մեկը: Եվրոպան կանգնեց մեծ և արյունահեղ պատերազմի նախաշեմին: Սակայն

Եվրոպայի մեծ տերությունները կայուն խաղաղության և միջազգային անվտանգության գլխավոր երաշխիքը մայրցամաքում տեսնում էին հավասարազոր ռազմական ներուժ ունեցող երկու հակամարտ քաղաքական խմբակցության ստեղծման ու հավասարակշռության պահպանման մեջ: Եվրոպայի դիվանագետները, որդեգրելով «ուժերի դիրքերից» մարտավարությունը, չէին կասկածում, որ միմյանց հավասարաչափ հարված հասցնելու հնարավորություն ունեցող երկու խմբակցություններից յուրաքանչյուրը կխուսափի դիմել ծայրահեղության ու կհրաժարվի պատերազմից, իրրև քաղաքականության միջոցից համաեվրոպական նշանակության վիճելի հիմնախնդիրները լուծելու համար: Եվրոպական դիվանագիտությունը խաղաղությունը և միջազգային անվտանգությունը փորձում էր ապահովել փոխադարձ վախի ու սարսափի չափազանց խախուտ և վտանգավոր գործոնով: Դա լավ էր հասկանում ու քաջ գիտակցում էր ոչ միայն Ալեքսանդր Երրորդ «խաղաղարարը», այլև Ռոմանովների արքայատան վերջին կայսր Նիկոլայ Երկրորդը: Նա հանդես եկավ զինաթափման, սպառազինությունների կրճատման ու խաղաղության խորհրդածողով հրավիրելու հույժ հրատապ նախաձեռնությամբ ու կազմակերպմամբ: Ռուսաստանը մեծ պետություններից առաջինը XIX դարի վերջում առաջ քաշեց սպառազինությունների սահմանափակման հիմնախնդիրը, որը լայն արձագանք գտավ խաղաղության պահպանման և սպառազինությունների կրճատման մեջ չահագրգռված խաղաղասիրական բոլոր ուժերի և Եվրոպայի առանձին հեռամետ գործիչների, դիվանագետների շրջանում:

Նիկոլայ Երկրորդը գահ բարձրացավ 1894 թ. 26 տարեկան հասակում և փոխարինեց իր վաղաժամ մահացած հորը՝ Ալեքսանդր Երրորդին: Երիտասարդ թագածառանգը գահ բարձրանալուց հետո ցանկացավ հենց սկզբից նմանվել իր հանգուցյալ ծնողին՝ «կայսր խաղաղարարին» և շարունակել նրա քաղաքականությունը: Այս առնչությամբ երիտասարդ թագավորը ոչ միայն խորացրեց ռուս-Ֆրանսիական ռազմական դաշինքը, այլև Եվրոպայում խաղաղությունն ամրապնդելու և պատերազմի հնարավորությունը մայրցամաքից հեռացնելու նպատակով հավանություն տվեց սեփական դորքերի կրճատման մասին ռազմական նախարար Կուրոպատկինի ղեկուցազրին: Ավելին, որոշելով ընդլայնել հիմնախնդրի շրջանակները, կայսրն առաջարկեց սպառազինությունների սահմանափակման հարցը քննարկելու համար նախապատրաստել ու գումարել միջազգային խորհրդածողով: Նիկոլայ Երկրորդի մտահղացումը և նախաձեռնությունը խաղաղության միջազգային խորհրդածողով գումարելու վերաբերյալ ռուս դիվանագետների հետևողական գործունեության շնորհիվ պաշտպանեցին մեծ ու փոքր տերությունները՝ վերստին վկայելով հիմնախնդրի քաղաքական կարևորությունը և սպառազինությունների սահմանափակման հրա-

տապալտեցի: Եվրոպայի հեռատես պետական գործիչները գիտակցում էին, որ սպառազինությունների անարգել ու չվերահսկվող շարունակական գործընթացը, միմյանց գերազանցելու ձգտումը անմիջապես վտանգում են խաղաղությունը մայրցամաքում ու ցանկացած պահին ի դորու են պատճառ դառնալու փոքր և մեծ պատերազմների համար:

Նիկոլայ Երկրորդը, Ալեքսանդր Երրորդից որդեգրելով Ռուսաստանը պատերազմից դեռ պահելու մարտավարությունը, հաջողությամբ կենսագործում էր խաղաղասիրական քաղաքականություն, համենայն դեպս մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմը երկիրը խուսափեց ռազմական որևէ մեծ ռախումից: Այս առումով կարևոր է Ռուսաստանի և անձամբ կայսրի նախաձեռնությամբ Հաագայում գումարված խորհրդաժողովը, թեև նրա ընդունած որոշումները փաստորեն չիրականացան ու մնացին թղթի վրա: Սակայն գլխավորը, անշուշտ, խորհրդաժողովի հրավիրումն էր, մանավանդ որ այն վերին աստիճանի ներկայացուցչական էր՝ 27 պետություններ մասնակցեցին նրա աշխատանքներին: Հատկանշական է, որ այդ խորհրդաժողովին իրենց ներկայացուցիչներն էին ուղարկել բոլոր մեծ տերությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, նաև Սկանդինավյան երկրները: Նիկոլայ Երկրորդը, հավանաբար, ցանկանալով հավերժացնել սեփական անձը, ինչպես համաշխարհային պատմության, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների համակարգում և դիվանագիտության տարեգրության մեջ ոչ միայն որպես խոշորագույն ու հզորագույն կայսրություններից մեկի միապետ, այլև դիվանագետ-խաղարար, կարգադրեց իր ներկայացուցիչներին աշխատել խորհրդաժողովը բացել 1899 թ. մայիսի 6-ին՝ կայսրի ծննդյան օրը: Հաագայի միջազգային առաջին խորհրդաժողովն ընդունեց միջազգային բախումների խաղաղ լուծման, ցամաքային պատերազմի օրենքների, ծովային պատերազմում ժնեի 1864 թ. օգոստոսի 10-ի կոնվենցիայի սկզբունքները կիրառելու մասին կոնվենցիաներ: Հատուկ նշանակություն ունեն միջազգային բախումների խաղաղ կարգավորման մասին Հաագայի կոնվենցիան, որով պետությունները համաձայնվեցին զործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի ապահովեն միջազգային վեճերի խաղաղ լուծումը և այդ նպատակին հասնելու համար ուրվագծեցին հետևյալ հիմնական միջոցները՝ «բարի ծառայությունները» և միջնորդությունը, միջազգային հետաքննական հանձնաժողովը և միջազգային միջնորդական դատարանը: Հաագայի միջազգային երկրորդ խորհրդաժողովը գումարվեց արդեն 1907 թ. և քննարկեց զրեթե նույն հիմնահարցերը՝ կանխել պատերազմը և ապահովել խաղաղությունը: Այս խորհրդաժողովը նախորդի համեմատությամբ ավելի ներկայացուցչական էր՝ մասնակցում էին 44 պետություններ, ընդ որում ներկա էին 1899 թ. խորհրդաժողովի բոլոր մաս-

նակիցները, ապա նաև Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայի 17 երկրներ: Միջազգային նոր խորհրդաժողովը կայացավ ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո: Հետևաբար, Ռուսաստանը և Ճապոնիան փաստորեն չկատարեցին միջազգային բախումների խաղաղ լուծման մասին Հաագայի առաջին խորհրդաժողովի կոնվենցիան: Ռուսաստանի պարտությունն այս պատերազմում զգալիորեն թուլացրեց նրա դիրքերը միջազգային ասպարեզում և բացասաբար անդրադարձավ երկրի հեղինակության վրա: Ռուսաստանի պետական այրերին անհրաժեշտ էր խորհրդաժողովն օգտագործել վերականգնելու կայսրության նախկին կարգավիճակը Եվրոպայում ու աշխարհում: Հաագայի խորհրդաժողովները զգալի դեր խաղացին պատերազմ վարելու միջազգային-իրավական կանոնները կարգավորելու գործում: Իսկ ընդունված կոնվենցիաները և հռչակագրերը, առավել ևս դրանց կիրառումը խիստ հրատապ դարձան 20-րդ դարի համար՝ մեր օրերում չկորցնելով իրենց իմաստը և նշանակությունը:

ՉՈՐՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
XIX ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XIX ԴԱՐԻ
70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ՆԱՐՈՂՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի 70-ական թվականներին կայսերական Ռուսաստանում վերստին սրվեց ներքաղաքական իրադրությունը, որը լուրջ խթան դարձավ երկրում հասարակական-քաղաքական շարժման վերելքի համար: Այս փուլում էլ Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական միտքը սերտորեն կապված էր համաշխարհային, առաջին հերթին համակիրոպական հասարակական-քաղաքական մտքի հետ և իբրև նրա բաղկացուցիչ մաս որոշ առումով կրում էր նրա ազդեցությունը: Ռուսաստանյան հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա մեծ ազդեցություն գործեց 1871 թ. Փարիզի Կոմունան: Փարիզի բարիկադային պայքարին մասնակցեցին նաև ռուս մտավորականներ գրող Ա. Կորվին-Կրուկովսկայան, մաթեմատիկայի պրոֆեսոր և գրող Սոֆյա Կովալևսկայան, Մ. Սաժինը, Ե. Դմիտրիևան: Ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական այս ու նման այլ գործոնները կյանքի կոչեցին նարողնիկական շարժումը: Նարողնիկություն անվանումը մտավ Ռուսաստանի քաղաքական պատմության մեջ, քանզի այդ շարժման մասնակիցները և գաղափարների կրողները ոչ միայն հանդես էին գալիս իբրև ժողովրդի շահերի պաշտպաններ, այլև վտանգելով սեփական կյանքը, գնում էին ժողովրդի մեջ՝ հեղափոխական պայքարի հանելու աշխատավոր գյուղացիության լայն զանգվածներին: Նարողնիկությունը իր սեփական և ուրույն գաղափարախոսությունները ձևավորվեց գյուղացիական շարժման ներքո, որի ակունքներում կանգնած էին Գերցենը և Չերնի-

չևսկին: Նրանց ուսմունքից նարողնիկները յուրացրին ամենամարդասիրական ու վեհ գաղափարները՝ պաշտպանել հասարակ ժողովրդի, առաջին հերթին գյուղացիության շահերը, խոր ժողովրդականությունը: Սակայն նարողնիկությունը նրանց ուսմունքից յուրացրեց նաև թույլ և խոցելի կողմերը, հատկապես թերահավատությունը, բացասական դիրքորոշումը Արևմտյան Եվրոպայում հաստատված բուրժուական հասարակարգի հանդեպ, հավատը սոցիալիստական ուտոպիային: Նման մոտեցումներն առաջացնում էին նկատելի հակասություն ու անհամամասնություն նրանց ուսմունքի և քաղաքական գործունեության միջև: Գործելով ժողովրդի շահերի պաշտպանության համար, ցանկանալով վերացնել ճորտատիրական մնացուկները, որոնք բացասաբար էին անդրադառնում աշխատավոր գյուղացիության կացության ու կենցաղի վրա, պայքարելով կալվածատիրական հողատիրության վերացման համար, նրանք առարկայորեն նպաստում էին ռուսական գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը: Հետևաբար, նարողնիկներն իրենց կամքից անկախ նպաստում էին այն ամենին, ինչը մերժվում էր նրանց կողմից և համարվում խոչընդոտող գործոն Ռուսաստանի հետագա առաջընթացի համար: Նարողնիկների ենթակայական կարծիքով կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում հնարավոր չէ, որովհետև այն տարածվում է վերևից՝ կառավարության կողմից, ուստի և այն փաստորեն պատահական երևույթ է, զուրկ պատմական օրինաչափությունից: Ըստ էության, նրանք չգիտեին հասարակական զարգացման օրենքները: Նարողնիկները չկարողացան գնահատել նաև նոր ձևավորվող բանվոր դասակարգի դերը Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում, նրան դիտելով որպես գյուղացիության քայքայված, աղքատ մաս, որը լրացուցիչ աշխատանքի էր գնում քաղաք: Նրանք համոզված էին, որ Ռուսաստանը, հենվելով իր համայնական ավանդույթի վրա, կկարողանա շրջանցել կապիտալիզմը և «թռիչքաձև», անմիջապես անցում կկատարի «բանականություն հիմքի վրա կառուցված» սոցիալիստական հասարակարգ: Նարողնիկներն արտահայտում էին գյուղացիության տրամադրությունները, որին խորթ էր, շահերին դեմ ճորտատիրական մնացուկների առկայությունը, բայց մյուս կողմից նրանք չէին ընդունում, թշնամի էին կապիտալիզմին, որովհետև նրա դարգացումը քայքայում էր գյուղացիական տնտեսությունը: Նարողնիկները հատուկ ուշադրություն չէին դարձնում սահմանադրության և քաղաքական վերափոխումներին, թերևս իրենց առջև չէին դնում քաղաքական իրավունքի համար պայքարի անմիջական խնդիրներ, քանզի նրանք կարծում էին, թե սոցիալական ազատագրումը կլուծի մնացած բոլոր կարևորագույն ու հրատապ հիմնահարցերը: Իսկ եթե նարողնիկները, այնուամենայնիվ մասնակցում էին քաղաքացիական իրավունքի

Համար պայքարին, ապա սոսկ այն պատճառով, որ Հույս ունեին դրա շնորհիվ ընդայնև սեփական քարոզչությունը, գրավել իշխանությունը և Հաստատել սոցիալիզմ: Սա ևս դասվում է նարոդնիկական տեսության ստվերոտ կողմերի շարքը:

XIX դարի 70-ական թվականներին նարոդնիկության շրջանում ձևավորվեցին երեք ուղղություններ՝ խոտվարարական (անարխիստական), քարոզչական և դավադրական, որոնց Համար բնորոշ էին նշված բոլոր առարկայական գործոնները: Այս բոլորով Հանդերձ նարոդնիկական երեք Հոսանքների միջև առկա էին նաև էական տարբերություններ: Երեք ուղղությունների գաղափարախոսներ՝ Միխայիլ Բակունինը, Պյոտր Լավրովը և Պյոտր Տիչզովը տեսական ու գործնական անհավասար պայքար ծավալեցին ինքնակալության դեմ՝ չինայելով ո՛չ իրենց սեփական, ո՛չ էլ կայսերական բարձրատիճան պաշտոնյաների, չբացառելով նույնիսկ միապետի կյանքը: Ազնվականական միջավայրից սերված և խոտվարարական ուղղության տեսարան Միխայիլ Բակունինը (1814-1876 թթ.) 40-ական թվականներին վտարանդվեց արտասահման և ակտիվորեն մասնակցեց արևմտատեվրոպական Հեղափոխական շարժումներին: 1848 թ. արևմտաեվրոպական Հեղափոխական շարժման ակտիվ գործիչ Բակունինին պրուսական և ավստրիական դատարանները երկու անգամ մահապատժի դատապարտեցին: Մեկ տարուց ավելի նա նստեց ավստրիական բանտում՝ շղթայակապ պատին գամված, իսկ Հետո Հանձնվեց Ռուսաստանի կայսերական կառավարությունը: Երկարատև բանտարկությունից Հետո Բակունինին աքսորեցին Սիբիր, որտեղից փախավ արտասահման: XIX դարի 60-ական թվականներին Բակունինը դարձավ խոտվարարության (անարխիզմի), այսինքն՝ քաղաքական այնպիսի Հոսանքի ղեկավար, որը Հանդես էր գալիս ամեն տեսակի պետական իշխանության անհապաղ ոչնչացման կոչով: Բակունինն արդեն վաղ Հասակից էր Հրապուրվել այսպես կոչված ոչնչացման և կործանման տեսությամբ, որը, ի վերջո, ավարտուն ձևով ամփոփվեց և ամրողջացվեց իր կողմից մշակված անարխիստական գաղափարախոսության մեջ: Նա Համոզված էր, որ ժամանակակից բոլոր պետությունները կառուցված են մարդուն ճնշելու և շահագործելու վրա: Նրա կարծիքով ոչ մի բարեփոխում չի կարող փոխել այդ պետությունների Հակամարդկային էությունը: Դրա Համար էլ անհրաժեշտ է Հեղափոխական ճանապարհով վերացնել այդ պետությունները և փոխարինել աղատ ինքնավար Համայնքներով, որոնք կազմավորվելու են «վերևից ներքև»: Հետևաբար Հեղափոխական պայքարի Հիմնական խնդիրը Բակունինը Համարում էր պետության ոչնչացումը, որը Հանգեցնելու էր սոցիալիզմի և ընդհանուր Հավասարության Հաստատմանը: Բակունինը 1869 թ. ծանոթացավ 22-ամյա ուսանող Սերգեյ Նեչաևի Հետ: Նա պնդում էր, թե Հեղա-

փոխականը պետք է իր մեջ ճնշի մարդկային բոլոր զգացմունքները, մերժի օրենքները, Հրաժարվի պարկեշտությունից ու բարոյականությունից, որ բարձր նպատակներին Հասնելու Համար ընդունելի են բոլոր, ներառյալ և ստոր միջոցները: Խոտվարար նարոդնիկները, Հետևելով Բակունինին, գտնում էին, որ ադրատության և իրավազրկության Հետևանքով Հուսահատության Հասած ոուս գյուղացիներն արդեն պատրաստ են Հեղափոխության: Անհրաժեշտ է գնալ դեպի ժողովուրդ և անհապաղ նրան Հանել խոտվության, որն ի վերջո կվերածվի Համառուսաստանյան, իսկ Հետո Համաշխարհային Հեղափոխության: Ռուսաստանում Բակունինն իր Հույսերը կապում էր գյուղացիության Հետ. նա ոուս գյուղացուն Համարում էր «բնածին սոցիալիստ»: Բակունինը պահանջում էր բոլոր Հողերը Հանձնել գյուղացիներին: Նրա գաղափարները Հաջողություն ունեին մանր բուրժուական երկրներում՝ Իտալիայում, Իսպանիայում, Ռուսաստանում: Բակունինը ենթադրում էր, որ առավել գործնական արդյունքներ են տալիս «փաստերի քարոզչությունը», այսինքն՝ անընդմեջ մանր ապստամբությունները, ագրարային Հուզումները: Բակունինը կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց մեծ կարիքի մեջ: Նա մահացավ 1876 թ. Բեռնում (Շվեյցարիա)՝ իր ցանկությունը տեղավորված սևագործ բանվորների Համար նախատեսված Հիվանդանոցում: Բակունինի բազմաթիվ Հետևորդները շարունակում էին գործել շատ երկրներում: Ռուսաստանում նրանք կազմում էին նարոդնիկական ջոկատներ, որոնք ձգտում էին իրագործել «քարոզչություն փաստերով» բակունինյան մարտավարությունը:

Պյոտր Լավրովը (1823-1900 թթ.) ծագումով Պսկովի աղնավականներից էր. նա ռազմական ակադեմիայում մաթեմատիկայի պրոֆեսոր էր, ուներ գնդապետի աստիճան, մոտ էր Չերնիշևսկուն: Իր վաղ աշխատություններում Լավրովը Հանդես էր գալիս իրրև աստիճանական բարեփոխումների կողմնակից, մտածում էր «անցյալը ներկայի Հետ Հաշտեցնելու» մասին: Բայց Ալեքսանդր Երկրորդի բարեփոխումներից Հուսախարված, նա Հանգեց Հեղափոխական գաղափարների ու դարձավ քարոզչության ուսմունքի նշանավոր տեսարան: 1867 թ. Լավրովին աքսորեցին Վոլոգդայի նահանգ: Աքսորում նա գրեց իր նշանավոր «Պատմական նամակները»: Հենց նա արտահայտեց ժողովրդին «չվերադարձված պարտքի» մասին միտքը, որ արդեն ամուր արմատներ էր գցում ոուսական Հասարակության շրջանում: Լավրովը Հավատում էր սոցիալիստական ուտոպիայի գաղափարներին, նարոդնիկական պատրանքներին՝ ընդունում էր Համայնքը իրրև Հիմք ապագա Հասարակարգի Համար, սոցիալական Հարցերի գերակայությունը քաղաքական խնդիրների նկատմամբ: Համոզվելով սոցիալական Հեղափոխության անհրաժեշտության մեջ Լավրովը մինչև իր կյանքի վերջին օրերը Հավատարիմ մնաց այդ գաղափարախոսությանը: Լավրովը խստագույնս

քննադատում էր հեղափոխական արկածախնդրությունը: Նա մատնանշում էր, որ չի կարելի «արագացնել» պատմության զարգացման գործընթացը: Շտապողականությունը հեղափոխության նախապատրաստման գործում կարող է ավելորդ արյունահեղության և անիմաստ զոհերի պատճառ դառնալ: Լավրովի կարծիքով հեղափոխության առաջատար ուժը մտավորականությունն է, որը պետք է յուրացնի սոցիալիստական ու հեղափոխական գաղափարները, իսկ այնուհետև դրանք տարածի ժողովրդի մեջ: Քանի որ ժողովուրդը պատրաստ չէ հեղափոխության, մտավորականությունը պետք է ստեղծի հեղափոխական կազմակերպություն և ծավալի լայն քարոզչություն ժողովրդի մեջ, արթնացնի նրան, սոցիալիստական գիտակցություն մտցնի ժողովրդական զանգվածների մեջ: Դա էր, ըստ Լավրովի, մտավորականության մեծ պարտքը, պարտավորությունը ժողովրդի առջև: Բռնությունը հեղափոխության մեջ պետք է հասցվի նվազագույնի. «Մենք չենք ցանկանում հնի փոխարեն նոր բռնատիրական իշխանություն»:

1870 թվականին Լավրովն աքսորից փախավ արտասահման. հաստատվեց Փարիզում և սկսեց աչքի ընկնող դեր խաղալ ռուս վտարանդի հեղափոխականների շրջանում: Լավրովը Փարիզի Կոմունայի ակտիվ գործիչներից էր, ավելի ուշ նա ծանոթացավ Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի հետ: Արտասահմանում նա հրատարակում էր ամսագիր և «Վպերյոդ» խորագրով թերթ: XIX դարի վերջին Լավրովը հեռացավ քաղաքական գործունեությունից և կյանքի վերջին տարիները նվիրեց սոցիոլոգիական հետազոտություններին:

Բակունինի և Լավրովի կրտսեր ժամանակակից, դավադրական ուղղության տեսարան Պյոտր Տկաչովը (1844-1885 թթ.) ծագումով Պսկովի ազնվականներից էր. նա կիսում էր նրանց հավատը սոցիալիզմին, բայց մյուս հարցերում վերջիններիս դեմ մղում էր գաղափարական անհաշտ պայքար: Տկաչովը նույնպես վտարանդվեց արտասահման, որտեղ հրատարակում էր «Նարատ» թերթը: Տկաչովը պնդում էր, որ առաջնային նպատակը լինելու է լավ, կարգապահ ու գաղտնի հեղափոխական կազմակերպության ստեղծումը: Առանց ժամանակ կորցնելու քարոզչության վրա, նա պետք է բռնազրավի իշխանությունը: Դրանից հետո հեղափոխական կազմակերպությունը ճնշում է ու ոչնչացնում հասարակության մեջ եղած պահպանողական-հետադիմական տարրերը, վերացնում է բոլոր հիմնարկները, որոնք խոչընդոտում են հավասարության և եզրայրության հաստատմանը և ստեղծում է նոր պետականություն: Ի տարբերություն Բակունինի, Տկաչովը գտնում էր, որ ուժեղ և կենտրոնացված պետությունը, կպահպանվի և հեղափոխության հաղթանակից հետո: Ի տարբերություն նարոդնիկների մեծամասնության՝ Տկաչովը և նրա կողմ-

նակիցները գյուղացիությունը չէին համարում հեղափոխության վճռական ուժ, դրա համար էլ նրանք ձգտում էին հեղափոխություն կատարել ոչ թե ժողովրդական ապստամբության ճանապարհով, այլ կառավարության դեմ գաղտնի դավադրության միջոցով: Այդ բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչները ժողովրդի ազատագրման միակ ուղին համարում էին հեղափոխությունը: Ահա թե ինչու այդ շարժումն ամբողջապես ստացավ հեղափոխական նարոդնիկություն անվանումը:

§ 2. ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՀԱԲԵԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի 70-ական թվականների սկզբներին Պետերբուրգում գործում էին նարոդնիկական մի քանի խմբակներ, որոնց գլուխ կանգնած էին Մ. Նատանտներ, Ս. Պերովսկայան, Ն. Չայկովսկին: 1871 թ. նրանք միավորվեցին և գաղտնի ընկերության անդամներին սկսեցին անվանել «Չայկովականներ»՝ ղեկավարներից մեկի անունով: Նրա բաժանմունքները ստեղծվեցին Մոսկվայում, Կազանում և այլ քաղաքներում: Դրա մեջ մտնում էր ավելի քան 100 մարդ՝ նրա գործունեության ամենաեռուն շրջանում: 1872 թ. «Չայկովականների» պետերբուրգյան խմբակի մեջ մտավ Պյոտր Կրոպոտկինը (1842-1921 թթ.) գիտնական-աշխարհագետ, սոցիոլոգ, երկրաբան, հետազայում խոռվարարական ուղղության տեսարան: Կրոպոտկինի ջանքերով խմբակում սկսեցին տարածվել Բակունինի գաղափարները: «Չայկովականների» գլխավոր նպատակն էր բանվորների մեջ զբաղվել քարոզչությամբ, կարգավորել աշխատանքները գյուղացիության շրջանում: 1874 թ. սկզբին ոստիկանությունը ձերբակալեց «չայկովականներից» շատերին, այդ թվում նաև Կրոպոտկինին: 1874 թ. նարոդնիկները ձեռնարկեցին «ժողովրդագնացությունը»՝ ևրթ «դեպի գյուղ», ժողովրդի հետ մերձենալու համար: Այդ կիսատարերային շարժմանը մասնակցեցին տարբեր ուղղությունների նարոդնիկներ՝ Պետերբուրգից, Մոսկվայից, Սարատովից, Սամարայից: Եթե լավրովականները մեկնեցին գյուղ երկար ժամանակով ժողովրդին հեղափոխական ոգով դաստիարակելու համար, ապա Բակունինի կողմնակիցները՝ հույս ունեին անմիջապես բարձրացնել գյուղացիական ապստամբություն: Նրանք աշխատում էին որպես Հյուսիսներ, դարբիններ, բեռնակիրներ և՛ զբաղվում հեղափոխական քարոզչությամբ: Այդ նպատակով նարոդնիկները մի գյուղից մյուսն էին անցնում՝ ձգտելով որքան Հնարավոր է երկար մնալ գյուղերում: Ժողովրդագնացությունը լայն տարածում գտավ Պովոլժիեում: Գյուղացիները հաճույքով լսում էին նարոդնիկների զրույցները, մանավանդ,

երբ խոսքն անմիջականորեն վերաբերում էր գյուղացիության կարիքներին: Բայց սոցիալիզմի մասին զրույցներն անհասկանալի էին գյուղացիներին: Նրանք երազում էին ավելի շատ հող ստանալ և դառնալ սեփականատեր: Նարողներին հույսերը, թե ուսուցողական իր էությունը սոցիալիստ է և արդեն պատրաստ է հեղափոխության ի դերն ելան: Գյուղացիները չէին հասկանում «խոտվարարների» քարոզչությունը և չարձագանքեցին նարողների կոչերին: Ժողովրդագրագիտությունը ողբերգական վախճան ունեցավ: Ռուսաստանի 37 նահանգներում կալանավորվեց շուրջ 770 մարդ: Նրանցից շատերը դատապարտվեցին երկարաժամկետ աքսորի, բանտարկության կամ տաժանակիր աշխատանքի: Սակայն կառավարությունը չկարողացավ լիովին ճնշել նարողների կանխաձեռնությունը: Ժողովրդագրագիտությունն ապացուցեց Բակունինի ուսմունքի բոլոր խոցելի կողմերը և բացահայտ անիրատեսությունը և նպաստեց Տիպոլի տեսության տարածմանը: Նարողների շրջանում հասունանում էր համոզմունքը, որ հեղափոխության նախապատրաստման համար անհրաժեշտ է ստեղծել ամուր կազմակերպություն: 1876 թվականին նարողները ստեղծեցին «Ձեմյա ի վոյա» («Հող և ազատություն») գաղտնի կազմակերպությունը: Այն համախմբված, կենտրոնացված, մարտական կազմակերպություն էր՝ խիստ կարգապահությամբ և ընկերական փոխադարձ վերահսկողությամբ: «Ձեմյա ի վոյայի» կազմում էին աչքի ընկնող նարողներ Ա. Միխայլովը, Ա. Օբոլչևը, Գ. Պլեխանովը, Ա. Կլյաշկովսկին, Մ. Նատանսոնը: Ավելի ուշ նրա մեջ ընդունվեցին Ն. Մորոզովը և Ս. Պերովսկայան: «Ձեմյա ի վոյա» կազմակերպության մեջ մտնում էին ավելի քան 150 մարդ, որն իր առջև խնդիր էր դրել նախապատրաստել և իրականացնել սոցիալիստական հեղափոխություն: Նրա անդամները զբաղված էին քարոզչական աշխատանքով բանվորների և մտավորականների շրջանում, իսկ գյուղացիությանն իրենց կողմը գրավելու և պայքարի հանելու համար, առաջ էին քաշում գյուղացիներին մոտ պահանջներ՝ հողը հանձնել նրանց, այն հավասարաչափ բաշխել հողագործների միջև, թեթևացնել հարկային ճնշումը: Քաղաքական ահաբեկչություն թուլալատվում էր միայն ծայրահեղ դեպքերում՝ ինքնապաշտպանական նպատակով: Ձեմյա վոյայի կազմակերպության շատերը նորից գյուղ դնացին, բայց այժմ ավելի երկարատև ժամկետով: Նրանք, որպես ուսուցիչներ, գրագիրներ, բուժակներ, արհեստավորներ, բնակվում էին գյուղերում նրանց հետ մերձենալու և վստահություն ձեռք բերելու համար: Քարոզչական աշխատանք տանելու համար մի շարք նահանգներում ստեղծվեցին նարողների կանխաձեռնություններ՝ բուժական կետեր, արհեստանոցներ: Նարողներին հաջողվեց ավելի մոտենալ գյուղացիներին, սակայն այս անգամ էլ նրանց քարոզչությունը մեծ հաջողություն չունեցավ: Ձեմյա վոյայի անդամները իրենց

քարոզչությունը կենտրոնացրին Պոլովոկեում, Կուբանում և Դոնում, որտեղ գյուղացիության շրջանում դեռևս վառ էին հիշողությունները Ռադիկի և Պուգաչովի, կաղակային աղատության ավանդույթների մասին: Բայց այստեղ էլ կատարվեց այն, ինչը անխուսափելի էր, որը թևակոխեց էր անում ղեմավորականներին: Նրանք չէին հասկանում, թե որքան պարզունակ են և անիրագործելի իրենց ուսմունքը և երազանքները: Նարողներին բնակավայրերի մեծ մասը ուստիկանությունը վերացրեց: 1877 թ. աշնանը «Ձեմյա ի վոյա» կազմակերպության մեջ հասունանում էր քաղաքական լուրջ ճգնաժամ: Նարողների քաղաքական ահաբեկչությանն անցնելու սկիզբը դրեց Վերա Ջասուլիչի կրակոցը: 1878 թ. բանտում դաժան խոշտանգման ենթարկվեց Պետերբուրգի Կաղանի տաճարի առաջ տեղի ունեցած ցույցի մասնակից քաղաքական բանտարկյալ Բոգոյուբովը: Ի պատասխան դրա Վերա Ջասուլիչը 1878 թ. հունվարի 24-ին կրակեց Տրեպուլի վրա և նրան վիրավորեց: Դատավարությունը սկսվեց 1878 թ. մարտի 31-ին: Դահլիճում ներկա էին շատ բարձրաստիճան այրեր Ա. Գորչակովի գլխավորությամբ: Երդվյալ ատենակալներն անմեղ ճանաչեցին Ջասուլիչին, իսկ դատարանը Ա. Կոնիի նախագահությամբ արդարացրեց նրան: Վերա Ջասուլիչին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց տարագրվել Եվրոպա և ազատվել ուստիկանության հետապնդումներից: Հատկանշական է, որ կյանքի վերջին տարիներին Ջասուլիչը հանդես եկավ որպես մահապատժի ու քաղաքական ահաբեկչության սկզբունքային հակառակորդ՝ չվախենալով իշխանության պոլիսանցած բուլչիկների դայրույթից: 1878 թ. նարողները Ստեպանյակ Կրավչինսկին, ի պատասխան քաղաքական բանտարկյալ Ի. Կովալսկու մահապատժի, դաշույնով սպանեց ժանդարմների պետ Մեդենցովին: «Ձեմյա ի վոյայի» անդամ Ալեքսանդր Սոլովյովը 1879 թ. գարնանը հայտարարեց, որ մտադրված է սպանել կայսրին: «Ձեմյա ի վոյայի» ղեկավարությունը տաք բանավեճերից հետո ձայների մեծամասնությամբ արտահայտվեց քաղաքական ահաբեկչության դեմ: Բայց ապրիլի 2-ին Սոլովյովը իր նախաձեռնությամբ կատարեց անհաջող մահափորձ կայսրի դեմ՝ զբոսանքի ժամանակ Դվորցովայա հրապարակում: Սոլովյովը կրակեց հինգ անգամ և վիրավորեց միայն ուստիկանին: Քաղաքական ահաբեկիչ Սոլովյովը կիսեց Կարակոզովի ճակատագիրը: «Ձեմյա ի վոյայի» վերածվում էր ահաբեկչական կազմակերպության: Ձեմյա ի վոյայի պառակտումը, նրա ղեկավարության անուանում էր «Ձեմյա ի վոյայի» պառակտումը, նրա ղեկավարությունը որոշեց համազուգուր հրավիրել Վորոնեժ քաղաքում: Սակայն քաղաքական ահաբեկչության մարտավարության կողմնակիցները 1879 թ. հունիսին հավաքվեցին Լիպեցկում: Նրանց մեջ առանձնապես աչքի էր ընկնում Անդրեյ Ժելյաբովը: Նա ասում էր, որ սոցիալիստները սկզբունքորեն չպետք է պահանջեն քաղաքական վերափոխումներ, քաղաքացիա-

կան ազատություններ: Դա լիբերալների խնդիրն է, բայց Ռուսաստանում նրանք թույլ են և անզոր: Մինչդեռ ազատությունների բացակայությունը խանգարում է ծավալել քարոզչական լայն աշխատանք գյուղացիության մեջ: Հետևաբար, հեղափոխականները պետք է իրենց վրա վերցնեն և այդ խնդիրը՝ փչրեն բռնատիրությունը, որից հետո զբաղվեն սոցիալական հեղափոխության նախապատրաստման աշխատանքով: Ժեյարովը, ձգտելով հասնել փոխզիջման, մասնակցեց նաև Վորոնսկի համագումարին: Համագումարը որոշեց ուժեղացնել պայքարը կառավարության դեմ, յուրաքանչյուր հեղափոխականի մահապատժին պատասխանել հուժկու քաղաքական ահաբեկչությամբ: Միայն Գ. Պլեխանովը վճռապես հանդես եկավ ահաբեկչության դեմ: 1879 թ. «Ձեմյա ի վոյան» պառակտվեց: Նարոդնիկների մի մասը մնաց հին դիրքերում և ստեղծեց «Չյոունի պերեդել» («Սև վերաբաժանում») անունով կազմակերպությունը, որը սոցիալական հեղափոխության նախապատրաստման նպատակով գյուղացիների մեջ տարվող քարոզչությունը շարունակում էր համարել իր հիմնական խնդիրը: Այդ կազմակերպությունն ունեցավ քաղաքական կարճ կյանք: Նրա մեջ մտել էին Գ. Պլեխանովը, Պ. Աքսելրոդը, Վ. Զասուլիչը: 1880 թ. «Չյոունի պերեդելի» ղեկավար Պլեխանովը ստիպված էր փտարանդվել երկրից: «Նարոդնայա վոյան» («Ժողովրդական ազատություն») Անդրեյ Ժեյարովի և Սոֆյա Պերովսկայայի գլխավորությամբ դարձավ կարգապահ, գաղտնի կազմակերպություն: Այն գլխավորում էր գրեթե անսահմանափակ լիազորություններով Գործադիր կոմիտեն: «Նարոդնայա վոյան» լիովին հրապուրվեց Տկաչովի գաղափարներով: Նրա գլխավոր խնդիրն էր իրագործել քաղաքական հեղաշրջում, բռնագրավել իշխանությունը և ապահովել սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը: Նախատեսվում էր գումարել Սահմանադիր ժողով և նրան ներկայացնել գործողությունների ծրագիր, որի համաձայն հողը հանձնվելու էր գյուղացիներին, իսկ ֆարրիկաները և գործարանները՝ բանվորներին: Նրանք գերադանցապես ղեկավարվեցին քաղաքական ահաբեկչության մարտավարությամբ: «Նարոդնայա վոյան» կազմակերպությունը համոզված էր, որ կայսրին և ատելի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ահաբեկելով խուճապ առաջացնել կառավարության մեջ, գրավել իշխանությունը, մտցնել սահմանադրություն: «Նարոդնայա վոյան» առաջ քաշեց ժողովրդավարական վերափոխումների լայն ծրագիր՝ վերացնել ինքնակալությունը, մտցնել ընդհանուր ընտրական իրավունք, խոսքի, մամուլի ազատություն: Հրաժարվելով գյուղացիների շրջանում քարոզչությունից, նարոդովոլականներն իրենց գործունեության ծանրության կենտրոնը փոխադրեցին քաղաք, որտեղ բանվորների, ուսանողների և գինվորականների շրջանում ստեղծեցին խմբակներ: Առանձին ռազմական ակադեմիաներում և ուսում-

նարաններում, իսկ այնուհետև տարբեր նահանգներում տեղակայված զորամասերում ստեղծվեցին նարոդովոլական խմբակներ: Բայց նրանց պայքարի գլխավոր միջոցը մնում էր քաղաքական ահաբեկչությունը՝ կայսրի սպանությունը: Ընդ որում, նրանց գրեթե չէր հետաքրքրում հնարավոր զոհերի, նույնիսկ անմեղ զոհերի թիվը, այսինքն՝ ղեկավարվում էին Հնուց ի վեր գործող «նպատակն արդարացնում է միջոցը» մարտավարությամբ: Նրանք մի քանի մահափորձ կազմակերպեցին կայսրի դեմ: Դրանցից հատկապես հայտնի են երկուսը: Մեկը նախապատրաստել էր Սոֆյա Պերովսկայան իր ընկերների հետ: Մոսկվայի Կուրսկի կայարանից ոչ հեռու նարոդովոլականները փորձեցին պայթեցնել կայսրի դնացքը՝ կայսերական պահակախմբի հետ: Երկրորդ մահափորձը կազմակերպեց Ստեպան Պալտուրինը: Նա աշխատանքի տեղավորվեց Ձմեռային պալատում որպես ատաղձագործ բանվոր: Նա, մշտապես բռնվելու վտանգն աչքի առաջ ունենալով, քիչ-քիչ պայթուցիկ նյութ հավաքեց իր խցիկում, որը գտնվում էր կայսրի ճաշասենյակի ներքնահարկում: Պալտուրինը մտադրվել էր կայսրին ահաբեկել իր իսկ պալատում: Բայց պայթյունը տեղի ունեցավ կայսրի ճաշասենյակ մտնելուց առաջ: Աստվածային նախախնամությունն այս անգամ էլ բարեհաճ գտնվեց կայսր-ազատարար Ալեքսանդր Երկրորդի նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, նարոդովոլականներին հաջողվեց կատարել իրենց վճիռը կայսրի նկատմամբ: Թեև «Նարոդնայա վոյայի» աչքի ընկնող գործիչներ Ա. Ժեյարովը և Ա. Միխայլովն արդեն բանտարկված էին, այնուամենայնիվ, Ս. Պերովսկայան կարողացավ ավարտին հասցնել քաղաքական ահաբեկչությունը: 1881 թ. մարտի 1-ի նախօրյակին նրանք Պետերբուրգի Մալայա Սաղովայա փողոցում ական տեղադրեցին՝ կայսրի կառքը պայթեցնելու համար: Բայց վերջին պահին այդ պլանից ստիպված էին հրաժարվել, քանի որ նարոդովոլականներին հայտնի դարձավ, որ կայսրը չի անցնելու այդ փողոցով: Այդ ժամանակ Պերովսկայան շտապ փոխեց մահափորձի պլանը: Կայսրի կառքի անցման հնարավոր ճանապարհին նա կանգնեցրեց ումը նետողներ՝ կայսրին ահաբեկելու նպատակով: 1881 թ. մարտի 1-ի կեսօրին լավեց կարծես հրանոթից արձակված հզոր թնդուն: Ալեքսանդր Երկրորդը կարգադրեց կառապանին կանգնել: Դուրս գալով կառքից՝ կայսրը տեսավ արյունոտված երկու կողակների և ցավից գոռացող մի տղայի, որը պատահաբար էր հայտնվել այդ վայրում: Մի փոքր հեռավորության վրա երկար մազերով ոմն մի երեխասարդ՝ Նիկոլայ Ռիսակով ազգանունով նարոդովոլական փորձում էր պաշտպանվել զայրացած ականատեսներից: «... մի խփիր ինձ, դժբախտ, մոլորված ժողովուրդ»: «Ի՞նչ արեցիր դու, խելագար», - հարցրեց նրան կայսրը: «Ձերդ Գերազանցություն, վիրավորված չե՞ք» ուստիկանի հարցին, կայսրը պատասխանեց. «Փառք Աստծու, ոչ»: «Ի՞նչ: Փառք Աստծուն», - հանկարծ

սպառնալից հարցրեց Ռիսակովը: «Տեսեք, չե՞ք սխալվել, արդյոք»: Ոչ ոք չհասկացավ այս քողարկված սպառնալից բառերի իմաստը: Ալեքսանդրը, խոնարհվելով և խաչակնքելով անմեղ զոհ դարձած տղայի առաջ, շարժվեց դեպի կառքը: Հանկարծ վերստին լսվեց հրանոթային համազարկ հիշեցնող կրակոց, որից ծանր վիրավորվեց չուրջ քսան մարդ, ոտքերից զրկվեց կայսրը, իսկ նրա դիմաց նույն վիճակում էր գտնվում թագավորասպան Իզնատի Գրինկիցկին: Հոգեվարքի մեջ գտնվող Ալեքսանդր Երկրորդը հազիվ լսելի ձայնով ասաց. «Պալատը... այնտեղ մահանալ...» Մեկ ժամ հետո կայսրը մահացավ Ձմեռային պալատի իր առանձնասենյակում: Այդ նույն ումբրից զոհվեց նաև Գրինկիցկին:

Կայսրի ահաբեկչությունը մեծ տպավորություն թողեց, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Ա. Ժեյլարովը, Ս. Պերովսկայան, Ն. Ռիսակովը, ինչպես նաև ահաբեկչությանը մասնակցած երկու ակտիվ նարոդովոլականներ Ն. Կիրալչիչը և Տ. Միխայլովը կայսերական դատարանի վճռով կախաղան հանվեցին: Միապետության հզոր համակարգը կարողացավ վերացնել հերթական վտանգը: Թեև Ալեքսանդր Երկրորդը դարձավ նարոդովոլականների քաղաքական ահաբեկչության և դավադրության զոհը, այնուամենայնիվ, նա իր մասին թողեց բարի հիշողություններ: Եվ երբ շարքային գյուղացիներին հարցնում էին, թե պատմական գործիչներից ում են իրենք հիշում ու ճանաչում, գեղջուկները լարելով հիշողությունը տալիս էին Ստենկա Ռազինի, Եմելկա Պուգաչովի, Պյոտրի, Կատերինայի (Եկատերինա Երկրորդի), Սուվորովի, Կուտուզովի, Սկոբելևի, Ալեքսանդրի՝ կայսր-ազատարարի անունները:

§ 3. ԼՈՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎԻ «ՄՐՏԻ ԵՎ ՄՏՔԻ» ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՆ

1880 թ. Ալեքսանդր Երկրորդի դեմ այս անգամ արդեն Ձմեռային պալատում Ստեփան Խալտուրինի կողմից կազմակերպած հերթական մահափորձից հետո կայսրը, թագաժառանգը, արքունիքը, լիբերալները վերջնականապես համոզվեցին կայսրության հիմքերն անսասան պահելու համար վերափոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը: Քաղաքական ահաբեկչության հետագա խորացման կանխումը անխուսափելի էին դարձնում վերափոխումները, որոնց միջոցով նախ՝ Հնարավոր կլիներ հանգստացնել ահաբեկված հասարակության լայն շրջանները, ապացուցել, որ կայսերական կառավարությունը վերահսկում է իրադրությունը և երկրորդ՝ վնասագերծելով քաղաքական ահաբեկիչներին, հասարակությանը ներշնչել, որ թագավորասպանության ձգտող ծայրահեղականներն իրենց կյանքը կավարտեն, մահկանացուն կկնքեն կախաղանի վրա: Հետևաբար, կայսե-

րական կառավարությունը ծրագրում էր մի կողմից զիջումների միջոցով երկխոսություն սկսել հասարակության լիբերալ-ազատական շրջանների հետ և դրանով իսկ ընդլայնել միապետության սոցիալական հենարանը և մյուս կողմից ցուցաբերում վճռականություն քաղաքական ահաբեկիչների նկատմամբ, մինչև վերջ հասցնել պայքարը նրանց դեմ: Թե՛ Ալեքսանդր Երկրորդին, թե՛ թագաժառանգ Ալեքսանդրին ու վերափոխումների նախաձեռնողներին ու կազմակերպիչներին մտահոգում էր նաև մեկ այլ, ըստ էության ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցող հիմնահարց՝ ո՞ւմ վստահել կայսրության համար վճռորոշ դարձած վերափոխումների փաթեթի մշակումը, ո՞վ է լինելու այն պետական գործիչը, որն առանց խարխլելու միապետական-կայսերական համակարգը, կարողանա կատարել ժամանակին համահունչ և անխուսափելի զիջումներ:

Ի վերջո կայսրն առանց վարանելու կանգ առավ մարտական հայտնի գեներալ և պետական գործիչ կոմս Միքայել Տարիելի Լորիս-Մելիքովի թեկնածության վրա, որին նա ոչ միայն անձամբ ճանաչում ու լիովին վստահում էր, այլև բարձր էր գնահատում նրա գիտելիքները և ընդունակությունները: 1880 թ. փետրվարի 8-ին Սանկտ-Պետերբուրգում Ալեքսանդր Երկրորդի անմիջական նախաձեռնությամբ գումարվեց խորհրդակցություն, որին մասնակցեցին թագաժառանգ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչը, Պետական խորհրդի նախագահ, կանցլեր իշխան Ալեքսանդր Գորչակովը, նախարարներ և գեներալ-նահանգապետներ, ներառյալ Խարկովի գեներալ-նահանգապետ կոմս Միքայել Տարիելի Լորիս-Մելիքովը: Նա առաջարկեց հեղափոխականների դեմ հետևողական պայքարը զուգակցել հասարակության լայն զանգվածների, առաջին հերթին լիբերալ մտավորականությունը կառավարության կողմը զրավելու համար, նրանց հետ սկսել երկխոսություն: Քաղաքական այս ծրագիրն իրականացնելու համար Լորիս-Մելիքովը կայսրին առաջարկեց երկրում սահմանել միանձնյա իշխանություն և այն հանձնել նրա լիովին, անսահման վստահությունը վայելող որևէ մի նշանավոր պետական գործիչ: Ալեքսանդր Երկրորդը կանգնեց ամբողջ հասակով, նրա աչքերը փայլատակեցին և նա ընդհատելով Լորիս-Մելիքովին, ասաց. «Դու կլինես այդ մարդը» և փակեց խորհրդակցությունը: Իսկ փետրվարի 12-ին կայսերական հրամանով սահմանվեց Գերագույն կարգադրիչ Հանձնաժողով պետական կարգը և հասարակության անդորրը պահպանելու համար: Այդ հրամանի համաձայն Գերագույն կարգադրիչ Հանձնաժողովի պետ նշանակվեց Խարկովի գեներալ-նահանգապետ, Պետական խորհրդի անդամ կոմս Լորիս-Մելիքովը: Ալեքսանդրի այս հրամանը վկայում է, որ կայսերական Ռուսաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ միապետը իր կենդանության օրոք ամբողջ իշխանությունը հանձնում է ուրիշ անհատի, նրան դարձ-

նում փաստացի դիկտատոր: Եվ այդպես կայսրի կամքով Լորիս-Մելիքովը լիազորվեց «դիկտատորական» իրավունքներով: Ռուսական բանակի հայազգի մարտական ու փորձված գեներալ, Ղրիմի և հատկապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ամենագործուն մասնակից ու Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Լորիս-Մելիքովը, հայազգի մյուս գեներալների հետ համագործակցելով, ազատագրեց Կարսը և այն վերջապես դարձավ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի անքակտելի մասը: Լորիս-Մելիքովը հարգանք ու հեղինակություն էր վայելում ոչ միայն արքունիքում, այլև լիբերալ մտավորականության շրջանում, որը կարևոր դեր խաղաց կայսրի կողմից նման պատասխանատու որոշում կայացնելու համար: 1880 թ. փետրվարի 15-ին Պետերբուրգում լույս տեսնող Ռուսաստանի կառավարության պաշտոնաթերթ «Կառավարական լրագրերում» Լորիս-Մելիքովը հրապարակեց «Մայրաքաղաքի բնակիչներին» իր կոչը, որտեղ խոստանում էր բոլոր միջոցներով պատժել հանցագործներին, պաշտպանել հասարակությունը հեղափոխականներից, որ ինքն այդ պայքարում ակնկալում է ստանալ լիբերալ հասարակության աջակցությունը: Թեև կոչն ուղղված էր մայրաքաղաքի բնակիչներին, այնուամենայնիվ դրան արձագանքեցին մյուս քաղաքների բնակիչները: Մոսկվայի զեմստվային լիբերալ գործիչները, ողջունելով Լորիս-Մելիքովի մտահղացումները, միաժամանակ առաջարկում էին ընդլայնել զեմստվոների իրավունքները, նրանց ներկայացուցիչներին մասնակից դարձնել պետական կառավարմանը: Այսպիսով, Լորիս-Մելիքովի առաջին քայլերն արդյունավետ էին, քանզի լիբերալները հավատում էին նրան, պատրաստ էին աջակցել նախատեսվող բարեփոխումների ծրագրերի իրագործմանը: Լիբերալները դրականորեն գնահատեցին Լորիս-Մելիքովի նախաձեռնությամբ կառավարության մեջ կատարված կարևոր փոփոխությունները: Դ. Տոլստոյն ազատվեց ժողովրդական լուսավորության նախարարի և Մինոզի օբերգատախաղի պաշտոնից, որին փոխարինեց լիբերալ հայացքներով աչքի ընկած Ա. Սարուրովը: Նրա առաջարկությամբ լուծարվեց կայսերական գրասենյակի երրորդ բաժանմունքը, որի փոխարեն ներքին գործերի նախարարության կազմում ստեղծվեց ոստիկանության ղեկավարամենտ: Լորիս-Մելիքովի ժամանակ ղգալիորեն թուլացվեց զրաբնությունը, զեմստվոներին ընձեռվեց ազատ ու հանգիստ աշխատելու հնարավորություն: Նա ժամանակ առ ժամանակ մայրաքաղաքի թերթերի խմբագիրներին ու զեմստվային գործիչներին հրավիրում էր խորհրդակցության, հատակեցնում նրանց հետ իր հարաբերությունները, պարզում վերջիններիս կարծիքը տարբեր հիմնահարցերի վերաբերյալ: Լիբերալները նման աննախադեպ ուշադրությունից շոյված շտապեցին Լորիս-Մելիքովի կառավարման ժամանակաշրջանն անվանել «սրտի դիկտատուրա», իսկ Պետերբուրգի

«Գոլոս» թերթը՝ «մտքի և սրտի դիկտատուրա», որը լայն տարածում գտավ Ռուսաստանում: Սակայն ժողովրդավարները չէին շտապում գնահատել այդ վերափոխումները և ցուցաբերում էին զգուշավորություն: «Ստեղծվեցին զապիսկի» առաջադիմական ամսագրի առաջատար քննադատ Ն. Միխայլովսկին գտնում էր, որ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «գայլի երախի ու աղվեսի պոչի» քաղաքականություն: Հատկանշական է, որ Լորիս-Մելիքովի դեմ նույնպես կազմակերպվեց դավադրություն, ահաբեկիչը կրակեց նրա վրա, իսկ երկու օր հետո մահափորձ կազմակերպողը կախաղան բարձրացվեց: Լորիս-Մելիքովի իրավունքներն էլ ավելի մեծացան, երբ կայսրի հրամանով նա դարձավ ներքին գործերի նախարար, գեներալը, ըստ էության պահպանեց «փոխ-կայսրի» փաստացի կարգավիճակը՝ վայր դնելով դիկտատորական լիազորությունները: 1880 թ. օգոստոսի 30-ին Ալեքսանդր Երկրորդը ներքին գործերի նախարար, գեներալ Լորիս-Մելիքովին հայրենիքին մեծ ծառայություն մատուցելու համար պարգևատրեց Անդրեյ Պերվոզվաննու չքանչանով, որը, անշուշտ, վկայում է կայսրի բարեհաճ վերաբերմունքի մասին, ապացուցում, որ ինքը պաշտպանում է ներքին գործերի նախարարի սահմանադրական ծրագրերը: Լորիս-Մելիքովի գլխավորությամբ սկսվեց մոտակա տարիների համար վերափոխումների ծրագրի նախապատրաստումը: Առաջին հերթին նախատեսվում էր նվազեցնել փրկագինը, հրատապ էր դառնում ներկայացուցչական ժողովի մասին հիմնահարցը: Ներքին գործերի նախարարը համոզված էր, որ առանց այս ու նման հարցերի լուծման ու կարգավորման ինքն ի վիճակի չի լինի երկխոսություն սկսել հասարակության առողջ, մտածող զանգվածների հետ, կձախողվի նրանց հետ համագործակցելու իր մտահղացումը, և վերջապես չի իրագործվի հեղափոխականներին հասարակությունից մեկուսացնելու ծրագիրը: Սակայն, ցուցաբերելով զգուշավորություն, Լորիս-Մելիքովը չէր շտապում Արևմտյան Եվրոպայի տերությունների օրինակով երկրում հաստատել պառլամենտական համակարգ: Նա համոզված էր, որ դա «լիակատար խառնակություն» կառաջացնի կայսրությունում, որից անհրաժեշտ է ամեն գնով խուսափել: Ալեքսանդր Երկրորդին հղած ղեկուցման մեջ Լորիս-Մելիքովն առաջարկեց զեմստվոների և խոշոր քաղաքների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ստեղծել հանձնաժողով, որը կդառնար ներկայացուցչական ժողովի յուրատեսակ նախատիպը: Հետևաբար Լորիս-Մելիքովի բարեփոխումների նախագծի հիմքում ընկած էր Պետական խորհրդին կից «Ընդհանուր հանձնաժողով» ստեղծելը, որն օրենսդրական նախագծերի մշակումից հետո ներկայացվելու էր վերջնական քննարկման համար Պետական խորհրդին: Լորիս-Մելիքովը նախատեսում էր Պետական խորհրդի կազմի մեջ ընդգրկել նաև ռուսաստանյան հասարակության ներկայացուցիչներին:

Սակայն Լորիս-Մելիքովն արքունիքում ուներ լուրջ և ազդեցիկ հակառակորդներ, թագաժառանգ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչի և Մինոդի օբեր-դատախազ սենատոր Կ. Պրեդոնոսցևի գլխավորությամբ, որոնց համար անընդունելի էր նրա բարեփոխումների ծրագիրը, մանավանդ որ սահմանադրական հիմնարկների հաստատման հիմնախնդրում առաձին ղեկավարում տառանումներ էր դրսևորում անգամ ներքին գործերի նախարարի հովանավորող կայսրը: Լորիս-Մելիքովի հեղինակությունը և ազդեցությունը լիբերալ մտավորականների, հրապարակախոսների, թերթերի խմբագիրների, հասարակության լայն շրջաններում գնալով թուլանում էր, որովհետև սահմանադրության մասին առաջարկները ժամանակավրեպ էին ու բացարձակապես անընդունելի թե կայսրի և թե թագաժառանգի համար: Ավելին, համոզված միապետական, կայսրության անմնացորդ պաշտպան Լորիս-Մելիքովը չէր կարող պատկերացնել, որ հասարակության մասնակցությունը օրենսդրական նախագծերի մշակման աշխատանքներին, որքան էլ լինեք թույլ ու անձև, այնուամենայնիվ այն ինչ-որ չափով խարխլում էր կայսերական Ռուսաստանի պետական կառույցը և համակարգը, ինչը մերժելի էր «օրթոդոքս» միապետականների համար: Մյուս կողմից լիբերալ-ազատական մտքի ներկայացուցիչները, գեմստվային գործիչները շարունակում էին քաղաքական ճնշումը Լորիս-Մելիքովի վրա: Նրանք այլևս չէին ցանկանում լսել Միքայել Տարիելովիչի խնդրանքները՝ ժամանակից «առաջ չանցնելու», կառավարությունը «հավատալու և համակրելու» մասին: Լիբերալ-ազատական հասարակության նման դիրքորոշումը նպաստում էր պահպանողական ուժերի, բարեփոխումների հակառակորդների համախմբմանը, որը համապատասխանաբար նկատելիորեն թուլացնում էր Լորիս-Մելիքովի ու նրա կողմնակիցների դիրքերը: Ահա ինչու նա այդպես էլ չկարողացավ մինչև վերջ անցկացնել իր բարեփոխումների փաթեթից և ոչ մի էական մտահղացում: Վերափոխումների այս ծրագիրը Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ ստացավ Լորիս-Մելիքովի «Սահմանադրություն» անունը, թեև այն, անշուշտ դասական սահմանադրությունների հետ չունեք ոչ մի ընդհանրություն: Լորիս-Մելիքովի ծրագիրն իրականում սոսկ քայլ էր սահմանադրության ճանապարհին: Ալեքսանդր Երկրորդը հստակ պատկերացնում էր Լորիս-Մելիքովի սահմանադրական վերափոխումների իրագործման հետևանքները, տեսնում ինչպես դրական, այնպես էլ վտանգավոր կողմերը, թե՛ անձամբ իր և թե՛ կայսերական Ռուսաստանի համար: Այնուամենայնիվ, կայսրը կարգադրեց նախարարների կոմիտեի նախագահ կոմս Պ. Վալուևին 1881 թ. մարտի 4-ին հրավիրել կառավարության նիստ Լորիս-Մելիքովի սահմանադրական նախագծի քննարկման ու վերջնական հաստատման համար: Ալեքսանդր Երկրորդի մարտի 1-ի կա-

յացրած այս որոշումը, բնականաբար, ուրախացրեց Լորիս-Մելիքովին: Նա մարտի 1-ը ընտրեց իրեն «մեծ օր Ռուսաստանի պատմության մեջ»: Բայց դարնան սկիզբը ողբերգական եղավ կայսերական Ռուսաստանի համար: Նարոդովոլականների քաղաքական ահարեկչությունը և կայսրի մահը հնարավորություն ընձեռեց պահպանողականներին հենվել Ալեքսանդր Երրորդի վրա և վճռական գրոհ սկսել Լորիս-Մելիքովի ու նրա կողմնակիցների դեմ: Նոր կայսրը՝ 36-ամյա Ալեքսանդր Երրորդը (1881-1894 թթ.) նախարարների կոմիտեի նիստը հետաձգեց մինչև մարտի 8-ը, ցանկանալով հավանաբար ժամանակ չահել, քաղաքական ահարեկչությունից հետո սթափվել, ուշքի գալ, համախմբել պահպանողականներին, սահմանադրական նախագծի հակառակորդներին: Թեև Ալեքսանդր Երրորդն իր հայացքներով ծայրահեղ պահպանողական էր և այս առումով խիստ տարբերվում էր հանգուցյալ ծնողից, այնուամենայնիվ, դժվար է համաձայնվել նրա մերձավորների ու ժամանակակիցների տեսակետների հետ, որոնք կայսրին ներկայացրել են իրեն սահմանափակ մարդ, միջակ խելքից ցածր, միջակ ընդունակություններից ցածր և միջակ կրթությունից ցածր, որը հեռու է իրականությունից, քանզի սխալ է հավասարության նշան դնել անհատի քաղաքական հայացքների ու ընդունակությունների միջև: Ալեքսանդր Երրորդի նախագահությունը մարտի 8-ին գումարվեց նախարարների կոմիտեի նիստը: Թեև Լորիս-Մելիքովի զեկուցագիրը պաշտպանություն էր գտել հանգուցյալ կայսրի մոտ, այնուամենայնիվ նոր կայսրը պահպանողականների ազդեցության ներքո հայտարարեց, թե հարցը չի կարելի համարել լուծված, որը նշանակում էր սահմանադրական նախագծերի մերժման սկիզբ, թեև Լորիս-Մելիքովի կողմնակիցների ու հակառակորդների տեսակետները գրեթե հավասար էին: Մինոդի օբեր-դատախազ Կ. Պրեդոնոսցևն ապացուցում էր, որ միայն «գուտ» և «մաքուր» ինքնակալությունը, որպիսին հաստատվել էր Պյոտր Առաջինի ու Նիկոլայ Առաջինի ժամանակ, կարող է կասեցնել հեղափոխությունը, կանխել քաղաքական ահարեկչությունը և այլևայլ դավադրություններ: Ավելին, նրա կարծիքով ոչ ճմուտ վերափոխիչներն իրենց դիմումներով ու կիսաղիջումներով, վերափոխումներով ու կիսավերափոխումներով կարող են միայն սասանել ու խարխլել ինքնակալական պետության հիմքերը: Երբ Պրեդոնոսցևը վերջապես ավարտեց իր երկարաչունչ ելույթը, Լորիս-Մելիքովը հասկացավ, որ իրեն մնում է միայն հրաժարական տալով թողնել ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը և մոռանալ բարեփոխումներ անցկացնելու ծրագրի մասին: Ալեքսանդր Երրորդն աղատ չունչ քաշեց, որովհետև նրան դժվար էր մերժել բարեփոխումների նախագծի այն փաթեթը, որին հիմնականում հավանություն էր տվել իր հանգուցյալ հայրը, առավել ևս հրաժարական պահանջել մարտական գեներալից ու փորձված պե-

տական գործչից, որը վայելում էր Ալեքսանդր Երկրորդի անասանան վստահությունը: Ահա ինչու կայսրը ստիպված էր քողարկված ձևով մերժել բարեփոխումների նախագիծը, սակայն, թե անհրաժեշտ է դեռ մտածել նախագծի մասին, բայց դրան այլևս չանդրադարձան, ինչը նշանակում էր պահպանողական ուժերի վերջնական հաղթանակ: Լորիս-Մելիքովի գլխավորությամբ լիբերալ բարեփոխումների կողմնակիցների ու Պորեղոնոսցևի ղեկավարությամբ պահպանողականների միջև ընթացող պայքարն ավարտվեց լիբերալների պարտությամբ: Հատկանշական է, որ եթե Լորիս-Մելիքովը և լիբերալները զերազանցապես պայքարում էին քաղաքական ահաբեկիչների և հեղափոխականների դեմ, ապա Պորեղոնոսցևը և պահպանողական-միապետականները պայքարում էին ոչ միայն հեղափոխականների, այլև բարեփոխումների կողմնակիցների և լիբերալների դեմ ընդհանրապես: «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության գործադիր կոմիտեն գրեթե ամբողջովին ձերբակալվեց: 1881 թ. ապրիլի 3-ին հրապարակավ կախաղան բարձրացվեցին հինգ նարոդովոլակականներ՝ Ա. Ժելյարովը, Ս. Պերովսկայան, Ն. Ռիսակովը, Տ. Միխայլովը և Ն. Կիրաչիչը: Կայսերական Ռուսաստանում քաղաքական ճգնաժամը հաղթահարվեց: 1881 թ. ապրիլի 29-ին ներքին գործերի նախարարի պաշտոնից հրաժարական տվեց Լորիս-Մելիքովը, նրա օրինակին հետևեց Ֆինանսների նախարար Ա. Աբազան, այնուհետև ուղղման նախարար Դ. Միլյուտինը, մյուս լիբերալ նախարարները: Ալեքսանդր Երրորդն իր հրովարտակում հայտարարեց, թե կպահպանի ինքնակալական իշխանությունը՝ «նրա նկատմամբ ամեն մի հավակնությունից»: Իսկ Լորիս-Մելիքովը հրաժարական տալուց հետո, թեև մնաց Պետական խորհրդի անդամ, այնուամենայնիվ, լիովին հեռացավ պետական-քաղաքական գործունեությունից: Հազվադեպ մասնակցելով Պետական խորհրդի նիստերին, նա որպես կանոն քննադատում էր Ալեքսանդր Երրորդի կառավարության քաղաքականությունը, որը ձախողեց և փակուղի մտցրեց իր մշակած բարեփոխումների նախագծի փաթեթը՝ հույժ կարևոր ու հրատապ կայսերական Ռուսաստանի համար հեղափոխություններից և քաղաքական բախումներից խուսափելու առումով:

Լորիս-Մելիքովը մահացավ 1888 թ. դեկտեմբերի 12-ին ֆրանսիական Նիցցա քաղաքում: Նրա դին հանդիմ է թիֆլիսի սուրբ Գևորգ վանքի բակում: Համոզված միապետական Լորիս-Մելիքովի կարծիքով հասարակության շարժիչ ուժը «լուսավորչալ» միապետի հետ միասին լիբերալ փոքրամասնությունն է, որի հիմքը կազմում էր առաջադեմ մտավորականությունը: Նրա համոզմամբ կայսերական Ռուսաստանի պետական համակարգում բարեփոխումները պետք է կատարվեն աստիճանաբար լիբերալ հայացքներ ունեցող պետական գործիչների անմիջական հսկողու-

Վ. Բոտաշևիչ-Պետրաշևսկի
(1821-1866 թթ.)
պետրաշևսկյան խմբակի ղեկավար

Կովկասյան կորպուսի հրամանատար
— և Կովկասի կառավարչապետ
գեներալ Ա. Պ. Երմոլով

Կովկասյան կորպուսի հրամանատար և
Կովկասի կառավարչապետ ֆելդմարշալ
կոմս Ի. Ի. Պասկևիչ-Էրիվանսկի

Ռուսաց բանակի հայազգի
գեներալ-լեյտենանտ
Վ. Գ. Մադաթով

Ռուս նշանավոր գրող և
դիվանագետ Ա. Ս. Գրիբոյեդով

Սինոպի ճակատամարտի հերոս և
Սևաստոպոլի պաշտպանության
ղեկավար Պ. Ս. Նախիմով

1853 թ. Սինոպի
ճակատամարտը

Սևաստոպոլի
պաշտպանությունը

Սևաստոպոլի պաշտպանության
ղեկավար ծովակալ Վ. Ա. Կոշնիկով

Սևաստոպոլի պաշտպանության
ղեկավար ծովակալ Վ. Ի. Բրատովին

Ռուսական բանակի հաջազգի
գեներալ-լեյտենանտ
Վ. Օ. Բենկովիով

Կայսր Ալեքսանդր Երկրորդ
Ազատարար

Ռուս հայտնի հրապարակախոս, գրող, փիլիսոփա, «գյուղացիական սոցիալիզմի» տեսարան Ն. Գ. Չերնիշևսկի (1828-1889 թթ.)

Ռուս հայտնի հրապարակախոս, գրական քննադատ Ն. Ա. Դոբրոլյուբով (1836-1861 թթ.)

Ներքին գործերի նախարարի տեղակալ, ռեֆորմի նախապատրաստման կազմակերպիչ Ն. Ա. Միլյուտին (1818-1872 թթ.)

Ռազմական նախարար, զինվորական բարեփոխման հեղինակ գեներալ Դ. Ա. Միլյուտին (1816-1912 թթ.)

Հեղափոխական նարոդնիկության քարոզչական ուղղության տեսարան Պ. Լ. Լավրով (1823-1900 թթ.)

Հեղափոխական նարոդնիկության գալաղրական ուղղության տեսարան Պ. Ն. Տկաչով (1844-1885 թթ.)

Հեղափոխական նարոդնիկության խռովարարական ուղղության տեսարան Մ. Ա. Բակունին (1814-1876 թթ.)

Հեղափոխական նարոդնիկության «Նարոդնայա Վոլյա» կազմակերպության ղեկավար Ա. Բ. Ժեկյարով (1851-1881 թթ.)

Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հայազգի մարտական գեներալ կոմս Մ. Տ. Լորիս Մելիքով (1825-1888 թթ.)

Բալկանյան ռազմաճակատի գորբերի գլխավոր հրամանատար, մեծ իշխան Ն. Ն. Ռոմանով

Կովկասյան ռազմաճակատի
գորբերի գլխավոր հրամանատար մեծ
իշխան Մ. Ն. Ռոմանով

«Սպիտակ գեներալ», բուլղար
ժողովրդի կողմից ազգային հերոս
ճանաչված Մ. Դ. Սկրոբլև (1843-1882 թթ.)

Ա. Ա. Տեր-Ղուկասով-
ռուսական բանակի հայազգի
գեներալ-լեյտենանտ

Հ. Դ. Լազարև -
գեներալ-ադյուտանտ

Ռուս նշանավոր դիվանագետ,
կանցլեր, արտգործնախարար
Ա. Մ. Գորչակով (1798-1883 թթ.)

Ռուս նշանավոր դիվանագետ,
Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան,
Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի
գլխավոր հեղինակ կոմս Ն. Դ. Բզնասև

Բեռլինի վեհաժողովը (1878 թ.)

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումը (1878 թ.)

Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր Երրորդ (1849-1894 թթ.)

Օրեր-գատախազ Կ. Պ. Գորեորնոսցև (1827-1907 թթ.)

Ռուս նշանավոր պետական գործիչ Ս. Յ. Վիտտե (1849-1915 թթ.)

Հրապարակախոս, միապետական համակարգի համոզված ջատագով Մ. Ն. Կատկով (1818-1887 թթ.)

Թյան ներքո: Իսկ լիբերալ մտավորականները պետք է մշտապես ներազդեն միապետի վրա, նրան համոզեն, որ ինքնակալության փրկությունը բարեփոխումների մեջ է: Միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր կանխել քաղաքական ահաբեկիչների փորձերը, հենվել ժողովրդական զանգվածների վրա, խաղալ «ամբոխի զգացմունքների» հետ: Եթե դրանք չկանխվեն, ապա անխուսափելի կլինեն քաղաքական անցանկալի գործընթացները: Իսկապես, մերժելով բարեփոխումների փաթեթը, պահպանողական ուժերը, Ալեքսանդր Երրորդի գլխավորությամբ առարկայորեն նպաստեցին, որ Ռուսաստանում տեղի ունենան իրենց համար ճակատագրական 1917 թվականի քաղաքական իրադարձությունները, քանզի ոչ միայն տապալվեց Ռոմանովների արքայատունը, այլև Ալեքսանդր Երրորդի որդին՝ Նիկոլայ Երկրորդը, իր ընտանիքի անդամների հետ միասին դարձավ բոլշևիկյան-խորհրդային իշխանության զոհ:

**ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ
XIX դարի 70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

§ 1. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո համեմատաբար կարճ պատմափուլում ռուսաստանյան կայսրության տնտեսության հսկայական առաջընթացը գրեթե բոլոր ոլորտներում ակնհայտ էր ու անվիճելի: Հետոնեֆորմյան չորս տասնամյակի ընթացքում կայսրության բնակչությունն ավելացավ մոտ 80%-ով՝ 1860 թ. 74 միլիոնից 1900 թ. հասավ 133 միլիոնի: Էական փոփոխության ենթարկվեց բնակչության սոցիալական կազմը: Զևավորվեցին երկու ինքնուրույն քաղաքական ուժեր՝ առևտրա-արդյունաբերական և աշխատավորական-բանվորական սոցիալական խավերը, որոնք սկսեցին կարևոր դեր խաղալ Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Սակայն ճորտատիրության մնացուկները խոչընդոտում էին տնտեսության դարգացումը, որով էլ Ռուսաստանը նկատելիորեն տարրերվում էր Արևմտյան Եվրոպայի առավել դարգացած երկրներին: Ռուսաստանը զիջելով այդ երկրներին, շարունակում էր հիմնականում մնալ ագրարային տերություն: Առանձնապես հետամնաց էին կայսրության ազգային ծայրամասերը՝ հարավում և արևելքում, որոնք ավելի ուշ թևակոխեցին կապիտալիստական հարաբերությունների դարգացման ուղին: Այնուամենայնիվ, Ռուսաստանի պայմաններում արդյունաբերության դարգացումը փաստ էր, որի վկայությունն էին նորանոր գործարաններն ու ֆարրիկաները, քաղաքների ու քաղաքային բնակչության աճը: 1863 թվականից մինչև 1899 թվականը 50 հազար և ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքների թիվը եռապատկվեց՝ 13-ից հասավ 44-ի, քաղաքային բնակչությունը գրեթե կրկնապատկվեց: Առաջատար ճյուղն էր թեթև և, ամենից առաջ, տեքստիլ ու սննդի արդյունաբերությունը: Զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին մետալուրգիայի, վառելիքային արդյունաբերության և մեքենաշինության բնագավառում: Ռուսաստանում չուգունի ձուլումը 1867 թվականի 17 մլն փուլից 1902 թ. հասավ 159 մլն. փուլի, քարածխի հանույթը 27 միլիոն փուլից մինչև 1 մլրդ. փուլի:

Հետոնեֆորմյան շրջանում քարածխային և մետալուրգիական արդյունաբերությունը արագ թափով զարգանում էր Ռուսաստանի հարավում՝ Ուկրաինայում և Դոնբասում: Հետոնեֆորմյան շրջանում Ռուսաստանում առաջացան ծանր ինդուստրիայի այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են չոգեքարչաշինությունը, նավաշինությունը, վագոնաշինությունը, ռելսազլանման արտադրությունը, գյուղատնտեսական մեքենաշինությունը, աճում է նավթարդյունաբերությունը Անդրկովկասում և Գրոգնիում: XIX դարի 60-90-ական թվականներին Ռուսաստանում հսկայական թափով ծավալվեց երկաթուղիների շինարարությունը: Երկաթուղային ցանցի կենտրոնը դարձավ Մոսկվան: Այստեղից պողպատե ուղիները ձգվեցին դեպի արևմուտք, հարավ, արևելք: XIX դարի վերջին կառուցվեց Ռուսաստանի կենտրոնը Հեռավոր Արևելքի հետ կապող Սիբիրյան մայրուղին: Դարի վերջին երկաթուղային ցանցի երկարությունը հասավ 56 հազար վերստի, այն ժամանակ, երբ 1861 թ ճորտատիրական իրավունքի վերացման նախօրյակին հաշվվում էր 1,5 հազար վերստ: Երկաթուղիների շինարարության նշանակությունը մեծ էր առևտրի, գյուղատնտեսության և արդյունաբերության զարգացման համար: Դա առաջ բերեց չոգեքարչերի, վագոնների, ռելսերի ու քարածխի մեծ պահանջ: Հետևաբար երկաթուղային շինարարությունը խթանեց արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերի արագ զարգացումը: Երկաթուղային շինարարությունը պահանջում էր խոշոր կապիտալի ներդրում: Բարձր շահույթը, որ պայմանավորված էր էժան բանվորական ուժով, գրավեց արևմտաեվրոպական ներդրողների ուշադրությունը: Ուժեղացավ օտարերկրյա ֆրանս-բելգիական, անգլիական և գերմանական կապիտալի հոսքը ռուսական արդյունաբերության մեջ: Մի շարք ճյուղերում՝ մետալուրգիայի, մեքենաշինության, քարածխի արդյունաբերության մեջ, օտարերկրյա կապիտալը ավելի ուշ գրավեց գերիշխող դիրք: Արդյունաբերությունը զարգանում էր, ինչպես Ռուսաստանի կայսրության կենտրոնական շրջաններում, այնպես էլ ազգային ծայրամասերում՝ Լեհաստանում, Մերձբալթիկայում, Պոլովոժիեում, ավելի դանդաղ Անդրկովկասում: Ռուսաստանում արդյունաբերության զարգացման առանձնահատկությունը նրա համակենտրոնացման բարձր աստիճանն էր, այսինքն գերակշռում էին խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները: 100-ից մինչև 1000 բանվոր ունեցող ֆարրիկանների թիվը XIX դ. վերջին աճեց գրեթե երկու անգամ: Էստոնիայում՝ Կրենհոլմի մանուֆակտուրայում աշխատում էր մոտավորապես 5 հազար մարդ: Խոշոր արդյունաբերության մեջ և երկաթուղային տրանսպորտում զբաղված բանվորների թիվը այդ ժամանակահատվածում ավելացավ մոտավորապես չորս անգամ՝ 1865 թվականի 706 հազարից XX դ. սկզբին հասավ 2792 հազարի: Արտադրության բարձր համակենտրոնացումը արագացնում էր ռուս բանվորների՝ իրրև ինքնուրույն քաղաքական ուժի կազմա-

վորումը, նպաստում նրա Համախմբվածությանը և կազմակերպվածությանը: Բանվորների կյանքը չափազանց ծանր էր, աշխատանքային օրը ձեռնարկատերերը սահմանում էին կամայականորեն, որը հասնում էր 14-15 ժամի, իսկ չնչին աշխատավարձը չէր ապահովում նույնիսկ նրանց աղքատիկ գոյությունը: Աշխատանքի պաշտպանության բացակայությունը արտադրության մեջ հաճախ հասցնում էր դժբախտ դեպքերի, նվազագույն վճարումով լայնորեն գործադրվում էր կանանց և երեխաների աշխատանքը: Բանվորների կենցաղային ծանրագույն պայմանները անխուսափելի էին դարձնում սոցիալական բախումները, հակամարտությունները, որոնք հաճախ վերածվում էին արյունահեղություն, ի սպառ բացառում երկխոսություն: Սոցիալական ծայրահեղ բևեռացումը նախահիմքեր ստեղծեց XX դարի առաջին երկու տասնամյակում կայսրության մեջ կատարված համազգային ողբերգությունների, եղբայրասպան արյունահեղ իրադարձությունների համար: Մինչդեռ Արևմտյան Եվրոպայում Փարիզի Կոմունայից հետո սոցիալական արյունոտ բախումներ, հզոր գործադուլային շարժումներ գրեթե տեղի չունեցան, որը դրականորեն ներգործեց ներքաղաքական գործընթացների զարգացման վրա, նպաստեց փոխադարձ երկխոսությանը: Բանվորները, իրեն ինքնուրույն քաղաքական ուժ, իրենց ելույթները սկսեցին XIX դարի 70-ական թվականներին՝ պայքարի հիմնական միջոց ընտրելով գործադուլային շարժումը: Նրանց պահանջներն ունեին տնտեսական բնույթ՝ աշխատանքային օրվա կրճատում, աշխատավարձի բարձրացում, այլ օրախնդիր պահանջներ: Բանվորների միջավայրից առաջ քաշվեցին իսկական ղեկավարներ՝ Պյոտր Ալեքսևևը, Ստեփան Նալտուրինը, Վասիլի Գերասիմովը, Պյոտր Մոսեենկոն, Վիկտոր Օբնորսկին: «Կբարձրանա միլիոնավոր բանվոր մարդկանց ջլապինդ բազուկը, - ասաց կայսերական դատարանում 1877 թ. Ալեքսևևը, - և դեսպոտիզմի լուծը, որը պաշտպանվում է ղինվորների սպիներով, ջարդուփշուր կլինի»: Վ. Լենինը (Ուլյանովը) այս խոսքերն անվանել է ռուս հեղափոխական բանվորի մեծ մարզարեություն: Դա լավագույն վկայությունն էր բանվորների քաղաքական Հայացքների որակական ու ակնառու Հասունության մասին: 1875 թվականին Օդեսայում ստեղծվեց բանվորական առաջին ինքնուրույն կազմակերպությունը՝ «Բանվորների Հարավուսաստանյան միությունը» Ե. Զասլավսկու ղեկավարությամբ: Միությունն իր շարքերում ուներ 150-200 անդամ և համակրողներ: Նրա անդամներ կարող էին լինել բանվորները և ընդհանրապես աշխատավորները: Կազմակերպության կանոնադրությունը և ծրագիրը մշակելիս նրա ղեկավարությունը օգտվել էր Առաջին Ինտերնացիոնալի կանոնադրությունից: Այն միջազգային հեղափոխական բանվորական շարժման մեջ կարևորագույն իրադարձություն էր, որը ստեղծվեց 1864 թ. Լոնդոնում մեծ մտածողներ Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի ու նրանց գաղափարակիցների նախաձեռնու-

թյամբ և ղեկավարությամբ: 1875 թվականի վերջին «Բանվորների Հարավուսաստանյան միությունը» ջախջախվեց, իսկ նրա տասնհինգ գործուն անդամները բանտարկվեցին և ուղարկվեցին տաժանակրություն: 1878 թ. Սանկտ-Պետերբուրգի բանվորական խմբակներից կազմավորվեց ավելի մեծ բանվորական կազմակերպություն՝ «Ռուս բանվորների Հյուսիսային միությունը»: Այն գլխավորեցին Հայտնի բանվոր գործիչներ Վիկտոր Օբնորսկին և Ստեփան Նալտուրինը: «Հյուսիսային միություն» ծրագիրը ղնում էր պետության մեջ գոյություն ունեցող քաղաքական ու տնտեսական կարգերի՝ որպես չափազանց անարդարացի կարգերի տապալման խնդիրը: Ծրագիրը առաջիկա հեղափոխության մեջ գլխավոր դերը հատկացնում էր բանվորներին, որը լուրջ գաղափարական-քաղաքական նվաճում էր Ռուսաստանի բանվորական շարժման համար: Ծրագիրը, ընդունելով քաղաքական ազատության համար պայքարի կարևորությունը, Հայտարարում էր բոլոր երկրների բանվորների համերաշխության մասին: Այս Հայտարարությունը համահունչ էր Մարքսի՝ «Պրոլետարներ՛ր, բոլոր երկրների միացե՛ք» Հայտնի կարգախոսին: «Միություն» մեջ մտնում էին մոտավորապես 200 անդամ, այդքան էլ՝ համակրողներ: «Միություն» անդամները մասնակցում էին գործադուլներին, տպագրում թոուցիկներ, օգնում էին բանվորներին ձեռագրելու իրենց պահանջները: Բանվորները ստեղծեցին իրենց տպարանը և այնտեղ տպագրեցին «Ռաբոչայա զարյա» թերթիկի մեկ համարը: «Հյուսիսային միությունը» կարճ գոյատևեց, քանզի 1879 թ. ձերբակալվեց և տաժանակրության աքսորվեց Օբնորսկին, քաղաքական ահաբեկչությամբ հրապուրվեց Նալտուրինը, Պյոտր Մոսեենկոն ձերբակալվեց և աքսորվեց Սիբիր: Ոստիկանությունը ջախջախեց «Միություն» տպարանը, իսկ կազմակերպությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: «Բանվորների Հարավուսաստանյան միություն» և «Ռուս բանվորների Հյուսիսային միություն» թեկուզև կարճատև գործունեությունը վկայեց, որ բանվորական շարժումները սկսել էին նշանակալից դեր խաղալ երկրի Հասարակական-քաղաքական կյանքում:

§ 2. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 80-90-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Այս պատմափուլում բանվորական շարժման ու պայքարի մեջ տեղի ունեցան լուրջ տեղաշարժեր և էական փոփոխություններ, որոնք անմիջապես տվեցին նկատելի առաջին արդյունքները: Այդ է պատճառը, որ ինչպես կայսրության ուժային կառույցները, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները, իհարկե, տարբեր նկատառումներով տակավին ավելի մեծ ուշադրություն էին դարձնում աստիճանաբար

լայն տարածում գտնող բանվորական շարժումներին: Բանվորական շարժման մեջ աստիճանաբար գերակայող էին դառնում քաղաքական պահանջները, թեև նրա մասնակիցներին, այնուամենայնիվ, դեռևս ավելի հոգեհարսզատ էին ու հրապուրիչ տնտեսական պահանջները: Ավելի ուշ առաջ քաշված քաղաքական պահանջներն ապացուցում էին նրա պայքարի հասունության ու կազմակերպվածության ավելի բարձր մակարդակի մասին: Քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական պայքարի միասնության պայմաններում բանվորական շարժումը կարող էր հաղթահարել տարբերայնությունը և դառնալ հզոր ազդեցիկ ուժ յուրաքանչյուր երկրի հասարակական-քաղաքական համակարգում: XIX դարի 80-ական թվականների բանվորական շարժման մեջ իր նշանակությունը առանձնանում է 1885 թ. տեղի ունեցած Մորոզովյան գործադուլը: Մորոզովի տեքստիլ ֆաբրիկան գտնվում էր Վլադիմիրի նահանգի Օրեխովո-Չուևո), որտեղ աշխատում էր ավելի քան 8 հազար բանվոր: Բանվորներն իրենց ժողովներում առաջադրեցին պահանջներ իրենց վարչությունը ներկայացնելու համար, որոնք ունեին տնտեսական բնույթ: Մորոզովի մանուֆակտուրայի գործադուլավոր բանվորներին աջակցում էին հարևան տեքստիլ ձեռնարկությունների բանվորները: Նրանք նույնպես դադարեցրին աշխատանքը և պահանջներ ներկայացրին ձեռնարկատերերին: Մորոզովյան գործադուլը դարձավ հասարակական նշանակություն ունեցող խոշոր իրադարձություն: Գործադուլավորները նահանգապես տնտեսական ներկայացրին իրենց պահանջները, որոնք ավելի շատ խնդրանք էին, հուսահատության աստիճանի հասած և սոցիալական ծայրահեղ ծանր վիճակում գտնվող մարդկանց յուրատեսակ բողոք և դժգոհություն: «Մենք կիսաքայքայ ենք: Ցանկանում ենք աշխատել, - ասում էին բանվորները, - և կգնանք աշխատանքի, բայց մեզ հնարավորություն տվեք կերակրելու մեր ընտանիքներին»: Նահանգապես կարգադրությանը ուստիկանությունը ցրեց գործադուլը և սկսեց կատարել զանգվածային ձերբակալություններ: Ավելի քան 600 բանվորներ վարչական կարգով հեռացվեցին ֆաբրիկայից, 33 մարդ դատի տրվեց: Դատարանում պարզվեց բանվորների կյանքի, կենցաղի, նրանց աղքատության ու իրավազրկության ցնցող պատկերը: «Երբ մենք սեամորթ ստրուկների մասին գիրք ենք կարդում, վրդովվում ենք, - ասում էր փաստաբաններից մեկը, - բայց այժմ մեր առջև են սպիտակ ստրուկները»: Մորոզովի մանուֆակտուրայի բանվորների դատը գրավեց ամբողջ Ռուսաստանի ուշադրությունը: Հասարակության առաջավոր շրջաններն իրենց համակրանքն էին արտահայտում բանվորներին, պահանջում էին պատասխանատվության ենթարկել ֆաբրիկատիրոջը աղաղակող չարաշահումների համար: Երդվյալ ատենակալներն ընդունեցին արդարացնող դատավճիռ: Դատար-

րանի որոշումը զայրույթ առաջացրեց կայսերական կառավարության վարչություն շրջաններում և նրանց միջամտությունը ու հրամանով գործադուլի ղեկավարները նորից բանտարկվեցին և վարչական կարգով աքսորվեցին: Դա ապացուցեց, թե ինչպիսի հզոր և կառավարության համար վտանգավոր սոցիալական ու քաղաքական ուժ է բանվորությունը, որի համախմբված ընդհանուր պայքարը ինչ վտանգավոր հետևանքներ կարող է ունենալ գոյություն ունեցող պետական համակարգի համար: Մորոզովյան գործադուլը մեծ ազդեցություն ունեցավ բանվորական շարժման հետագա գործընթացի վրա, որի անմիջական արձագանքը եղավ երկրի կենտրոնական նահանգներում բազմաթիվ գործադուլները: Պայքարի մեջ ներգրավվեցին տրանսպորտի, մետալուրգիական, մեքենաշինական ձեռնարկությունների բանվորները: Առանձնապես խոշոր էր Շույայի բանվորների գործադուլը, որին մասնակցեց 6 հազար մարդ: 1889 թ. աշխատանքը դադարեցրին Իվանովո-Վոզնեսենսկի և Շույայի գրեթե բոլոր մանածագործական ֆաբրիկաները: Հետևաբար, յուրաքանչյուր գործադուլի հետ տարեցտարի աճում էր բանվորների քաղաքական գիտակցությունը, կազմակերպվածությունը և բանվորական-աշխատավորական համերաշխությունը: Բանվորական շարժման ճնշման ներքո կառավարությունը հարկադրված էր կատարել որոշ զիջումներ: Գործարանային աշխատանքային կանոնակարգով որոշ չափով կարգավորվեցին կանանց և երեխաների աշխատանքի պայմանները: Մտցվեց գործարանային տեսչություն՝ բանվորների կյանքի պայմանները և վարչության հետ վեճերը և հակամարտությունները հարթելու համար: Նախատեսվում էր տուգանքների գումարը հատկացնել բանվորներին, անաշխատունակության նպաստներ տալու համար, որոնք առաջին հաղթական ծիծեռնակները լինելով հանդերձ, չափազանց հեռու էին բանվորների նվաղագույն սոցիալ-կենցաղային կարիքները բարելավելուց: Այդ է պատճառը, որ նման զիջումները ոչ մի կերպ չէին կարող նվազեցնել բանվորական շարժումները ողջ կայսրությունում: Ուստի և օրինաչափ է, որ արդյունարերական բուռն վերելքի պայմաններում՝ 90-ական թվականներին բանվորական շարժումը թեակոխեց որակապես նոր պատմափուլ: Ռուսաստանի տնտեսության համար իր նշանակությունը ու կարևորությունը առանձնապես ակնհայտ էր 7 հազար կմ երկարությամբ Սիրիայի երկաթուղագծի կառուցումը, որի շինարարությունը տևեց չորս 15 տարի ու հիմնականում ավարտվեց 1901 թվականին: Արդյունարերության մեջ զրաղված բանվորների թիվը 1887 թվականից մինչև 1901 թվականը 1,3 միլիոնից հասավ 2,6 միլիոնի, այսինքն՝ ավելացավ ավելի քան 1 միլիոն մարդով և նկատելիորեն ազդեց ներքաղաքական հետագա գործընթացների վրա: Բանվորական ուժի համակենտրոնացման աստիճանով Ռուսաստանը շարունակում էր աշխար-

Հում գրավել առաջին տեղը: 1890-1894 թվականներին գործադուլային շարժմանը մասնակցեց մոտավորապես 200 հազար մարդ, նույն պահանջներով՝ բարձրացնել աշխատավարձը, կրճատել աշխատանքային օրը, բարելավել կենցաղային պայմանները: Սոչոր իրադարձություն էին Դոն-բասի բանվորների ելույթները 1892 թվականի ամռանը: Դրանք սկսվեցին Յուզովկայում (Դոնեցկ), այնուհետև՝ Մարիուպոլում, Եկատերինոսլավում (Դնեպրոպետրովսկ), Լուգանսկում: Միայն Յուզովկայում հուլիսյան շարժումներին մասնակցեց ավելի քան 15 հազար մարդ: Այդ ելույթները ճնշվում էին ոստիկանության կողմից: Բանվորական շարժման մեջ նոր երևույթ էր մայիսյանեկյան՝ աշխատավորների համերաշխության միջազգային օրվա տոնակատարությունը, որը 1889 թվականին սահմանել էր Փարիզում գումարված Երկրորդ Ինտերնացիոնալի առաջին խորհրդաժողովը: Այդ ժամանակից մայիսի 1-ի տոնակատարությունը դարձավ Ռուսաստանի բանվորների համար հիանալի ավանդույթ՝ նշելու աշխատավորության միջազգային համերաշխության օրը: 1892 թվականին Լեհաստանի Լոձ քաղաքում մայիսյանեկյան գործադուլն ընդգրկեց 60 հազար մարդ: Բանվորական շարժման մեծ վերելքի պայմաններում 1896 թվականի մայիսին տեղի ունեցավ Պետերբուրգի տեքստիլագործների գործադուլը՝ 30 հազար բանվորների մասնակցությամբ: Նրանց գլխավոր պահանջն էր աշխատանքային օրը կրճատել մինչև 10,5 ժամի, որը պաշտպանեցին մետաղագործները և մայրաքաղաքի մյուս բանվորները: Զերբակալություններով և մի քանի պահանջներ բավարարելու խոստումով կառավարությունը գործադուլավորներին պարտադրեց անցնել աշխատանքի և դադարեցնել գործադուլը: Սակայն 1897 թվականի Հունվարին Պետերբուրգում սկսվեց նոր գործադուլ, որին մասնակցեց 20 հազար մարդ: Կառավարությունն անմիջապես ճնշեց գործադուլը, ձերբակալեց ավելի քան հազար մարդ, բայց չկարողացավ լիովին կասեցնել բանվորական շարժումը: Այն ընդգրկեց կայսերական Ռուսաստանի շատ նահանգներ: 1897 թվականին կառավարությունը հարկադրված էր օրենք ընդունել աշխատանքային օրը կրճատելու մասին, որով սահմանվեց 11,5 ժամ ցերեկային և 10 ժամ գիշերային հերթափոխների համար: Դա առաջին լուրջ հաղթանակն էր բանվորական շարժման պատմության մեջ: Այդ շարժման քաղաքական աճող նշանակությունն ընկալելու համար բավական է նշել, որ կայսերական Ռուսաստանում գործող սոցիալ-դեմոկրատական և մարքսիստական խմբակների, լիբերալ շարժման ղեկավարները սկսեցին ավելի սևևուրու ուշադրություն դարձնել նրանց գործունեության և գործադուլային գործընթացների վրա՝ ձգտելով այդ շարժումը գցել իրենց գաղափարական ազդեցության ներքո: Ավելին, նրանք հավակնում էին ստանձնել բանվորների սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական իրավունքների պաշտպանների դերակատարումը, հեն-

վել նրա վրա ինքնակալության դեմ պայքարում: Եթե նարոդնիկները փորձեցին իրենց համար սոցիալական հենարան դարձնել աշխատավոր գյուղացիությունը, ապա սոցիալ-դեմոկրատները փարվեցին բանվորական-աշխատավորական զանգվածներին, որոնք, նրանց պատկերացմամբ, աստիճանաբար դառնում էին ամենաառաջավոր սոցիալական ուժը Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական համակարգում: Արդեն 1894 թվականին Պետերբուրգի սոցիալ-դեմոկրատները սկսեցին քաղաքական լայն քարոզչություն բանվորական զանգվածների շրջանում, սերտորեն կապվեցին այդ շարժման հետ, նրանց հաղորդելով տեսական-քաղաքական խոր գիտելիքներ: Դրանով հիմք դրվեց սոցիալիզմը բանվորական շարժման հետ միացնելու երկարատև կարևորագույն քաղաքական գործընթացին: Ավելին, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները միավորվելով, իրենց կազմակերպությանը տվեցին «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միություն» անունը՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելով նրա դերը սոցիալ-քաղաքական պայքարում: Միությունը առաջ քաշեց ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական պահանջներ: Զանգվածային բանվորական շարժումը սկսեց ընթանալ Միության գաղափարական ու կազմակերպական ղեկավարության ներքո: XIX դարի վերջին ինքնակալական-միապետական համակարգը բանվորական շարժումների նկատմամբ կենսագործելով չափազանց կոշտ քաղաքականություն, այդպես էլ չկատարեց սկզբունքային որևէ դիջում, պատրաստ չեղավ, թերևս, չցանկացավ սկսել քաղաքական երկխոսություն, որով ճանապարհ, հարթեց ծայրահեղական ուժերին իրենց ազդեցության ներքո գցել այդ շարժումը և XX դարի նախաշեմին Ռուսաստանը կանգնեցնել քաղաքական խոր ճգնաժամի, կործանման եղրի, աղետների, ողբերգությունների, արյունահեղության առջև:

ՄԱՐՔՍԻՋՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ

§ 1. Գ. Վ. ՊԼԵՆԱՆՈՎԸ ԵՎ «ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԸ

XIX դարի 80-ական թվականներից ռուսական իրականության մեջ աստիճանաբար սկսեց տարածվել մարքսիստական ուսմունքը, որը իբրև ինքնատիպ գաղափարախոսություն ձևավորվել էր XIX հարյուրամյակի 40-ական թվականներին Արևմտյան Եվրոպայում: Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի կողմից Հիմնադրված տեսությունը Արևմտյան Եվրոպայի պրոլետարիատի տնտեսական ու քաղաքական պայքարի համար դարձավ հզոր գաղափարական զենք: Ռուս հասարակական քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները դեռ XIX դարի կեսին ծանոթացան Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի մի քանի աշխատություններին: Մարքսիստական տեսության նկատմամբ հետաքրքրությունը հատկապես ուժեղացավ XIX դարի 60-70-ական թվականներին՝ կապված Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում բանվորական շարժման վերելքի և Միջազգային բանվորական կազմակերպության՝ Առաջին Ինտերնացիոնալի գործունեության հետ: 1870 թ. ռուս քաղաքական վտարանդիների մի խումբ ստեղծեց Առաջին Ինտերնացիոնալի ռուսական սեկցիան՝ Նիկոլայ Իսակովիչ Ուտինը, Աննա Վասիլենա Կորվին-Կրուկովսկայան, Եկատերինա Գրիգորենա Բարտենևան դարձան այդ սեկցիայի կազմակերպիչները: Նրանք դիմեցին Կ. Մարքսին՝ խնդրելով Ինտերնացիոնալի գլխավոր խորհրդում ներկայացնել ռուսական սեկցիան և ստացան դրական պատասխան:

1872 թ. ռուսերեն թարգմանվեց Կ. Մարքսի «Կապիտալ» աշխատության առաջին հատորը, որն առաջին թարգմանությունն էր օտար լեզվով: Սակայն ո՛չ 60-ական, ո՛չ էլ 70-ական թվականներին մարքսիստական ուսմունքը տիրապետող չդարձավ ո՛չ ռուսական իրականության, ո՛չ էլ բանվորական շարժման մեջ: Դա բացատրվում էր կայսերական Ռուսաստանի տնտեսական համեմատաբար հետամնացությամբ, երկրում բանվոր-

րական շարժման թուլությամբ: Թեև նարոդնիկները հարգանքով էին վերաբերվում Մարքսի և Էնգելսի ուսմունքի նկատմամբ, այնուամենայնիվ, գտնում էին, որ այդ տեսությունը կիրառելի չէ Ռուսաստանում և նախատեսված է Արևմտյան Եվրոպայի երկրների համար: Միայն XIX դարի 80-90-ական թվականներին Ռուսաստանում պայմաններ ստեղծվեցին մարքսիստական տեսության տարածման համար: Նարոդովոլականության գաղափարախոսության անիրատեսությունը, քաղաքական դավադրության և անհատական ահաբեկչության նրա սխալ մարտավարությունն իբրև պայքարի գլխավոր միջոց, հարկադրեցին նարոդնիկների տեսաբաններին քննադատորեն վերանայել իրենց հայացքները և փնտրել նոր ուսմունք՝ հասարակության վերափոխման համար:

1883 թվականին Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում կայսերական կառավարության հետապնդումներից արտասահման վտարանդված նախկին նարոդնիկները ստեղծեցին մարքսիստական առաջին խմբակը՝ «Աշխատանքի ազատագրություն» անունով: Նրա կազմի մեջ մտան Գ. Պլեխանովը, Վ. Զասուլիչը, Պ. Աքսելրոդը, Լ. Դեյչը և Վ. Իգնատևը: Նրանք դեռևս XIX դ. 70-ական թվականների վերջին հրաժարվեցին քաղաքական ահաբեկչության նարոդնիկական մարտավարությունը պաշտպանելուց: Նրանք արտասահմանում ծանոթացան Մարքսի աշխատություններին և դարձան համոզված մարքսիստներ: «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակի կազմակերպիչը և ղեկավարն էր մարքսիստական ուսմունքի նշանավոր քարոզիչ, երկրորդ Ինտերնացիոնալի ճանաչված տեսաբան Գեորգի Վալենտինովիչ Պլեխանովը (1856-1918 թթ.): Մագնոմով ազնվական Պլեխանովը, սովորելով Պետերբուրգի լեոնային ինստիտուտում, սկզբում հարեց նարոդնիկական շարժմանը, դառնալով նրա ղեկավարներից մեկը: «Զեմլյա ի վոլյայի» պառակտումից հետո, 1880 թվականին նա վտարանդվեց արտասահման: Լավ իմանալով նարոդնիկական շարժման թույլ և ուժեղ կողմերը՝ Պլեխանովը կարողացավ ընկալել ու բացատրել նարոդնիկության գաղափարախոսության անիրատեսությունը, քաղաքական ձախողման պատճառները, իսկ Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի աշխատությունների խոր ուսումնասիրությունը նրան դարձրեց համոզված մարքսիստ: Ավելին, Պլեխանովը խզեց գաղափարական կապերը նարոդնիկության հետ և դարձավ նրա առաջին խոր քննադատը: «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակի անդամներն իրենց գլխավոր խնդիրը համարեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի աշխատությունների տարածումը կայսերական Ռուսաստանում, մարքսիստական գաղափարների քարոզչությունը և մասսայականացումը: Պլեխանովի գլխավորությամբ խմբակի անդամները ռուսերեն թարգմանեցին «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», «Փիլիսոփայության աղքատությունը», «Սոցիալիզմի զարգացումը»

ուտոպիայից դեպի զիտուլիզմ» և այլ աշխատություններ, որոնց օգնությամբ գաղափարական պայքար ծավալեցին հակամարքսիստական տեսությունների դեմ: Նարոդնիկության դեմ մղած գաղափարական-քաղաքական պայքարում, մեծ դեր խաղացին Պլեխանովի աշխատությունները, որոնցում քննախոսվող հիմնահարցերը լուսաբանվում էին մարքսիստական ուսմունքի տեսանկյունից: 1883 թ. գրված «Սոցիալիզմը և քաղաքական պայքարը» աշխատության մեջ նա քննադատեց նարոդնիկներին քաղաքական պայքարի նշանակությունը թերագնահատելու համար, ընդ որում, նա հենվում էր Մարքսի այն դրույթի վրա, թե սոցիալիզմին բանվորական լայն զանգվածները կարող են հասնել միայն քաղաքական իշխանությունը գրավելու միջոցով: «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակի կազմավորումը և նրա քաղաքական գործունեությունը և գաղափարական պայքարը նարոդնիկները դիմավորեցին սվիններով ու սուր քննադատությամբ: Նախկին նարոդնիկ Պլեխանովի և նարոդնիկական գաղափարախոսությանը հավատարիմ մնացած հասարակական գործիչների միջև ծավալվեց երկարատև պայքար, որի հաղթական ավարտը դեռևս դժվար էր կանխատեսել, քանզի գաղափարական ճակատում միմյանց դիմակայում էին հարուստ ավանդույթներ ունեցող նարոդնիկության ու հասարակական-քաղաքական կյանքում ձևավորվող և առաջին քայլեր կատարող մարքսիստական ուսմունքի ներկայացուցիչները: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունենր Պլեխանովի 1885 թ. գրված «Մեր տարածայնությունները» ծավալուն աշխատությունը: Պլեխանովը գաղափարական-քաղաքական զուգահեռներ անցկացնելով երկու ուսմունքների միջև փորձեց հիմնավորել մարքսիստական տեսության առավելությունը և իրատեսությունը, պատմության զարգացման գործընթացները, հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները գնահատելու գործում: Նա քննադատեց նարոդնիկների հայացքները Ռուսաստանի պատմության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ: Պլեխանովը, հենվելով ռուսական իրականության խոր և բազմակողմանի վերլուծության վրա, թվերով ու փաստերով ապացուցում էր, որ կապիտալիզմը կայսերական Ռուսաստանում արդեն հաղթանակել է, և հեղափոխականների առաջնային խնդիրն է ժողովրդի ազատագրման համար մղվող պայքարում օգտագործել կապիտալիստական կարգերում առկա հակասությունները: Գյուղացիական համայնքի վերաբերյալ նարոդնիկների հույսերը, ըստ Պլեխանովի, անիրագործելի են, քանզի համայնքը, ռուս առաջին մարքսիստի կարծիքով, խոր հնություն մնացուկ է և ոչ մի դեպքում չի կարող լինել սոցիալիզմի սաղմը: Գյուղացիական համայնքը Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների համակարգում առավելություն չէր, այլ հետամնացության վկայություն Արևմտյան

եվրոպայի համեմատությամբ: Պլեխանովն ապացուցում էր, որ առաջնահերթ խնդիր է պայքարել ժողովրդավարական վերափոխումների համար, այսինքն՝ լիովին վերացնել ճորտատիրական մնացուկները, ընդունել սահմանադրություն, իրագործել խոսքի, մամուլի ազատություն, օրենքի՝ առաջըլոր քաղաքացիների հավասարություն: Միայն դրանից հետո հնարավոր է անցնել իշխանության գրավման և սոցիալիստական վերափոխումների իրականացման խնդիրներին: Պլեխանովը փորձեց հիմնավորել երկրի հասարակական-քաղաքական վերափոխումների գործընթացում պրոլետարիատի ղեկավար դերի մասին տեսակետը: Այդ կապակցությամբ նա առաջ քաշեց բանվորական կուսակցություն ստեղծելու խնդիրը, որը կոչված էր լինելու գլխավորել հեղափոխական վերափոխումների համար պայքարը: Պլեխանով տաղանդավոր հրապարակախոսի ու քաղաքական գործչի աշխատությունները լայնորեն տարածվեցին կայսերական Ռուսաստանում և ուժեղ հարված հասցրին նարոդնիկությանը, նպաստեցին մարքսիզմի տարածմանը ռուսական իրականության մեջ, հասարակական-քաղաքական կյանքում: «Աշխատանքի ազատագրություն» խումբը կազմեց ծրագրի երկու նախագիծ: Այդ փաստաթղթերում ընդհանուր գծերով արտացոլված են քաղաքական պայքարում պրոլետարիատի խնդիրները և նպատակները: Ուումըրը իբրև վերջնական նպատակ առաջ էր քաշում իրագործել կոմունիստական հեղափոխություն, այսինքն՝ կապիտալիստական կարգերը փոխարինել սոցիալիստականով: Այդ քաղաքական պայքարում ղեկավար դերը պատկանում էր պրոլետարիատին: Դա հաջողությամբ կատարելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ինքնուրույն բանվորական կուսակցություն: Նախագծերը մատնանշում են, որ ինքնակալության տապալումը, այսինքն՝ բուրժուա-ժողովրդավարական հեղափոխությունը լինելու է բանվորական կուսակցության մերձավորագույն խնդիրը: Դրանից անմիջապես հետո կզրվի պրոլետարիատի կողմից քաղաքական իշխանության գրավման հիմնահարցը: Ինքնակալության դեմ քաղաքական պայքարում «Աշխատանքի ազատագրություն» խումբը պրոլետարիատի միակ հնարավոր ղաչնակից համարում էր լիբերալ-աղատական բուրժուազիային, որն ընդդիմություն էր ինքնակալությանը: Այդ խումբը գոյություն ունեցավ 20 տարի և մեծ դեր խաղաց բանվորական շարժման մեջ: Հատկանշական է, որ ժննում ստեղծված հայ Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրները կապեր ունեին Պլեխանովի և նրա խմբակի անդամների, ինչպես նաև հեղափոխական նարոդնիկների հետ: Նրանց գաղափարների ազդեցությունն արտացոլվեց հնչակյանների մշակած ծրագրում:

§ 2. ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ.

«ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ». ՌԱԴԲԿ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

«Աշխատանքի ազատագրություն» խմբակը ստեղծվեց և գործեց հեռավոր Շվեյցարիայում ու ինքնին հասկանալի է՝ նրա կապն ամուր չէր ուսական իրականության հետ: Սակայն արդեն XIX դ. 80-ական թվականներին կայսերական Ռուսաստանում այդ տեսությունը որդեգրած մտավորականությունը և ուսանողները ստեղծեցին մի քանի ընդհատակյա մարքսիստական խմբակներ: Այդպիսի մի խմբակ 1883-1884 թվականի ձմռանը ստեղծեց ազգությամբ բուլղարացի Դիմիտր Բլագոևը (1856-1924 թթ.) որն այդ ժամանակ սովորում էր Պետերբուրգի Համալսարանում: Բլագոևի խմբակի անդամներն ուսումնասիրելով մարքսիզմի ուսմունքը քարոզում էին մայրաքաղաքի մի քանի ձեռնարկություններում, որտեղ իրենք սեփական ուժերով ստեղծել էին բանվորական խմբակներ: Բլագոևի խմբակը հրատարակեց «Բանվոր» անլեզու թերթի երկու համար: Բայց 1885 թ. ոստիկանությունը ձերբակալեց Բլագոևին ու արտաքսեց Բուլղարիա, իսկ հետո ամբողջ խումբը ջախջախվեց: Հատկանշական է, որ Բլագոևը հետագայում դարձավ բուլղարական կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրը և ղեկավարը: 1889 թվականին մարքսիստական խմբակ ստեղծեց Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող Միխայիլ Բրուսնևը (1854-1937 թթ.), որը փորձելով ազդել բանվորական շարժման ընթացքի վրա, տարածում էր անլեզու գրականություն: Նա կարողացավ մայրաքաղաքում կազմակերպել 1891 թվականի քաղաքական ցույցը և առաջին մայրվկան Ռուսաստանում: Պոլոժիեում մարքսիզմը քարոզելու գործում աչքի ընկավ Նիկոլայ Ֆեդոսևը (1871-1998 թթ.), նրա ղեկավարած խմբակը գործում էր Կազանում: Վ. Լենինը նամակագրություն ուներ Ֆեդոսևի հետ և նրան գնահատում էր իրը «արտակարգ տաղանդավոր և իր գործին արտակարգ նվիրված հեղափոխականի»: Ֆեդոսևը ձերբակալվեց ոստիկանության կողմից և մահացավ արքայազան Երիտասարդ Հասակում: Ընդհանուր առմամբ մարքսիստական խմբակները այդ ժամանակ փոքրաթիվ էին, ղեռն սերտորեն կապված չէին բանվորական շարժման հետ: XIX դարի 80-ական թվականների վերջին սկսվեց Վլադիմիր Ույանովի (Լենինի) գործունեությունը: Նա ծնվել էր 1870 թ. ապրիլի 10-ին (22-ին) Սիմբիրսկ (Ույանովսկ) քաղաքում, Սիմբիրսկի նահանգի ժողովրդական ուսումնարանների տեսչի, իսկ այնուհետև՝ տնօրենի ընտանիքում: Լենինի ավագ եղբայրը՝ Ալեքսանդրը հարեց նարոդնիկական շարժմանը և Ալեքսանդր Երրորդ կայսրի դեմ մահափորձի նախա-

պատրաստմանը մասնակցելու համար 1887 թվականին մահապատժի ենթարկվեց: Նա դատարանում հրաժարվեց պաշտպանությունից և ներում չնորհելու մասին խնդրանքը ստորագրելուց և արիաբար դիմավորեց իր մահը: Լենինի սիրելի գրողներն էին Չերնիշևսկին, Դորրոյուրովը, բանաստեղծ Նեկրասովը: Նրան հատկապես հրապուրում էր Չերնիշևսկու «Խնչանել» վեպի հերոս Ռախմետովը: Լենինը գերազանց և ոսկե մեդալով գիմնադիան ավարտելուց հետո 1887 թվականին ընդունվեց Կազանի Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այդ թվականին ուսանողական հուզումներին մասնակցելու համար հեռացվեց Համալսարանից և արտաքսվեց: 1888 թվականին Կազան վերադառնալուց հետո նա դարձավ Ֆեդոսևի մարքսիստական խմբակի անդամ: Նա ավարտեց Պետերբուրգի Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Արդեն 90-ական թվականների սկզբին Լենինը դարձավ Համոզված մարքսիստ և այդ ուսմունքի մեծ գիտակ: 1893 թվականին Լենինը տեղափոխվում է Պետերբուրգ և Պլեխանովի նման գաղափարական պայքար ծավալում լիբերալ նարոդնիկության դեմ: 90-ական թվականներին նարոդնիկական գաղափարախոսությունը գյուղացիական հեղափոխության մասին տեսությունից վերջնականապես վերասերվեց «փոքր գործերի տեսության», որի համաձայն անհրաժեշտ էր սահմանափակվել գյուղացիական տնտեսության մասնակի բարելավման հիմնահարցերով, որպեսզի խոչընդոտվի գյուղացիական համայնքի քայքայումը: Սակայն XIX դարի 70-ական թվականների հեղափոխական նարոդնիկների՝ ինքնակալության դեմ պայքարի շնորհիվ, նրանք ղեռնա զգալի ազդեցություն ունեին մտավորականության շրջանում: Իրենց ժողովրդի բարեկամներ համարող լիբերալ նարոդնիկները շարունակում էին պայքարը մարքսիստների դեմ: Լենինը 1894 թվականին գրեց «Խնչ են «ժողովրդի բարեկամները» և ինչպե՞ս են նրանք մարտնչում սոցիալ-դեմոկրատների դեմ» աշխատությունը, որտեղ փորձեց ապացուցել, որ ժողովրդի իսկական բարեկամները ոչ թե նարոդնիկներն են, այլ մարքսիստները, սոցիալ-դեմոկրատները, քանզի նարոդնիկները վերասերվելով հրաժարվել են հեղափոխական գաղափարախոսությունից, որդեգրել լիբերալ գաղափարներ ու դրանով իսկ դադարել աշխատավոր գյուղացիության շահերն արտահայտելուց: Լենինը դարգացրեց քաղաքական պայքարում պրոլետարիատի վճռական դերի մասին մարքսիզմի կարևորագույն դրույթը: «... Ռուսական բանվորը, - գրում էր նա, - բոլոր դեմոկրատական տարրերի գլուխ անցած, ոտքի էլնելով, կտապալի միապետությունը և ուսական պրոլետարիատին (բոլոր երկրների պրոլետարիատի հետ կողք կողքի) բացահայտ քաղաքական պայքարի ուղիղ ճանապարհով կառաջնորդի դեպի հաղթական կոմունիստական հեղափոխություն»: Պրոլետարիատի շրջանում իրենց դիրքերն ամրապնդելու և

նրանց վրա գաղափարապես ներգործելու նպատակով սոցիալ-դեմոկրատները քաղաքական գաղափարական սուր պայքար ծավալեցին այսպես կոչված լեզալ մարքսիստների՝ լիբերալ-ադատական մտավորականության ներկայացուցիչների դեմ: Լեզալ մարքսիստները ցանկանում էին հասարակության մեջ օրեցօր սրվող սոցիալական-քաղաքական հակասությունները հաղթահարել աստիճանական ճանապարհով, բացառելով արյունահեղությունը, նրանք մերժում էին մարքսիստական ուսմունքի գլխավոր՝ պրոլետարիատի ղեկատարության ու սոցիալիստական հեղափոխության դրույթները: Նրանք արևմտաեվրոպական սոցիալ-դեմոկրատիայի օրինակով քարոզում էին ներդաշնակություն սոցիալական տարբեր խավերի և քաղաքական ուժերի՝ առաջին հերթին պրոլետարիատի ու բուրժուազիայի միջև: Նրանց մարքսիստական ուսմունքը հրապուրում էր սոսկ այնքանով, որքանով այդ գաղափարախոսությունը անվերապահորեն ընդունում էր համաշխարհային պատմության մեջ սոցիալ-քաղաքական, գիտության, տեխնիկայի գործընթացներում կապիտալիստական հարաբերությունների առաջադիմական նշանակությունը ավատատիրական հասարակարգի նկատմամբ: Սոցիալ-դեմոկրատները, անհաշտ ու սկզբունքային գաղափարական պայքար մղելով լեզալ մարքսիստների դեմ, ցանկանում էին իրենց ենթարկել բանվորական շարժումը: Այս հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելու համար 1895 թվականի աշնանը Լենինի նախաձեռնությամբ Պետերբուրգի անջատ-անջատ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները միավորվեցին «Բանվոր դասակարգի ազատագրության պայքարի միություն» կազմակերպության մեջ: «Պայքարի միություն» գլուխկանգնեց կենտրոնական կազմակերպական խումբը, որն ընտրել էր ղեկավար բյուրո: Բյուրոյի մեջ մտան Վ. Լենինը, Գ. Կրժիժանովսկին, Ա. Վանեկը, Վ. Ստարկովը: Բանվորական շարժումը նպաստում էր սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների և կազմակերպությունների ստեղծմանն ու ամրապնդմանը, որոնք Պետերբուրգի «Միություն» օրինակով սկսեցին կոչվել «Պայքարի միություններ»: Դրանք առաջացան Մոսկվայում, Իվանովո-Վոզնեսենսկում, Կիևում և Ռուսաստանի, Ուկրաինայի ու Բելոռուսիայի արդյունաբերական քաղաքներում: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ ստեղծվեցին Լեհաստանում, Մերձբալթիկայում, Անդրկովկասում: Բանվորական շարժումների ընդլայնումն ուժեղացրեց գաղափարական պայքարը մարքսիստների և էկոնոմիստների միջև: Արդեն 90-ական թվականների երկրորդ կեսին մարքսիստական խմբակներում ուժեղացավ մի հոսանք, որը ստացավ էկոնոմիզմ անունը: էկոնոմիստները գտնում էին, որ բանվորները պետք է գերազանցապես մղեն տնտեսական պայքար, այսինքն՝ առաջին հերթին պայքարեն իրենց սոցիալական, նյութական դրության, կենցաղի պայմանների բարելավման համար: Նրանք

կա՛մ ընդհանրապես ժխտում էին, կա՛մ էլ լավագույն դեպքում ածանցյալ տեղ հատկացնում քաղաքական պայքարին և, ի տարբերություն մարքսիստների, մերժում էին բանվոր դասակարգի համար ինքնուրույն կուսակցություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը, քննադատում հեղափոխության մեջ բանվորների ղեկավար դերի մասին նրանց տեսակետը: էկոնոմիստները ցանկանում էին բանվորների տնտեսական պայմանների բարելավման հենքի վրա համերաշխություն և ներդաշնակություն հաստատել նրանց ու բուրժուազիայի միջև, որը լուրջ գործոն էր սոցիալական բախումները և արյունահեղությունը կանխելու համար, ինչը անխուսափելի է հեղափոխությունների և քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ: էկոնոմիստների դեմ գաղափարական պայքար մղելով՝ մարքսիստներն ընդգծում էին, որ իրենք երբեք չժխտելով տնտեսական պահանջների կարևորությունը, այնուամենայնիվ, առաջնությունը տալիս են քաղաքական պահանջներին, քանզի բանվորների տնտեսական դրության արմատական բարելավումը սերտորեն կապված է քաղաքական պայքարի ու պահանջների, այսինքն՝ իշխանության գրավման հետ: Հեռավոր սիբիրյան աքսորից Լենինը մյուս սրբորական մարքսիստների հետ «17-ի բողոքը» փաստաթղթում վճռականորեն հանդես եկավ էկոնոմիստների դեմ և ներկայացրեց քաղաքական այդ հոսանքի գաղափարական էությունը: Իրականում լեզալ մարքսիստները և էկոնոմիստներն իրենց քարոզչությամբ զուլաացնում էին փոխադարձ ղեջումներ կատարելու անհրաժեշտությունը, կոահում հեռանկարում ռուսական հասարակության մեջ սոցիալական բեռնացման վտանգավոր, ճակատագրական, ողորդական հետևանքները: Սակայն «Պայքարի միությունը» այս հարցում ղեկավարվում էր սկզբունքորեն այլ գաղափարախոսությամբ, որը բանվորներին մղում էր սոցիալական ու քաղաքական պայքարի ծայրահեղ միջոցներին՝ հեղափոխության: Սակայն զանգվածային ձերբակալությունների պատճառով «Պայքարի միությունը» չհաջողվեց ավարտել միասնական կուսակցության մեջ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների միավորումը: 1898 թ. մարտին Մինսկում ազատության մեջ մնացած տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները գումարեցին իրենց առաջին համագումարը, որտեղ փորձ արվեց ստեղծել միասնական կուսակցություն: Համագումարին մասնակցում էր 9 պատգամավոր: Համագումարը որոշում ընդունեց միավորել սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները մի միասնական՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության մեջ (ՌՍԴԲԿ): Այդ որոշման քաղաքական նշանակությունը մեծ էր սոցիալ-դեմոկրատիայի հետագա շարժման ու գործունեության տեսանկյունից, թեև համագումարը չկարողացավ ընդունել յուրաքանչյուր կուսակցության համար հույժ կարևոր ու անհրաժեշտ

ծրագիր և կանոնադրություն, իսկ ընտրված Կենտրոնական կոմիտեի երեք անդամները շուտով ձերբակալվեցին: Սակայն դա չկասեցրեց բանվորական և հեղափոխական շարժումը: Ավելին, քաղաքական փոթորիկը Ռուսաստանում հասունանում էր, որը շուտով ոչնչացնելու էր միապետական համակարգը և երկիրը հասցնելու էր ռազմաքաղաքական անկանխատեսելի ծանրագույն փորձությունների առջև:

Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Ր Դ Բ Ա Ճ Ի Ն

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

§ 1. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

19-րդ հարյուրամյակում ռուսական մշակույթը, հատկապես գեղարվեստական գրականությունը և արվեստը հասան աննախադեպ բարձունքի: Այն դուրս եկավ ազգային շրջանակներից և ստացավ համաշխարհային ճանաչում, իսկ նրա լավագույն գոհարները իրենց արժանի տեղը դրադեցրին համաշխարհային արվեստի գանձարանում՝ դառնալով համայն հանրութան սեփականությունը: Եվ միանգամայն օրինաչափ է, որ 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակը՝ Պուշկինյան ժամանակաշրջանը, իրավամբ ստացավ ռուսական մշակույթի ոսկեդար անվանումը: Հետևաբար, ռուսական մշակույթը համաշխարհային արվեստի կարևորագույն բաղկացուցիչ մասը լինելով՝ զգալիորեն նպաստեց նրա աննախադեպ զարգացմանը: Ուստի հասկանալի է և աներկրա, որ ռուսական բազմաժանր լավագույն ստեղծագործությունները մեր օրերում էլ պահպանելով իրենց գեղարվեստական ու գեղագիտական հրատապությունը գտնվում են ընթերցող հասարակության ուշադրության կիզակետում, բեմադրվում պրոֆեսիոնալ բարձր կատարողական կարողություններով օժտված հանրաճանաչ թատերաբեմերում, դառնում հիանալի պատմագեղարվեստական նյութ կինոյի մեծ վարպետների համար:

Ռուսական մշակույթի որակապես նոր վերելքը անշուշտ պայմանավորված էր ներքաղաքական ու արտաքին քաղաքական գոյժոններով: 1812 թ. Հայրենական հաղթական պատերազմը, ազգային դարթոնքը և ինքնագիտակցությունը, հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա զարգացումը, ճորտատիրական իրավունքի վերացումը, դրան հաջորդած մի շարք կառուցողական բարեփոխումները, Ռուսաստանի անմիջական օգնությամբ թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու սլավոնական ժողովուրդների ակնկալիքները արտացոլվում էին պատմագիտական, գեղարվեստական, արվեստի ու մշակույթի ստեղծագործություններում: Ռուսական գեղարվեստական գրականության մեջ նշանակալից դեր խաղաց Նիկոլայ Միխայլովիչ Կարամզինը (1766-1826)՝ սենտիմենտալ ուղ-

ղության ամենադասական և կարկառուն ներկայացուցիչը: Նրա հանրա-
ճանաչ «Դժբախտ Լիզա» վիպակում արտացոլվել է հասարակ մարդկանց
զգացմունքները, մարդկային արժանապատվության հաստատումը, աղ-
գային ինքնագիտակցության ամրապնդումը: Կարամզինը իր ժամանակի
պատմագիտական մտքի ամենաճանաչված ու խոշորագույն ներկայա-
ցուցիչներից էր, որի ծառայությունները նկատի ունենալով՝ կայսր Ալեք-
սանդր Առաջինի կամքով նա դարձավ «պաշտոնական պատմագիր», որին
մինչ այդ արժանացել էին 18-րդ դարի երկու պատմաբան՝ Միլլերը և
Շչերբատովը: Կարամզինը միապետական համակարգի համոզված ջա-
տագույն էր, նա ինքնակալության մեջ էր տեսնում Ռուսաստանի հղո-
րությունն ու անասանությունը, որը կարմիր թելի պես անցնում էր նրա
բոլոր աշխատություններում, և առաջին հերթին, «Ռուսական պետության
պատմությունը» բազմահատոր և հիմնարար գրքում: Փայլուն ոճով
գրված պատմագիտական այս մնայուն երկով Կարամզինը, Պուշկինի խոս-
քերով ասած՝ ռուսական պետությունը հայտնագործեց Ռուսաստանի հա-
մար, ինչպես Կոլոմբոսը Ամերիկան: Ռուսական գեղարվեստական գրա-
կանության մեջ հայտնի անուն էր ոտմանտիղմի լավագույն ներկայացու-
ցիչ, նշանավոր գրող, թարգմանիչ Վասիլի Անդրեևիչ Ժուկովսկին (1783-
1852), որի բանաստեղծությունները մեծ ազդեցություն թողեցին ռու-
սական պոեզիայի զարգացման վրա: Ժուկովսկին մոտ էր Կարամզինին:

19-րդ դարի երկրորդ քառորդում ռուսական գրականության մեջ
տիրապետող ուղղություն դարձավ ռեալիզմը: Գրականությունը սկսեց ոչ
միայն ճշմարտացիորեն ներկայացնել ժողովրդի կյանքը, այլև ռուսական
հասարակության առաջադեմ շրջաններում արթնացնել ճնշման և բռնու-
թյան դեմ պայքարի, ազատության ու արդարության ձգտումը: Այս առու-
մով մեծ է ռուս մեծանուն բանաստեղծ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկինի
դերը (1799-1837), որի գեղարվեստական ստեղծագործությունները ռուս
ժողովրդի հպարտությունն են և անվերապահորեն դասվում են հա-
մաշխարհային գրականության գլուխգործոցների շարքը: Ռուսական ռեա-
լիզմի հիմնադիր համարվող Պուշկինի բազմաթանր ու չափազանց հա-
րուստ ժառանգության մեջ շատ են պատմական հիմնահարցերին նվիր-
ված արժեքավոր ստեղծագործությունները՝ «Բորիս Գոգոնով» ողբեր-
գությունը, այդուրյան ժամանակաշրջանին նվիրված «Պղնձե հեծյալը»,
«Պոլտավա» պոեմները, «Ճանապարհորդություն դեպի էրզրում» հետա-
քրքիր ուղեգրությունները: Պուշկինի ապստամբության կապակցու-
թյամբ մեծ բանաստեղծը ստեղծեց «Կապիտանի աղջիկը» նշանավոր
պատմագեղարվեստական երկը, իսկ գյուղացիական շարժումներին նա
անդրադարձավ «Դուբրովսկի» վեպում: Պուշկինը իր ժամանակի ռուսա-

կան հասարակության բարբերի իրական սլափերը գեղարվեստական
բարձր մակարդակով ներկայացրեց «Եվգենի Օնեգին» չափածո վեպում:
Այս ստեղծագործության հիանալի լիրիկան իսկական ներդրում է ուսա-
կան ու համաշխարհային մշակույթի գանձարանում: Բելինսկին այն հա-
մարել է իր ժամանակի ռուսական կյանքի հանրագիտարան: Ռուս մեծ
բանաստեղծը ղոհվեց Փրանսիացի Դանտեսի հետ ունեցած մենամարտից
հետո 1837 թ., ընդամենը 38 տարեկան հասակում: Պուշկինի անժամանակ
և ողբերգական մահը ռուսական հասարակությունը ընդունեց որպես աղ-
գային ճանր վիշտ, մեծ ու անդառնալի կորուստ:

Ռուսական գեղարվեստական գրականության զարգացման գործում
մեծ է Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի (1795-1829) դերը: Նրա «Նել-
քից պատուհաս» անմահ կատակերգությունը դեռ ձեռագիր վիճակում
բաղմաթիվ օրինակներով տարածվեց և շատ շուտով դարձավ հանրա-
ճանաչ, առանձնապես երիտասարդության շրջանում: Գրիբոյեդովի կա-
տակերգությունը դեկարրիստներից շատերի սեղանի գիրքն էր, որովհետև
նա պաշտպանում էր ու քարոզում դեկարրիստների գաղափարները: Եվ
օրինաչափ է, որ Գերցենը Գրիբոյեդովի հերոս Չափկուն ուղղակիորեն ան-
վանեց դեկարրիստ: Կյանքի ճշմարտացի ու իրական պատկերումը, նորի,
առաջադիմականի բախումը հնի, հետադիմականի հետ հակայական հաջո-
ղություն բերեցին այդ կատակերգությանը: Գրիբոյեդովը քննադատեց
քարացածությունը, տգիտությունը, այն ամենը, ինչը խանգարում էր նորի
հաստատմանը: «Նելքից պատուհաս» կատակերգության ազատամիտ ու
կյանքին իրատեսորեն նայող հերոսի՝ Չափկու շուրթերով Գրիբոյեդովը
քննադատում է ֆամուսովների, սկալոգուրների, մոլալիներին հասարա-
կությունը, մերկացնում ճորտատիրությունը: Նա, թեև չմասնակցեց դե-
կարրիստների ապստամբությանը, բայց Կովկասում գտնվելու ժամանակ
ձերբակալվեց ու դեկարրիստների գործով ենթարկվեց հետաքննության:
Գրիբոյեդովին հաջողվեց ապացուցել, որ ինքը ոչ մի առնչություն չունի
ապստամբության հետ: Նա ղոհվեց Թեհրանում, որտեղ զրաղեցնում էր
ռուսական դեսպանի պաշտոնը:

Ռուս հանճարեղ բանաստեղծ Միխայիլ Յուրևիչ Լերմոնտովը (1814-
1841) Պուշկինի ողբերգական մահվան կապակցությամբ գրեց «Պոետի
մահը» բանաստեղծությունը, որտեղ մեղադրեց հասարակության բարձր
խավերին բանաստեղծի մահվան համար: Նա ստեղծեց պոեզիայի ու ռեա-
լիստական արձակի սքանչելի նմուշներ, խորապես բացահայտեց իր
ժամանակի հասարակության արատները՝ խաբեությունը, կեղծիքը, խար-
դավանքը: Նա «Մեր ժամանակի հերոսը» հիասքանչ վեպում նկարագրեց
իր ժամանակակիցի՝ «ավելորդ» մարդու կերպարը, որը թեև խելոք է և
ուժեղ, բայց չի գտնում իր տեղը ճորտատիրական իրականության պայ-

մաններում: Լերմոնտովի, Պուշկինի, Գրիբոյեդովի հերոսներ Պեչորինը, Օնեգինը, Չացկին դառնում են «ավելորդ մարդիկ», որովհետև նրանք ավելի բարձր են կանգնած իրենց շրջապատից, ժամանակակիցներից, հասարակությունից, որոնց կարիքը չէր զգում նեխած ճորտատիրական համակարգը: Ռուս ականավոր գրողների բարձրացված հարցադրումների շնորհիվ համաշխարհային գրականության մեջ սկսեցին ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել բոլոր ժամանակների համար միշտ հրատապ ու արդիական «ավելորդ մարդու» հիմնախնդրին:

Ռուսական գեղարվեստական գրականության անմար համաստեղության համակարգում փայլատակում է ռուս ականավոր գրող Նիկոլայ Վասիլևիչ Գոգոլի (1809-1852) անունը, որը կարևորագույն դեր խաղաց ռեալիստական գրականության դարգացման գործում: Ռուսական գրականության մեջ մինչև Գոգոլը ոչ ոք այնպիսի սրություն ու խորություն չէր մերկացրել ճորտատիրական համակարգի այլանդակությունները՝ ստորաքարչությունը, քծնանքը, շահամոլությունը, կաշառակերությունը, խաբեությունը, բարոյական անկումը, հասարակության ողջ սնանկությունը, ինչպես այդ արև է Գոգոլը իր հռչակավոր ու անմահ ստեղծագործություններ «Ռեկոլորում», «Մեռած հոգիներում»: Նա որոշակիորեն անդրադարձել է պատմական հիմնահարցերին, որոնցից է նշանավոր «Տարաս Բուլբան», որտեղ գեղարվեստական գեղեցիկ ոճով, հայրենասիրական մեծ ու ջերմ ոգով ներկայացրել է Ջապորոժյան կազակության պայքարը լեհական ու թուրքական ուժերի դեմ: Չերնիշևսկու գնահատմամբ «Ալխարհում վաղուց արդեն այնպիսի գրող չէր եղել, որն այնքան կարևոր լիներ իր ժողովրդի համար, որքան Գոգոլը Ռուսաստանի համար»: Իսկ ռուս հանճարեղ գրող Ֆյոդոր Դոստոևսկու տեսակետով «Մենք բոլորս դուրս ենք եկել Գոգոլի «Շինելից»»: Հատկանշական են Բելինսկու և Գոգոլի՝ միմյանց ուղարկած քննադատական նամակները, որոնք մեկ անգամ ևս վկայեցին գրականության նշանակությունը և հրատապությունը հասարակական-քաղաքական համակարգում: 1847 թ. հունվարի սկզբին հրապարակվեց Գոգոլի «Ընտրված տեղեր՝ բարեկամների հետ ունեցած գրազրույթունից» գրքույկը: Գոգոլը հիմք ընդունելով «պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը» և նահանջելով իր նախկին դիրքերից՝ նկատելիորեն թուլացրեց նահապետական կալվածատիրության, ճորտատիրության, եկեղեցու և միապետության քննադատությունը, որը չվրիպեց Բելինսկու տեսադաշտից: Ընդհանրապես այս գրքույկը հասարակության լայն շրջաններում առաջացրեց հակասական, իրարամերժ մեկնաբանություն, որը միանգամայն հասկանալի էր ու օրինաչափ: Եթե «պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը» ջատագովող գրական շրջանները՝ Վյազեմսկին, Բուլգարինը, Շևիրևը

դրականորեն գնահատեցին Գոգոլի այս գրքույկը, ապա այն չընդունող գրողները, քննադատները, հրապարակախոսները չէին կարող ողջունել, նրանց տեսակետով, իրականությունից Գոգոլի նահանջը, քանզի նրան համարում էին ռուսական հասարակությունը ճշմարտացիորեն ներկայացնող մեծ գրող: Առանձնապես լայն արձագանք գտավ ու հնչեղություն ստացավ Գոգոլի լավագույն բարեկամներից մեկի՝ Բելինսկու «Սովրեմեննիկ»-ում տպագրված գրախոսությունը, որտեղ մեծ քննադատը տաղանդաշատ գրողին դատապարտում էր իր հայացքներից կտրուկ շրջադարձ կատարելու համար: Գոգոլին համարելով ռուսական գրականության պարծանքը և հպարտությունը, բարձր գնահատելով նրա տաղանդը և դերը՝ Բելինսկին, այնուամենայնիվ, բարեկամական դիրքերից կշտամբեց ու դատապարտեց ակնհայտորեն նկատվող այդ նահանջը՝ նպատակ ունենալով օգնել նրան վերահաստատվելու ռուս գրողների առաջին շարքերում: Բայց Գոգոլը բարեկամական այդ դիտողությունը և քննադատությունը ընդունեց հիվանդագին և պատասխանեց խիստ վիրավորական, բայց չափազանց հիմնավորված ու համոզիչ ձևով: Սակայն Գոգոլը գիտակցելով Բելինսկու ծանր, թերևս անբուժելի հիվանդությունը և մոտալուտ մահը նկատելիորեն մեղմեց իր սուր պատասխանը և դրանով իսկ դրսևորեց պատշաճ պարկեշտություն, թեև պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության շրջանակներում քննադատեց արևմտաեվրոպական արժեքները դավանող Բելինսկուն, չհրաժարվեց պաշտպանել այդ տեսության գաղափարները: Ռուս երկու նշանավոր մտավորականների տարամերժ տեսակետները իր ժամանակի համար չափազանց հրատապ էր ու արդիական: Բելինսկին այդ պատասխանը ստացավ արտասահմանում, ուր մեկնել էր բուժման: Նա Գոգոլին գրեց իր պատասխան նամակը, որը պատմագրականագիտական տարեգրության մեջ Հայտնի է «Նամակ Գոգոլին» անվամբ: Բելինսկին չկարողացավ հրապարակել Գոգոլին ուղղված նամակը: Այն սկզբում ձեռագիր օրինակներով տարածեցին նրա բարեկամները և գաղափարակիցները, ապա հրապարակեցին: Այն իր բովանդակությամբ դուրս էր գալիս դուրս երկկողմանի հարաբերությունների շրջանակներից: Բելինսկին սուր քննադատության էր ենթարկում ճորտատիրությունը, մատնանշում, որ ժամանակի առաջադեմ գրողի պարտքն է մերկացնել դրա հեսադիմական էությունը, քննադատել այդ համակարգի պաշտպաններին: Նա քննադատում էր Գոգոլին «ռուսական գարշելի իրականությունը» գունադարդելու համար, մինչդեռ անհրաժեշտ էր ցույց տալ ռուսական իրականության մոայլ կողմերը, պայքարել ժողովրդի մեջ տարածելու լուսավորություն: «Ռուսաստանը, - գրում էր ռուս քննադատը, - իր փրկությունը տեսնում է... քաղաքակրթության, լուսավորության, մարդասիրության, առաջադիմության մեջ: Նրան ոչ թե քարոզներ են

պետք (նա դրանք շատ է լսել), այլ ժողովրդի մեջ մարդկային արժանապատվություն արթնացում, որ այսքան դարեր կորցրել էր ցեխի ու կեղտի մեջ, իրավունքներ և օրենքներ, համաձայն ոչ թե եկեղեցու ուսմունքի, այլ առողջ դատողության և արդարացիության»: Այս բոլորով հանդերձ Գոգոլը, իհարկե, մնաց ռուսական ռեալիստական գրականության ամենավերին բարձունքներում: Այդ է պատճառը, որ գրաքննությունը հետևողականորեն խոչընդոտում էր Գոգոլի «Ռեկզորի» բեմադրությունը: Եվ միայն կայսր Նիկոլայ Առաջինի անձնական միջամտությունից հետո հնարավոր դարձավ այդ հանճարեղ կատակերգության բեմադրումը: Իսկ բեմադրությունից հետո կայսրը հուզված ու շփոթված ասաց. «Բոլորին բաժին հասավ, իսկ ինձ՝ բոլորից շատ»:

Պուշկինի ու Գոգոլի ազդեցությունները 19-րդ դարի առաջին կեսին իրենց ստեղծագործական գործունեությունն սկսեցին մեծանուն գրողներ Ֆյոդոր Միխայլովիչ Դոստոևսկին, Նիկոլայ Ալեքսեևիչ Նեկրասովը, Իվան Սերգևիչ Տուրգենևը, Միխայիլ Եվգրաֆովիչ Մալտովիչ-Շչեդրինը, Իվան Ալեքսանդրովիչ Գոնչարովը, Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Օստրովսկին, Լև Նիկոլաևիչ Տոլստոյը:

Ռուսական գրականությունը հսկայական ներգործություն ունեցավ կայսրության կազմի մեջ մտած ժողովուրդների մշակույթի զարգացման վրա:

Ուկրաինական մշակույթի զարգացման գործում մեծ էր ուկրաինացի Հայտնի գրող ու նկարիչ, ճորտ պուդալացու ընտանիքից սերված «Կիրիլո-Մեֆոդիևյան «Եղբայրություն» գաղտնի կազմակերպության անդամ Տարաս Շևչենկոյի դերը, որը ռուս նշանավոր նկարիչ Բրյուլովի անմիջական աջակցությամբ ոչ միայն փրկագնվեց ճորտատիրությունից, այլև նրա հովանավորությամբ ընդունվեց Պետերբուրգի նկարչական ակադեմիան: Շևչենկոյի ստեղծագործությունների առաջին ժողովածուն՝ «Կորզար»-ը դարձավ իսկական ժողովրդական գիրք, իսկ «Հայդամակները» պոեմը նվիրված է ուկրաինական ժողովրդի հերոսական պայքարի էջերին: 19-րդ դարի առաջին կեսին Բելոռուսիայում իր գործունեությունը սկսեց բելոռուս Հայտնի բանաստեղծ ու դրամատուրգ Վ. Դունին-Մարցինկևիչը, լայն համբավ ստացավ վրաց բանաստեղծ Ալեքսանդր ձավճավաձեն, Հայ իրականության մեջ՝ մեծ գրող Ռաչատուր Աբովյանը՝ «Վերք Հայաստանի» պատմավեպով, որտեղ ճշմարտացիորեն ներկայացված է ռուս-պարսկական պատերազմը և Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացումը ռուսական կայսրությանը: Լեհ ժողովուրդը աշխարհին տվեց նշանավոր գրող Ադամ Միցկևիչին, մեծ կոմպոզիտոր Ֆրեդերիկ Շոպենին, պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի. Լեվելուն, որոնց ստեղծագործությունները մտան համաշխարհային մշակույթի ոսկե գանձարանը: 19-րդ

դարի առաջին կեսին հավաքվեց ու հրատարակվեց Ֆինլանդիայի «Կալևալա» հիանալի ժողովրդական էպոսը, որն ավելի ուշ թարգմանվեց աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Մերձբալթյան ժողովուրդների մշակութային կյանքի զարգացման գործում նշանակալի դեր խաղացին Դորպատի ու Վիլնոյի համալսարանները, որտեղ բարձրագույն կրթություն ստացան ոչ միայն մերձբալթյան, այլև ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտած այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Լիտվայում հանդես եկավ նշանավոր պատմաբան Սիամանոս Դաուկանտասը, որը գրեց իր երկրի պատմությունը: Լիտվայում լայն ժողովրդականություն էին վայելում գրող Կրիստինոս Դոնելայտիսի, բանաստեղծներ Անտանասա Ստրադգասի և Դ. Պոչկայի երկերը, Լատվիայում՝ Ռուզենի ստեղծագործությունները: էստոնական գրականության զարգացման գործում խոշոր դեր են խաղացել Կրեյցվալդը, Պետերսոնը և Ֆեյմանը, որոնց ստեղծագործությունները հազնված են ջերմ հայրենասիրությամբ:

Ռուսական գեղարվեստական գրականությունը հետևեֆորմյան ժամանակաշրջանում շարունակեց իր շնորհալից վերելքը, որի տաղանդավոր ու մեծանուն ներկայացուցիչները զարգացնելով իրենց նախորդների լավագույն ավանդույթները՝ ընթերցողների սեփականությունը դարձրին համաշխարհային մակարդակի գլուխգործոցներ: Ընդհանրապես ակնհայտ է տարբեր պատմափուլերում ստեղծված ազգային-մշակութային կոթողների միջև եղած հաջորդականությունը և ժառանգականությունը, որը կարևորագույն երաշխիք էր, հիմնարար գործոն էր նրա հետագա զարգացման համար: Այս բոլորով հանդերձ հարյուրամյակի երկրորդ կեսի տաղանդաշատ գրողները կյանքին ընդառաջ դնելով իրենց ուշադրությունը սեռեցին նոր խնդիրներին, հանդես եկան նոր հիմնահարցերով, որոնք բխում էին ժամանակի ոգուց: Հետևաբար, գեղարվեստական գրականությունը չկորցնելով իր հրատապությունը, շարունակում էր մնալ կարևորագույն ասպարեղ ինչպես հոգևոր, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Գերցենի կարծիքով «գրականությունը քաղաքական ազատություն չունեցող ժողովրդի համար, միակ ամբիոնն է, որի բարձունքից նա հարկադրում է լսել իր վրդովմունքի և իր խղճի ձիչը»: Գեղարվեստական գրականության հիմնական ուղղությունը դարձավ քննադատական ռեալիզմը, ակնապիչ հետաքրքրությունը, մեծ ուշադրությունը հասարակության խոցելի ու արատների դեմ պայքարի ուղիներ ու միջոցներ: Ռուսական գրականությունը փորձեց ներկայացնել իր ժամանակի հերոսի ընդհանրացված դիմանկարը, որը չէր հաշտվում գոյություն ունեցող իրականության հետ: Գրականության մեջ երևան եկան նոր

Հերոսներ՝ մտավորականներ, նիհիլիստներ, հեղափոխականներ: Այդ ժամանակաշրջանի մեծ գրողներից է երգիծաբան Միխայիլ Սալտիկով-Շչեդրինը (1826-1889): Նա իր «Գլուպով քաղաքի պատմությունը», «Պոմպադուրներ և պոմպադուրուհիներ», «Պարոնայք Գոլովյովները» ստեղծագործություններում սուր կերպով խարաղանց ճորտատերերին, մերկացրեց դանձազողներին, կաշառակերներին, կեղծ բարեպաշտներին ու երկերեսանիներին, ժողովրդին կեղեքողներին ու թալանչիներին: Սալտիկով-Շչեդրինը ողջ հասարակության՝ մանր և խղճուկ սլաշտոնյաններից մինչև բարձրաշխարհիկ ներկայացուցիչների, վաճառականների, ձևավորվող բուրժուազիայի խոցելի կողմերի ու թուլությունների սուր քննադատությունը առանց խտրության հասցրեց մինչև վերջ:

Ճյուղը Դոստոևսկու (1821-1881) ստեղծագործությունը խոշոր երևույթ էր ինչպես ողջ, այնպես էլ համաշխարհային գրականության մեջ: Մարդկային հոգևորության բարդ ու հակասական գործընթացների մեջ ներթափանցումը, մարդու և անհատի հոգեկան նուրբ ապրումները բացահայտելու կարողությունը, համակրանքը նվաստացյալների ու անարգյալների նկատմամբ՝ կաղնում են նրա «Սեղծ մարդիկ», «Ոճիր ու պատիժ», «Նոթեր մեռյալ տնից», «Կարամազով եղբայրները», «Ապուշը» երկերի էությունը: Դոստոևսկին ցույց տվեց, թե ինչպես մարդու արժանապատվության ոտնահարումը փչրում է նրա հոգին, երկփեղկում գիտակցությունը, մի կողմից՝ իմաստավորվում է սեփական անձի ոչնչությունը, մյուս կողմից՝ հասունանում է բողոքի պահանջարկը, անհրաժեշտությունը, ձգտումը հաստատել սեփական անձը իրրև աղատ անհատ: Հաճախ նման ինքնահաստատումը Դոստոևսկու Հերոսներին տանում է ինքնագլխություն՝ հանցագործության: Գրողը համակրում է այն Հերոսներին, որոնք օժտված են մարդկային անսահման բարությունը, հոգեկան նուրբ հատկանիշներով: Դոստոևսկին Աստծո գաղափարի մեջ էր տեսնում մարդու բարոյական հենարանը:

Լև Նիկոլաևիչ Տոլստոյը (1828-1910) իր «Պատերազմ և խաղաղություն», «Աննա Կարենինա», «Հարություն» ստեղծագործություններում համաշխարհային գրականության պատմության մեջ զեղարվեստական բարձր մակարդակով ներկայացրեց 1812 թ. Հայրենական պատերազմը, հետոնֆորմյան Ռուսաստանի կյանքը արտացոլեց ամբողջ բարդությունը ու հակասականությունը, բացահայտեց մարդու հոգու ամբողջ հարստությունը և ճշմարտության ու արդարության նրա տանջալից որոնումները: Տոլստոյը կայացնում է անողոր ու անաչառ դատավճիռ հասարակության վերնաշինքում թագավորող բարոյականությունը, սովորույթներին:

Ռուսաց լեզվի հիանալի վարպետ, Հայրենի բնության խորաթափանց գիտակ ու երգիչ Իվան Տուրգենևը (1818-1883) կարողացավ իր «Ռուդին»,

«Նախօրին», «Հայրեր և որդիներ», «Պոպան Հոդ» և այլ երկերում բարձրացնել արդիականության ամենահուզող հիմնախնդիրները: 1860 թ. լույս տեսած «Նախօրին» վեպում Տուրգենևը գլխավոր հերոս բուլղարացի ռազմախն-հեղափոխական Ինսարովի կերպարով ներկայացնում է Հայրենասեր երիտասարդի, որը իր բոլոր ուժերը նպատակամղեց երկիրը օտար տիրապետությունից ազատագրելու վեհ գաղափարին: Նոր մարդու գեղարվեստական դիմանկարի լուսարանումը Տուրգենևը շարունակեց «Հայրեր և որդիներ» գրքում, որտեղ ներկայացված է հասարակական նախկին կյանքի հիմքերի կործանման բարդ գործընթացը, շահերի բախումը և հակասությունները կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ կալվածատերերի ու գյուղացիների, ռազմախնականների, վերջապես ազնվականության ներսում եղած տարբեր դասերի միջև: Այս ամենը վեպում ներկայացվում է իրրև կործանիչ տարերք, որը փոխում է կյանքի սովորական ընթացքը: Այդպիսին է Տուրգենևի գլխավոր հերոսը՝ նիհիլիստ Բադարովը: Թեև գրողի վերաբերմունքը նրա նկատմամբ երկակի է, այնուամենայնիվ, Բադարովը իր հայացքների մեջ հետևողական է, համարձակ ու խիզախ: Տուրգենևը նշում է նաև, որ հին հասարակության կործանումը դառնում է ինքնանպատակ: Այս հիմնահարցը առավելագույնս անհանգստացնում էր Դոստոևսկուն, իր հայտնի «Դեեր» ստեղծագործության մեջ: Այսպիսի երևույթների առկայությունը վկայում է երկրում, հասարակության մեջ եղած վտանգավոր հիվանդության հատկանիշների մասին: Հասարակության կրթված հատվածի խոնարհվելը հեղափոխական ռոմանտիզմի առաջ ծնում է մարդկանց, որոնց համար գլխավոր էր դառնում «նպատակը արդարացնում է միջոցը» կարգախոսը: Նրանց գիտակցության մեջ կազմալուծվում էր բարոյականություն հասկացությունը: Իրենց նպատակներին հասնելու համար նրանք կատարում են ամենասարսափելի հանցագործություններ: Նրանք, Դոստոևսկու վկայությամբ, իրենց դասում են Աստծուց բարձր, իրավունք վերապահում տնօրինելու մարդկանց ճակատագիրը՝ կյանքի ու մահվան հիմնախնդիրը: Այդպիսի մարդիկ երբևէ չեն կարողանա աշխարհում կառուցել արդարացի հասարակարգ, քանզի բարոյականությունից դուրս քաղաքականությունը անխուսափելիորեն հասարակությունը կհանգեցնի կործանման:

Իվան Ալեքսանդրովիչ Գոնչարովը (1812-1891) իր «Սովորական պատմություն», «Զառիթափ», «Օբլոմով» ստեղծագործություններում նկարագրեց ճորտատիրական իրավունքի քայքայման գործընթացը, ճորտատեր-կալվածատերերի ու աստիճանավորների դիմանկարը: Նիկոլայ Դոբրոյուբովը «Ի՞նչ է օբլոմովականությունը» հոդվածում լիակատար ճշմարտացիությամբ ու իրատեսորեն ցույց տվեց ճորտատիրական իրավունքի անխուսափելի վերացումը, նշեց, որ օբլոմովյան հասարակություն-

նը իր դարն արդեն ապրել է, նա Ռուսաստանի անցյալն է և ոչ թե ապագան, ուստի և կործանումը անխուսափելի:

19-րդ դարի 70-ական թթ. վերջից սկսվում է Անտոն Պավլովիչ Չեխովի (1860-1904) գրական գործունեությունը, որի տաղանդը անմիջապես գրավեց Հասարակության ուշադրությունը: Չեխովի հերոսները՝ մանր պաշտոնյաներ, սնանկացած ազնվականներ, զավառային մտավորականներ, ուսանողներ տրորված լինելով կյանքի բարդույթներից, ճգնված դժվարություններից ու անելանելի վիճակից, խորապես տառապում են շրջապատի անտարբերությունից և անըմբռնողությունից: Չեխովը իր հերոսներին ներկայացնում է այնպես, ինչպիսին են նրանք իրականում, առանց չափազանցելու և գունազարդելու: «Մարդը, - ասում էր Չեխովը, - կդառնա ավելի լավ, երբ դուք նրան ցույց կտաք, թե ինչպիսին է նա»: Միաժամանակ ծաղրելով գոեհիկ, քաղքենիական ոգին, քաղքենու մտահորիզոնի նեղությունը, որոնց դիմանկարները պատկերված են «Ունտեր Պրիչիբեն», «Քամելոն», «Մարդը պատյանում» պատմվածքներում՝ գրողը երազում էր ժողովրդի երջանկության, ապագա Հասարակության մեջ ստեղծագործական աշխատանքի անհրաժեշտության ու գեղեցկության մասին:

Ռուսական գրականությունը այս պատմափուլում էլ բարերար ազդեցություն ունեցավ ուսաց կայսրության տարածքում ապրող ժողովուրդների գրականության զարգացման վրա: Ուկրաինայում ուսական գրականության ազդեցության և Տարաս Շևչենկոյի ստեղծագործության ավանդույթների ներքո իրենց գրական գործունեությունը ծավալեցին գրողներ Մարկո Վովչոկը, Իվան Ֆրանկոն, Պանաս Միրնին:

Մարկո Վովչոկը՝ Մարիա Ալեքսանդրովնա Վիլինսկի Մարկովիչի (1834-1907) կեղծանունն է, որի ստեղծագործությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ ուկրաինական գրականության զարգացման վրա: Ուկրաինական գյուղացիների կենցաղի ու բարքերի հիանալի իմացությունը նրան դարձրեց փայլուն գրող, իսկ նրա պատմվածքները լայնորեն Հայտնի դարձան ուկրաինական ժողովրդին: Իվան Տուրգենևը Վովչոկի «Ուկրաինական ժողովրդական պատմվածքները» թարգմանեց ուսերեն: Ուկրաինացի գրող և Հասարակական գործիչ Իվան Ֆրանկոն (1856-1916) ծնվել է Գալիցիայում, որն այդ ժամանակ մտնում էր Ավստրո-Հունգարական կայսրության մեջ, գյուղական դարձնի ընտանիքում: Նա հիանալի բանաստեղծ էր, վիպասան ու դրամատուրգ, նրա ստեղծագործությունները ներթափանցված են իր ժողովրդի նկատմամբ մեծ սիրով, նրա ճակատագրի վերաբերյալ խորհրդածություններով, նրա շահերի խոր ըմբռնմամբ: Ֆրանկոն ուկրաիներեն է թարգմանել ուսու և արևմտաեվրոպական գրողների շատ երկեր, Կարլ Մարքսի և Ֆրիդրիխ էնգելսի աշխատությունները:

Նրա ստեղծագործությունները արժանացել են ուսու մեծ գրող Մաքսիմ Գորկու ամենարարձր գնահատականին: Պանաս Միրնին (1849-1920) նույնպես նկատելի դեր խաղաց ուկրաինական գրականության զարգացման գործում:

Բելոռուս բանաստեղծներ Ֆ. Բոգուշևիչը և Ի. Նեյուլիսովսկին ստեղծեցին հիանալի երկեր ուսերեն ու բելոռուսերեն լեզուներով: Բելոռուսիայում լայն ճանաչում գտան Բոգուշևիչի «Բելոռուսական սրինգ» ու «Բելոռուսական աղեղ» բանաստեղծությունների ժողովածուները: Յանկա Լուչինան (Ի. Նեյուլիսովսկի)՝ կրթությամբ ինժեներ, սովորել էր Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտում: Սակայն նա Հայտնի դարձավ որպես բանաստեղծ իր հիանալի ստեղծագործությունների շնորհիվ: Մերձբալթիկայում դարի վերջին իրենց գործունեությունն են սկսում լատիչ բանաստեղծ Յան Ռայնիսը, լիտվացի կին գրող Յու. Ժեմայտեն, էստոնացի գրող է. Վիլզեն:

Շարունակում էր զարգացում ապրել վրաց ու Հայ գրականությունը: Իյա Ճավճավաձեն (1837-1907) կրթությունը ստացել է Պետերբուրգի Համալսարանում, կրել ուսական գրականության բարերար ազդեցությունը: «Մեր մեջ չկա, - գրել է նա, - ոչ մի Հասարակական և գրական գործիչ, որն իր վրա կրած չլինի ուսական գրականության ազդեցությունը»: Ակակի Մերեթելիի (1840-1915) բանաստեղծությունները և պատմվածքները ներթափանցված են վրաց ժողովրդի նկատմամբ խոր սիրով: Հայ գրականության, Հրապարակախոսության և ամբողջ Անդրկովկասի ժողովուրդների մշակույթի զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեցան Միքայել Նալբանդյանի (1829-1866) բանաստեղծությունները, գրական ողջ ժառանգությունը: Մեծ էր Ռ. Պատկանյանի ու Գ. Սունդուկյանի գեղարվեստական Հարուստ ժառանգությունը Հայ մշակույթի զարգացման գործում:

Միջին Ասիայի ու Ղազախստանի միակցումը ուսական կայսրությանը նպաստեց ուզբեկ, տաջիկ, ղաղախ, թուրքմեն ժողովուրդների գրականության վերելքին: Նրանք Հնարավորություն ստացան Հաղորդակցվել ուսական ու եվրոպական գրականությանը և մշակույթին: Այս առումով հիշարժան են ուզբեկ խոշոր բանաստեղծ Ֆուրկաթի (1858-1909), ղաղախ բանաստեղծ և լուսավորիչ Աբայ Կունանբակի (1845-1904) գրական գործունեությունը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին զգալիորեն զարգացավ լեհական Հարուստ ավանդույթներ ունեցող գեղարվեստական գրականությունը: Գրողներ Բ. Պրուսի, է. Օժեկոյի, Հ. Սենկևիչի ստեղծագործությունները խոշոր ներդրում էին Համաշխարհային գրականության գանձարանում:

§ 2. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՈՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ռուս ականավոր հեղինակների գրական-գեղարվեստական գլուխգործոցները զգալիորեն նպաստեցին արվեստի բոլոր ճյուղերի համակողմանի զարգացմանն ու համամարդկային մակարդակի նոր նվաճումների արարմանը: Ռուս խոշորագույն երաժիշտ-կոմպոզիտորները հիանալիորեն օգտագործեցին գեղարվեստական կոթողները և ստեղծեցին իրենց օպերաներն ու բալետները, հաստատեցին սերտ ներդաշնակություն գրականության ու երաժշտության միջև: Դրանից ամբողջովին չահեց ազգային բազմահարուստ մշակույթը: Երաժշտության ծաղկումը գերազանցապես պայմանավորված էր ժողովրդի ստեղծած երաժշտական հարուստ ավանդույթները յուրացնելու ու կատարելագործելու հետ: «Երաժշտությունը ստեղծում է ժողովուրդը, – ասում էր ռուսական դասական երաժշտության հիմնադիր Միխայիլ Գլինկան (1804–1857), – իսկ մենք՝ արվեստագետներս, այն միայն վերամշակում ենք»: Գլինկան մեծագույն դեր խաղաց սիմֆոնիկ, օպերային, վոկալ լիրիկայի, կամերային-գործիքային երաժշտության ասպարեզում: Գլինկա՝ արվեստագետի գործունեության վաղ տաղանդի մասին է վկայում 1836 թ. Պետերբուրգում բեմադրված «Կյանք հանուն ցարի» օպերան, որը խորհրդային ժամանակաշրջանի թատերահարթակներում բեմադրվում էր «Իվան Սուսանին» անունով: Օպերան հերոսական է, հայրենասիրական, նրա հերոս Իվան Սուսանինը 17-րդ դարի սկզբին լեհ նվաճողների դեմ պայքարող շարքային պյուղացի է, որը պատրաստ է գիտակցաբար զոհվել հանուն Ռուսաստանի: Գլինկան գովերգում է գեղեցկությունը և վեհությունը, հայրենիքի նկատմամբ սերը, հասարակ ժողովրդի սխրանքները: Գլինկայի «Իվան Սուսանին», «Ռուսլան և Լյուդմիլա» օպերաները իրենց երաժշտական բարձր արվեստով մտել են համաշխարհային երաժշտական մշակույթի ոսկե ֆոնդը և բեմադրվում են տարբեր թատրոններում: Գլինկայի երաժշտական արվեստը բարձր գնահատեցին եվրոպացի կոմպոզիտորներ Զ. Բերլիոզը և Ֆ. Լիստը:

Գլինկայի մտերիմ բարեկամ Ալեքսանդր Դարգոմիժսկին (1813–1869) վոկալ ու սիմֆոնիկ ստեղծագործությունների հետ միասին գրեց նաև օպերաներ՝ «Ռուսալկա» և «Քարեն Հյուրը»: Գլինկան ու Դարգոմիժսկին իրենց երաժշտական տաղանդով և հիանալի ստեղծագործություններով չստվերեցին աչքի ընկնող կոմպոզիտորներ Ա. Վառլամովին (1801–1848), Ա. Գուրիլևին (1803–1858), Ա. Ալաբևին (1787–1851), որոնք հարստացրին ազգային երաժշտությունը շատ հիանալի ողմաններով ու ղրանով իսկ կատարեցին լուրջ ներդրում երաժշտական մշակույթի տարածման գործում: Երաժշտական արվեստի ողմանտիկական ուղղությունը ներկայաց-

նում էր Ա. Վերստովսկին՝ «Ասկուրդի գերեզմանը» հայտնի օպերայի հեղինակը:

19-րդ դարի առաջին կեսին բուռն զարգացում ապրեց դեղանկարչությունը, հանդես եկավ նկարիչների մի ամբողջ համաստեղություն, որի գլխավոր թեմաներն էին ժողովրդի հերոսության փառաբանումը, նրա հոգեկան զարթոնքի գաղափարը, ճորտատիրական Ռուսաստանի խոցների մերկացումը: Նկարիչ Ա. Վենեցիանովը (1780–1847), որ ճորտական ծագում ուներ, իր ստեղծագործությունը նվիրեց գյուղացիների կյանքի պատկերմանը, որով նա հատկապես խոշոր ներդրում կատարեց նկարչության մեջ կենցաղային թեմայի արծարծման գործում: Գյուղացիների կյանքը և կենցաղը նա ներկայացնում է իղեալականացված, գունազարդված՝ տուրք տալով սենտիմենտալիզմին: Գյուղական կյանքն ու կենցաղը պատկերող կտավներից հայտնի են «Կալը», «Հունձ: Ամառ», «Վար: Գարուն», «Տերեփուկներով գեղջկուհին», «Ճակնդեղի մաքրումը», «Կալվածատիրուհու առավոտը», «Բուրդ գզող գեղջկուհիներ», «Գեղջկուհին սունկերի հետ», «Գյուղացիների խումբը», «Քնած հովիվը», «Հնձվորները», «Գերանդիով ու փոցխով աղջիկը»: Այս կտավներում նկարիչը ներկայացնում է ռուս հասարակ մարդկանց՝ գեղջուկների ազնվությունը և դեղեցկությունը, նրանց արժանապատվությունը՝ անկախ սոցիալական կարգավիճակից: Ռուսական գեղանկարչության մեջ կլասիցիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ Կ. Բրյուլովը (1799–1852) հայտնի դարձավ դեռևս իր վաղ շրջանի կտավներով, որոնցից նշանավոր են «Իտալական կեսօրը», «Իտալական առավոտը», «Զիավարուհին»: Արվեստի մեծագույն ստեղծագործություն է Բրյուլովի «Պոմպեյի վերջին օրը» նկարը: Նա այցելեց հինավուրց քաղաքը, ուսումնասիրեց ավերակները, մտովի վերականգնեց այն ողբերգական գիշերը, երբ քաղաքը կործանվեց Վեզովի ժայթքման պատճառով: 1830 թ. սկսեց և մի քանի տարի հետո ավարտեց այդ աշխարհահռչակ կտավը՝ դրա մեջ դնելով իր մեծ տաղանդը, հիասքանչ արվեստը, նուրբ ճաշակը: Բրյուլովը գտել է հիանալի գույներ ժայթքող Վեզովի լավայի ու մոխրի տակ կործանվող հնագույն քաղաքի ողբերգությունը պատկերելու համար: Կտավը համակված է բարձր հումանիստական գաղափարներով, ներկայացնում մարդկանց ազնվությունը, սարսափելի աղետի ժամանակ նրանց անձնազոհությունը: Բրյուլովը տաղանդավոր նկարչի անուն վաստակեց ոչ միայն իր կոմպոզիցիոն նկարներով, այլև բարձրարվեստ դիմանկարներով:

19-րդ դարի առաջին կեսին ապրեց ու ստեղծագործեց Ալեքսանդր Անդրեևիչ Իվանովը (1806–1858): Նա իր ամբողջ կյանքը նվիրեց ժողովրդի հոգևոր զարթոնքի գաղափարին՝ այն մարմնավորելով «Քրիստոսի հայտնությունը ժողովրդին» կտավում, որի ստեղծման համար պահանջվեց

չուրջ 20 տարի (1837-1858 թթ): Չնայած նկարի կրոնական սյուժեին՝ այստեղ ժողովուրդը մղված է առաջին պլան և արտահայտված են նրա սպասելիքները՝ ազատագրվելու իր անմխիթար վիճակից: Հսկայական կտավի առաջին պլանում առանձնանում է Հովհաննես Մկրտչի առնական, անվեհեր կերպարը, որը մատնացույց է անում մոտեցող Քրիստոսին: Նրա դիմանկարը տրված է հեռավորության վրա, նա դեռևս չի եկել, բայց անպայման կգա, ասում է նկարիչը: Եվ լուսավորվում, պայծառանում ու մաքրվում են նրանց դեմքերը և հոգիները, նրանք սպասում են փրկչին: Այդ նկարում իվանովը, ինչպես ավելի ուշ ասել է Ի. Ռեպինը, ցույց տվեց «ազատության խոսքի ծարավ ճնշված ժողովրդին»:

Պավել Անդրեևիչ Ֆեդոտովը իր կարճատև (1815-1852), բայց բեղմնավոր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում ներկայացրեց ճորտատիրական Ռուսաստանի խոցելի կողմերը, քննադատական դիրքորոշումը ռուսական իրականության նկատմամբ: Նրա «Նորաթուխ կավալերը» (1846 թ.), «Մայրի խնամախոսությունը» (1848 թ.) և ուրիշ նկարներ գոգոյան մերկացնող ուղղության սկիզբն են նկարչության մեջ: Ֆեդոտովը իր վրձինով կատարեց այն, ինչ ռուս հայտնի քննադատ Վ. Ստասովի խոսքերով ասած, մի քանի տարի հետո կատարեց ռուս ականավոր դրամատուրգ Ա. Օստրովսկին իր բեմադրություններով: Բրյուլովը կտավը երկար դիտելուց հետո հեղինակին կիսալուրջ-կիսակատակ ասել է. «Շնորհավորում եմ ձեզ, դուք ինձ հաղթեցիք»: Իր ժամանակի ազգային կերպարվեստի երկու հիանալի ներկայացուցիչներ Օ. Կիպրենսկին (1782-1836) և Վ. Տրոպինինը (1776-1857) մեղ թողեցին Պուշկինի՝ կենդանության օրոք կատարված դիմանկարները: Կիպրենսկու կտավում Պուշկինը ներկայացված է հանդիսավոր, բանաստեղծական փառքի գագաթնակետին: «Դու ինձ սիրաշահում ես Օրեստ», - ասաց Պուշկինը նայելով ավարտված դիմանկարին: Տրոպինինի կտավում հմայիչ բանաստեղծը ներկայացված է տնային պայմաններում: Մինչև 47 տարեկան հասակը Տրոպինինը գտնվում էր ճորտական կարգավիճակում, հավանաբար այդ է պատճառը, որ նրա նկարներում շատ են հասարակ մարդիկ, աշխատավորները ընդհանրապես: Այս ամենը խտացված գույներով ներկայացված է «Ժանեկագործուհին» նկարում:

Գեղանկարչական արվեստի զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց դեռևս 1757 թ. Պետերբուրգում հիմնադրված Գեղարվեստների ակադեմիան, որը դարձավ խոշորագույն կենտրոն ոչ միայն ռուս նկարիչների, այլև Ռուսաստանի կադմի մեջ մտած մյուս ժողովուրդների պրոֆեսիոնալ նկարիչներ պատրաստելու գործում: 1852 թ. Ռուսաստանի մշակութային կյանքում տեղի ունեցավ նշանակալից իրադարձություն՝ իր ղոները բացեց էրմիտաժը, որտեղ հավաքված էին կայսերական ընտանիքի գեղար-

վեստական գանձերը: Ռուսաստանում բացվեց առաջին գեղարվեստական թանգարանը:

19-րդ դարի առաջին կեսին նկատելի առաջընթաց ապրեց ու որակական նոր աստիճանի բարձրացավ ռուսական թատրոնը, վերջնականապես ձևավորվեց պրոֆեսիոնալ ազգային թատրոնը իր պրոֆեսիոնալ դերասաններով, որոնք սկսեցին բեմադրել ինչպես ռուսական, այնպես էլ արևմտակարգական դասական հեղինակների ստեղծագործությունները: Նրանք համախմբված էին Մոսկվայի Մեծ ու Փոքր թատրոններում, որոնք, համապատասխանաբար, նախատեսված էին օպերաներ ու բալետներ, դրամատիկական երկեր բեմադրելու համար: Պետերբուրգում առավել հայտնի էր Ալեքսանդրյան թատրոնը: Թատրոններ բացվեցին նաև նահանգային ու գավառային կենտրոններում, որոնք նույնպես նպաստեցին, որպեսզի թատերասեր հասարակությունը ծանոթանա թատերական արվեստի գրուխործոցներին:

19-րդ դարի առաջին կեսին ռուս նշանավոր շատ դերասաններ ծագումով ճորտեր էին՝ Բելինսկու և Գերցենի բարեկամ Միխայիլ Սեմյոնովիչ Շչեպկինը (1788-1863) մինչև 33 տարեկանը ճորտ էր, Պավել Ստեպանովիչ Մոչալովը (1800-1848) մեծացել էր ճորտ դերասանի ընտանիքում: Մոչալովը դերասանին լայն ճանաչում ու մեծ հոգակ բերեցին Համլետի՝ Վ. Շեքսպիրի համանման ողբերգության ու Ֆերդինանդի (Ֆ. Շիլլերի «Պարզավանք և սեր» բեմադրության), փայլուն դերակատարումները: Բելինսկին նույնպես բարձր գնահատեց Մոչալովի Համլետը: Ռուսական բեմում Համլետի դերում փայլեց նաև նշանավոր դերասան Վասիլի Անդրեևիչ Կարատիգինը (1802-1853): Ազգային թատրոններում սկսեցին բեմադրել ռուս դասականներ Պուշկինի, Գրիբոյեդովի, Գոգոլի, Օստրովսկու ստեղծագործությունները: Մոսկվայի Փոքր թատրոնի մեծ դերասան Մ. Շչեպկինը Գոգոլի «Ռեկզորում» կատարեց քաղաքագլխի դերը: Ընդհանրապես «Ռեկզորի» բեմադրությունը խոշոր իրադարձություն էր Ռուսաստանի թատերական կյանքում, որը սկզբում բեմադրվեց Պետերբուրգի Ալեքսանդրյան թատրոնում, այնուհետև Մոսկվայի Փոքր թատրոնում: Շչեպկինը Փոքր թատրոնի բեմում հանդես է եկել 40 տարի և օրինաչափ է, որ այդ թատրոնը հաճախ անվանում են Շչեպկինի տուն: Գոգոլի «Ռեկզորում» քաղաքագլխի, Գրիբոյեդովի «Սելքից պատուհասում» Ֆամուսովի և շատ ուրիշ դերերի խոր ու անկեղծ կատարումով Շչեպկինը ռուսական թատրոնում զրեց ռեալիստական ուղղության հիմքերը: Նրա յուրաքանչյուր նոր դեր Փոքր թատրոնում Մոսկվայի համար դառնում էր խոշոր հասարակական իրադարձություն:

Հիանալի դերասան էր Ալեքսանդր Եվստաֆևիչ Մարտինովը, որի թատերական արվեստը սերտորեն կապված էր Պետերբուրգի Ալեքսանդրյան

Թատրոնի հետ: Նա վարպետությունը էր ներկայացնում իր ժամանակի «փոքր մարդու» ամենօրյա կենցաղը, կյանքի բարդությունները և դժվարությունները: Ազատագրման դարաշրջանը հսկայական ներգործություն ունեցավ մշակույթի դարգացման վրա: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական ոլորտում կատարված արմատական տեղաշարժերը, հասարակական քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած հսկայական փոփոխությունները՝ ճորտատիրական իրավունքի վերացումը, 60-70-ական թթ. բարեփոխումները, գյուղացիական հուզումները և ընդվզումները, նարոդնիկական ու բանվորական կազմակերպությունները, ժողովրդագնացությունը, քաղաքական ահարկչությունները, գործադուլները, մարքսիզմի տարածումը, պահպանողական-միապետական գաղափարախոսությունը կանաչ ճանապարհ հարթեցին գեղանկարչության, երաժշտության, թատերական արվեստի համար:

Ռուսական ազգային երաժշտությունը, որի հիմնաքարերը դրել էր Գլինկան, դարի առաջին կեսին դեռևս լիովին ձևավորված չէր ու շարունակում էր իր կազմավորման գործընթացը: Օպերային բեմահարթակներում դեռևս եղանակ էին ստեղծում իտալական դերասանները, համերգային դահլիճներում գրեթե չէր հնչում կամ չափազանց թույլ էր հնչում ռուսական ազգային երաժշտությունը: 1860-ական թթ. Պետերբուրգում նշանավոր երաժիշտների մի խումբ խնդիր դրեց շարունակել Գլինկայի երաժշտական ավանդույթները: Նրա անդամները առանձնապես մեծ ուշադրություն էին դարձնում ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրությանը, որը դարձավ նրանց ոգեշնչման աղբյուրը: Հետագայում երաժիշտների ստեղծագործական այդ միավորումը ստացավ «Հզոր խումբ» անվանումը: Նրա ոգին, գլխավոր կազմակերպիչը և տեսարանը դարձավ Միլի Ալեքսեևիչ Բալակիրևը (1836-1910): Նա 1866 թ. հրատարակեց «Ռուսական ժողովրդական երգեր ժողովածուն»: «Հզոր խումբ» մեջ մտնում էին Մոդեստ Պետրովիչ Մուսորգսկին (1839-1881), Ալեքսանդր Պորֆիրևիչ Բորոդինը (1833-1887), Նիկոլայ Անդրեևիչ Ռիմսկի-Կորսակովը (1844-1908), Յեղար Անտոնովիչ Կյուին: Մ. Մուսորգսկու «Բորիս Գոդունով», «Սովանչինա» օպերաները ներթափանցված են ժողովրդի նկատմամբ անսահման սիրով: Մինչև կյանքի վերջը մեծ երաժիշտը հավատարիմ մնաց իր իսկ ձևակերպած սկզբունքներին՝ «Կյանք, որտեղ էլ որ արտահայտվի, ճշմարտություն, ինչքան էլ որ դառն լինի, համարձակ, անկեղծ խոսք՝ ուղղված մարդկանց... ահա իմ ուղղությունը, ահա ինչ եմ ուզում և ահա ինչու էի վախենում վրիպել»: 1874 թ. Պետերբուրգում «Բորիս Գոդունովը» բեմադրվեց Մարինյան թատրոնում: Սակայն օպերան հաջողություն չունեցավ: Իտալական օպերաներին սովոր հանդիսա-

տեսը պատրաստ չէր լիովին ընկալելու և յուրացնելու ռուսական ազգային երաժշտական ստեղծագործությունը: Մամուլը հեղեղվեց քննադատների սուր հողվածներով, որոնցում գերազնահատված էին, չափազանցված օպերայի թիրությունները, անտեսված, լուծյան մատնված նրա առավելությունները: Մեծ երաժիշտը տևական հուսահատություն ապրեց, կասկած օպերան չընդունելու, մենակության, աղքատության հետ: Նա մահացավ զինվորական հոսպիտալում: Ռիմսկի-Կորսակովը կարգավորեց Մուսորգսկու ձեռագրերը և որոշ չափով լրացրեց: Մուսորգսկու «Բորիս Գոդունով» և «Սովանչինա» օպերաները հետագայում չիջան ռուսական (նաև օտար) օպերային բեմահարթակներից, մտան համաշխարհային գանձարանը: Ա. Բորոդինի սիմֆոնիաները, ողմանները և առանձնապես «Իլխան Իզոր» միակ օպերան, որը բեմադրվեց նրա մահից հետո, ներթափանցված են ջերմ հայրենասիրությամբ, ռուս ժողովրդի ազատության ծարավով, բռնության դատապարտմամբ: «Բորոդինի տաղանդը, - գրել է նրա մասին մի ժամանակակից, - Հզոր է և ապշեցուցիչ, ինչպես սիմֆոնիայում, այնպես էլ օպերայում և ողմանսում»: Նրա գլխավոր հատկություններն են՝ վիթխարի ուժը և լայնքը, հսկայական թափը, սրընթացությունն ու պոռթկունությունը՝ միակցված ապշեցուցիչ կրքոտության, քնքշության և գեղեցկության հետ: Բորոդինը ոչ միայն նշանավոր երաժիշտ էր, այլև տաղանդավոր գիտնական՝ քիմիայի պրոֆեսոր:

Մեծ է և հարուստ երաժշտական գործիչ Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի երաժշտական ժառանգությունը: Նա գրել է 15 օպերա, սիմֆոնիաներ, ողմաններ և այլ ժանրի երաժշտական ստեղծագործություններ: Ռիմսկի-Կորսակովի «Մաղկո», «Ձյունանուշիկը», «Մայիսյան գիշեր», «Թագավորի հարսնացուն» օպերաները մեծ ժողովրդականություն են վայելում ոչ միայն ռուսական օպերասեր հասարակության շրջանում, այլև արտասահմանում: 1873 թ. բեմադրվեց Ռիմսկի-Կորսակովի առաջին «Պսևկիտյանկա» օպերան, որը դարձավ նրա գլուխգործոցը և դասվեց Գլինկայի օպերաների շարքում: Ռիմսկի-Կորսակովը ոչ միայն նշանավոր երաժիշտ էր, այլև աչքի ընկնող մանկավարժ, որը դաստիարակեց երաժիշտների և դերասանների մի ամբողջ համաստեղություն: «Հզոր խումբ» երաժշտական գործունեությունը այնքան վառ իրադարձություն էր ռուսական ազգային մշակույթի մեջ, որ ժամանակակիցները խոսում էին 60-70-ական թթ. «երաժշտության հեղափոխության» մասին: «Հզոր խումբը» փայլուն կատարեց իր առաքելությունը և ռուսական մշակույթի պատմության մեջ վերջնականապես հաստատեց ազգային սկզբունքները: Զգալի տեղաշարժեր տեղի ունեցան երաժշտական կրթության համակարգում: Պետերբուրգում և Մոսկվայում 60-ական թվականներին բացվեցին ռուսական առա-

ջին կոնսերվատորիաները հիանալի երաժշտական գործիչներ՝ Անտոն Գրիգորևիչ և Նիկոլայ Գրիգորևիչ Ռուբինշտեյնների ղեկավարությամբ, որոնք զգալիորեն նպաստեցին երաժշտական մշակույթի զարգացմանը և տարածմանը:

Պետերբուրգում կոնսերվատորիան բացվեց 1862 թվականին, Մոսկվայում՝ 1866 թվականին:

Ռուսական ազգային ու համաշխարհային երաժշտության ամենակարևորուն գործիչներից մեկը՝ Պյոտր Իլյիչ Չայկովսկին (1840-1893) չէր մտնում «Հողոր խմբի» մեջ: Նրա վեց սիմֆոնիաները, օպերաները՝ «Եվգենի Օնեգին», «Պիկովայա դամա», «Մադեպա», «Օռլեանի կույսը», բալետները՝ «Կարապի լիճը», «Քնած գեղեցկուհին», «Շչեկուլուչիկ», ուսանաները դարձան ռուսական երաժշտական արվեստի գագաթնակետը: «Ինձ թվում է, - գրել է նա, - որ ես իրոք օժտված եմ այն ունակությամբ, որ երաժշտության միջոցով ճշմարտացի, անկեղծ և հասարակ կերպով արտահայտեմ այն զգացմունքները, տրամադրությունները և կերպարները, որոնք ներշնչում է տեքստը: Այդ իմաստով ես ունակ եմ և ընդհանուր մարդ»: Պ. Չայկովսկու օպերաները, բալետները, սիմֆոնիաները համաշխարհային ճանաչում ստացան, նրա ստեղծագործությունները շատ մեծ ժողովրդականություն են վայելում աշխարհի շատ երկրներում:

19-րդ դարի 80-90-ական թթ. աստիճանաբար ծաղկում էր ապրում երաժիշտների նոր սերնդի՝ Սերգեյ Իվանովիչ Տանենի, Ալեքսանդր Կոնստանտինովիչ Գլազունովի, Անատոլի Կոնստանտինովիչ Լյադովի, Անտոն Ստեպանովիչ Արենսկու ստեղծագործությունները: Լայն ճանաչում են ստանում երիտասարդ երաժիշտներ Սերգեյ Վասիլևիչ Ռախմանինովը և Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Սկրյաբինը: Երաժշտական մշակույթի աննախադեպ զարգացումը ուղեկցվում էր կատարողական արվեստի համարժեք վերելքով: Պետերբուրգի Մարինյան օպերային թատրոնը զարգարում էին նշանավոր երգիչներ Վ. Պետրովը, Ե. Լավրովսկայան, Դ. Լևոնովան, իսկ Մոսկվայի Մեծ թատրոնում երգում էին Պ. Նոլկովը, Բ. Կորսովը:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին գեղանկարչական արվեստի մեջ նույնպես վերջնականապես հաստատվեց ուսուցիչները՝ ժողովրդի կյանքի ճշմարտացի և բազմակողմանի արտացոլումը: Արվեստի կենտրոնական թեման դարձավ ժողովուրդը, ոչ միայն հարստահարվող ու տառապող, այլև պատմություն կերտող, մարտիկ-ժողովուրդը, կյանքի ամեն լավագույնի ստեղծող ժողովուրդը: Արվեստի մեջ ուսուցիչների հաստատումը ընթանում էր պաշտոնական ուղղության դեմ մղվող համառ պայքարում: Այդ ուղղության ներկայացուցիչն էր Գեղարվեստների ակադեմիայի ղեկավարությունը, որն իր սաներին սովորեցնում էր, թե արվեստը բարձր է կյանքից, գեղանկարիչների ստեղծագործության համար առաջադրում Աստվա-

ծաշնչին վերաբերող առասպելական նյութեր և թեմաներ: 1863 թ. Ռուսաստանի գեղանկարչական կյանքում կատարվեց մի աննախադեպ իրադարձություն, որը վճռորոշ դեր խաղաց մշակույթի հետագա զարգացման գործում: Գեղարվեստների ակադեմիայի 14 շրջանավարտներ դիպլոմներ ստանալու համար հրաժարվեցին նկարել պարտադիր նկարներ սկանդինավյան դիցարանության սյուժեներով: Նրանք համոզված էին, որ ժամանակակից Ռուսաստանի կյանքում իրենց վրձինների համար առկա են ավելի հրատապ թեմաներ: Չստանալով ազատ ընտրության իրավունք՝ նրանք թողեցին Ակադեմիան և հիմնեցին Պետերբուրգի նկարիչների արտել, այն 1870 թ. վերանվանվեց գեղարվեստական շրջիկ ցուցահանդեսների ընկերություն՝ միավորելով Ռուսաստանի լավագույն նկարիչներին և մեծ դեր խաղալով կերպարվեստի զարգացման գործում: Այդ ցուցահանդեսները կոչվում էին շրջիկ-չարժական, որովհետև ցուցադրվում էին ոչ միայն Պետերբուրգում ու Մոսկվայում, այլև Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում: Դա ռուս նկարիչների կողմից կազմակերպված յուրատեսակ ժողովրդագնացություն էր, որը դարձավ խոշորագույն իրադարձություն ռուսական նահանգների ու գավառների մշակութային կյանքում: Շարժական ցուցահանդեսների ընկերության գաղափարական առաջնորդը դարձավ հիանալի նկարիչ և արվեստի տեսաբան Իվան Նիկոլաևիչ Կրամսկոյը (1837-1887), որը պայքարում էր, այսպես կոչված, «մաքուր արվեստի» դեմ: Եվ օրինաչափ է, որ այդ նկարչական կենտրոնը ստացավ «Կրամսկոյի ակադեմիա» անվանումը: Նա ռուսական գեղանկարչության պատմության մեջ մտավ իբրև դիմանկարների խոշորագույն վարպետ: Ստեղծեց ռուս գրողների, նկարիչների, հասարակական գործիչների՝ Լ. Տոլստոյի, Մ. Սալտիկով-Շչեդրինի, Ն. Նեկրասովի, Ի. Շիշկինի դիմանկարների մի ամբողջ պատկերասրահ: Ընկերության առաջին կանոնադրության տակ ստորագրել էին նշանավոր նկարիչներ ու տեսաբաններ Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Գեն, Ալեքսեյ Կոնդրատևիչ Սավրասովը, Իվան Իվանովիչ Շիշկինը, Կոնստանտին Եգորովիչ և Վլադիմիր Եգորովիչ Մակովսկի եղբայրները, Վասիլի Գրիգորևիչ Պերովը, մի փոքր ուշ նրանց միացան Իլյա Եֆիմովիչ Ռեպինը, Վասիլի Իվանովիչ Սուրիկովը, Վիկտոր Միխայլովիչ և Ապպոլինարի Միխայլովիչ Վասնեցով եղբայրները, Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Յարոշենկոն, Կոնստանտին Ապոլոնովիչ Սավիցկին: Իսկ 80-ական թթ. կեսերից ցուցահանդեսներին մասնակցեցին Վալենտին Ալեքսանդրովիչ Սերովը, Իսահակ Իլյիչ Լևիտանը, Վասիլի Դմիտրևիչ Պոլենովը: Այդ ժամանակի ականավոր նկարիչ էր Վասիլի Գրիգորևիչ Պերովը (1834-1882), որն իր ստեղծագործություններում մեծ վարպետությամբ և համոզիչ կերպով ցուցադրում է ժողովրդի ծանր կյանքը: «Ջատկի թափորը գյուղում» կտավում նկարիչը ստեղծել է ռուսական գյուղի

տոն օրը, աղքատությունը, անսթափ հարբեցողությունը, երգիծանքով պատկերել գյուղական հոգևորականությունը, սրբապատկերը շրջված տանող ծերուկին: Իր դրամատիզմով, անսահման վշտով զարմացնում է Պերովի լավագույն նկարներից մեկը՝ «Հանգուցյալի հուղարկավորությունը», որը պատմում է առանց կերակրողի մնացած ընտանիքի ողբերգական ճակատագրի մասին: Մեծ հուշակ են վայելում նրա «Վերջին գինետունը ուղեկալի մոտ», «Ծերունի ծնողները որդու շիրմի մոտ» նկարները: Նուրբ հումորով ու լիրիզմով, բնության նկատմամբ սիրով են ներթափանցված «Ռոսորդները հանգստի պահին», «Զկնորություն» նկարները: Պերովի կտավները պատկանում են ռուսական ազգային արվեստի լավագույն նմուշներին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի նշանավոր գեղանկարիչների մեջ առանձնանում էին ռեալիստական ուղղության կարկառուն ներկայացուցիչներ Ի. Ռեպինը (1844-1930) ու Վ. Սուրիկովը (1848-1916), որոնց լավագույն կտավները ըստ արժանվույն դարձան համաշխարհային գեղարվեստի գանձարանի գլուխգործոցներ: Հասարակական առավել մեծ հնչեղություն ունեցան Ռեպինի բազմաթանր նկարները: Ռեպինը ծնվել է ուկրաինական ոչ մեծ քաղաք Չուգուևոյում, ղինվորական բնակավայրում ապրող ընտանիքում: Նրան հաջողվեց ընդունվել Գեղարվեստների ակադեմիան, որտեղ նրա ուսուցիչը դարձավ հայտնի մանկավարժ Ի. Զիստյակովը, որի սաները տարբեր ժամանակ եղել են փայլուն գեղանկարիչներ Վ. Սուրիկովը, Վ. Վասնեցովը, Մ. Վրուբելը, Վ. Սերովը: Ռեպինը կրել է Կրամսկոյի ազդեցությունը: Քննադատելով «մաքուր արվեստի» կողմնակիցներին նա գրել է. «Շրջապատող կյանքն ինձ շատ է հուզում, հանգիստ չի տալիս, հարմար է կտավի համար, իրականությունը չափազանց վրդովեցուցիչ է հանգիստ խղճով նախընտրելի ասեղնագործելու համար, դա թողնենք բարեկիրթ օրիորդներին»: Ռեպինը դարձավ շարժական գեղանկարիչների («պերեդվիժնիկների») դրոշակակիրը, նրանց պարծանքը և փառքը: Նա գեղանկարչության բոլոր ժանրերի հիանալի վարպետ էր և յուրաքանչյուրում հասնում էր բարձունքի: Նրա ստեղծագործության կենտրոնական թեման ժողովուրդն էր, նրա կյանքը՝ իր բոլոր դժվարություններով, դրսևորումներով, առօրյայով: Մեծ նկարիչը ժողովրդին ներկայացնում է աշխատանքում ու պայքարում, փառաբանում ժողովրդի ազատության համար պայքարող գործիչներին: 1870 թ. երիտասարդ նկարիչը շրջագայեց Վոլգա գետով և բազմաթիվ էսյուդները օգտագործեց իր լավագույն ստեղծագործությունը՝ «Բուրլակները Վոլգայի վրա» կտավը նկարելու ժամանակ, որն ավարտեց 1872 թ.: Կտավն ընդունվեց որպես խոշոր իրադարձություն ռուսական ազգային գեղարվեստական կյանքում, դարձավ նոր ուղղության խորհրդանիշ կերպարվեստի մեջ: Ռեպինը գրել

է, որ դատավորն այժմ գեղջուկն է, դրա համար էլ «հարկավոր է վերարտադրել նրա պահանջները»: Հիանալի նկարների մի ամբողջ շարք Ռեպինը նվիրեց ռուսական հեղափոխական շարժմանը՝ «Պրոպագանդիստի ձեռքակալությունը», «Հավաքույթ», «Հրաժարում խոստովանությունից», «Զէին սպասում»: Կտավների մի շարք էլ նվիրված է պատմական թեմաներին՝ «Թագուհի Սոֆյա», «Իվան Ահեղը և նրա որդի Իվանը 1581 թ. նոյեմբերի 16-ին», «Զապորոժցիները գրում են պատասխան թուրքական սուլթանին»: Նա պատկերում է ժողովրդի դյուցազնական ուժը, նրա համախմբվածությունը, ազատասիրությունը: Ռեպինը ստեղծեց հիանալի դիմանկարների յուրատեսակ պատկերասրահ՝ գիտնականներ Պիրոգով, Սեչենով, գրողներ Տոլստոյ, Տուրգենև, Գարչին, Երաժիշտ-կոմպոզիտորներ Գլինկա, Մուսորգսկի, գեղանկարիչներ Կրամսկոյ, Սուրիկով՝ գտնելով յուրաքանչյուրի համար նոր գույներ և երանգներ: 20-րդ դարի սկզբին Ռեպինը ստացավ պատվեր՝ նկարելու «Պետական խորհրդի հանդիսավոր նիստի» խմբակային ամբողջական կտավը: Նա կարողացավ այդ մեծ կտավի վրա ներկայացնել պետական առանձին գործիչների բնավորությունը և քաղաքական դիմագծերը: Դրանց մեջ էին հայտնի դեմքեր՝ Ս. Վիտտեն, Կ. Պրեդոնոսցևը, Պ. Սեմյոնով Տյան-Շանսկին: Թեև Նիկոլայ Երկրորդը քիչ նկատելի է, այնուամենայնիվ, ներկայացված է նրա ճաշակորեն և ամբողջացնում է նկարը: Վարպետությունը այնպիսին է, որ տեսանելի չէ վարպետությունը, ասում էր Լ. Տոլստոյը Ռեպինի մասին: Ռեպինի ստեղծագործությունը մի ամբողջ պատմափուլ է կերպարվեստի դարգացման մեջ: Նրա նկարները լուրջ ներդրում են ոչ միայն ռուսական ազգային, այլև համաշխարհային գեղարվեստի մշակույթում:

Վ. Սուրիկովը ծնվել է Կրասնոյարսկում, կողակային ընտանիքում: Նրա ստեղծագործական ծաղկման ժամանակաշրջանը համընկավ 19-րդ դարի 80-ականներին, երբ ստեղծեց իր ամենահայտնի պատմական նկարները՝ «Ստրելեցների մահապատժի առավոտը», «Մենչիկովը Բերյոզովում», «Բոյարուհի Մորոզովան», «Սիրիբի նվաճումը Երմակ Տիմոֆեևիչի կողմից», «Ստեփան Ռադին», որոնք դարձան ռուսական և համաշխարհային պատմական գեղանկարչության գլուխգործոցները: Սուրիկովին հետաքրքրում էր ռուս ժողովրդի դժվար ու բարդ ճակատագիրը, ոգևորում ժողովրդի հերոսական անցյալը: Վ. Վասնեցովի (1848-1926) ստեղծագործությունը սերտորեն կապված է ռուսական ժողովրդական հեթաթեմների, բիլինաների հետ, որոնց սյուժեները հիմք են դարձել նրա կտավների համար: Լավագույն նկարները՝ «Այլոնուշկան» և հատկապես «Դյուցազունները»՝ ռուսական բիլինային փյապարուկի սիրելի հերոսները հանդիսանում են բազմաթիվ թշնամիներից հայրենիքի ու հարազատ ժողովրդի պաշտպաններ: Երաժշտի որդի Վ. Սերովը (1865-1911)

գերազանցապես նկարել է անդուզական պեյզաժներ, պատմական թեմաներով կտավներ, միաժամանակ աշխատել որպես թատրոնի նկարիչ: Սակայն Սերովին փառք ու ճանաչում բերեցին նրա դիմանկարները: Մի քանի տարի Սերովը դասավանդեց Մոսկվայի գեղանկարչական ուսումնարանում: Նա պահանջկոտ մանկավարժ էր, վրձնի շատ նշանավոր և խոշորագույն վարպետներ իրենց համարում էին Սերովի աշակերտներ, այդ թվում՝ հայ գեղանկարչության նահապետ Մարտիրոս Սարյանը, Կուզնեցովը, Կ. Պետրով-Վոդկինը: Սերովի հիանալի դիմանկարներից են «Արևից լուսավորված աղջիկը», «Աղջիկը դեղձերի հետ», որոնք դասվեցին ուսական և համաշխարհային գեղանկարչության շարքը: Պեյզաժային գեղանկարչության առաջնիթացի գործում մեծ դեր խաղացին Ա. Սավրասովը (1830-1897), Ի. Շիշկինը (1832-1898), Ա. Կուինջին (1841-1910): 19-րդ դարի ուսական պեյզաժային գեղանկարչությունը իր բարձրակետին հասավ Սավրասովի աշակերտ Ի. Լևիտանի (1860-1900) ստեղծագործության մեջ: Հիշարժան են կյանքից վաղաժամ հեռացած նկարչի «Ոսկե աշուն», «Անձրևից հետո», «Գիշերը Վոլգայի վրա» և այլ կտավներ: Կյանքի վերջին տարիներին Լևիտանը ուշադրություն դարձրեց Ֆրանսիայի նկարիչ-իմպրեսիոնիստների՝ է. Մանեի, Կ. Մոնեի, Կ. Պիսարրոյի ստեղծագործությունների վրա: Նա հասկացավ ու համոզվեց, որ իր և նրանց ստեղծագործության մեջ շատ են ընդհանրությունները, որ իրենց ստեղծագործական ուղիները ընթանում են միևնույն ճանապարհով: Համաշխարհային ճանաչման արժանացան ուսական նկարչական դպրոցի հանճարեղ ծովանկարիչ հայազգի Հովհաննես Այվազովսկու չգերազանցված կտավները:

Գրականության, երաժշտության, գեղանկարչության ասպարեզում ստեղծած համաշխարհային կոթողները նպաստեցին թատերական արվեստի հետագա զարգացմանը, քանզի նրա բոլոր ճյուղերը և ուղղությունները ներգործում էին միմյանց վրա, փոխկապակցվում, որից շահում էր ազգային մշակույթը: Եվ օրինաչափ է, որ թատերական արվեստը հասավ մեծ բարձրության: Ընդհանրապես հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանից սկսեցին առանձնահատուկ տեղ հատկացնել թատերական արվեստին. թատրոնը դառնում էր հրապարակային միակ ու մեծ միջավայրը, որտեղ թատերասեր հանրությունը կարող էր ազատ և անկաշկանդ իր վերաբերմունքը արտահայտել այս կամ այն երևույթի նկատմամբ, ողջունել հայրենասիրությունը, ազնվությունը, մարդասիրությունը, դատապարտել խարդավանքը, կեղծիքը, խաբույթությունը, գործող հասարակական-քաղաքական համակարգի խոցելի ու անընդունելի կողմերը: Հատկապես նշանակելի էր թատրոնի դերը նահանգներում ու գավառներում, թատրոններ գործում էին ավելի քան 100 քաղաքներում: 19-րդ

դարի 60-ական թթ. վերջին գավառային թատրոններում բեմադրվեցին Ա. Օստրովսկու 23, Գոգոլի 6, Տուրգենևի 4 պիեսները: 1863 թ. ամենուր թույլատրեցին Ա. Գրիբոյեդովի «Նելլից պատուհաս» կատակերգության բեմադրությունը: 19-րդ դարի 80-90-ական թթ. սկսեցին բեմադրել Ֆ. Դոստոևսկու և Ա. Չեխովի ստեղծագործությունները: Շեքսպիրի պիեսներից բոլորից շատ բեմադրում էին «Համլետը», մեծ տեղ էին հատկացնում Շիլլերի, Հյուգոյի, Դյունմա-Հոր և արտասահմանյան այլ հեղինակների դրամաները: Մայրաքաղաքների թատերական կենտրոններից բացի, կենտրոններ էին համարվում նաև Կազանը, Սարատովը, Աստրախանը, Վորոնեժը: 19-րդ դ. երկրորդ կեսի ուսական թատրոնի պատմությունը սերտորեն կապված էր Ա. Օստրովսկու անվան հետ, որը ստեղծեց մոտ հիսուն պիես՝ «Ամպրոպ», «Անտառ», «Գայլեր և ոչխարներ», «Մեր մարդիկ են, յուր կգնանք», «Կատաղի փողեր», «Եկամտաբեր պաշտոն» և այլն, որոնցում նա խոր և ճշմարտացիորեն պատկերել է ուսական կյանքը, որոնք մինչև այսօր էլ բեմադրվում են: Ժամանակին Դորբոյուբովը բացահայտել է Օստրովսկու պիեսների հասարակական խոշոր նշանակությունը, որոնք անխնա խարազանել են կաշառակերների, գանձագողների, «մութ և խավարի թագավորությունը»: Օստրովսկու պիեսների բեմադրությունը փառք բերեց Մոսկվայի Փոքր թատրոնին: Փոքր թատրոնը անվիճելիորեն զբաղեցնում էր առաջնակարգ տեղ թատերական աշխարհում, որտեղ պիեսների բեմադրությունը ղեկավարում էր ինքը՝ Օստրովսկին: Ռուս նշանավոր գրող Ի. Գոնչարովը Օստրովսկուն ուղարկած նամակում գրում է. «Դուք մենակ կառուցել եք այն շենքը, որի անկյունաքարերը դրեցին Ֆոնվիզինը, Գրիբոյեդովը, Գոգոլը: Բայց միայն ձեզնից հետո մենք՝ ուսանելու, կարող ենք հպարտությանը ասել՝ մենք ունենք մեր ուսական, ազգային թատրոնը»: Օստրովսկին հանդես եկավ որպես նորարար դրամատուրգիայում, թատերական արվեստի տեսաբան, դերասանների դաստիարակ ու թատերական գործի կազմակերպիչ: Մեծ հաջողությամբ էր Պետերբուրգի Ալեքսանդրյան թատրոնը բեմադրում ուսական ու արևմտամետրոպոլիտան հեղինակների պիեսները: Թատերական արվեստի գեղարվեստական նվաճումները սերտորեն առնչվեցին ուս մեծանուն դերասանների պրոֆեսիոնալ փայլուն դերակատարումների հետ, որոնք անմիջապես նվաճեցին թատերասեր հասարակայնության համակրանքը, հանդիսատեսի անկեղծ սերը: Թատերական աշխարհում ու դերասանական միջավայրում մեծ էր Սադովսկիների, Սամոյլովների, Վասիլենների գերզաստանների համբավը, որոնց ներկայացուցիչները հիացնում էին հանդիսատեսին, հատկապես Ա. Օստրովսկու պիեսների հերոսների դերակատարումներով: Ավելին, դրանք բեմադրվում էին նաև նահանգային ու գավառային բեմահարթակներում: Հիշարժան է դերասան

Ն. Ռիբակովը, որի մասին ինքը՝ Օստրովսկին խոսում էր հիացմունքով: 19-րդ դարի կեսերից Փոքր թատրոնում սկսեց վառ փայլատակել Պ. Սաղովսկու դերասանական տաղանդը: Նա իր դերասանական ուղին սկսեց նահանգում: Կազանի բեմահարթակում նրան տեսավ մեծանուն Շչեպկինը և հրավիրեց Փոքր թատրոն: Սաղովսկին անմիջապես գրավեց Մոսկվայի թատերասեր հասարակայնության անկեղծ համակրանքը: Շչեպկինը ասում էր, որ Սաղովսկին այն եզակի դերասաններից է, ով «յուրացրեց գոգոյան լեզվի գաղտնիքը»: Գոգոյի «Ռեկորդ»-ում Շչեպկինը խաղում էր քաղաքագլխի (Գորոդնիչևի), իսկ Սաղովսկին՝ Օսիպի դերը: 1863 թ. Շչեպկինը մահացավ և մեծ մասամբ Սաղովսկու շնորհիվ Փոքր թատրոնում պահպանվեցին ու կատարելագործվեցին շչեպկինյան լավագույն ավանդույթները: Փոքր թատրոնի բեմում հռչակվեցին հիանալի դերասաններ՝ Գ. Ֆեդոտովը, Ա. Յուժինը և առանձնապես հանդիսատեսների սիրելի մեծ դերասանուհի Մ. Երմոլովան (1853-1928), որի խաղը հիացնում էր նրանց, սեր առաջացնում հայրենիքի նկատմամբ, բողոք ընդդեմ ճնշման ու բռնության: Հատկանշական է, որ Ռեպինը և Երմոլովան այն եզակի արվեստագետներից էին, որոնք տեսան ոչ միայն ինքնակալության տապալումը, այլև հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, գործեցին ու նպաստեցին արդեն խորհրդային ժամանակաշրջանի ուսական մշակույթի հետագա զարգացմանը: Երմոլովան փայլուն կատարեց Ա. Յարովսկու «Ամպրոպ» պիեսի հերոսուհի Կատերինայի դերը և միանգամից դարձավ հանդիսատեսի սիրելի ու հանրաճանաչ դերասանուհին: Երմոլովան 1876 թ. իր բենեֆիսի կապակցությամբ խաղաց Լաուրենսիայի դերը իսպանացի դրամատուրգ Լոպե դե Վեգայի հայտնի «Ոչխարի աղբյուր» («Овечьий источник») պիեսում: Հասարակ ազդեցություն, որը ժողովրդին բարձրացնում էր կեղեքիչների դեմ ապստամբության, ամբողջովին զրսևորվեց մեծ դերասանուհու տաղանդը: Բեմադրության հաջողությունը այնքան մեծ էր, որ իշխանությունները դրա մեջ տեսան քաղաքական ցույցի զրսևորումներ և պիեսը հանվեց բեմադրությունից: Երմոլովան բազում դժվարություններ ու խոչընդոտներ հաղթահարելուց հետո թույլտվություն ստացավ բեմադրելու Ֆ. Շիլլերի «Օդեսանի կույսը» պիեսը: 1884 թ. պրեմիերան վերջապես կայացավ և Երմոլովան խաղաց Ժաննա դը Արկի դերը շուրջ 18 տարի: Նրա դերասանական խաղացանկը բազմազան էր ու բազմաժանր՝ հերոսականից մինչև ողբերգական: Հատկապես մեծ փայլով էր նա կատարում կանանց դերերը՝ Կատերինան «Ամպրոպ»-ում, Օֆելիան «Համլետ»-ում: Եթե Սաղովսկին շարունակեց ու զարգացրեց Շչեպկինի, ապա Երմոլովան՝ Մոչալովի ավանդույթները: Թատերասեր հասարակայնության ուշադրության տեսադաշտից չվրիպեց մեծանուն դերասանուհի Պ. Ստրեպետովայի (1850-1903) անունը: Նրա

դերասանական կյանքը անցավ ոչ հարթ ու համաչափ, միայն Կազանում նրան վստահեցին Կատերինայի դերը «Ամպրոպ»-ում, որից հետո սկսվեց նրա ստեղծագործական վերելքը: «Ոչ թե խաղում է, այլ ապրում բեմի վրա», - ասում էին նրա մասին քննադատները: 1881 թ. Ստրեպետովային հրավիրեցին Պետերբուրգի Ալեքսանդրյան թատրոն: Այնտեղ նա խաղում էր Օստրովսկու և Ջեխովի պիեսներում: Սակայն իր ուղղամիտ ու կտրուկ բնավորության համար տնօրինության հետ ընդհանուր լեզու չգտավ և 1890 թ. նա հեռացավ թատրոնից և ստեղծագործական-դերասանական կյանքը ավարտեց Կազանի, Դոնի Ռոստովի և այլ թատրոնների բեմերում: 1898 թ. բացվեց Մոսկվայի գեղարվեստական թատրոնը, որը գլխավորեցին Կ. Ստանիսլավսկին և Վ. Նեմիրովիչ-Դանչենկոն: Թատրոնը ծաղկում ապրեց 20-րդ դարի առաջին տարիներին, երբ ուսական թատրոնի պատմության մեջ սկսվեցին նոր ժամանակներ, նոր փուլ:

Ռուսական ազգային մշակույթի և արվեստի նշանավոր գործիչների հիանալի ստեղծագործությունները, թատերական դասական բեմադրությունները, մեծանուն դերասանների փայլուն դերակատարումները անմիջապես դառնում էին հրապարակային քննարկումների առարկա պարբերական մամուլում ու անկախ իրարամերժ գնահատականներից և հակասական մեկնարանություններից՝ միապետական-պահպանողական գաղափարախոսությունից մինչև լիբերալ ազատականը, հեղափոխական-ժողովրդավարական մտքից մինչև մարքսիստական ուսմունքը ընդհանուր առմամբ ու ըստ էության նպաստում էին որպեսզի գեղարվեստական այդ կոթողները գտնվեն հասարակության ուշադրության կիզակետում: Ընդհանրապես պարբերական մամուլում հրապարակավ տպագրված հոդվածները, գրախոսությունները, գրաքննադատությունը և իհարկե գրաքննությունը չափազանց խիստ էր ու թերևս կանխակալ հատկապես թատրոնի դերասանների նկատմամբ, որոնցից պահանջում էին «Ժամանակի ոգուն» համապատասխանող պիեսներ ու արվեստի ստեղծագործություններ:

19-րդ դարի առաջին կեսին հրատարակված ու տարբեր պատճառներով դադարեցված, կասեցված պարբերական մամուլին՝ «Վեստնիկ եվրոպի» (1802-1830 թթ.), «Մայակ» (1840-1845 թթ.), «Մոսկվիտյանին» (1841-1856 թթ.), «Մոսկովսկի տելեգրաֆ» (1825-1834 թթ.), «Տելեսկոպ» (1831-1836 թթ.) փոխարինելու եկան նոր պարբերականներ, հատկապես ամսագրեր, որոնց մեջ առանձնանում էին «Օտեչեստվեննիյե գապիսկին» ամսագրերը, որոնք ի դեպ հրատարակվում էին դարի կեսից: Այս ամսագրերը, հաղթահարելով գրաքննության խոչընդոտները, խոչոր դեր խաղացին ազգային մշակույթի, գրական լեզվի, գեղարվեստական գրա-

կանության զարգացման գործում: «Օտեչեստվեննիյե զապիսկի» Հանդեսում տարիներ շարունակ աշխատակցում էր Վ. Բելինսկին, որի նախաձեռնությամբ ամսագրին աշխատակցեցին Ա. Գերցենը, Ն. Օզարյովը, Տ. Գրանովսկին, Մ. Լերմոնտովը, Ն. Նեկրասովը, Ի. Տուրգենևը, Մ. Սալտիկով-Շչեղրինը: Ինչ վերաբերում է «Սովրեմեննիկին», ապա նրա առաջին հրատարակիչը դարձավ մեծ բանաստեղծ Ա. Պուշկինը: «Սովրեմեննիկը» հրատարակ եկավ որպես գրական ու հասարակական-քաղաքական Հանդես: Պուշկինի մահից հետո «Սովրեմեննիկի» հրատարակման իրավունքն անցավ Պ. Պլետնևին, Ի. Պանսևին, իսկ իրավական խմբագիր համարվում էր Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Նիկիտենկոն: 40-ական թթ. Հանդեսին աշխատակցում էին Գերցենը, Օզարյովը, Գոնչարովը, Տուրգենևը, Դոստոևսկին, նշանավոր պատմաբան Մ. Սոլովյովը:

«Սովրեմեննիկ»-ում տպագրվեց Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը, Սալտիկով-Շչեղրինի, Ուսպենսկու, Շելգունովի, ուրիշ նշանավոր գրողների երկերը և հասարակական գործիչների հրատարակախոսական հոդվածները: «Սովրեմեննիկ»-ի տպաքանակը անցնում էր յոթ հազարից և այդ առումով ամսագիրը գերազանցում էր մյուս հանդեսներին: 1862 թ. «Սովրեմեննիկ»-ի հրատարակումը 8 ամսով կասեցվեց, իսկ 1863 թ. վերահրատարակումից հետո ամսագրում ղեկավար դերը անցավ Սալտիկով-Շչեղրինին: 1866 թ. Կարակոզովի կողմից Ալեքսանդր Երկրորդի կյանքի դեմ կատարած մահափորձից հետո «Սովրեմեննիկ»-ը վերջնականապես փակվեց: Իր 30-ամյա գոյության ընթացքում ամսագիրը մեծ ազդեցություն գործեց Ռուսաստանի մշակույթի զարգացման վրա, կարևոր դեր խաղաց ռուսական մամուլի պատմության մեջ:

1868 թ. Նեկրասովը և Սալտիկով-Շչեղրինը վարձակալեցին «Օտեչեստվեննիյե զապիսկին» և ամսագրի պատմության մեջ սկսվեց նոր վերելք, որտեղ տպագրվեցին Սալտիկով-Շչեղրինի ստեղծագործությունները, Նեկրասովի բանաստեղծությունները, Գ. Ուսպենսկու նոթերը, փայլատակեց Ն. Միխայլովսկու տաղանդը, որը Նեկրասովի մահից հետո 1877 թ. դարձավ ամսագրի խմբագիրներից մեկը: «Օտեչեստվեննիյե զապիսկի» ամսագրի ճանաչումը հասարակության մեջ այնքան մեծ էր, որ իշխանությունը մինչև 1884 թ. չհամարձակվեց փակել Հանդեսը: 1876 թ. Հիմնադրվեց «Ռուսսկոյե բոգատստվո» ամսագիրը, որը որդեգրեց նարոդնիկական ուղղվածություն, ևրը 1879 թ. ամսագրի զաղափարական ղեկավար դարձավ Միխայլովսկին: «Ռուսսկոյե բոգատստվո» ամսագրում տպագրվում էին Գ. Ուսպենսկու, Վ. Գարշինի, Վ. Կորոլենկոյի, Մ. Գորկու, Ա. Կուպրինի ստեղծագործությունները: Սակայն հասարակական կյանքում ամսագիրը, «Օտեչեստվեննիյե զապիսկի» Հանդեսի համեմատությամբ, խաղում էր ավելի համեստ դեր: Մինչև 1918 թ. ամսագիրը կարողացավ հետևողականորեն պաշտպանել իր հասարակական դիրքորոշումը,

որդեգրած քաղաքական գիծը, խուսափել ծայրահեղությունից, որի շնորհիվ «Ռուսսկոյե բոգատստվոն» չդարձավ ո՛չ կառավարության, ո՛չ էլ հասարակական կարծիքի կույր գործիքը:

19-րդ դ. 60-ական թթ. սկզբին Մոսկվայում Մ. Կատկովի խմբագրությամբ հրատարակվեց «Ռուսսկի վեստնիկ» ամսագիրը: Բանի դեռ ամսագիրը պաշտպանում էր սահմանադրություն ընդունելու պահանջը, նրան աշխատակցում էին լիբերալ-ազատական գաղափարներ դավանող Կ. Կավելինը, Ա. Ունկովսկին, Ս. Սոլովյովը, տպագրում էին իրենց ստեղծագործությունները Սալտիկով-Շչեղրինը, Տուրգենևը, Լ. Տոլստոյը: Բայց 1862 թ. ամսագիրը կտրուկ փոխեց իր հասարակական դիրքորոշումը, անցավ պահպանողականների ճամբարը ու կորցրեց իր նախկին ազդեցությունը: Միաժամանակ Կատկովը կառավարության անմիջական աջակցությամբ իրավունք ստացավ վարձակալելու Մոսկվայի համալսարանին պատկանող «Մոսկովսկիյե վեդոմոստի» թերթը, որից հետո պահանջեց երկրում հաստատել «ուժեղ իշխանություն», վճռական գործողություններով կործանիչ հարված հասցնել «նիհիլիստներին», այսինքն՝ հեղափոխականներին, մեղադրեց կառավարությանը անվճռականության մեջ: Կատկովը իրեն պահում էր իշխանությունից չափազանց անկախ, նրա թերթի ազդեցությունը հատկապես մեծ էր Ալեքսանդր Երրորդի թագավորության տարիներին: Կատկովը և օրեր-դատախազ Կ. Պորեդոնոսցևը դարձան միապետական համակարգի անհրաժեշտության համոզված տեսաբաններ, ինքնակալության պահպանման գաղափարական ջատագույններ: Պորեդոնոսցևը համոզված էր, որ Ռուսաստանում պետությունը և եկեղեցին պետք է մշտապես գտնվեն սերտ, անբաժանելի կապի մեջ, նրանց տարանջատումը, կազմալուծումը կործանարար է թե՛ պետության, թե՛ եկեղեցու համար, քանզի «անհավատ պետությունը» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անիրագործելի ուտոպիա, որովհետև անհավատությունը պետության ուղղակի ժխտումն է: Օրեր-դատախազն ասում էր, որ կառավարությունը իր վրա է վերցնում եկեղեցու պաշտպանությունը, ապահովում է նրա գործունեության նյութական կողմը: Իր հերթին, եկեղեցին պետք է գործի պետության ներսում գոյություն ունեցող կանոններին համապատասխան ու ունկնդրի «իմացող անձանց կարծիքները»: Կատկովի ու Պորեդոնոսցևի զաղափարական հայացքները ակունքվում են «պաշտոնական ժողովրդայնության տեսության» հետ, որը ղեռնա ուներ ամուր Հիմքեր հասարակության շրջանում: «Իսկ ի՞նչ է Սահմանադրությունը, - հարցնում է Պորեդոնոսցևը և նշում, - դրա պատասխանը մեզ տալիս է Արևմտյան Եվրոպան: Այնտեղ գոյություն ունեցող Սահմանադրությունների գեների էությունը ամեն տեսակի ան-

ճշտությունն է, ամեն տեսակի բանասարկությունների դեմքը... Եվ մեզ համար անօգտակար արևմտյան տեսակի այդ կեղծիքը, ի դժբախտություն մեզ, ի կործանումն մեզ, ցանկանում են մտցնել և մեզ մոտ: Ռուսաստանը ուժեղ է եղել ինքնակալության շնորհիվ, ժողովրդի ու նրա թագավորի միջև անսահման վստահության և սերտ կապի շնորհիվ... Իսկ դրա փոխարեն մեզ առաջարկում են ստեղծել խոսարան... Մենք առանց այն էլ տառապում ենք խոսարաններից...»: «Մեր ժամանակի մեծ կեղծիքը» հայտնի հոդվածում Պրեզիդենտը նշում էր, որ քաղաքական սկզբունքի մեջ ամենամեծ կեղծիքներից մեկը ժողովրդաիրիշխանությունն է, այն գաղափարը, թե յուրաքանչյուր իշխանություն ըստ է ժողովրդից, որից էլ ձևավորվեց պառլամենտարիզմի տեսությունը, ինչը մինչև այժմ մոլորություն մեջ է գցում այսպես կոչված մտավորականությունը և դժբախտաբար թափանցել է ուսուսանման գլուխները: Պրեզիդենտը խստագույնս քննադատում է պառլամենտարիզմը, քանզի նրա դրոշի վրա գրված «Ամեն ինչ հանուն բարօրության» կարգախոսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ամենակեղծ բանաձև, պառլամենտարիզմը եսասիրության հաղթանակն է, նրա բարձագույն արտահայտությունը: Պառլամենտարիզմը խարկանք է, որովհետև այդ տեսության համաձայն պետք է գերակայի բանական մեծամասնությունը, գործնականում գերիշխում են կուսակցության հինգ-վեց ղեկավարներ, նրանք փոփոխվելով գրավում են իշխանությունը: Ավելին, այդ տեսության համաձայն համոզմունքը հաստատվում է պարզ դատողություններով, պառլամենտական քննարկումների ժամանակ, այն գործնականում բնավ էլ կախված չէ քննարկումներից, այլ ուղղորդվում են ղեկավարների կամքով և անձնական շահերի մտահղացումներով: Տեսության համաձայն ժողովրդական ներկայացուցիչները նկատի ունեն միայն ժողովրդական բարօրությունը, գործնականում՝ նրանք ժողովրդի բարօրության պատրվակով գերազանցապես նկատի ունեն իրենց անձնական և իրենց բարեկամների բարօրությունը: Տեսության համաձայն նրանք պետք է լինեն լավագույն, սիրված քաղաքացիներից, ընտրողը ձայնը տալու է իր թեկնածուին, որովհետև ճանաչում ու վստահում է նրան, գործնականում՝ ընտրողը ձայնը տալիս է այն մարդու օգտին, որին մեծ մասամբ բոլորովին չի ճանաչում, բայց նրա մասին լսել է շահագրգռված կուսակցության ճառերից ու գոռոցներից: Պրեզիդենտը այս մոտեցումները և մեկնաբանությունները ոչ միայն իրենց մեջ պարունակում էին ռացիոնալ հատիկ, այլև մոտ էին իրականությանը: Մեծ էր Պրեզիդենտի գաղափարական ազդեցությունը ռուսական հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա, նրան դասավանդելու համար հրավիրեցին Մոսկվայի համալսարան՝ քաղաքացիական իրավունքի ամբիոն,

վստահվեց իրավագիտություն դասավանդել ապագա կայսր Ալեքսանդր Երրորդին, որի հետ նա կարողացավ հաստատել ջերմ ու մտերմիկ հարաբերություններ: Պրեզիդենտի համար խորթ էին ու անընդունելի ռուսաստանյան այն «նորարարությունները», որոնք պատճենավորված էին արևմտաեվրոպական երկրներից: Ավելին, նրա համոզմամբ Եվրոպայի քաղաքական կյանքի հիմքերը և սկզբունքները անընդունելի են ընդհանրապես, իսկ Ռուսաստանում՝ հատկապես, որ դրանք միայն առաջացնում են քաոս ու խռովություն: Պրեզիդենտը և Կատկովը մնալով միապետության պաշտպանության ամենահամոզված ու ամենահեղինակավոր ներկայացուցիչներ՝ հետևողական պայքար ծավալեցին ինքնակալական համակարգի դեմ հանդես եկող բոլոր տեսակի ուսումնաբերի, տեսությունների, գաղափարախոսությունների դեմ: Եվ օրինաչափ է, որ Կատկովի մահից հետո նրա խմբագրած «Մոսկովսկիյե վեդոմոստի»-ն չփոխեց իր գաղափարական ուղղվածությունը և մնաց միապետական-ինքնակալական համակարգի պահպանման ջատագով: Հենց Կատկովի հզոր գաղափարակից Պրեզիդենտի անմիջական նախաձեռնությամբ փակվեց Մ. Սալտիկով-Շչեդրինի «Օտեչեստվեննիյե գապիսկի» ամսագիրը: Այսուհանդերձ ի հակակշիռ «Մոսկովսկիյե վեդոմոստի» թերթի Մոսկվայում 1863 թ. սկսեց հրատարակվել «Ռուսկիյե վեդոմոստի» թերթը, որի շուրջ համախմբվեցին ղեմավայրի գործիչները և լիբերալ-ազատական պրոֆեսուրան: Տարբեր ժամանակ «Ռուսկիյե վեդոմոստիին» աշխատակցել են՝ Պ. Լավրովը, Լ. Տոլստոյը, Մ. Սալտիկով-Շչեդրինը, Ն. Միխայլովսկին: Պարբերական մամուլի և հրապարակախոսության դարգացումը նպաստում էր պատմագիտական մտքի առաջընթացին, մանավանդ որ մասնագետ պատմաբաններին վաղուց արդեն չէր բավարարում Ն. Կարամզինի «Ռուսաստանյան պետության պատմություն» բազմահատոր աշխատությունը: 1851 թ. հրատարակվեց և պարբերաբար շարունակվեց Մոսկվայի համալսարանի երիտասարդ պրոֆեսոր Ս. Սոլովյովի (1820-1879) «Ռուսաստանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից» գրքի առաջին հատորը: Վերջին՝ 29-րդ հատորը լույս տեսավ 1880 թ.: Սոլովյովի մահից հետո: Ռուսաստանի պատմության ուսումնասիրությունը հեղինակը հասցրել է մինչև 1775 թ. ռազմաքաղաքական իրադարձությունները: Պատմահամեմատական դուգահեռներ անցկացնելով Ռուսաստանի ու Արևմտյան Եվրոպայի երկրների անցած պատմական ուղիների միջև՝ Սոլովյովը նրանց ճակատագրերում իրավամբ տեսնում է շատ ընդհանրություններ, միաժամանակ չի անտեսում Ռուսաստանի պատմական ուղու առանձնահատկությունները: Սոլովյովի ընդունելի կարծիքով դա պայմանավորված էր Եվրոպայի և Ասիայի միջև գտնվելու, միջանկյալ դիրք գրավելու հան-

գամանքով ու տափաստանային քոչվոր-խաչնարածների դեմ Հարկադրված դարավոր պայքարով: Սկզբում Հարձակվում և գրոհում էր Ասիան, իսկ մոտավորապես 16-րդ դարից ինչպես ներկայացնում է Սուլովյովը, Հարձակման անցավ Ռուսաստանը՝ Եվրոպայի առաջնային միջնաբերդը Արևելքում: Սուլովյովի նյութառատ ու բովանդակալից, Հիմնարար «Ռուսաստանի պատմությունը» գրված է պատմագիտական բարձր մակարդակով, մասնագիտական պատշաճ ոճով և օրինաչափ է, որ առայսօր էլ պատմաբանները օգտագործում են այն թե՛ աղբյուրագիտական և թե՛ պատմագիտական տեսանկյունից: Սակայն գրքի շարադրանքը մի փոքր չոր է, թերևս պաշտոնական ու միշտ չէ որ մատչելի է ընթերցասեր Հասարակությանը և այս առումով դիջում է Կարամզինի «Պատմությունը»: Բայց Սուլովյովը ընդլայնեց պատմական ժամանակագրությունը Հասցնելով մինչև 18-րդ դարի վերջին քառորդը, մինչդեռ Կարամզինը իր գիրքը ավարտում է 17-րդ դարի սկզբի ռազմաքաղաքական բարդ ու խառնակ իրադարձություններով:

Սուլովյովի աշակերտ Վ. Կյուչևսկին (1841-1911) փոխարինեց իր ուսուցչին Մոսկվայի Համալսարանի ուսաց պատմության ամբիոնում: Կյուչևսկին Սուլովյովի «Պատմությունը» գնահատել է որպես «Ռուսաստանի պատմության Հանրագիտարան»: Նրա «Ռուսաց պատմության դասընթացը», որի Հիմքում ընկած են Համալսարանական դասախոսությունները, մեր օրերում էլ առաջացնում են Հետաքրքրություն ընթերցողների շրջանում: Պատմական փաստերի առատությունը, ճոխ ու պատկերավոր շարադրանքը բնորոշ է ուսման մեծանուն պատմաբանի բոլոր աշխատություններին: «Գիտնականի ու գրողի կյանքում, - ասում էր Կյուչևսկին, - կենսագրական գլխավոր փաստերը գրքերն են, կարևորագույն իրադարձությունները՝ մտքերը»: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, Հատկապես Եվրոպայում, լայն ճանաչում ստացան Համալսարանային պատմության Հիմնահարցերին վերաբերող ուսման պատմագիտական մտքի մյուս ներկայացուցիչների արժեքավոր աշխատությունները: Մ. Կովալևսկին (1851-1916) Հռչակվեց եվրոպական գյուղացիական Համայնքի պատմությանը նվիրված աշխատություններով: Ռուս ընթերցողի Համար Հատուկ նշանակություն ունեն նրա «Ժամանակակից ժողովրդավարության ծագումը» աշխատությունը, որտեղ քննախոսվում են 18-րդ դարի վերջին Եվրոպայի պատմության շրջադարձային էջերը և իրադարձությունները:

19-րդ դարի առաջին կեսը կարևորագույն ժամանակաշրջան էր ճարտարապետության ու քանդակագործության զարգացման Համար: Ազգային ճարտարապետության ականավոր դեմքեր են Մ. Կազակովը (1738-

1812), Ա. Վորոնիխինը (1760-1814), Ա. Զախարովը (1761-1811), Կ. Ռոսսին (1775-1849), որոնց նախագծերով կառուցվեցին մի շարք Հոյակերտ ճարտարապետական կոթողներ: Դարասկզբի խոշորագույն ճարտարապետի՝ Զախարովի լավագույն ստեղծագործությունը Մովակալության գլխավոր շենքն է Պետերբուրգում, որը խորհրդանշում էր ուսական կայսրության ռազմածովային հզորությունը, Ռուսաստանի մուտքը առաջատար ծովային տերությունների շարքը: Զախարովի աչքի ընկնող գործերից են Հոսպիտալը Ներսոնեսում, Անդրեևյան տաճարը՝ Կրոնշտադտում և այլ շենքեր: Ստրոգանովի նախկին ճորտ Վորոնիխինը դարձավ Կազանի տաճարի նախագծի Հեղինակը, նրա Համար օրինակ ծառայեց Հոմի Սուրբ Պետրոսի Հռչակավոր տաճարը՝ մեծն Միքելանջելոյի անմահ ստեղծագործությունը: 1812 թ. Հայրենական պատերազմից Հետո Պետերբուրգի Կազանի տաճարը դարձավ ուսական փառքի թանգարան, շենք-հուշարձան: Այստեղ է թաղված Հայրենական պատերազմի Հերոս զորավար Կուտուզովը, այստեղ են պահվում պարտված նապոլեոնյան բանակից վերցված դրոշմերը: 30-ական թվականներին տաճարի առաջ կանգնեցվեցին Կուտուզովի և Հայրենական պատերազմի մեկ այլ Հերոս, տաղանդալատ գեներալ Բարկլայ դը Տոլիի Հիանալի Հուշարձանները, որոնք քանդակել էր Բ. Օրլովսկին (1739-1837): Այդ ճարտարապետական Համալիրը Հիացնում է ձևի կատարելությանը, ներդաշնակությանը ու վեհությունը: Ճարտարապետական մեծարժեք կոթող է Վորոնիխինի նախագծով կառուցված Լեոնային ինստիտուտի շենքը Պետերբուրգում և այլ կառույցներ Հյուսիսային մայրաքաղաքում, Պավլովսկում, Պետերգոֆում: Իտալացի պարուհու որդի Ռոսսին ծնվել և մեծացել է Ռուսաստանում: Նրա նախագծով կառուցվեցին Պետերբուրգի Սենատի ու Սինոդի շենքերը, Ալեքսանդրյան թատրոնը, Միխայլովյան դղյակը (այժմ Ռուսական թանգարանը), որոնք քաղաքի կենտրոնին տվեցին ներդաշնակ, Հոյակապ, գեղեցիկ տեսք: Մ. Կազակովի նախագծով են կառուցվել Մոսկվայում Կրեմլի մեծ պալատը, Գոլիցինյան Հիվանդանոցը, Մոսկվայի Համալսարանի Հին շենքը: 19-րդ դարի առաջին կեսին Ռուսաստանում կառուցված ամենամեծ շենքը՝ Պետերբուրգի Իսակիևյան տաճարը, իրավամբ դասվում է ճարտարապետական լավագույն կոթողների շարքը, որը կառուցվել է չորս տասնամյակի ընթացքում: Տաճարի ներսում կարող էր տեղավորվել 13 Հազար մարդ: Նախագիծը կազմել էր Փրանսիացի ճարտարապետ Օ. Մոնֆերանը (1786-1858), իսկ ներքին զարդարանքին մասնակցել էին քանդակագործ Պ. Կրոտը, նկարիչ Բրյուլովը: Տաճարը պետք է մարմնավորեր ինքնակալության հզորությունը և անասանու-

Թյունը, նրա սերտ կապը ուղղափառ եկեղեցու հետ: Մոնֆերանի նախագծով կառուցվեց 47 մ բարձրությամբ գրանիտե միաձուլ սյունը Դվորցովայա հրապարակում: Դա պատմական հուշարձան էր՝ նվիրված Ալեքսանդր Առաջինին, միաժամանակ վեհարձանը հավերժացնելու էր ռուսական զենքի հաղթանակը 1812 թ. Հայրենական պատերազմում: Խաչը պահած հրեշտակի քանդակը կերտել է Բ. Օրլովսկին: 19-րդ դարի սկզբին քանդակագործ Ի. Մարտոսը (1754-1835) պատվեր ստացավ կառուցելու Մինինի ու Պոժարսկու հուշարձանը Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում: Նախապատրաստական աշխատանքները համընկան 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հետ: Ի վերջո, հուշարձանը կառուցվեց Նապոլեոնյան արշավանքից դեռևս չապաքինված Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում, իսկ Նիժնի Նովգորոդում վեր խոյացավ մեկ այլ վեհարձան: Գերմանացի ճարտարապետ Լեո Կլենցի նախագծով Պետերբուրգում կառուցվեց նոր էրմիտաժի շենքը՝ համաշխարհային արվեստի գլուխգործոցների պահպանման թանգարանը: Կ. Տոնը (1794-1881) իր ստեղծագործական աշխատանքով փորձեց վերականգնել հին ռուսական ճարտարապետության ավանդույթները: Տոնի ռուս-բյուզանդական ոճը շատերին թվում էր արհեստական: Իրականում նրանք դեռևս բավարար չափով չէին կարողացել գիտակցել ու յուրացնել հին ռուսական ճարտարապետության ժառանգությունը: Տոնի աշխատանքներին հավանություն տվեց Նիկոլայ Առաջինը: Ճարտարապետը ստացավ Մոսկվայի համար երկու մեծ պատվեր: 1838-1849 թթ. նրա ղեկավարությամբ կառուցվեց Կրեմլի Մեծ պալատը: 1839 թ. Մոսկվա գետի ափին դրվեց Քրիստոս Փրկչի եկեղեցու հիմքերը, ի հիշատակ նապոլեոնյան ներխուժումից Ռուսաստանի ազատագրման: Եկեղեցում տեղակայված են մարմարյա սալիկներ, սպանված ու վիրավորված սպանների անուններով, նշված է յուրաքանչյուր ճակատամարտում զոհված զինվորների թիվը: Տոնի նախագծով կառուցվեց հայտնի Զինապալատը: Նիկոլայ Առաջինի հովանավորությամբ են բացատրվում Գերցենի և մյուս քննադատների կտրուկ գնահատականները: Խորհրդային իշխանության տարիներին Տոնի ստեղծագործությունը կամ անտեսվում էր, թերազնահատվում, կամ մոռացության մատնվում: Նրա կողմից կառուցված շատ եկեղեցիներ քանդակեցին: 1931 թ. պայթեցրին Փրկչի եկեղեցին: Զպայթեցրին Մոսկովյան կայարանը Պետերբուրգում և Պետերբուրգյան կայարանը Մոսկվայում, որոնք նույնպես կառուցվել էին Տոնի նախագծերով: Ճարտարապետական սքանչելի կոթողներ կառուցվեցին Նիժնի Նովգորոդում, Կազանում, Սիմբիրսկում: 19-րդ դարի 40-50-ական թթ. Պետերբուրգի Նևսկի պողոտան զար-

դարեցին Պ. Կլոդտի (1805-1867) բրոնզե քանդակները: Հիշարժան է հատկապես Անիչկով կամուրջի վրա «Զիերի սանձահարողները» քանդակը: Կլոդտի քանդակած բրոնզե ձիարձանները մինչև օրս էլ դարդարում են Պետերբուրգի ճարտարապետական ընդհանուր համալիրը: Կլոդտի մյուս աշխատանքը՝ Նիկոլայ Առաջինի արձանն է Պետերբուրգի Իսակիլյան հրապարակում: Քանդակագործական արվեստի մեջ Ֆ. Տոլստոյին (1783-1873) գերազանցապես հետաքրքրում էր Հայրենասիրության թեմատիկան: Տոլստոյը ստեղծեց մի շարք մեղալիոններ, որտեղ հավերժացվում է օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարում ռուս ժողովրդի քաջությունը և խիզախությունը: Նրա ամենանշանավոր գործերից են 1812 թ. Հայրենական պատերազմին նվիրված 21 մեղալիոնները, որոնցով անմահացրել է ռուս ժողովրդի հերոսական պայքարը նապոլեոնյան բանակների դեմ: Տոլստոյը ռուս դինավորի քաջությունն ու սխրագործությունը հավերժացրել է նաև 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին նվիրված մեղալիոններով: Ռուսական մշակույթի ոսկե դարը իր բարերար ազդեցությունը ունեցավ նաև ճարտարապետության և քանդակագործության վրա:

§ 3. ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ,
ՌՈՒՍ ՆԵՎՆԱՎՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԸ
ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

19-րդ դարի սկզբին ռուսաց կայսրությունում վերջնականապես ձևավորվեց բարձրագույն, միջնակարգ, տարրական կրթական համակարգը, որը վճռորոշ դեր խաղաց լուսավորության, գիտության, տեխնիկայի զարգացման գործում: 1803 թ. բարեփոխումը կրթության դաշտում հանգեցրեց յուրաքանչյուր նահանգային քաղաքում գիմնազիայի, իսկ գավառային քաղաքներում՝ գավառային ուսումնարանների ստեղծմանը: Ռուսաց կայսրությունը բաժանվեց ուսումնական վեց շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրում նախատեսվում էր բացել համալսարան: 1804 թ. բացվեց Կադանի, 1805 թ.՝ Նարկովի, 1819 թ.՝ Պետերբուրգի, 1834 թ.՝ Կիևի համալսարանները: Համալսարաններ բացվեցին Դորպատում (Տարտու), Վիլնոյում (Վիլնյուս), որոնք խոշոր դեր խաղացին նաև մասնագետների պատրաստման բնագավառում: Ավելին, համալսարանների շատ պրոֆեսորներ իրենց գիտական հայտնագործություններով լուրջ ներդրում ունեցան ոչ միայն ռուսական, այլև համաշխարհային գիտության ասպարեզում: Համալսարանական կրթական ծրագրերին մոտ գիտելիքներ էին տալիս լիցեյները, որտեղ կարող էին սովորել միայն ազնվական ծագում ունեցող երիտասարդները: 1811 թ. բացվեց Ցարսկոյե Սելոյի չիցեյը, որը 1844 թ. վերանվանվեց Արևքսանդրյան ու փոխադրվեց Պետերբուրգ: Լիցեյներ բացվեցին նաև Նիժնինում, Ցարոսլավլում, Օդեսայում: Դրանցից ամենահայտնին՝ Ցարսկոյե Սելոյի լիցեյը, տվեց շատ նշանավոր պրոֆեսորներ, այն ոչ միայն ամենահեղինակավոր ուսումնական հաստատությունն էր բոլոր լիցեյների մեջ, այլև՝ աղատախոհության գլխավոր կենտրոնը: Բացվեցին նաև մի շարք մասնագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: 19-րդ դարի սկզբին կայսրությունում միակ տեխնիկական բնույթի ուսումնական հաստատությունը՝ Լեոնային ինստիտուտը գործում էր Պետերբուրգում: Ալեքսանդր Առաջինի օրոք բացվեց Անտառային ինստիտուտը: Նիկոլայ Առաջինը հովանավորում էր ինժեներա-տեխնիկական և դինվորական կրթությունը: Նրա օրոք բացվեցին Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտը, Մոսկվայի տեխնիկական ուսումնարանը, Գլխավոր շտաբի ակադեմիան, Ինժեներական և Հրանոթային ակադեմիաները: Միջին ուսումնական հաստատությունները՝ գիմնազիաները նույնպես նպաստեցին կրթության, լուսավորության, գիտության, տեխնիկայի առաջընթացին: 1824 թ. Ռուսաստանում գործում էին 49 գիմնազիաներ, որոնց թիվը 30 տարի անց հասավ 77-ի: Եթե ամբողջ Սիբիրում սկզբում

գործում էր մեկ գիմնազիա՝ Տորոյսկում, ապա մի քանի տասնամյակ անց արդեն գիմնազիաներ կային Տոմսկում և Իրկուտսկում: 19-րդ դարի առաջին կեսին շարունակվում էր կանանց կրթական համակարգի զարգացումը, որի հիմքը դրել էր Եկատերինա Երկրորդը: Ազնվական աղջիկների համար նոր ինստիտուտներ բացվեցին Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նիժնի Նովգորոդում, Կազանում, Աստրախանում, Սարատովում, Իրկուտսկում և այլ քաղաքներում:

1815 թ. հայկական հանրահայտ Լազարյան տոհմի ներկայացուցիչները իրենց միջոցներով Մոսկվայում հիմնադրեցին Արևելյան լեզուների ինստիտուտը, որը գոյատևեց շուրջ 100 տարի: Մեծ էր այս ինստիտուտի դերը դիվանագետներ նախապատրաստելու գործում, որոնց ուղարկում էին արևելյան երկրներ դիվանագիտական ծառայության: 19-րդ դարի առաջին կեսին Ռուսաստանում զգալի զարգացում ապրեց մաթեմատիկական գիտությունը: Այս գիտության մեջ ավելի քան երկու հազար տարի իշխում էր հին Հույն գիտնական էվկլիդեսի տեսությունը, որը համարվում էր արքսիոմա: Մեծատաղանդ մաթեմատիկոս Ն. Լոբաչևսկին (1792-1856) ստեղծեց ուսմունք ոչ էվկլիդեսյան երկրաչափության մասին: Դա մեծ նշանակություն ունեցող հայտնագործություն էր գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում: Անգլիացի նշանավոր մաթեմատիկոս Կլիֆֆորդը Լոբաչևսկուն անվանեց «երկրաչափության Կոպեռնիկոս», իսկ նրա հայտնագործությունը մաթեմատիկայի պատմության մեջ ստացավ «Լոբաչևսկու համակարգ» անունը: Լոբաչևսկին ոչ միայն տազանդաշատ մաթեմատիկոս էր, որը փառք բերեց ռուսական ազգային գիտությանը, այլև հասարակական աչքի ընկնող գործիչ՝ նա հսկայական աշխատանք ծավալեց Ռուսաստանում խթանելու լուսավորությունը ու բարձրագույն կրթությունը: Քսան տարի շարունակ նա գլխավորեց Կազանի համալսարանը, որը նրա ղեկավարությամբ դարձավ երկրի գիտական ու մշակութային խոշորագույն կենտրոններից մեկը:

Կազանի համալսարանում այդ տարիներին աշխատում էր մեկ այլ ականավոր գիտնական Ն. Զինինը (1812-1880): Հետաքրքիր է նշել, որ նա ծնվել է Արցախի Շուշի քաղաքում: Զրկվելով ծնողներից տեղափոխվում է Սարատով՝ իր ազգականների մոտ: Միջնակարգ կրթությունը ստանում է Սարատովի գիմնազիայում, իսկ բարձրագույնը՝ Կազանի համալսարանում: Զինինի դերը մեծ է օրգանական քիմիայի և հատկապես անիլինների սինթեզի տեսության ստեղծման ասպարեզում: Նրա գիտական աշխատությունները երկար տարիներ որոշեցին օրգանական քիմիայի զարգացման ուղղությունը և հիմք դարձան ղեղազորական արտադրության զարգացման ու պայթուցիկ նյութերի պատրաստման համար: Զինինը Ա. Վոսկրեսենսկու՝ «Ռուսական քիմիայի նահապետի» Հետ միասին հիմք դրեց քիմիայի «ռուսական դպրոցին»: Վոսկրեսենսկին խոշոր դեր խաղաց Ռու-

ասատանում համալսարանական կրթության զարգացման գործում: Նրա աշակերտներից էր աշխարհահռչակ քիմիկոս Գ. Մենդելեևը: Զինինը նույնպես պատրաստեց ուսուցանողական քիմիկոսների մի ամբողջ սերունդ: Նրա աշակերտներից էին Սոկոլովը, Մորկովիկովը, Բուսլերովը, Բեկետովը, Բորոդինը (որը նաև նշանավոր կոմպոզիտոր էր), որոնք խոշոր ծառայություն մատուցեցին քիմիայի՝ տեսական, օրգանական, անօրգանական ոլորտներում: Քիմիական գիտության զարգացման ասպարեզում մեծ էր Լիտվայում աշխատող Կ. Գրոտհուսի, Կ. Կիրիսևոյի, Գ. Հեսսի, Պ. Սորոյեսկու, Վ. Լյուբարսկու և Յ. Ֆրիցչերի ներդրումը: Այս կարևոր նվաճումները քիմիական գիտության մեջ իրենց հետագա զարգացումը գտան 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ու 20-րդ դարի սկզբին:

Ֆիզիկայի բնագավառում կարևորագույն նշանակություն ունեցող Հայտնագործություններ կատարեցին Վ. Պետրովը (1761-1834) և Բ. Յակոբին (1801-1874), որոնցից առաջինը հետազոտեց էլեկտրական աղեղը և էլեկտրական պարպումը նոսրացած գազում, իսկ երկրորդը խոշոր Հայտնագործություններ կատարեց էլեկտրական մեքենաների, էլեկտրաքիմիայի բնագավառում, Հայտնագործեց գալվանապատիկայի մեթոդը: Ռուսական էլեկտրատեխնիկայի Հայր համարվող Պետրովը 1815 թ. ընտրվում է ակադեմիկոս, ստանում է նաև բժշկա-վիրաբուժական ակադեմիայի ակադեմիկոսի կոչում: Հայտնի գիտնական ու նշանավոր աստղագետ ակադեմիկոս Վ. Ստրուվեի (1793-1864) անմիջական նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ 1839 թ. Պետերբուրգի մոտ սկսեց գործել ռուսական առաջին՝ Պուլկովյան աստղադիտարանը: Վ. Ստրուվեն հիմնեց «Պուլկովյան աստղագիտական դպրոցը», որը կարճ ժամանակում ստացավ Համաշխարհային ճանաչում և բարձր գնահատվեց Եվրոպայի խոշոր աստղագետների կողմից: Ականավոր գիտնական, ինժեներ Պ. Շիլինգը (1786-1837) 19-րդ դարի 30-ական թթ. ամերիկացի Մորգեից առաջ Հայտնագործեց էլեկտրամագնիսական հեռագիրը: 1837 թ. նրան հանձնարարվեց կառուցել հեռագրագիծ, որը պետք է միացներ Պետերգոֆը Կրոնշտադտին, որը, սակայն, մնաց անավարտ գիտնականի մահվան պատճառով: Նրա մահից չորս տարի անց Մորգեն Հայտնագործեց էլեկտրամագնիսական հեռագիրը, և նրա անունով էլ այդ Հայտնագործությունը մտավ պատմության մեջ: Լեոնային ինժեներներ Պ. Անտովը և Պ. Օրուխովը Հայտնագործեցին բարձրորակ պողպատի ձուլվածքի ստացման գիտական նորագույն մեթոդ, որը հեղաշրջող նշանակություն ունեցավ մետաղամշակության և մետաղարդյունաբերության զարգացման գործում: Ֆրոլովը կատարեց արժեքավոր Հայտնագործություններ սև, գունավոր և թանկարժեք մետաղների մշակման ասպարեզում: Ռուսաստանում էլեկտրատեխնիկայի ու էլեկտրամագնիսական ինդուկցիայի ասպարեզում արժեքավոր է հստոնացի նշանավոր գիտնական է. Լենցի

(1804-1865) ներդրումը: Լենցը 1836 թ. հրավիրվում է աշխատելու Պետերբուրգի համալսարանում որպես ֆիզիկայի և ֆիզիկական աշխարհագրության պրոֆեսոր:

19-րդ դարի 30-ական թթ. Դեմիդովների նախկին ճորտեր Հայր ու որդի Ե. և Մ. Ջերեպանովները Ռուսաստանում դարձան առաջին շոգեշարժիչի և երկաթուղու գյուտարարները: 1843 թ. սկսվեց Պետերբուրգ-Մոսկվա երկաթուղու կառուցումը: Մեծ բժշկ-վիրաբույժ, նշանավոր մանկավարժ Ն. Պիրոգովի (1810-1881) անունը ռուսական Հասարակության լայն շրջաններին հայտնի դարձավ Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմի տարիներին շրջապատված Սևաստոպոլում անձնագոհ ու հայրենանվեր աշխատանքի շնորհիվ: Մեծ է Պիրոգովի դերը ռազմաբժշկական ծառայության կազմակերպման գործում, ուստի և օրինաչափ է, որ նրան համարում են ռազմադաշտային վիրաբուժության և վիրաբուժական անատոմիայի հիմնադիր: Նրա ջանքերի շնորհիվ Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ հազարավոր վիրավորներ փրկվեցին մահից, շարունակեցին պայքարը շրջապատված Սևաստոպոլում: Հատկանշական է, որ Պիրոգովը փրկեց նաև Ջ. Գարիբալդու՝ իտալացի նշանավոր հեղափոխականի, ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործչի կյանքը՝ հեռացնելով նրա մարմինը խոցած փամփուշտը: «Տեղագրական անատոմիա» աշխատությունը և ցավազրկման ուղղությունը հետազոտությունները Պիրոգով գիտնականին բերեցին Համաշխարհային փառք:

Ռուսաստանում բավականաչափ առաջընթաց ապրեց բնագիտությունը: Ռուս գիտնականները հարուստ նյութեր հավաքեցին բուսաբանության և կենդանաբանության վերաբերյալ, որոնք պահանջում էին լրջորեն վերաիմաստավորել շատ տեսակետներ, գնահատականներ: Ի. Դվիգուբսկին 1806 թ. պնդում էր, որ երկրագունդը և այնտեղ գոյատևող էակները ժամանակի ընթացքում բնական գործողությունների հետևանքով ենթարկվում են արմատական փոփոխության: Ի. Դյադկովսկին 1816 թ. առաջ քաշեց ու ապացուցեց, որ բնության մեջ բոլոր երևույթները պայմանավորված են բնական պատճառներով և ենթարկվում են զարգացման ընդհանուր օրենքներին: Նրա կարծիքով կյանքը ֆիզիկա-քիմիական անընդմեջ գործընթաց է, որը պաշտպանում էին ոռոս շատ բնագետներ, կենսաբաններ:

Կենդանի մարմինների զարգացման մասին պատկերացումների հիմնավորման առումով մեծ առաջընթաց էր Կ. Բերի «Բնության զարգացման ընդհանուր օրենքը» գիրքը, որի շնորհիվ նա դարձավ Չ. Դարվինի ուսմունքի տարածման նախակարգաբետը: Բնագիտության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1812 թ. հիմնված Ղրիմի բուսաբանական այգին, որը տասնյակ տարիներ շարունակ մնաց ռուսական բուսաբանության կենտրոններից մեկը:

Հեռավոր ծովային և օվկիանոսային տարածություններ դուրս եկան ուսուցիչական գործունեությունները, որոնք կատարեցին մի շարք շուրջերկրյա ճանապարհորդություններ: Այս առումով 19-րդ հարյուրամյակը ուսուցիչական գործունեության համար դարձավ աշխարհագրական խոշոր հայտնագործությունների ժամանակաշրջան, որոնք նպաստեցին նոր տարածքների յուրացմանը և կայսրության սահմանների ընդլայնմանը: 1803 թ. Ալեքսանդր Առաջինի կարգադրությամբ ձեռնարկվեց ուսական առաջին շուրջերկրյա ծովային գիտարշավը Կրոնշտադտից մինչև Կամչատկա ու Հյուսիսային Ամերիկայի ուսական տիրույթները: Ռուս ծովագնացները բաց օվկիանոս դուրս եկան «Նադեժդա» ու «Նևա» նավերով: Գիտարշավը շարունակվեց երեք տարի և ավարտվեց 1806 թ.: Այն գլխավորեց Պետերբուրգի Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ի. Կրուզենշտեռնը (1770-1846)՝ ծովակալ, խոշոր ծովագնաց ու գիտնական-աշխարհագրագետ: Նա գլխավորեց «Նադեժդա» նավը: Մյուս ղեկավարը կապիտան Յ. Լիսյանսկին էր (1773-1837), որը հայտնագործեց Հավայան կղզիներից մեկը: Նավարկության ժամանակ ուսումնասիրվեցին Մարկիզյան ու Սանդվիչյան (Հավայան) կղզիները, Չինաստանը, Ճապոնիան, Սախալինը և Կամչատկան, Ալեուտյան կղզիները, Ալյասկան, Խաղաղ ու Սառուցյալ օվկիանոսների կղզիները, հավաքեցին արժեքավոր նյութեր, կազմվեցին քարտեզներ: Այդ հայտնագործություններն այնքան արժեքավոր էին, որ Կրուզենշտեռնին շնորհվեց ակադեմիկոսի կոչում: Նրա կազմած «Հարավային ծովի ատլասը» և բազմաթիվ քարտեզներ հարստացրին աշխարհագրական գիտությունը և նպաստեցին ծովագնացության զարգացմանը: 1845 թ. ծովակալ Կրուզենշտեռնը դարձավ Ռուսաստանյան աշխարհագրական ընկերության Հիմնադիր անդամներից մեկը: Նա դաստիարակեց ուսուցիչական գործունեության ու հետազոտողների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրա աշակերտներից և հետևորդներից Ֆ. Բելինսկուզենը (1778-1852) մասնակցեց ուսական առաջին գիտարշավին: Հենց նրան՝ Բելինսկուզենին 1819-1821 թթ. հանձնարարվեց գլխավորել շուրջերկրյա նոր գիտարշավը «Վոստոկ» նավով: «Միրնի» նավի հրամանատարն էր Մ. Լադարևը (1788-1851): Նրանք երկու անգամ մոտեցան Անտարկտիդայի ափերին: Գիտարշավը ընթանում էր բավականին բարդ և ծանր պայմաններում, բավական է ասել, որ նավերը մի քանի անգամ հայտնվեցին կործանման եզրին: Արշավախումբը, ըստ էության, հայտնագործեց այդ մայրցամաքը, բազմաթիվ կղզիներ, ստեղծեց նոր քարտեզներ, կարևորագույն հետազոտություններ կատարեց օվկիանոսագիտության և օվկիանոսագրության բնագավառում: Աշխարհի հետազոտողների ուշադրության կիզակետում վաղուց էր գտնվում Հարավային բևեռի շուրջ չբացահայտված հիմնահարցեր: Ենթադրվում էր, որ այնտեղ

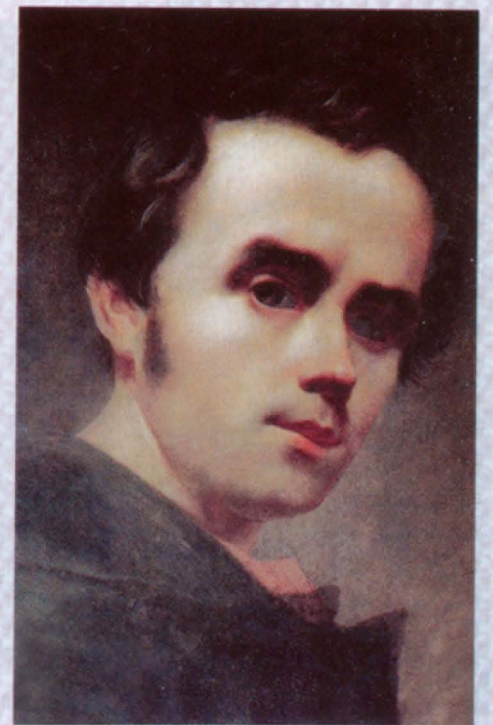
Ռուսական ռեալիստական գրականության հիմնադիր, մեծագույն բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկին (1799-1837 թթ.):

Ռուս հանճարեղ բանաստեղծ Մ. Յ. Լերմոնտով (1814-1841 թթ.):

Ռուս հանճարեղ գրող Ն. Վ. Գոգոլ (1809-1852 թթ.):

Ռեալիստական գրող և բանաստեղծ Տ. Գ. Շևչենկո (1814-1861 թթ.):

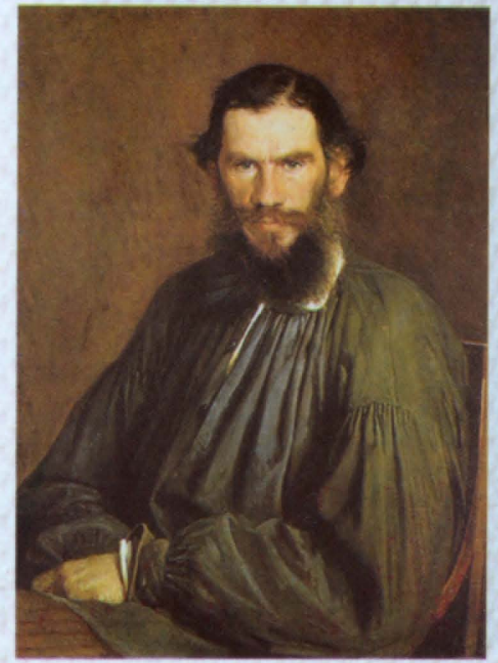
Քերտա բանաստեղծ, դրամատուրգ
Վ. Բ. Դունին-Մարցինկիչ
(1807-1884 թթ.)

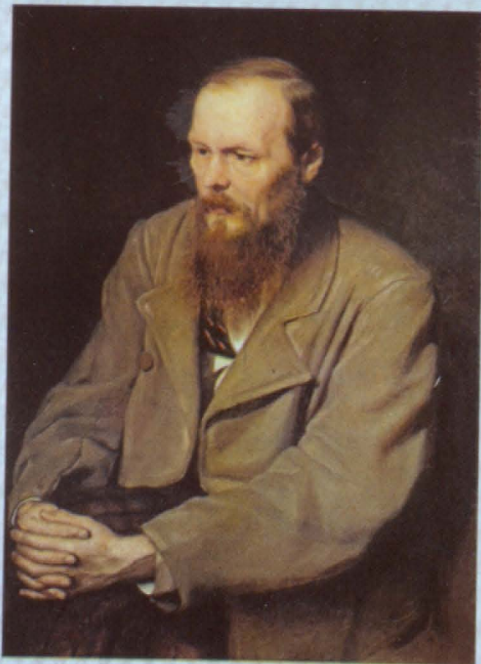
Հայ մեծ լրագրողիչ և գրող
Խ. Արտյան (1805-1848 թթ.)

Ռուս նշանավոր գրող
Ի. Ա. Գոնչարով (1812-1891 թթ.)

Ռուս հանճարեղ գրող
Լ. Ն. Տոլստոյ (1828-1910 թթ.)

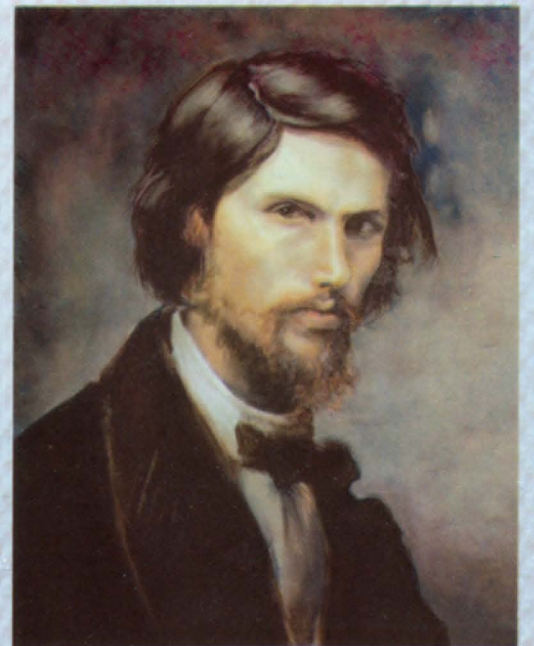
Ռուս հանճարեղ գրող
Ֆ. Մ. Դոտտոսկի
(1821-1881 թթ.)

Ռուս հայտնի գրող
Մ. Ն. Մալախով-Շչեքին
(1826-1889 թթ.)

Ռուս խոշորագույն գրող
Ա. Դ. Չեխով (1860-1904 թթ.)

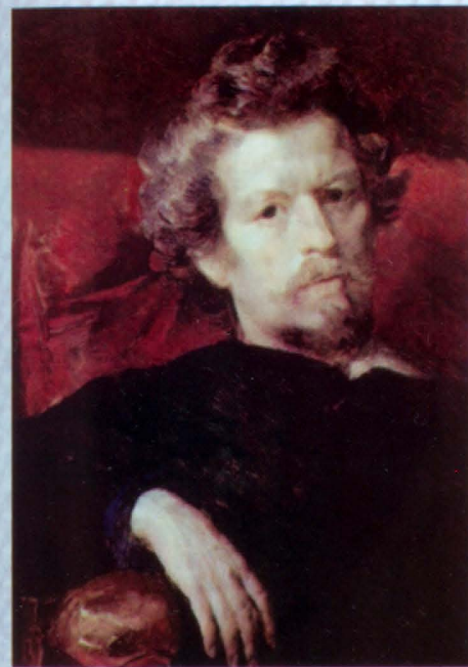
Հիանալի նկարիչ և արվեստի տեսաբան
Ի. Ն. Կրամսկոյ (1837-1887 թթ.)

Ականավոր նկարիչ
Վ. Գ. Դերյով (1834-1882 թթ.)

Ռուս պեայիստ նկարիչ
Ի. Ն. Ռեպին (1844-1930 թթ.)

Ռուս մեծանուն նկարիչ
Կ. Դ. Բրյուլով (1799-1852 թթ.)

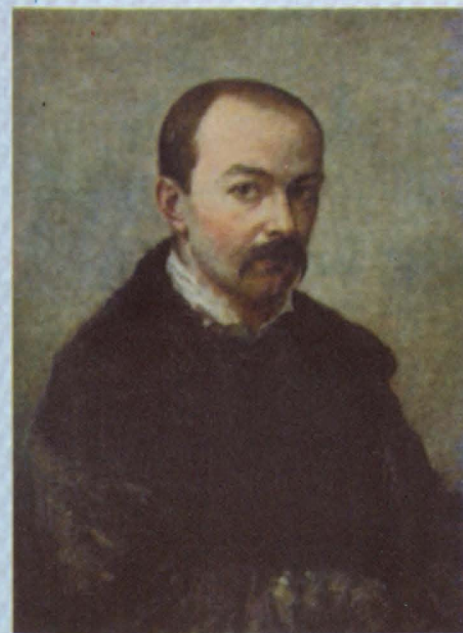
Ռուս տաղանդավոր նկարիչ
Ա. Ա. Իվանով (1806-1858 թթ.)

Ռուս տաղանդավոր նկարիչ
Վ. Բ. Սմիրնով (1848-1916 թթ.)

Ռուս նշանավոր նկարիչ
Ա. Գ. Վենեցիանով (1780-1847 թթ.)

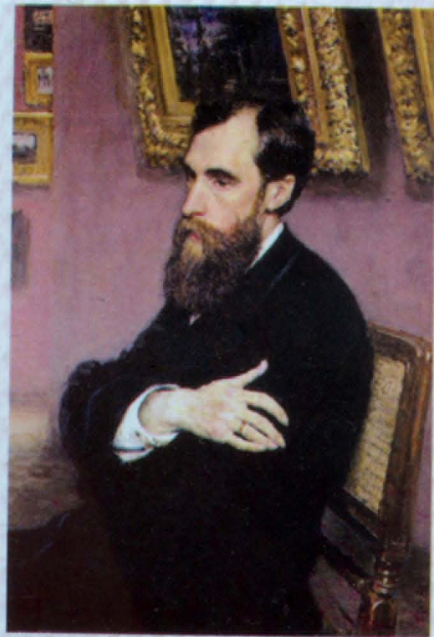
Ռուս տաղանդավոր նկարիչ
Դ. Ա. Ֆեդոտով (1815-1852 թթ.)

Ռուս նշանավոր նկարիչ
Վ. Ա. Սերով (1865-1911 թթ.)

Աշխարհահռչակ ծովանկարիչ
Հովհաննես Այվազովսկի
(1817-1900 թթ.)

Ռուս ականավոր նկարիչ
Պ. Մ. Տրետյակով
Մոսկվայի Տրետյակովյան
պատկերասրահի
հիմնադիրը (1832-1898 թթ.)

Ռուս նշանավոր գեղանկարիչ
Ի. Ի. Լևիտան (1860-1900 թթ.)

Ռուս նշանավոր նկարիչ
Վ. Ե. Մակովսկի (1846-1920 թթ.)

Ռուս ականավոր դրամատուրգ
Ա. Ն. Օստրովսկի (1823-1886 թթ.)

Ռուս հայտնի դերասանուհի
Մ. Ն. Երմոլովա (1853-1928 թթ.)

Ռուս ականավոր դերասան
Մ. Ս. Շչեպկին (1788-1863 թթ.)

Ռուս նշանավոր գրող,
հրապարակախոս, պատմաբան,
պաշտոնական պատմագիր
Ն. Մ. Կարամզին (1766-1826 թթ.)

Ռուսական պատմագրության խոշորագույն
ներկայացուցիչ, Մոսկվայի համալսարանի
ուսաց պատմության ամբիոնի վարիչ,
պատմաբանասիրական ֆակուլտետի
ղեկան, ապա Համալսարանի ռեկտոր
Ս. Մ. Սոլովյով (1820-1879 թթ.)

Ռուսական ազգային, դասական երաժշտության հիմնադիր, «Իվան Սուսանին» օպերայի հեղինակ Մ. Ի. Գլինկա (1804-1857 թթ.)

Ռուս հիանալի կոմպոզիտոր «Իշխան Իգոր» օպերայի հեղինակ և գիտնական քիմիայի պրոֆեսոր Ա. Պ. Բորոդին (1833-1887 թթ.)

Նշանավոր ճարտարապետ Կ. Ի. Ռոսսի (1775-1849 թթ.)

Ռուս խոշորագույն կոմպոզիտոր, «Եվգենի Օնեգին», «Պիկովայա դամա», «Մալեպպա», «Յուլեանի կույսը» օպերաների, «Կարապի լիճը», «Քնած գեղեցկուհին», «Շչեկունչիկ» բալետների հեղինակ Պ. Ի. Չայկովսկի (1840-1893 թթ.)

Ռուս ճանաչված կոմպոզիտոր և երաժշտական գործիչ «Սադկո», «Զյունանուշիկ», «Մայիսյան գիշեր», «Թագավորի Հարանացուն», «Պսկովուհին» օպերաների հեղինակ Ն. Ա. Ռիմսկի-Կորսակով (1844-1908 թթ.)

Ճանաչված ճարտարապետ Կ. Ա. Տոն (1794-1881 թթ.)

է գտնվում լայնածավալ Հարավային մայրցամաքը («Անտարկտիդա» անունը այն ժամանակ չէր գործածվում): Անգլիացի Հայտնի ծովագնաց Ջ. Կուկը 18-րդ դարի 70-ական թթ. անցավ Հարավային բևեռի շրջանը՝ բախվելով անանցանելի սառույցների: Նա Հայտարարեց, թե նավարկել դրանից հարավ անհնար է, նրան հավատացին և 45 տարվա ընթացքում ոչ ոք այդ ուղղությամբ չձեռնարկեց արշավախումբ: Այնուամենայնիվ, Բելինսհաուզենին ու Լազարևին հաջողվեց Կուկից զգալիորեն առաջ անցնել Հարավում: 1820 թ. հունվարի 16-ին (նոր տոմարով 28-ին) «Վոստոկը» և «Միրնին» ընդհուպ մոտեցան Անտարկտիդային, բայց նավաստիները հնարավորություն չունեին դուրս գալ ափ և համոզվել, որ դա Հարավային մայրցամաք է և ոչ թե սառույցների կատարյալ կույտեր: Այդ պատճառով Բելինսհաուզենը, իրրև իսկական գիտնական, ազնիվ ու պարտաճանաչ անձնավորություն, տեղեկացրեց, թե տեսանելի էր «սառցե մայրցամաքը»: Այնուհանդերձ 1820 թ. հունվարի 16-ը (28-ը) համարվում է Անտարկտիդայի հայտնագործման օր: 1821 թ. արշավախումբը վերադարձավ Հայրենիք՝ կատարելով իր առջև դրված առաջադրանքը, 751 օրվա ընթացքում անցնելով 50 հազար կմ: Հետագայում Լազարևը Հայտնի դարձավ որպես մարտական քաջ ծովակալ, Հայրենիքը անսահման սիրող նավապետ: Նա ստեղծեց ռազմածովային արվեստի մի ամբողջ դպրոց ու դաստիարակեց ծովակալներ՝ Սևաստոպոլի պաշտպանությունների նախնիներ, Կոնստանտին, Իստոմիրին:

1811 թ. ռուս նավաստիները կապիտան Վ. Գոլովինի (1776-1831) հրամանատարությամբ հետազոտեցին Կուրիլյան կղզիները, Կամչատկայի, Հարավային Ամերիկայի ափերը: Լիտվեն Հիմնեց ռուսական աշխարհագրական ընկերությունը, որը մեծ դեր խաղաց աշխարհագրական գիտությունների զարգացման գործում:

Աշխարհագրական խոշոր հայտնագործությունները Ռուսաստանի Հեռավոր Արևելքում կապված են Գ. Նևելսկոյի (1814-1876) անվան հետ, որը գլխավորեց Ամուրյան արշավախումբը և հայտնագործեց Ամուրի գետաբերանը, մայրցամաքի ու Սախալինի միջև ընկած նեղուցը և ապացուցեց, որ Սախալինը ոչ թե Թերակղզի է, ինչպես համարվում էր առաջ, այլ կղզի: Նա 1850 թ. հիմնադրեց Նիկոլաևսկ քաղաք հենակետը Ամուրի վրա, իսկ Ե. Պուտյատինը 1822-1825 թթ. կատարեց շուրջերկրյա ճանապարհորդություն և դարձավ առաջին ռուսը, որին հաջողվեց լինել ևվրոպացիների համար փակ և գրեթե անհայտ երկրում՝ Ճապոնիայում: Ավելին, նա նույնիսկ կարողացավ ճապոնացիների հետ 1855 թ. ստորագրել պայմանագիր: Ռուս ծովագնացների ու գիտնականների հայտնագործությունները նպաստեցին համաշխարհային աշխարհագրական գիտությունների զարգացմանը: Բազմաթիվ աշխարհագրական վայրեր, կղզիներ, նեղուցներ, ծոցեր կրում

են ուսական՝ Կուսուղովի, Սուվորովի, Ռուսյանցևի, Պյոտր Առաջինի կղզիներ, Ալեքսանդր Առաջինի ափ, Նևելսկոյի նեղուց անունները:

Այսական հայտնագործվեց 1741 թ. Վ. Բերինգի ու Ա. Չիրիկովի գլխավորած ուսական արշավախմբի կողմից, որից հետո սկսվեց եվրոպացիների անընդմեջ գանգվածային հոսքը, մանավանդ երբ այնտեղ հայտնաբերվեցին բնական հարստություններ, առաջին հերթին՝ ոսկու անապատ պաշարներ: Ռուսական առաջին բնակավայրեր կազմավորվեցին 18-րդ դ. Ալեուտյան կղզիներում ու Այսակայում: 1799 թ. սիրիլյան վաճառականները, որոնք Այսակայում զբաղվում էին ձկնորսությամբ, միավորվեցին Ռուս-ամերիկյան ընկերության մեջ, որը մենաշնորհ իրավունք ստացավ օգտագործել Ռուսական Ամերիկայի բնական հարստությունները: Ընկերության վարչությունը գտնվում էր սկզբում Իրկուտսկում, իսկ հետո տեղափոխվեց Պետերբուրգ: Ընկերության եկամուտների հիմնական աղբյուր էր մորթիների վերամշակումը և վաճառքը: Ռուսական Այսակայի յուրացման գործում անուրանալի էր Կարգուպոլի վաճառական Ա. Բարանովի ծառայությունը, որը առևտրական կապեր էր հաստատել Արևելյան Սիրիի ու Հյուսիսարևմտյան Ամերիկայի հետ: Բարանովի գործունեությունը չափազանց բարդ էր ու վտանգավոր: Տեղական բնիկների՝ հնդիկների թշնամական դիրքորոշումը և անընդհատ հարձակումները և ասպատակությունները ուսական բնակավայրերի վրա ոչ միայն նյութական մեծ կորուստներ ու վնասներ էին պատճառում, այլև՝ մարդկային զոհեր: Միայն 1802 թ. Սիտկա կղզում նոր բնակավայր ստեղծելու ժամանակ սպանվեց շուրջ 200 ուս վերաբնակիչ: Այնուամենայնիվ, Բարանովին հաջողվեց Ռուսաստանին միակցել Հյուսիսային լայնածավալ տարածքները: 1804 թ. Բարանովը Սիտկա կղզու վրա հիմնադրեց Նովոարխանգելսկ քաղաքը, այնուհետև Ռոսս Ֆորտը: Իսկ 1815 թ. նա կազմակերպեց արշավախումբ դեպի Հավայան կղզիներ՝ դրանք Ռուսաստանին միացնելու նպատակով, որը հաջողություն չունեցավ: Ըստ արժանվույն գնահատելով Բարանովի գործունեությունը և ծառայությունը նրան 1799 թ. դարձրեցին Ռուս-ամերիկյան ընկերության կառավարիչ, իսկ 1803 թ. նշանակեցին Ամերիկայում Ռուսաստանյան դադույթների կառավարիչ: Այդ բարձր ու վտանգավոր պաշտոնը նա զբաղեցրեց մինչև իր կյանքի վերջը: Արդեն տարիքն առած և հիվանդ Բարանովը երեք անգամ խնդրեց ազատել իրեն զբաղեցրած պաշտոնից: Սակայն հաշվի առնելով նրա ծառայությունները և հեղինակությունը ղեկավար մարմինները չէին շտապում բավարարել նրա խնդրանքը: Միայն 1818 թ. ստացվեց դրական պատասխան՝ Ամերիկայից վերադառնալ հայրենիք: Ճանապարհին, Ցավա կղզում 1819 թ. Բարանովը մահացավ: Հատկանշական է, որ Բարանովը մեծացնելով Ռուս-ամերիկյան ընկերության կապիտալը և ընդլայնելով կայսրության տարածքները՝ մահացավ աղքատության մեջ: Բարանովի

մահվան կապակցությամբ ժամանակակիցներից մեկը իր օրագրում գրեց. «Բարանովը մահացավ, ափսոս որ մահացավ ազնիվ քաղաքացին, խելացի մարդը»:

Ռուսական բնակչությունը Ալեուտյան կղզիներում ու Այսակայում փոքրաթիվ էր՝ տարբեր տարիներին 500-ից մինչև 830 մարդ, իսկ ուսական Այսակայում ապրում էր մոտ 10 հազար մարդ, հիմնականում այնուտներ, Այսակայի առափնյա և կղզիների բնիկ բնակիչներ: Նրանք հաճույքով բարեկամանում էին ուսների հետ, ընդունում ուղղափառություն, սովորում տարբեր արհեստներ, իսկ աղջիկները նույնիսկ երազում էին ամուսնանալ ուսների հետ: Մոտ քառորդ դար ուսական Ամերիկայում անցկացրեց Ի. Վենիամինովը: Նա Նովոարխանգելսկ եկավ 1823 թ. իրրե երիտասարդ միսիոներ և անմիջապես սկսեց ուսումնասիրել այնուտյան լեզուն: Տեղափոխվելով Ունալաչկա կղզի՝ այնտեղ մնաց 10 տարի: Նրա ջանքերով կղզում կառուցվեց եկեղեցի, բացվեց դպրոց ու Հիվանդանոց: Վենիամինովը գրեց գիտական ու մշակութային արժեք ներկայացնող երկու գիրք՝ «Նոթեր Ունալաչկինյան հատվածի կղզիների մասին» և այնուտյան լեզվի քերականությունը: Դառնալով հոգևորական՝ Վենիամինովը ստացավ Իննոկենտի անունը: Շուտով նա դարձավ Կամչատկայի, Կուրիլյան և Ալեուտյան կղզիների եպիսկոպոս: Սակայն ուսական Այսակայի հիմնահարցը վերջնականապես լուծվեց ի վնաս Ռուսաստանի: 19-րդ դարի 50-ական թթ. ուսական կառավարությունը սկսեց հատուկ ուշադրություն դարձնել Մերձամուրի և Ուսուրական երկրամասի հետազոտմանը, իսկ ուսական Ամերիկայի նկատմամբ հետաքրքրությունը նկատելիորեն նվազեց: Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմի ժամանակ ուսական Ամերիկյան հրաշքով փրկվեց անգլիացիների նվաճումից: Փաստորեն հեռավոր ուսական գաղութը մնում էր անպաշտպան: Ավելին, պատերազմի հետևանքով գրեթե դատարկված պետական գանձարանը դժվարությամբ էր ամենամյա գումարներ հատկացնում Ռուս-ամերիկյան ընկերությանը: Կայսերական կառավարությունը հարկադրված էր ընտրություն կատարել Պրիամուրյեի ու Պրիմորյեի և ուսական Ամերիկայի միջև: Հիմնախնդրի երկար քննարկումից հետո ի վերջո որոշվեց պայմանագիր կնքել ԱՄՆ-ի կառավարության հետ Այսական 7,2 մլն դոլարով նրան վաճառելու մասին: 1867 թ. Հոկտեմբերի 6-ին (նոր տոմարով 18-ին) Նորարխանգելսկում իջեցվեց ուսական ու բարձրացվեց ամերիկյան դրոշը, և Ռուսաստանը խաղաղ հեռացավ Այսակայից:

Ազատագրման դարաշրջանում հասարակական վերելքը նոր, բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց ուսական մշակույթի ու գիտության զարգացման համար: Ռուսաստանյան համալսարանների շրջանավարտները կատարելագործման նպատակով սկսեցին ավելի հաճախ մեկնել արտասահմանյան գիտական կենտրոններ, ակտիվացան ուս գիտնականների

կապերը Արևմտյան Եվրոպայի իրենց գործընկերների հետ: Խոշոր մաթեմատիկոս Պ. Չերիչևը (1824-1894) հիմնադրեց Պետերբուրգի մաթեմատիկական դպրոցը, որից դուրս է եկել փայլուն գիտնականների մի ամբողջ համաստեղություն: Չերիչևի աշակերտ և գործի շարունակող Ա. Լյապունովի (1857-1918) Հայտնագործությունները հիմք դրեցին մաթեմատիկական գիտության մի շարք կարևորագույն ուղղությունների: Գիտության պատմության մեջ վառ երևույթ էր ու անհատականություն Ս. Կովալևսկայան (1850-1891): Ռուսական գիտության և Հասարակական շարժման փայլուն ներկայացուցիչ Կովալևսկայան տակավին փոքր հասակում դրսևորեց մաթեմատիկական արտասովոր ընդունակություններ, բայց Ռուսաստանում չէր կարող ստանալ սիստեմատիկ կրթություն, քանզի կանանց համար փակ էին Համալսարանների դռները: Մաթեմատիկա ուսումնասիրելու համար նա մեկնեց Գերմանիա: Մաթեմատիկական աչքի ընկնող աշխատությունների համար նա ստացավ գիտությունների դոկտորի աստիճան, բայց Ռուսաստանում պրոֆեսորի տեղ այդպես էլ չգտնվեց և ստիպված նորից մեկնեց արտասահման: Շվեդիայում նա դարձավ Ստոկհոլմի Համալսարանի պրոֆեսոր, որտեղ մաթեմատիկայի վերաբերյալ կարդաց մի շարք փայլուն դասընթացներ: Կովալևսկայայի աշխատություններն ստացան համաշխարհային ճանաչում: Նրա Հայտնագործությունները և աշխատությունները կարևոր ավանդ էին, լուրջ ներդրում ուսական մշակույթի ու գիտության զարգացման գործում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ռուս գիտնականները ղգալի հաջողություններ ձեռք բերեցին ֆիզիկայի բնագավառում: Այդ ժամանակի նշանավոր ֆիզիկոս Ա. Ստոլետովը (1839-1896) միաժամանակ աչքի ընկավ որպես մեծ մանկավարժ: Ավելի քան երեսուն տարի նա գլխավորեց Մոսկվայի Համալսարանի ֆիզիկայի ամբիոնը: Այստեղ նա ստեղծեց ֆիզիկայի լաբորատորիա՝ փորձարարական աշխատանքների անցկացման և ուսանողների ուսուցման համար: Ստոլետովը դարձավ ֆիզիկոսների մոսկովյան հիանալի դպրոցի ղեկավարը, դաստիարակեց մեծ թվով տաղանդավոր աշակերտներ: Ֆիզիկայի զարգացման ասպարեզում որոշակի ներդրում ունեցան հիանալի գիտնականներ Պ. Յարլոչկովը և Ա. Լոդիգինը: Նրանք Հայտնագործեցին էլեկտրական լամպը, որը հեղաշրջում առաջ բերեց էլեկտրաէներգիայի հաղորդման, այն պահպանելու և բաշխելու տեխնիկայում: Ամբողջ աշխարհում էլեկտրական լուսավորությունն անվանում էին ռուսական լույս: Շուտով Յարլոչկովի լամպերը լուսավորեցին աշխարհի շատ քաղաքների փողոցներ և տներ:

19-րդ դարի 60-70-ական թթ. անվանում են ռուսական քիմիական գիտության «ոսկեդար»: Հենց այդ ժամանակաշրջանից սկսեց ծաղկել ականավոր քիմիկոս Դ. Մենդելեևի (1834-1907) գիտական գործունեությունը: Նա ծնվել է Տորոլսկում, գիմնազիայի տնօրենի ընտանիքում:

Սկզբում սովորել է Տորոլսկի գիմնազիայում, իսկ հետո՝ Պետերբուրգի գլխավոր մանկավարժական ինստիտուտում: Մենդելեևի տաղանդը գիտության ասպարեզում ծավալվեց Պետերբուրգի Համալսարանում, որը դարձել էր ռուսական քիմիական գիտության կենտրոն: Մենդելեևը Հայտնագործելով քիմիական տարրերի պարբերական օրենքը՝ մեծագույն ծառայություն մատուցեց Համաշխարհային գիտությանը: Այդ օրենքը Մենդելեևին հնարավորություն ընձեռեց քիմիայի պատմության մեջ առաջին անգամ կանխագուշակել նոր տարրերի գոյությունը և նույնիսկ որոշել նրանց ատոմային կշիռը: Հետագայում այդ տարրերն իրոք Հայտնագործվեցին ու ապացուցեցին մեծ գիտնականի հանճարեղ կոաչումները: Մենդելեևի «Քիմիայի հիմունքները» թարգմանվեց եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուներով: Մենդելեևը Հասարակական խոշոր գործիչ էր, նա ապրում էր Ռուսաստանի ճակատագրով, մեծ տեղ էր հատկացնում գիտության և լուսավորության տարածմանը, բնական Հարստությունները լայնորեն օգտագործելուն: Իր մտորումները երկրի ներկայի ու ապագայի մասին շարադրեց «Նոթեր Ռուսաստանի ժողովրդական կրթության մասին», «Ռուսաստանի ճանաչման մատուցներում», «Նվիրական մտքեր» գրքերում: Մենդելեևը հիանալի դասախոս էր և մանկավարժական աշխատանքը համարում էր իր երկրորդ ծառայությունը Հայրենիքին ու ազգային գիտությանը:

Ռուսական գիտությանը, Համաշխարհային փառք բերեց Ա. Պոպովի (1859-1905) ռադիոհեռագրի Հայտնագործությունը: Նա ծնվել է գյուղական Հոգևորականի ընտանիքում, կրթությունը ստացել է Պետերբուրգի Համալսարանում: Դեռևս Համալսարանում նա հետաքրքրվում է էլեկտրատեխնիկայով, աշխատում է գիտական խմբակներում, էլեկտրականայաններում: Պրոֆեսոր Պոպովը 1895 թ. ապրիլի 25-ին ռուսական ֆիզիկական ընկերությունում հանդես եկավ Հրապարակային դասախոսությամբ, որի ժամանակ ցուցադրեց իր Հայտնագործած ռադիոընդունիչը: Այդ օրն էլ համարվում է ռադիոյի գյուտի օր: Պոպովը հետագայում զգալի չափով բարելավեց իր սարքը և այն օգտագործեց նավագնացության ժամանակ, նավերի միջև կապ հաստատելու համար: 1900 թ. Պոպովի ռադիոընդունիչը օգտագործվեց Ֆիննական ծոցում ձկնորսներին փրկելու համար: Ռուս գիտնականը իր Հայտնագործության համար 1900 թ. Փարիզի Համաշխարհային ցուցահանդեսում պարգևատրվեց մեծ ոսկե մեդալով: Պոպովը աշխատում էր տնտեսական ծանր պայմաններում, չնայած դրան մերժեց արտասահմանում աշխատելու առաջարկը: Նա Հայտարարեց, թե ինքը ռուս է և հպարտանում է, որ ոչ թե արտասահմանում, այլ Ռուսաստանում է Հայտնագործվել կապի նոր միջոցը:

Ռուսական ռազմածովային նավատորմի սպա Ա. Մոժայսկին (1825-1890) աշխարհում առաջին անգամ կառուցեց ինքնաթիռ, որի փորձարկու-

մը հաջողութիւն չունեցաւ: Այդ գյուտը նշանակում էր մարդու մեծագույն հաղթանակը բնութիւն ուժերի նկատմամբ: Մոծայսկին արտահայտեց այնպիսի գաղափարներ, որոնք հետագայում ընկան ինքնաթիռաչինութիւն հիմքում:

Սոչոր նվաճումներ արձանագրւեցին կենսաբանական դիտութիւն մեջ: Այդ ժամանակ բնագիտութիւն մեջ իշխում էր Զարլզ Դարվինի ուսմունքը: Մեծ են ոռու բնախույզ Ի. Սեչենովի (1829-1905) ծառայութիւնները, նա դարձավ ոռւսական ֆիզիոլոգիական դպրոցի հիմնադիրը: Սեչենովը սովորել է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում, ապա բժշկութեան մեջ կատարելագործւելու նպատակով մեկնել արտասահման, որտեղ նա դարձավ գերմանացի հայտնի գիտնական, ֆիզիկոս, մաթեմատիկոս, ֆիզիոլոգ և հոգեբան Հ. Հելմհոլցի աշակերտը: Արտասահմանում նա պատրաստեց դոկտորական ատենախոսութիւնը և Ռուսաստան վերադառնալուց հետո գլխավորեց Պետերբուրգի Բժշկավիրարութեան ակադեմիայի ֆիզիոլոգիայի ամբիոնը, կազմակերպեց ֆիզիոլոգիական լաբորատորիա: Լայն ճանաչում գտան Սեչենովի աշխատութիւնները՝ «Գլխուղեղի ռեֆլեքսները», «Հոգեբանական էսյուզները», որոնք իսկական հեղաշրջում էին գիտութեան մեջ: Սեչենովը նույնպէս հիանալի մանկավարժ էր ու մեծ քաղաքացի, հայրենասեր, ոռւսական գիտութեան պարծանք, որի գաղափարները հետագայում հիմք ծառայեցին Ի. Մեչնիկովի, Կ. Տիմիրյազևի, Ի. Պավլովի և շատ ուրիշ գիտնականների հետազոտութիւնների համար:

Ի. Մեչնիկովը (1845-1916) իր ուսումնասիրութիւնները կենտրոնացրեց կենսաբանութեան ու բժշկութեան հիմնասխնդիրների վրա: Նա 1887 թ. Ֆրանսիացի գիտնական Լուի Պաստերի հրավերով մեկնեց Փարիզ և գլխավորեց Պաստերյան ինստիտուտի լաբորատորիաներից մեկը: Նա մինչև կյանքի վերջը չկտրեց կապերը Ռուսաստանի հետ, նամակագրական սերտ կապեր էր պահպանում Սեչենովի, Մենդելևեի, մյուս գիտնականների հետ, հաճախ գալիս էր հայրենիք, օգնում ոռու հետազոտողներին: Ռուս գիտնականների հետազոտութիւնները հատուկ նշանակութիւն ունեցան աշխարհագրութեան ասպարեղում: Եթե 19-րդ դ. առաջին կեսին ձեռնարկվեցին ծովային խոչոր գիտարշավներ, որոնք նշանավորվեցին ուշագրավ հայտնագործութիւններով, ապա հարյուրամյակի երկրորդ կեսին եղան ոչ պակաս նշանավոր ցամաքային ճանապարհորդութիւններ: Նրանք իրենց գիտարշավներով ուսումնասիրեցին այնպիսի աշխարհագրական վայրեր ու երկրամասեր, որտեղ մինչ այդ ոտք չէր դրել ոչ մի օտարերկրացի ընդհանրապէս ու եվրոպացի մասնավորապէս: Ռուս ճանապարհորդների հետազոտութիւնները կենտրոնացվեցին Ասիայի խորքային շրջանների վրա: Այս առումով գիտարշավի սկիզբը դրեց աշ-

խարհագետ Պ. Սեմյոնով Տյան-Շանսկին (1827-1914), որը միաժամանակ վիճակագիր էր, բուսաբան և միջատաբան: Նա մի շարք ճանապարհորդութիւններ կատարեց դեպի Միջին Ասիայի բնոները, Տյան-Շան, անդրկասպյան տարածքով ու Թուրքեստանով: Գլխավորելով ոռուսական աշխարհագրական ընկերութիւնը՝ առաջատար դեր է խաղում նոր գիտարշավների ծրագրեր մշակելու գործում: Նրա մտահղացմամբ իրականացվեց Միջին ու Կենտրոնական Ասիայի գիտական հետախուզական լայնածավալ աշխատանքը: Հենց Սեմյոնով Տյան-Շանսկու նախաձեռնութեամբ ձեռնարկվեց «Ռուսաստան: Մեր հայրենիքի աշխարհագրական ամբողջական նկարագրութիւնը» հիանալի բազմահատոր հրատարակութիւնը:

Ռուսական աշխարհագրական ընկերութեան հետ էր կապված ոռուս մյուս ճանապարհորդների՝ Պ. Կրոպոտկինի և Ն. Պրժևալսկու գործունեութիւնը: Կրոպոտկինը 1864-1866 թթ. ճանապարհորդութիւն կազմակերպեց Հյուսիսային Մանջուրիա, իսկ Պրժևալսկու (1839-1888) արշավախումբը՝ Ուսսուրական երկրամաս և Կենտրոնական Ասիայի դժվարամատչելի շրջաններ: Նա մի քանի անգամ կտրել-անցել է Մոնղոլիան, Հյուսիսային Չինաստանը, հետազոտել է Գոբիի անապատը, Տյան-Շան բնոները, Արևմտյան Չինաստանը, Կենտրոնական Ասիայի շատ տարածքներ: Պրժևալսկու պատրաստած կենդանիների հերթաբերումները և հավաքածուները մեծ ավանդ էին ու լուրջ ներդրում կենդանաբանութեան և բուսաբանութեան դարգացման գործում: Նրա հետազոտութիւնները համաշխարհային ճանաչում ստացան: Նրանք եվրոպացիների համար հայտնագործեցին Կենտրոնական Ասիան, Տիբեթը, որոնք ինչպէս նշվեց, առաջնորդում գրեթե անհայտ էին նրանց: Պրժևալսկին մահացավ ճանապարհին, իր վերջին գիտարշավի սկզբին: Նրա մահվան առթիւ Ա. Չեխովը գրեց, որ այդպիսի մարդիկ «անհրաժեշտ են ինչպէս արևը»:

Աչքի ընկնող ճանապարհորդ ու գիտնական Ն. Միկլուխտ Մակլայը (1846-1888) ուսանողական ժողովներին մասնակցելու համար հեռացվեց Պետերբուրգի համալսարանից ու հարկադրված մեկնեց արտասահման, որտեղ էլ ավարտեց իր կրթութիւնը: Իր առաջին ճանապարհորդութիւնները նա կատարեց դեպի Կանարյան կղզիները, Մարոկկո, Կարմիր ծովի ափերը և արժեքավոր հետազոտութիւններ կատարեց կենդանաբանութեան ու աշխարհագրութեան ասպարեղում: Կյանքի մեծ մասը նա նվիրեց Ասիայի Հարավարևելյան, Ավստրալիայի, Խաղաղ օվկիանոսյան կղզիների ժողովուրդների կյանքի ուսումնասիրմանը: Երկու և կես տարի (1871-1872, 1876-1877, 1883) ապրեց պապուականների մեջ՝ Նոր Գվինեայի Հյուսիսարևելյան ափին (այդ ժամանակից ափը կոչվում է Մակլայի ափ): Տեղական բնակչութեան նկատմամբ իր բարի, մարդասիրական վերաբերմուն-

քով ուս գիտնականը նվաճեց նրանց անկեղծ սերն ու անսահման վստահությունը: Այնուհետև նա ճանապարհորդեց Ֆիլիպիններում, Ինդոնեզիայում, Մալակկայում, ուսումնասիրեց Միկրոնեզիայի ու Մելանեզիայի ժողովուրդներին, ապրեց Ավստրալիայում, որտեղ հիմնադրեց կենսաբանական կայան: Պապուասների կենցաղի և բարքերի, տնտեսության ու նյութական մշակույթի մասին նրա նկարագրությունները մինչև այժմ չեն կորցրել իրենց գիտական նշանակությունը: Օկյանիայի ժողովուրդների ապրելակերպի նկարագրությունների զգալի մասը հրապարակվեց միայն գիտնականի մահից հետո: Միկլուխո Մակլայը կրքոտ ելույթներ էր ունենում գաղութային համակարգի ու ստրկավաճառության դեմ: 1881 թ. նա մշակեց նախագիծ Նոր Գվինեայում անկախ պետություն՝ Պապուասական Միություն ստեղծելու մասին: 1886 թ. անհաջող փորձ կատարեց ուսական կառավարությունից թույլտվություն ստանալու Նոր Գվինեայում կազմավորել «ազատ ուսական գաղութ»՝ կառուցված համայնական-արտելային սոցիալիզմի սկզբունքների վրա: Այդ տարիներին համաշխարհային աշխարհագրական գիտությունը, որպես կանոն, հենվում էր ուս հետազոտողների նվաճումների վրա: 19-րդ հարյուրամյակի վերջին ավարտվեց աշխարհագրական հայտնագործությունների դարաշրջանը: Եվ միայն Արկտիկայի ու Անտարկտիդայի սառցե լայնածավալ տարածքները չարունակում էին պահպանել իրենց գաղտնիքները: Աշխարհագրական վերջին հայտնագործությունները ուս հետազոտողների ակտիվ մասնակցությամբ տեղի ունեցան 20-րդ դարի սկզբին, որոնց շնորհիվ Մոսկվան ու Պետերբուրգը դասվեցին համաշխարհային գիտական կենտրոնների շարքը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին նկատելի հաջողության հասան ուս ճարտարապետները և քանդակագործները: Կառուցվեցին մի քանի թատերական շենքեր Ռիբինսկում, Իրկուտսկում և Նիժնի Նովգորոդում, խոշոր թանգարաններ: 1877 թ. Մոսկվայում բացվեց Պոլիտեխնիկական թանգարանը (ճարտարապետներ Ի. Մոնիգեստի և Ն. Շոխին): Ռուսաստանի մշակութային կյանքում խոշոր իրադարձություն էր Պատմության թանգարանի բացումը Կարմիր հրապարակում: Նրա շինարարությունը սկսվեց 1875 թ. և ավարտվեց 1883 թ.՝ նախագիծը մշակեց Վ. Շերվուդը՝ Հին Մոսկվայի գիտակ պատմաբան Ի. Զարեկինի մասնակցությամբ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի նշանավոր քանդակագործներից էր «պերեդվիժնիկների» հայացքները կիսող Մ. Անտոպոլսկին, որը ստեղծեց դիմաքանդակների մի ամբողջ պատկերասրահ՝ «Իվան Ահեղ», «Պյոտր I», «Յարոսլավ Իմաստուն», «Երմակ»: Ռուսական մշակույթի պատմության մեջ ընդհանրապես ու քանդակագործության ասպարեզում հատկապես

Ոսկե աշուն: Նկարիչ Իսահակ Իլյիչ Արշինով (1860-1900)

Տարեկան: Նկարիչ Իվան Իվանովիչ Շիշկին (1832-1898)

Անտառահատում
Նկարիչ Իվան Իվանովիչ Շիշկին (1832-1898)

Անտառապահ
Նկարիչ Իվան Նիկոլաևիչ Կրամսկոյ (1837-1887)

Ամպրոպից հետո
Նկարիչ Ֆյոդոր Ալեքսանդրովիչ
Վասիլև (1850-1873)

Սերմնաբազմերը վերադարձան
Նկարիչ Ալեքսեյ Կոնդրատևիչ
Սավրասով (1830-1897)

Տնային դաստիարակչուհու ժամանումը վաճառականի տուն
Նկարիչ Վասիլի Գրիգորևիչ Պերով (1834-1882)

Եղյակ: Նկարիչ Վասիլի Գրիգորևիչ Պերով (1834-1882)

Իտալական առավոտ: Նկարիչ Կարլ Պավլովիչ Բրյուլով (1799-1852)

Պոմպեյի վերջին օրը: Նկարիչ Կարլ Պավլովիչ Բրյուլով (1799-1852)

Քրիստոսի հալանությունը ժողովրդին
Նկարիչ Ալեքսանդր Անդրեևիչ Իվանով (1806-1858)

Կուզմա Մինինի կոչը
Նկարիչ Կ. Ն. Մակովսկի

Իվան Ահեղը և նրա որդի Իվանը
Նկարիչ Իվան Եֆիմովիչ Ռեպին
(1844-1930)

Բուդակները Վոլգայի վրա: Նկարիչ Իվան Եֆիմովիչ Ռեպին (1844-1930)

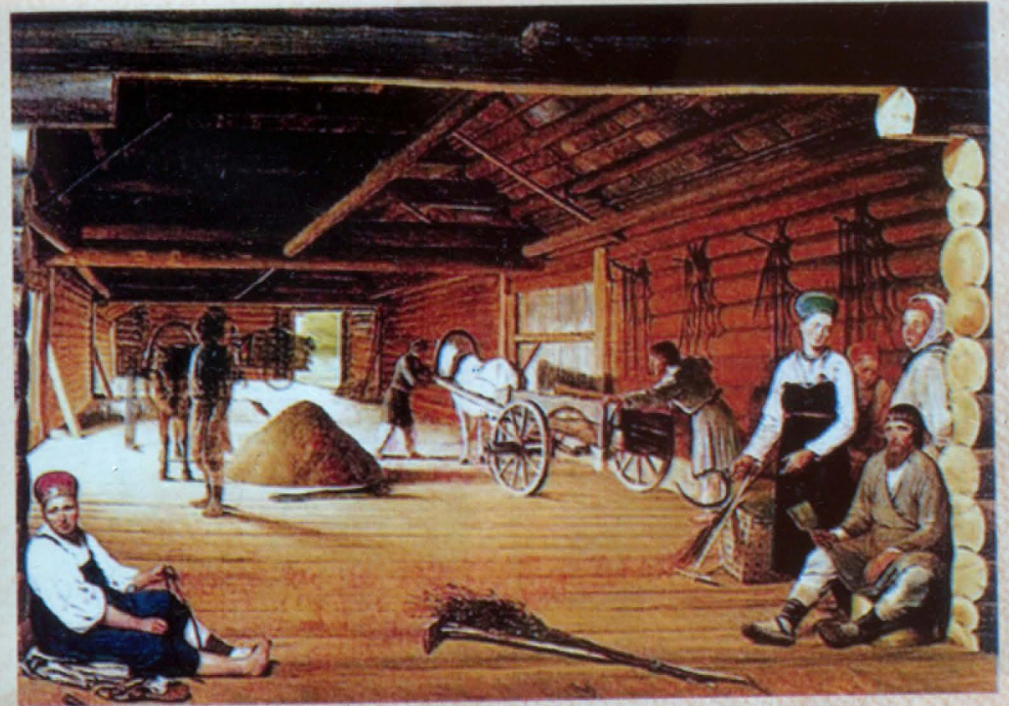
Սորելեցների մահապատժի առավոտը
Նկարիչ Վասիլի Իվանովիչ Սուրիկով (1848-1916)

Բոլարուհի Մորոզովան: Նկարիչ Վասիլի Իվանովիչ Սուրիկով (1848-1916)

Պատերազմի ապոլիթեոզ: Նկարիչ Վ. Վ. Վերեշչագին

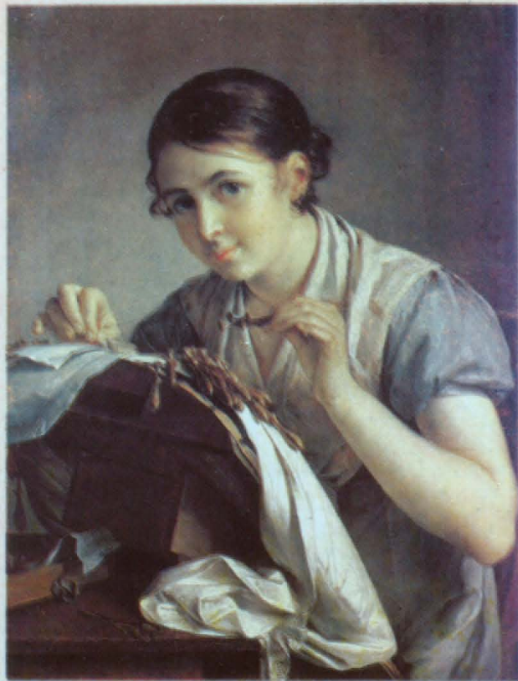

Կալատուն

Գլխաշորով աղջիկը

Նկարիչ Ալեքսեյ Գավրիլովիչ Վենեցիանով (1780-1847)

Ժանեկագործուհին

Նկարիչ Վասիլի Անդրեևիչ Տրուպինին (1776-1857)

Որդու դիմանկարը

Ուսանողուհի
Նկարիչ Ն. Ա. Յարոշենկո

Նկարիչ Կ. Պ. Բոգդանով-Բելսկի

Նորաթուխ կավալերը

Մայրի խնամախոսությունը
Նկարիչ Պավել Անդրեևիչ Ֆեդոտով (1815-1852 թթ.)

Երեք դյուցազուններ Նկարիչ Վիկտոր Միխայլովիչ Վասնեցով (1848-1926 թթ.)

Մեծ խարսխակայան Կրոնշտադտում
Ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի (1817-1900 թթ.)

Շիպկա-Շեյնովոյի ճակատամարտը: Նկարիչ Ա. Կիլչենկո

Շիպկա-Շեյնովո: Նկարիչ Վ. Վ. Վերեչագին

Սիբիրի նվաճումը Երմակ Տիմոֆեևիչի կողմից
Նկարիչ Վ. Ի. Ստրիկով (1846-1916 թթ.)

Որդու մոտ
Նկարիչ Կ. Վ. Լեբեդև

Այց աղբատներին: Նկարիչ Վ. Ե. Մակովսկի

Զենաստվոն ճաշում է
Նկարիչ Գ. Գ. Մյասոյեդով

Պետերբուրգի մաթեմատիկական
դպրոցի հիմնադիրներից ակադեմիկոս
Մ. Վ. Օստրոգորսկի (1801-1862 թթ.)

Նշանավոր աստղագետ, Պուլկովյան
աստղադիտարանի տնօրեն, ակադեմիկոս
Վ. Յ. Ստրուվե (1793-1864 թթ.)

Ռուսական քիմիայի նահապետ
Ա. Ա. Վսլյենսենսկի (1809-1880 թթ.)

Նշանավոր ֆիզիկոս, ակադեմիկոս
Բ. Ս. Յակոբի (1801-1874 թթ.)

Ռադիոհեռագրի
հայտնաբերումից
հեղինակ Ա. Ս. Պոպով
(1858-1905 թթ.)

Ի. Պ. Լիտկե (1797-1882 թթ.)
Ռուսական աշխարհագրական
ընկերության հիմնադիր, որը մեծ
ղեր խաղաց աշխարհագրական
ընկերության գործում

Ռուսական առաջին շորջերկրյա ծովային գիտարշավի ղեկավար, ծովագնաց և գիտնական
 Ի. Ֆ. Կրուպենշտեյն (1770-1846 թթ.)

Շորջերկրյա նավարկությունների ղեկավար ծովակալ
 Մ. Պ. Լազարև (1788-1851 թթ.)

Ծովային աշխարհագրական շատ հայտնագործությունների, շորջերկրյա նավարկությունների ղեկավար ծովակալ
 Ա. Մ. Գոյովին (1776-1831 թթ.)

Ռուս մեծ գիտնական, քիմիկոս, քիմիական տարրերի պարբերական օրենքի հայտնագործող
 Դ. Ի. Մենդելեև (1834-1907 թթ.)

խոշորագույն իրադարձություն էր 1880 թ. Մոսկվայի կենտրոնում բացված Ա. Պուշկինի հոյակապ արձանը, որը այսօր էլ զարդարում է Ռուսաստանի մայրաքաղաքը: Պուշկինի արձանը ճորտական ծագում ունեցող հայտնի քանդակագործ Ա. Օպեկուշինի (1838-1923) լավագույն ստեղծագործությունն է, որի բացմանը ներկա էին ուսական մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչները: Ելույթ ունեցողների մեջ էր Ֆ. Գոստոնակին: 19-րդ դարի 50-ական թթ. վերջին հայտարարվեց մրցույթ «Ռուսաստանի հազարամյակը» հուշարձանի կառուցման համար: Այն նախատեսվում էր կառուցել Նովոռոգում 1862 թ.՝ նվիրված նովորոգյիների կողմից Ռյուրիկին հրավիրելու հազարամյակին: Մրցույթի հաղթող ճանաչվեց Գեղարվեստների ակադեմիայի 25-ամյա շրջանավարտ Մ. Միկեշինը (1835-1896), որի ղեկավարությամբ հուշարձանի կառուցման աշխատանքներին մասնակցեցին մի ամբողջ խումբ քանդակագործներ, ներառյալ և Ա. Օպեկուշինը: Դիմաքանդակներով գոտևորված վեհարձանը ներկայացնում էր Ռուսաստանի: պատմության կարևորագույն փուլերը և բեկումնային դարաշրջանները: Այնտեղ են մեծ իշխանների, թագավորների, կայսրերի, խոշորագույն զորահրամանատարների, ծովակալների, բանաստեղծների, գրողների, երաժիշտների ու Ռուսաստանի այլ փայլուն զավակների դիմաքանդակները: Առանց նրանց անհնարին է պատկերացնել ուսական հասարակությունը և երկրի հզորությունը: Ընդամենը ձուլվել է 129 դիմաքանդակ: Վեհարձանի գնդաձև վերին հատվածը խորհրդանշում է կայսերական վեհապետությունը՝ թագավորական իշխանության խորհրդանշանը: Իսկ գնդաձև վերին հատվածում ծնկաչոք կինը մարմնավորում է Ռուսաստանը: Նրան խաչով պաշտպանում, հովանավորում է թևավոր հրեշտակը: Հետագայում Միկեշինի նախագծով Պետերբուրգում կառուցվեց Եկատերինա Երկրորդի արձանը, իսկ Կիևում՝ Բոգդան Սմելնիցկու հուշարձանը:

19-րդ դարի ուսական մշակույթը իր ազգային ոճով, բովանդակությամբ, առանձնահատկություններով նշանակալի երևույթ է համամարդկային հարուստ մշակույթի զանձարանում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռուսական անծայրածիր բազմազգ կայսրության սոցիալ-տնտեսական, ռազմաքաղաքական, պատմադիվանագիտական, գիտության ու մշակույթի պատմության մեջ XIX հարյուրամյակում տեղի ունեցան կարևոր փոփոխություններ և էական տեղաշարժեր: Այդ դարաշրջանի գլխավոր, հիմնական հատկանիշը երկրի արագ զարգացումն էր, քանզի նոր հարյուրամյակ թևակոխելով որպես հիմնականում ագրարային երկիր՝ ավատատիրական, ճորտատիրական համակարգով, Ռուսաստանը արագ վերակառուցեց իր տնտեսությունը և XIX-XX դդ. սահմանազօին համախառն արտադրանքով գրավեց հինգերորդ տեղը՝ դառնալով արդյունաբերական միջին մակարդակ ունեցող կապիտալիստական տերություն: Այսուհանդերձ, Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում դեռևս պահպանվում էին ավատատիրական-ճորտատիրական մնացուկները՝ կալվածատիրական հողատիրությունը և ինքնակալությունը՝ բացարձակ միապետությունը, միահեծան ինքնակալությունը իր անսահմանափակ իրավունքով, բնակչության ցածր կենսամակարդակով:

XIX հարյուրամյակի ընթացքում կայսերական Ռուսաստանը կանգնած էր անխուսափելի այլընտրանքի առաջ՝ հեղափոխություն, թե բարեփոխում (ռեֆորմ): Ռուսաց միապետներ Ալեքսանդր Առաջինը և նրա եղբոր որդին՝ Ալեքսանդր Երկրորդը չէին կասկածում, քաջ գիտակցում էին, թերևս լիովին համոզված էին վերափոխումների անհրաժեշտության մեջ, նպատակ ունենալով դրանցով կանխել հնարավոր ու թերևս անխուսափելի խռովությունները, ապստամբությունները, արյունահեղությունը: Ալեքսանդր Առաջինը համոզված էր, որ հեղափոխությունը «ներքևից» հնարավոր է խուսափել հեղափոխություն «վերևից» անցկացնելու միջոցով: Սակայն այդ ուղղությամբ Ալեքսանդրի անհետևողական քայլերը մի կողմից և հատկապես անժամանակ, տարօրինակ հանգամանքներում մահը կասեցրին սկսված բարեփոխումների գործընթացը և դրանով իսկ նպաստեցին եղբայրասպան զինված արյունահեղ պայքարին, որը պատմազրույթի մեջ հայտնի է դեկաբրիստական շարժում անունով: Միաժամանակ նրանք մեծ ազդեցություն ունեին այն ուժերը, որոնք դեմ էին ցանկացած վերափոխման, նրանք՝ համոզված ճորտատեր-միապետականները, կայսրության հզորությունը տեսնում էին միայն ինքնակալության անսասանության մեջ: Սակայն Ալեքսանդր Երկրորդը, հաղթահարելով այդ ուժերի դիմադրությունը և հենվելով լիբերալ ազնվականության վրա, ստանալով նրանց աջակցությունը, համոզվելով, որ ճորտատիրա-

կան համակարգը իրեն վաղուց սպառել է, կատարեց վճռական քայլ ու անցկացրեց պատմական նշանակություն ունեցող վերափոխումներ՝ ճորտատիրական իրավունքի վերացումից մինչև դեմստվային, դատական, զինվորական բարեփոխումները: Ի դեպ XIX դարի 50-60-ական թթ. ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին լիբերալ ազնվականների հետ միասին և ավելի վճռական պահանջով հանդես էին գալիս հեղափոխական-ժողովրդավարները: Ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին հանդես էին գալիս սլավոնասերները և արևմտականները: Այն դարձավ Ալեքսանդր Երկրորդի կայսերական-պետական գործունեության թագը և պսակը: Եվ օրինաչափ է, որ նա Ռուսաստանի պատմության մեջ իրավամբ ստացավ կայսր-Ազատարար, իսկ վերափոխումները՝ «Մեծ բարեփոխումներ» անունները: Այս ամենի շնորհիվ ճանապարհ հարթվեց դեպի ինդուստրիալ հասարակություն, թեև բարեփոխումները անհետևողական էին, հակասական իրենց բոլոր խոցելի գծերով: Այդ պատմափուլում հասարակական-քաղաքական շարժման մեջ կազմակերպորեն ձևավորվեցին լիբերալ-ազատական, հեղափոխական-ժողովրդավարական և պահպանողական-միապետական ուղղությունները: Ռուսական հասարակության քաղաքական կյանքում նոր երևույթ է դառնում բանվորական շարժումը, որը պայմանավորված էր նոր ձևավորված պրոլետարիատի անմխիթար դրություն հետ: Դրա հետ մեկտեղ կարևորվում է դեմստվային շարժումը: Թե՛ հեղափոխական-ժողովրդավարների, թե՛ լիբերալ-ազատականների, թե՛ դեմստվային գործիչների առաջարկները և պահանջները տառապում էին միակողմանիությամբ, անտեսվում էին փոխադարձ զիջումները, որն էլ անհնարին էր դարձնում համագործակցությունը, առավել ևս դաշինքը, համատեղ պայքարի հնարավորությունը և թուլացնում էր ինքնակալության ընդդիմադիր ուժերին: Իսկ նարոդովոլականների 1881 թվականի մարտի 1-ին կազմակերպած քաղաքական ահաբեկչությունը Ալեքսանդր Երկրորդի դեմ, ոչ միայն ցնցեց հանրությունը, այլև կտրուկ փոխեց իրադրությունը նրանց ոչ հեռանետ, ըստ էության արկածախնդրային այս մարտավարությունը կատարեց քաղաքական բուժանոցի դեր ու կրախի մատնեց այդ շարժումը: Սպանվեց Ալեքսանդր Երկրորդ կայսր Ազատարարը, որը տվեց էր իր համաձայնությունը մարտական գններալի, ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի հերոս, նշանավոր պետական այրի՝ Լորիս-Մելիքովի մշակած սահմանադրական նախագծին, որը նախատեսում էր երկրի առաջընթացի ապահովում աստիճանական ուղիով, նիհիլիստ-հեղափոխականներին սոցիալական արմատներից կտրելու և զրկելու միջոցով քաղաքական լարվածությունը թուլացնելու նպատակներ: Սակայն թագավորասպանությունից հետո Ալեքսանդր Երրորդը մերժեց այդ նախագիծը և առաջնորդվեց պահպանո-

զական Հոսանքի ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչների Պորեդոնոսցևի ու Կատկովի քաղաքական մարտավարությունը, որի հիմքում ընկած էր ինքնակալության անսասանությունը՝ միապետի իրավունքների ոչ մի սահմանափակում, քանզի նրանք Ռուսաստանի հզորությունը պայմանավորում էին կայսրի անսահմանափակ իշխանության հետ, երկրի ներուժի կարևորագույն երաշխիքը տեսնում էին միահեծանության պահպանման մեջ: Պահպանողականները ըստ էության ղեկավարվում էին սլավոնասերների ուսմունքով, այն հարմարեցնելով նոր պայմաններին: Սակայն դա չթուլացրեց ինքնակալության դեմ ընդդիմադիր ուժերի հզոր շարժումը: Ռուսական հասարակության շրջանում սահմանադրական նախագծերի, քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների հիմնահարցերի արծարծումները նշանակալից իրավաքաղաքական երևույթ էին XIX դարի համար, որոնք սակայն որպես կանոն քիչ էին ընկալվում ու ընդունվում պետության կողմից: Ինքնակալական համակարգը պահպանելու և փրկելու մտահղացումները մեջ կառավարությունը գերազանցապես հենվում էր հասարակության շրջանում դեռևս ուժեղ դիրքեր ունեցող պահպանողական ուժերի վրա, որոնք սակայն բնականաբար լիովին չէին արտահայտում հանրության բոլոր շերտերի շահերը, քանզի նրա մի հատվածը գիտակցում էր միապետության անկատարելությունը, տեսնում խոցելի կողմերը, հասկանում դրանց վերացման անհրաժեշտությունը: Թեև այդ ամենը մնաց թղթի վրա, որպես «մեռած տարր», այնուամենայնիվ, միապետական համակարգի ճակատագիրը կանխորոշված էր, բայց նրա անկումը ձգձգվում էր ընդդիմադիր ուժերի միջև ընթացող սուր և անհաշտ գաղափարաքաղաքական պայքարի պատճառով: Հասունանում էր Ռուսաստանի պատմության թերևս ամենաողբերգական էջը, որը ավարտվելու էր եղբայրասպան արյունահեղությամբ և ավելի էր սրելու քաղաքական իրադրությունը երկրում: Պետության ու հանրության միջև առկա հակամարտությունը բնավ չէր նշանակում, թե հանրությունը ամբողջովին հրապուրված էր անարխիստական գաղափարներով, պաշտպանում էր նիհիլիստական-հեղափոխական ուսմունքները, քանզի նրա մի փոքր հատվածն էր միայն հանդես գալիս պետության վերացման, ինքնակալության տապալման, իշխանափոխության պահանջներով: Հասարակության ճնշող մեծամասնությունը գիտակցում էր, որ միայն պետության առկայության շնորհիվ է հնարավոր պաշտպանել երկրի սահմանների անվտանգությունը օտար ներխուժումներից, խուսափել ներքաղաքական քաոսից ու զանազան խռովություններից: Ռուսաստանի քաղաքական պատմության կարևորագույն հիմնահարցերից էր մարքսիստական տեսության տարածումը հասարակության շրջանում, որը գերազանցապես առնչվեց կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և բան-

վոր դասակարգի իրբև ինքնուրույն քաղաքական ուժի կազմավորման հետ: XIX հարյուրամյակում ռուսական կայսրությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում վերջնականապես դարձավ համակրոպական մեծ տերություն, որի հիմքերը դրվել էին Պյոտրի, Եկատերինայի, Պավելի թագավորության տարիներին: Դա ձեռք բերվեց հաղթական պատերազմների շնորհիվ: Հատկապես հիշարժան էր 1812 թ. Հայրենական հաղթական պատերազմը նապոլեոնյան Ֆրանսիայի դեմ, որը ունեցավ համակրոպական նշանակություն: Անգամ անհաջող, դառը պարտությունը Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմում հիմնականում չխախտեց Ռուսաստանի՝ որպես մեծ տերություն, կարգավիճակը, քանզի նախորդ պատմափուլի նման առանց նրա մասնակցությունից չէր կարող քննարկվել, առավել ևս լուծվել, համաշխարհային քաղաքականության որևէ հիմնական կետ: Ռուսաստանը Եվրոպայի երկրների հետ ձգտում էր պահպանել իրավահավասար, բարեկամական, միջպետական հարաբերություններ, հակամարտությունները կանխել կամ լուծել գերազանցապես խաղաղ եղանակով, դիվանագիտական խողովակներով: Ռուսական դիվանագիտության վճռական գործողությունների ու հստակ դիրքորոշմամբ ոչ միայն հնարավոր դարձավ փրկել Ֆրանսիան բիսմարկյան Գերմանիայի նոր հուժկու հարվածից, որի շնորհիվ Ֆրանսիան փրկվեց փաստացի ջախջախումից, այլև վերացնել «ռազմական վտանգը» և ըստ էության փրկել Եվրոպան մեծ պատերազմից: Ռուսական զենքի անվիճելի հաղթանակները Անդրկովկասում ու Բալկաններում առարկայորեն խաղացին առաջադիմական դեր քրիստոնյա՝ առաջին հերթին հայ ու սլավոն ժողովուրդների պատմական ճակատագրերում: Այս ամենը բարձրացնում էր Ռուսաստանի հեղինակությունը համաշխարհային հանրության շրջանում, ամրապնդում նրա դիրքերը միջազգային ասպարեզում: Կայսերական Ռուսաստանը դարձավ շրջում հանրապետական Ֆրանսիայի հետ կնքեց ռազմաքաղաքական դաշինք, միայն այն ժամանակ, երբ Եվրոպայի կենտրոնում ձևավորվեց ռազմաքաղաքական խմբակցություն (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա), ուղղված Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի դեմ: Եվ օրինաչափ է, որ Ալեքսանդր Երրորդը ստացավ «կայսր-խաղաբարար» անունը, իսկ նրա որդու՝ Ռոմանովների արքայատան վերջին ներկայացուցիչ Նիկոլայ Երկրորդի առաջարկությամբ և նախաձեռնությամբ Ռուսաստանը առաջինը դրեց սպառազինությունների սահմանափակման հիմնահարցը և այդ առնչությամբ երկու անգամ հրավիրվեց միջազգային խորհրդաժողով Հաագայում:

XIX հարյուրամյակում բուն վերելք ու ծաղկում ապրեց ռուսական մշակույթը և գիտությունը՝ հատկապես պերճախոս և գրականության, պատմագրության, երաժշտության, գեղանկարչության, ճարտարապետու-

թյան, մյուս ճյուղերի նվաճումները: Ռուսական ոսկեդարյան արվեստը Եվրոպական Հարուստ մշակույթների ընտանիքում իրավամբ զբաղեցրեց իր պատվավոր ու արժանի տեղը, որի Համաշխարհային նշանակության կոթողները մեր օրերում էլ չեն կորցրել իրենց հնչեղությունը, թարմու-
թյունը և հրատապությունը:

Ն Ա Ր Յ Ե Ր ԵՎ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ի Բ Ա Ր Ե Փ Ո Ւ ՈՒ Մ Ն Ե Ր Ը ԵՎ

Ա Լ Ե Ք Ս Ա Ն Դ Ի Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ի Բ Ա Ր Ե Փ Ո Ւ ՈՒ Մ Ն Ե Ր Ը ԵՎ Ա Ր Տ Ա Ք Ի Ն Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ը

1. Բնութագրե՛ք կայսերական Ռուսաստանի պետական-քաղաքական համակարգը XIX դարի սկզբին:
2. Բնութագրե՛ք Ալեքսանդր Առաջինի բարեփոխումները Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական ու պետական-քաղաքական կյանքի համար:
3. Հիմնավորե՛ք, որ ճորտատիրական համակարգը Ռուսաստանում խոչընդոտում էր երկրի տնտեսական, քաղաքական հարևարությունների զարգացմանը:
4. Նշե՛ք ինչպես էին ժամանակակիցները գնահատում կայսր Ալեքսանդր Առաջինին: Բնութագրե՛ք Ալեքսանդրին իբրև պետական գործիչ ու դիվանագետ:
5. Ներկայացրե՛ք կայսերական Ռուսաստանի միջազգային դրուժյունը և արտաքին քաղաքականությունը XIX դ. առաջին քառորդում:
6. Բացատրե՛ք Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի կենսագործած ցամաքային շրջափակման քաղաքականության էությունը և ինչպես այն անդրադարձավ Ռուսաստանի տնտեսության վրա:
7. Համեմատե՛ք 1812 թ. պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի բանակների ուժերի հարաբերակցությունը:
8. Ապացուցե՛ք, որ 1812 թ. պատերազմը իր բնույթով Ռուսաստանի համար ժողովրդական էր, ազատագրական, հայրենական:
9. Ինչու՞ ռուսական բանակը ստիպված էր պատերազմի սկզբում նահանջել և ինչպե՞ս էր տեղի ունենում այդ նահանջը:
10. Ի՞նչ ռազմական մարտավարություն էին ընտրել Կուտուզովը և Բոնապարտը Բորոդինոյի ճակատամարտում: Պատմե՛ք այդ ճակատամարտի ընթացքի, նրա արդյունքների, իրարամերժ գնահատականների և ռազմաքաղաքական նշանակության մասին:
11. Ինչու՞ Կուտուզովը որոշեց թողնել Մոսկվան առանց նոր ճակատամարտի: Ձեր մոտեցումը ռուս զորավարի մարտավարության նկատմամբ:
12. Ներկայացրե՛ք ռուսական բանակի հակահարձակման ծրագիրը և թշնամու վտարումը կայսրության տարածքից:

13. Հիմնավորե՛ք ռուսական բանակի արտասահմանյան արշավանքի նպատակները և արդյունքները:

14. Ներկայացրե՛ք Ռուսաստանի մասնակցությունը Վիեննայի վեհաժողովում և ստորագրված եղբայրակից ակտի նշանակությունը:

15. Ի՞նչ դեր էր խաղում կայսերական Ռուսաստանը «Սրբազան դաշինքում», ներկայացրե՛ք 1812-1815 թթ. պատերազմի նշանակությունը և միջազգային քաղաքական արդյունքները:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՑԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (XIX Դ. 20-50-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

1. Հիմնավորե՛ք, թե քաղաքական ի՞նչ գործոններ նպաստեցին ազնվական-հեղափոխականների առաջին կազմակերպությունների առաջացման և հակաճորտատիրական հայացքների ձևավորմանը: Համեմատե՛ք առաջին երկու կազմակերպությունները՝ «Փրկության միությունը» և «Բարօրության միությունը»:

2. Մանրամասնորեն բնութագրե՛ք «Հարավային» և «Հյուսիսային» ընկերությունների ծրագրերը:

3. Ինչու՞ ազնվական հեղափոխականները, որոշեցին հանդես գալ 1825 թ. դեկտեմբերին և ինչպե՞ս նրանք նախապատրաստեցին ապստամբությունը:

4. Պատմե՛ք դեկաբրիստների ապստամբության ընթացքի մասին: Ի՞նչ ծրագրեր ունեին նրանք և ինչպե՞ս ղրանք իրականացվեցին:

5. Պատասխանե՛ք կարո՞ղ էին արդյոք դեկաբրիստները ժողովրդին բարձրացնել ապստամբության:

6. Տարբերել հեղափոխական շարժումները գյուղացիական ապստամբություններից:

7. Փաստարկե՛ք, որ դեկաբրիստները անտեսեցին ժողովրդին և ինչու՞մ էր դա պայմանավորված:

8. Հիմնավորե՛ք դեկաբրիստական ապստամբության տեղը և նշանակությունը ռուսաստանյան հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ:

9. Ինչպե՞ս անդրադարձավ դեկաբրիստների ապստամբության պարտությունը ռուսական հասարակական-քաղաքական մտքի վրա:

10. Բնութագրե՛ք «Պաշտոնական ժողովրդայնության տեսությունը», նրա գաղափարախոսության էությունը:

11. Ինչու՞ Ռուսաստանի զարգացման ուղիների մասին հիմնահարցը դրվեց XIX դ. 40-ական թթ. գաղափարական պայքարի կիզակետում:

12. Բնութագրե՛ք սլավոնասերների ու արևմտականների գաղափարական-քաղաքական հայացքները, նշե՛ք նրանց հայացքների նմանությունը և տարբերությունը:

13. Ներկայացրե՛ք Վ. Բելինսկու հայացքները և գործունեությունը, դրանց տեղը և նշանակությունը ռուսական հասարակական քաղաքական կյանքում:

14. Բնութագրե՛ք Ա. Գերցենի և նրա բարեկամ Ն. Օգարյովի հայացքներն ու գործունեությունը XIX դարի 40-ական և 50-ական թվականների սկզբին:

15. Մեկնարանե՛ք, թե ի՞նչ է ռուսական համայնքը և ինչու՞ էր Գերցենը այն համարում սոցիալիզմի սաղմը: Նշե՛ք Գերցենի սոցիալիստական ուստոպիայի ուսմունքի էությունը:

16. Գնահատե՛ք պետրաշևականների հայացքները, համեմատե՛ք Գերցենի ու Օգարյովի ծրագրերի հետ:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ 20-50-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. Բացատրել, թե ի՞նչպիսին էր ռուսաց կայսրության արտաքին քաղաքականությունը Անդրկովկասում:

2. Նկարագրել՝ ինչպե՞ս և ե՞րբ տեղի ունեցավ Արևելյան Վրաստանի միակցումը Ռուսաստանին: Վերլուծել պատմագրության մեջ (ռուսական և վրացական) տարբեր ժամանակներում ձևավորված տեսակետները:

3. Բնութագրե՛ք Հյուսիսարևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, տվե՛ք ձեր պատմագիտական գնահատականը, նշե՛ք Թուրքմենչայի պայմանագրի հրատապությունը և արդիականությունը:

4. Պատմե՛ք Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մասին ձեր պատկերացումները: Ի՞նչ է մյուրիդիզմը:

5. Որո՞նք են կովկասյան պատերազմի պատճառները: Շամիլ: Ինչու՞ կովկասի նվաճումը ձգձգվեց տասնյակ տարիներ:

6. Բացատրե՛ք «Արևելյան Հարց» հասկացութեան միջազգային իրավական ու դիվանագիտական բովանդակութիւնը: Նշե՛ք Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում:

7. Ինչպե՞ս սկսվեց Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմը: Պատմեցե՛ք պատերազմի առաջին փուլի մասին, հիմնավորե՛ք, թե ինչու՞ է պատերազմը կոչվում Ղրիմի և ոչ թե ռուս-թուրքական:

8. Ինչու՞ Անգլիան, Ֆրանսիան և Սարդինական թագավորութիւնը մտան Արևելյան պատերազմի մեջ ու պատերազմ հայտարարեցին կայսերական Ռուսաստանին:

9. Նկարագրե՛ք Սևաստոպոլի պաշտպանութիւնը: Վ. Կոռնիլովը, Պ. Նախիմովը, Վ. Իստոմիրը, է. Տոսլեբենը Սևաստոպոլի պաշտպանութեան հերոսներ:

10. Պատմե՛ք ե՞րբ, որտե՞ղ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Հալտուիթյան պայմանագիրը Ղրիմի պատերազմն ավարտելուց հետո:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. Նշե՛ք XIX դ. առաջին կեսի ռուս նշանավոր գրողների ստեղծագործութիւնների հասարակական-քաղաքական և համաշխարհային նշանակութիւնը:

2. Թվե՛ք ռուս ամենախոշոր գրողներին և նրանց ստեղծագործութիւնները:

3. Հասարակութեան ինչպիսի՞ բարքերի ու արատների դեմ հանդես եկավ Ա. Գրիբոյեդովը «Սելքից պատուհաս» կատակերգութեամբ:

4. Հիմնավորե՛ք ռուսական գեղանկարչութեան, երաժշտութեան, թատրոնի հասարակական նշանակութիւնը:

5. Նկարագրե՛ք լուսավորութեան և գիտութեան զարգացման գործընթացը XIX դարի առաջին կեսին:

6. Ներկայացրե՛ք ռուս ճանապարհորդներին, նշե՛ք նրանց դերը աշխարհագրական գիտութեան ու աշխարհագրական հայտնագործութիւնների գործում:

7. Ի՞նչ նվաճումների հասավ ռուսական ճարտարապետութիւնը և քանդակագործութիւնը դարի առաջին կեսին:

8. Պատմեցե՛ք Ռուսաստանի ժողովուրդների մշակույթի մասին:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏՈՒՅՑՈՐՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Ինչպե՞ս էք պատկերացնում Աղատաղրման դարաշրջան հասկացութիւնը և ճորտատիրական իրավունքի վերացման նշանակութիւնը:

2. Գնահատե՛ք Ալեքսանդր Երկրորդ Աղատարարին և ի՞նչ գիտեք նրա քաղաքական դիմանկարի մասին:

3. Ի՞նչ նախագծեր մշակվեցին ճորտատիրական իրավունքի վերացման մասին ռուսական Հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր ներկայացուցիչների կողմից և ձեր մոտեցումը դրանց նկատմամբ:

4. Գնահատե՛ք ճորտատիրական իրավունքի վերացման մասին կայսերական հրովարտակը և 1861 թ. փետրվարի 19-ի կանոնադրութիւնը:

5. Ինչպե՞ս էք պատկերացնում ճորտատիրական իրավունքի մնացուկների պահպանման մասին հասկացութիւնը:

6. Ի՞նչ իրավունքներ ստացան գյուղացիները, ի՞նչպես բաժանվեցին վարելահողերը և հանդակները կալվածատերերի և գյուղացիների միջև:

7. Ինչպե՞ս անցկացվեց Հողի ետգնումը գյուղացիների կողմից:

8. Գնահատե՛ք Ա. Գերցենի ու Ն. Չերնիշևսկու հասարակութեան վերակառուցման ուղիների մասին ուսմունքը և բացատրե՛ք, թե ինչու՞ էր այն անիրագործելի իբրև սոցիալիստական ուտոպիա:

9. Հիմնավորե՛ք, թե ինչու՞ էր անհրաժեշտ Ալեքսանդր Երկրորդի կառավարութեանը անցկացնել վարչական (դեմստվային և քաղաքային), դատական, ռազմական վերափոխումներ, դրանց նշանակութիւնը:

10. Բացատրե՛ք Ա. Գերցենի («Կոլոկոլի») և Ն. Չերնիշևսկու («Սովրեմեննիկի») ուսմունքների ընդհանրութիւնը և տարբերութիւնը:

11. Ինչու՞ գյուղացիութեանը ճորտատիրական իրավունքի ազատագրումից հետո երկրում հասարակական-քաղաքական շարժումը վերելք ապրեց:

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՑԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

1. Նշե՛ք կայսերական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքակա-
նություն գլխավոր ուղղությունները XIX դարի երկրորդ կեսին:
2. Ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում կայսերական Ռուսաս-
տանը Ղազախստանը և Միջին Ասիան նվաճելու գործընթացում:
3. Բացատրե՛ք Ռուսաստանի հետապնդած արտաքին քաղա-
քական նպատակները Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում:
4. Ինչպե՞ս փոխվեց Ռուսաստանի միջազգային դրությունը և
արտաքին քաղաքականությունը Ղրիմի պատերազմից հետո:
5. Ե՞րբ և ինչպե՞ս Ռուսաստանն ազատվեց Փարիզի հաշտու-
թյան պայմանագրի ամենածանր հոդվածներից:
6. Նշե՛լ այն ժողովուրդներին, որոնք ապրում էին Բալկանյան
թերակղզում և ինչպիսի՞ն էր նրանց դրությունը Օսմանյան կայս-
րության տիրապետության տակ:
7. Ինչպիսի՞ն էր ռուսական հասարակության վերաբերմունքը
սլավոնական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի
նկատմամբ:
8. Որո՞նք են ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմի
պատճառները: Պատմեցե՛ք պատերազմի ընթացքի և նրա արդ-
յունքների մասին:
9. Ինչու՞ Ռուսաստանին և Բալկանյան ժողովուրդներին չհա-
ջողվեց լրիվ չափով օգտվել Հաղթանակի արդյունքներից:
10. Գնահատե՛ք Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը Բեռլինի
դաշնագրի հետ: Ինչպիսի՞ փոփոխություններ մտցրեց Բեռլինի վե-
հաժողովը:
11. Ինչպիսի՞ երկու ռազմաքաղաքական հակադիր խմբավո-
րումներ ստեղծվեցին XIX դարի վերջին քառորդում Եվրոպայում:

**ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

1. Նշե՛ք նարոդնիկության գաղափարախոսության ձևավորման
սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործոնները: Ի՞նչ ուղղու-
թյուններ (հոսանքներ) ձևավորվեցին նարոդնիկության շարժման
մեջ:

2. Ի՞նչ ընդհանուր նպատակներ էին հետապնդում նարոդնիկ-
ների տարբեր հոսանքները և ինչպիսի՞ ուղիով էր նրանցից յուրա-
քանչյուրը ձգտում հասնել հետապնդած նպատակին:

3. Ինչու՞ նարոդնիկների ուսմունքը սոցիալիստական ուտոպիա
էր, անիրագործելի տեսություն:

4. Ի՞նչ էր նշանակում «դեպի գյուղ» ժողովրդագնացությունը, և
ինչու՞ XIX դ. 70-ական թթ. հեղափոխականներին անվանեցին նա-
րոդնիկներ:

5. Նշե՛ք «Զեմլյա ի վոյսյա» ու «Նարոդնայա վոյսյա» նարոդնի-
կական կազմակերպությունների ծրագրերի մարտավարության և
ռազմավարության ընդհանրությունը և տարբերությունը:

6. Գնահատե՛ք քաղաքական ահաբեկչության մարտավարու-
թյունը և դրա հետևանքները:

7. Պատմե՛ք Ալեքսանդր Երկրորդի դեմ կազմակերպված նարոդ-
նիկների մահափորձերը: Հիմնավորե՛ք 1881 թ. մարտի 1-ի քաղաքա-
կան ահաբեկչության քաղաքական վնասակարությունը:

8. Գնահատե՛ք հեղափոխական նարոդնիկական շարժումը,
տարբերե՛ք լիբերալ նարոդնիկներից:

9. Ինչպե՞ս եք գնահատում Մ. Լորիս-Մելիքովի «Սրտի և մտքի»
դիկտատուրան, ո՞րն էր դրա էությունը և հակատագիրը:

10. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ձևավորվեց բանվոր դասակարգը Ռուսաս-
տանում: Ինչու՞ է Մորոզովյան գործադուլը տարբերվում Ռու-
սաստանի նախորդ գործադուլներից: Նշե՛ք նրա նշանակությունը:

11. Բնութագրե՛ք առաջին բանվորական կազմակերպություն-
ները, նրանց գործունեությունը և ծրագրերը: Ինչու՞ էին նրանք
տարբերվում նարոդնիկական կազմակերպություններից:

12. Ինչու՞ մարքսիզմը մինչև XIX դարի 80-ական թթ. թույլ էր
տարածված Ռուսաստանում:

13. Ո՞վ, ե՞րբ, և որտե՞ղ ստեղծեց ռուսական առաջին մարքսիս-
տական խումբը, ինչպիսի՞ն էր նրա ծրագրի բովանդակությունը:

14. Բնութագրե՛ք մարքսիստական առաջին խմբակները:

15. Ինչու՞ էին տարբերվում Գ. Պլեխանովի մարքսիստական
հայացքները հեղափոխական և լիբերալ նարոդնիկության հայացք-
ներից:

16. Ե՞րբ սկսվեց Վ. Լենինի (Ուլյանովի) հեղափոխական գործու-
նեությունը, բացատրե՛ք «Պետերբուրգի բանվոր դասակարգի ազա-
տագրության պայքարի միության» նպատակները:

17. Ինչու՞ գաղափարական վճռական պայքար ծավալվեց մարքսիստների, լիբերալ նարոդնիկների, լեգալ մարքսիստների և էկոնոմիստների միջև:

18. Ներկայացրե՛ք լիբերալ-ազատական հոսանքը և պահպանողական գաղափարախոսությունը ուսական հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ:

19. Ինչպիսի՞ն էր ուսական ուղղափառ եկեղեցու դերը ուսական հասարակական-քաղաքական կյանքում XIX դարի երկրորդ կեսին:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐՑԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՏԵՆՆԻԿԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. Ինչու՞ է ուսական մշակույթը ստացել ոսկեդարյան անունը: Նշե՛ք ուս նշանավոր գրողներին, հիմնավորե՛ք նրանց գեղարվեստական աշխատությունների համաշխարհային հնչեղությունը:

2. Նշե՛ք ուսական ազգային արվեստի համամարդկային կոթողները: Նշե՛ք նշանավոր երաժիշտների, գեղանկարիչների, դերասանների, ճարտարապետների, քանդակագործների անուններ:

3. Հիմնավորե՛ք ուս ճանապարհորդների աշխարհագրական հայտնագործությունների նշանակությունը:

4. Ի՞նչ նվաճումների հասավ ուսական գիտությունը և տեխնիկական դարի երկրորդ կեսին:

5. Ներկայացրե՛ք Ռուսաստանի ժողովուրդների դերը մշակույթի, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման գործում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

«Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. 1-3, М., 1833-1837.

«Письма графа М. М., Сперанского к Х. И. Лазареву», Спб, 1864.

Юзефович Т. П., Договоры России с Востоком, Спб, 1869.

«Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896.

Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, Спб, 1898.

Документы опровергают. Против фальсификации истории русско-китайских отношений, М., 1982.

«Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ եր., 1972:

ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Глинка С. Н., Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, М., 1831.

Глинка С. Н., Обозрение истории армянского народа, М., 1832.

Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Спб., 1852.

Дубровин Н. Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, тт. 1-4, Спб., 1871-1886.

Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1-3, Спб., 1886-1887.

Жигарев С., Русская политика в восточном вопросе, т. 1-2, М., 1896.

Татищев С. С., Император Александр II Его жизнь и царствование, т. 1-2, Спб, 1903.

Нечкина М. В., Движение декабристов т. 1-2, М., 1955.

Тарле Е. В., Крымская война т. 1-2, М-Л., 1960.

«История СССР», т. IV-V М., 1967-1968.

Зайончковский П. А., Отмена крепостного права в России, М., 1968.

Ш. М. Мунчаев, Политическая история Российского государства, М., 1998.

А. С. Орлов, В. А. Георгисв, Н. Г. Георгиева, Т. А. Самохина, История России, М., 2002.

Александр Боханов, Император Александр III, М., 2004.

Н. И. Павленко, И. Л. Андреев, В. А. Федоров, «История России с древнейших времен до 1861 года», М., 2006.

Տարլե Ե. Վ., Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստան 1812 թ., Երևան, 1939:

Պարսամյան Վ. Ա., Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և Հայ-ռուսական Հարաբերությունները, Երևան, 1947:

Ներսիսյան Մ. Գ., Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958:

Պողոսյան Ա. Մ., Ղրիմի պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատը և Հայերի մասնակցությունը, Երևան, 1958:

Զ. Տ. Գրիգորյան, Դասախոսություններ ՍՍՀՄ պատմության (1801-1861 թթ.) Երևան, 1975:

Ա. Զ. Մանֆրեդ, Նապոլեոն Բոնապարտ, Երևան, 1975:

Մ. Մուրադյան, Է. Մինասյան, Ռուսաց ղիվանագիտությունը միջազգային Հարաբերությունների Համակարգում (XVIII-XIX դդ.) Երևան, 2005:

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱԶԱՏԻ ՄՈՒՐԱԳՅԱԼ

ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱԼ

ՀԻՄԱՀԱՐՑԵՐ

(ՏԱՍԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ)

Կազմի և համ. ձևավորումը՝

Կարինե Սարգսյանի

Ստորագրված է տպագրության 17. 12. 2011 թ.:

Չափանք՝ 70x100 ¹/₁₆: Թուղթ՝ օֆսեթ:

Տպարանակ՝ 500:

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52